

İÇİNDEKİLER

BU SAYIDA.....	1
KAPİTALİZM: TARIMDA ÇÖKÜŞ VE ÇEVRE TAHRİBATI.....	5
Bahadır AYDIN, Saadet AYDIN, Emre BİBER	
KÜRESEL DEĞER ZİNCİRLERİ VE İYİ TARIM UYGULAMALARI.....	37
Özkan LEBLEBİCİ	
EKOLOJİK EMPERYALİZM KURAMINA GİRİŞ: BİYOPOLİTİK BİR KAVRAMSALLAŞTIRMA.....	64
Hakan REYHAN	
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONUNDA MUSUL VİLAYETİ'NDE İNGİLİZ YÖNETİMİNİN KURULMASI.....	104
İhsan Şerif KAYMAZ	
KAPİTALİST TEKELLEŞMENİN TILSIMI: REKABET İLKESİ.....	150
Cengiz EKİZ	
ÖZELLEŞTİRME OLGUSU VE TÜRKİYE'NİN ÖZELLEŞTİRME DENEYİMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME.....	187
Münevver SOYAK	
NEO-LİBERAL DÖNÜŞÜM SONRASI REFAH DEVLETİ KURAMLARI.....	210
Cenk AYGÜL	
ABSTRACTS.....	248
ÖZGEÇMİŞLER.....	252

BU SAYIDA

Saygıdeğer biçimler aldığı kendi ülkesinden, çırılçıplak dolaştığı sömürgelere yönelen burjuva uygarlığının köklü ikiyüzlülüğü ve doğuştan gelen barbarlığı apaçık gözlerimizin önünde yatıyor.*

Marks'dan yapılan bu alıntının günümüzde de geçerliliğini koruduğunu ileri sürebiliriz. 19. yüzyılda Batılı ülkelerinin Üçüncü Dünyayı sömürmek için kurdukları iktisadi ve hegemonik ilişkiyi tanımlayan emperyalizm, günümüz küresel kapitalizmini analiz etmek için güçlü bir kavram olmayı sürdürmektedir. Küreselleşmeci sosyal bilimcilerin ileri sürdüğü gibi kapitalizm yalnızca günümüzde değil, geçmişte de sürekli olarak ulus devletlerin ötesinde bir hareket alanı yaratmaya çalıştı. Kapitalizmin son finansal krizde de görülen bitmez tükenmez kar güdüsü, günümüz küresel kapitalizmini analiz etmek için emperyalizminin hala güçlü bir kavram olmayı sürdürdüğünü gösterir.

Hiç kuşkusuz Marks'ın yukarıdaki saptamasından yaklaşık 150 yıl sonra emperyalizm özünü kaybetmemekle birlikte farklı yeni anlamlar da kazanmıştır. Emperyalizm, öncelikli olarak gelişmiş kapitalist ekonomilerden sömürgelere sermaye ihracı süreciyle ilişkilidir. Emperyalizm ikinci olarak Batılı ülkelerin sömürgesinden kurtulan ülkelerde emperyalist ülkelerin ekonomik tahakkümünü ifade eder. Çok uluslu şirketlerin bu ülkelerdeki iktisadi ve teknolojik hakimiyetleri eski sömürge biçimlerin sürdüğünü göstermektedir. Bu eşitsiz ilişki, çevrenin merkez tarafından sömürülmesini sağlar. Emperyalizm, son olarak ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası askeri hâkimiyetine işaret eder.

Türkiye, Batılı ülkeler tarafından sömürgeleştirilememesine rağmen, yukarıda ifade edilen üç farklı emperyalizm kavramından tamamıyla dışında tutulamaz. Yukarıda bahsedilen bu üç emperyalizm kavramsallaştırmasının üçüne ait Türkiye'den örnekler bulmak mümkündür. Son on yılda Türkiye'ye giren yabancı sermaye miktarıyla birlikte dış kaynaklı özel ve kamu borçlarının hızlı artışı, Batılı sermayedarların Türkiye'de üretilen artı değeri kendi ülkelerine taşıdığı bir göstergesi niteliğindedir. Birçok banka, fabrika, kamu iktisadi kuruluşu gelişmiş kapitalist ülkelerin sermayeleri tarafından satın alınmış, sermaye piyasalarında yabancılar hakimiyeti ele geçirmiştir. Hükümetin ABD ile ortak iradesine rağmen Irak'la ilgili TBMM'de alınan kararın sonuçları için Türkiye'nin ağır bedel ile karşılaştığı Wikileaks belgelerinin yayınlanmasıyla daha da açık bir hale gelmiştir. Tüm bu nedenlerle Türkiye bağlamında emperya-

---

* K. Marks, Hindistan'da İngiliz Egemenliği, *Marks-Engels: Seçme Yapıtlar, Cilt: I*, s: 597-603, Birinci Baskı, Sol Yayınları, Aralık 1976; Karl Marx, "The Future Results of British Rule in India," *New York Daily Tribune*, January 22, 1853.

lizmin tartışılmasına geçmişte olduğu kadar bugün de ihtiyaç vardır. 1980’li yıllara kadar Türk düşünce ve siyasi hayatında önemli bir kavram olan emperyalizme, modası geçmiş, analitik açıklama gücü azalmış bir kavram olarak bakmak, çok uluslu şirketlerin Türkiye’deki milyonlarca emekçinin ürettiği artı değerın üzerinden elde ettiği karları, sömürü ilişkilerini, eşitsizliği ve bağımlılığı görmemek anlamına gelir.

Bu sayıda yer alınan konuyla ilgili makaleler kapitalizmin emperyalizmle ilişkili olduğu temel önermesini paylaşmaktadır. İlk üç makale, emperyalizmin geçmişte ve günümüzde kurduğu sömürü ve bağımlılık ilişkilerini tarım alanında tartışmaktadır.

İlk makalede **Bahadır Aydın, Saadet Aydın ve Emre Biber**, tarihsel süreç içerisinde tarım alanında emperyalizmin işleyişini ve dönüşümünü incelemektedir. Tarımsal alanda emperyalizm Avrupa’daki ülkelerin ucuz hammadde temin ederek sermaye birikimine katkı sağlarken, az gelişmiş ülkelerin tarım üretimleri Avrupa piyasasına yönelik olarak yapılandırılmıştır. Mukayeseli üstünlükler kuramı adı altında bilimsel olarak pazarlanan bu bağımlılık ilişkisi az gelişmiş ülkelerdeki emek ücretlerinin düşmesine, tarımsal ürün çeşitliliğinin daralmasına yol açmıştır. Batılı güçler, sömürge yönetimleri kurmadan bu ülkelerin tarım piyasaları üzerinde sahip olmanın yeni yöntemlerini geliştirmişlerdir. Örneğin sözleşmeli üretim modeliyle az gelişmiş ülkelerde hangi ürünlerin üretileceğine çok uluslu şirketler karar vermektedir. Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası ekonomik örgütler aracılığıyla tarımsal liberalizasyon kapitalist Batılı ülkelerin çıkarlarını koruyacak şekilde sağlanmaktadır. Bu süreçte Bahadır v.d’nin belirttiği gibi “büyük çiftçiler, kitlesel üretim yapan uluslararası şirketlerle birleşerek hayatta kalabilirken, küçük çiftçiler ucuz ithal ürünlerle rekabet edemeyerek tarım pazarları dışına itilip tasfiye” olmaktadır. Bu süreci Afrika, Latin Amerika ve Asya’da somut örnekler üzerinden inceleyen makale, emperyalizmin yalnızca daha fazla kar etme güdüsüyle az gelişmiş ülkeler üzerindeki yeni sömürü yöntemlerini göstermekle kalmamakta, bu güdünün çevreyi nasıl tahrip ettiğini de göstermektedir.

Özkan Leblebici, küresel değer zincirleri yaklaşımı bağlamında emperyalizmin tarımı nasıl metalaştırdığını tartışmaktadır. Küçük tarım üreticilerinin devletin tarım politikalarındaki değişikle beraber küresel üretim zincirlerine bağlanmak zorunda kalmalarını Türkiye örneğinde açıklıkla ortaya koymaktadır. Ürettiği ürünleri yalnızca büyük marketlere satmak için birbirleriyle kıyasıya rekabete giren küçük üreticiler, bu rekabete dayanabilmek için temel çözümü emek ücretlerini düşürmekte bulmaktadırlar. İyi tarım uygulamaları gibi yöntemlerle meşrulaştırılan bu yeni tarımsal üretim biçimi tarımsal üründen elde edilen artı değerın büyük bir kısmını büyük marketlere ve bunların ortağı ya da sahibi olan uluslararası şirketlere aktarılmasını sağlamaktadır.

Sömürge ülkelerindeki zengin biyoçeşitliliğın Batı’nın sömürgecilik sürecinde nasıl yok edildiğini “ekolojik emperyalizm” kavramı çerçevesinde

inceleyen **Hakan Reyhan**'ın makalesi ise günümüzde ekosistemlerin devamlılığını sağlayan iklim, gıda, su gibi yaşama unsurlarının kapitalist tahakküm zinciri tarafından belirlendiğini vurgulamaktadır. Emperyalizmin bu yeni boyutunun daha yeni ve bütüncül bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini vurgulayarak “ekolojik emperyalizm” adı altında yeni bir tartışma önermektedir. Makalede, geleneksel emperyalizm kuramları Hobson, Lenin, Kautsky ve Luxemburg bağlamında incelenerek Foucault'nun biyoiktidar kavramını yeni emperyalizm tartışmalarına katkı sağlayıcı bir bakış açısı olarak tartışılmaktadır. Bu kuramın anlaşılmasını sağlayacak en somut gerçeklikse gıdanın metalaşması ile birlikte ulusötesi tekellerin oluşturmaya başladıkları tahakküm sürecidir. Bu tahakküm mekanizması “gıdanın üretildiği ekolojik alanlar tahrip edilmekte, ekolojik döngü bozulmakta ve ayrıca gıdaya tahakküm üzerinden global toplumsal-siyasal bir hiyerarşik tahakküm-iktidar mekanizması da kurulmaya çalışılmaktadır.” Bu yeni emperyalizm formunu eskisiyle ortak kılan şey az gelişmiş ülkeler üzerindeki sömürünün kapitalist merkezlerin kâr marjlarını yükseltme amacıyla sürdürülmesidir.

Emperyalizmi günümüzde küresel ve Türkiye ölçeğinde tarım alanında inceleyen bu üç makaleden sonra **İhsan Şerif Kaymaz**'ın “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Musul Vilayeti'nde İngiliz Yönetiminin Kurulması” başlıklı makalesi emperyalizmin 20. yüzyılda kullandığı yöntem ve stratejileri günümüzdekilerle karşılaştırma fırsatını okuyuculara sağlamaktadır. Kaymaz, yedi yıllık bir tarih kesitinde sınırlı bir coğrafi alanda yaptığı derinlemesine incelemesinde İngiliz emperyalizminin kendi çıkarlarını sağlamak amacıyla kullandığı acımasız ancak zekice sömürge yönetim tekniklerinin çarpıcı çeşitliliğini ortaya koyuyor. Boyunduruk altına alınmak istenen halkların liderlerinin nasıl yaratıldığını, sadık olmayanların nasıl tasfiye edildiğini, etnik ya da dinsel aidiyetlerle oynanarak ulusal bütünleşmenin nasıl engellendiğini birçok örnekle açıklıyor. Makalede, İngiliz Hükümeti'nin Osmanlı yönetim sisteminin kendi yönetimlerini kolaylaştıracak unsurlarını kendi yönetim biçimlerine eklemeye biçimleri, yönettikleri topraklardaki isyanları bastırmak için başka sömürgelerindeki (Hindistan gibi) insanları kullanma yöntemleri gibi emperyalizmin günümüz için de son derece önemli unsurları tartışılmaktadır.

Emperyalizmin tarihsel boyutunu çarpıcı bir şekilde gözler önüne süren bu makaleden sonra **Cengiz Ekiz**'in “Kapitalist Tekelleşmenin Tılsımı: Rekabet İlkesi” başlıklı makalesi kapitalist devletin son yıllardaki yeniden biçimlenişini bağımsız düzenleyici kurumlar çerçevesinde ele almaktadır. Makalesinde yönetişimci devletin piyasa ihtiyaçlarına uygun olarak rekabeti sağlamak üzere kurmuş olduğu Rekabet Kurumunun paradoksal olarak tekelci sermaye birikimi sürecini destekleyici ve hatta kurumsallaştırıcı nitelikte olduğunu ileri süren Ekiz, öncelikli olarak serbest piyasa kavramını sorgulamaktadır. Sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasının tekelci koşulların oluşmasına yol açtığını savlayarak bu durumun rekabeti ve kaynak tahsisi etkinliğine zarar verdiğini belirtmektedir. Kapi-

talizme özgü bu içsel paradoksu çözmek için piyasayı teknik bir alan olarak düzenleyecek kurumlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bağımsız idari otorite olarak tanımlanan bu kurumlar liberal kuram açısından bir başka paradoksa daha neden olmaktadır. Piyasanın kendi kendine işlemediği görünür bir el tarafından düzenlemesi gerektiği fiilen kabul edilmiştir.

Münevver Soyak, “Özelleştirme Olgusu ve Türkiye’nin Özelleştirme Deneyimi Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı makalesinde Türkiye’de özelleştirmelerin amaç ve yöntemlerini incelemekte, yapılan özelleştirmelerin sonuçlarını tartışmaktadır. Literatürde yer alan tekelci fiyatlamayı önlemek, verimliliği ve etkinliği artırmak gibi iktisadi gerekçelerden çok özelleştirmenin ideolojik boyutuna dikkat çeken Soyak, IMF ve Dünya Bankası politikalarının bu süreçteki belirleyici rolünden bahsetmektedir. Öngörülen hedeflerin ne ölçüde gerçekleştiğinin de tartışıldığı makalede, sermayenin tabana yayılmasının satışların büyük bir çoğunluğu blok satış yöntemiyle yapıldığı için gerçekleşmediği vurgulanmaktadır.

Cenk Aygül’ün “Neo-liberal Dönüşüm Sonrası Refah Devleti Kuramları” başlıklı makalesinde Refah Devleti’nin tamamıyla sona erdiği şeklindeki görüşlere karşı çıkararak sözkonusu olanın bir ortadan kalkma değil, yeniden yapılanma olduğunu savlamaktadır. O’Connor, Offe ve Gough gibi Refah Devleti üzerine birçok yazıları bulunan düşünürler üzerinden bu savını geliştiren Aygül, Sosyal Demokrat Refah Devleti modeline özel önem vermektedir. 1970’lerde ortaya çıkan Refah Devletini bir sınıf sorunu olarak bu model açıklayıcı gücünü Refah Devleti krizi tartışmalarıyla birlikte 1980’lerde yitirmeye başlamıştır. Refah Devletinin neoliberal olarak adlandırılan dönemde tamamıyla işlevsizleşmediğini OECD ülkelerinde hükümet bütçesi içerisinde sosyal harcama oranlarına bakarak ileri süren Aygül, Sosyal Demokrat Refah Devleti modelinin işçi sınıfının yanı sıra başka sınıfların katılmasıyla birlikte dönüştürüldüğü tezini Yeni Sol düşüncenin temel iddialarından bir tanesi olarak değerlendirmektedir.

Bu sayıya katkıda bulunan yazarların Türk düşünsel hayatına sundukları yeni perspektiflerin daha da zenginleştirilmesi ve yaygınlaşması entelektüel anlamda bir kazanç olacağı gibi, antiemperyalist hareketlere de güç verecektir. Sanayileşmeyi ele alacağımız 15. sayımızda buluşmak dileğiyle...

Doç. Dr. A. Argun AKDOĞAN

KAPİTALİZM: TARIMDA ÇÖKÜŞ VE ÇEVRE TAHRİBATI

Bahadır AYDIN, Saadet AYDIN, Emre BIBER*

1990'lardan bu yana çokuluslu şirketlerin dünya tarımı üzerindeki hegemonyasının güçlenmesi, tarımsal ürünlerin dış ticaretinde uluslararası işbölümünün az gelişmiş ülkelerin aleyhine gerçekleşmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla küreselleşme tartışmalarında, Dünya Bankası, IMF, Dünya Ticaret Örgütü ve Avrupa Birliği'nin tarıma ilişkin düzenleyici mekanizmaları önemli bir yer tutmaktadır.

Gerçekten de bu süreçte hem Türkiye'de hem diğer birçok az gelişmiş ülkede, tarımsal yapılar çokuluslu şirketler ya da onların yerli ortakları aracılığı ile kontrol altına alınmıştır. Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü aracılığı ile yürüyen dünya tarımının kapitalizme eklenmesi sürecinin en önemli ayaklarından biri de IMF tarafından dayatılan istikrar programlarıdır. Başka bir ifadeyle uluslararası kurumlar aracılığıyla dünya tarımsal üretimi kapitalizmle bütünleştirilmeye çalışılmaktadır. Az gelişmiş ülkelerin tarımsal yapılarının kapitalizme eklenmesi süreci bu ülkelerin doğal kaynaklarının ve biyo-çeşitliliğinin azalmasını ve çevre tahribatını da beraberinde getirmektedir.

Bu çerçevede çalışmada bu sürecin tarımsal üretimde ve buna bağlı gıda üretiminde açığa çıkardığı sonuçlar ülke örnekleri üzerinden incelenecektir. Ayrıca bu çalışma uluslararası sermayenin tarımsal üretim üzerindeki egemenlik boyutunu analiz edecektir.

Anahtar Sözcükler: Kapitalizm, tarımsal üretim, tarımsal yapılarda dönüşüm, biyo-çeşitlilik, ekolojik yıkım.

EMPERYALİZMİN TARIMSAL ÜRETİMDEKİ YÖNTEMİ VE TÜRKİYE

Tarım ve gıda sektörünün kapitalizmle bütünleştirilme çalışmaları (emperyalizmin tarımda yoğunlaşması), ağırlıklı olarak 19. yüzyılda yoğunluk kazanmaktadır. Türkiye'de de özellikle yabancı sermayenin ve yerli ortaklarının tarıma yönelimi aynı döneme denk düşmektedir. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyıl başlarındaki yöntemlerin 20. yüzyıl ortalarından sonra değişimi ve son 30 yılda emperyalizmin, uluslararası örgütler aracılığı ile yeni bir boyut kazanması, emperyalizm tartışmalarında farklı kavramları gündeme getirirse de mekanizmada değişen bir şey yoktur. Bu anlamda tarımda ve gıda üretiminde yaşananları sadece, tarım ve gıdada rejim değişimi olarak tanımlamak ve analizleri bu doğrultuda yapmak, uluslararası sermayenin bütünsel sömürgeci politika analize-

---

* Doç.Dr. Bahadır Aydın, Abant İzzet Baysal Üniversitesi (İBU) İİBF İktisat Bölümü; Yrd.Doç.Dr. Saadet Aydın, İBU İİBF Kamu Yönetimi Bölümü; Ar. Gör. Emre Biber, İBU İİBF İktisat Bölümü.

rini zayıflatabilecek tutumdur¹. Gıda rejimi daha çok, tarımdaki küresel sömürü mekanizmasını tarif etmek için kullanılmış bir kavramlaştırmadır. İki farklı gıda rejimi tarif edilmektedir. Bunlardan ilki 1870-1914 dönemi diğeri ise 1947-1973 dönemidir. İkinci gıda rejimi döneminin devamı niteliğindeki 1970'lerin ortalarından günümüze kadar olan dönem de ayrı bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Gıda rejiminin belirlenmesindeki en önemli ayırım olarak, büyük ölçekli ticari tarım içindeki küresel işbölümü görülmektedir. Sömürgecilik sistemi altında büyük ölçekli tarım, daha çok metropol ülkelerin tüketimi için bir ihracat sektörü iken, daha sonra sömürgeci devletler için savaş sonrası dönemde ulusal düzenleyici modelin, ulusal ekonomik temeli olarak yeniden formüle edilmiştir. Daha yakın dönemde ise büyük ölçekli tarımın ulusal karakteri, giderek uluslararası ilişkilerde önemli bir ticari meta ve rekabet aracı olarak görülmektedir².

Farklı gıda rejimi dönemleri şöyle tanımlanabilmektedir. İlk gıda rejimi döneminde, yenedünyadan tarımsal ihracatla, Avrupa işgücü maliyetlerinin aşağı çekilmesi ve ucuz hammadde teminiyle sermaye birikimine önemli bir katkı sağlanmıştır. Uluslararası rekabetçi bir çerçevede yerleşik kolonici devlet, tarım ile sanayi arasındaki tamamlayıcı ilişkiyle ulusal ekonomisini desteklemiştir. İkinci gıda rejimi, savaş sonrası dönemde sermaye birikim sürecine katkıda bulunmuştur. Metropol ülkeler, yüksek ücret sözleşmeleri ile büyümenin temel dinamiği olan birikim içine tüketimi de dahil etmiştir. Bu ikinci gıda rejimi, tarım-sanayi birlikteliği ile üretimin yoğun bir biçimde yapıldığı, örneğin özel yemlerle sağlanan yoğun et üretimi ve dayanıklı gıda üretimi gibi üretim teknikleriyle beraber, bunların sübvansiyonlar ile pazarlanması, hatta gıda fazlalığının gıda yardımı programlarıyla üçüncü dünya ülkelerine dağıtılmasını da içermektedir. Gelişmiş ve azgelişmişler arasında kurulan bu dinamik ilişki, azgelişmiş ülkelerin gıda bağımlılığının, uluslararası sisteme tarımsal alt sektörlerde uzmanlaşmayla dahil olmasını sağlarken, bu ülkeleri uluslararası gıda zincirlerine nihai mal üretiminde sadece girdi sağlayan, net hammadde ihracatçısı, nihai ürün ithalatçısı konumuna getirmiştir. Böylece ikinci gıda sistemi

---

¹ Ecevit Mehmet C., Karkıner Nadide, Büke Atakan, "Köy Sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından, Tarım-Gıda-Köylülük İlişkilerine Yönelik Bazı Değerlendirmeler", *Mülkiye*, Bahar, Cilt:XXXIII, Sayı:262, Ankara, 2009, s.55.

² McMichael, Philip D., "Tensions between National and International Control of the World Food Order: Contours of a New Food Regime", *Studies in the New International Comparative Political Economy, Sociological Perspectives*, Vol. 35, No. 2, 1992, s. 344-345.

dönemi olarak adlandırılan dönemde devlet sistem olarak sömürge-lerden çekilmiş ancak, sömürgecilik ulus devletlerin uluslararası çizgide yeniden yapılandırılmasıyla devam etmiştir³. Görüldüğü gibi aslında sorun bir rejim değişikliği değil, sömürgecilik mekanizmasının gelişen kapitalist yapı içinde boyutunun genişlemesidir.

Yukarıdaki ayrıma bağlı olarak emperyalizmin 19. ve 20. yüzyılda tarımsal yapılara yönelik uygulamaları kısaca şöyle özetlenebilir. İngiltere’de başlayan sanayi devrimi ve tüm Avrupa’ya yayılması, ham madde ve yeni pazar talebini artırmış ve emperyalist ülkeleri ekonomik ve politik güçlerinin devamlılığını sağlamak için Asya ve Afrika’da koloniler kurmaya itmiştir. Emperyalizm aslında baskı ve sömürüyü doğrudan toprakları ele geçirmek yanında, politik ve ekonomik egemenlik kurarak dolaylı yollarla da gerçekleştirmiş ve bu yolla Afro-Arap ve Asya dünyasında milyonlarca insan üzerinde egemenlik ve otorite kurmuştur. Kolonilerden hammaddeler çok düşük fiyatlara alınarak işlenmiş ve maliyetlerinin çok üstünde fiyatlara ihraç edilmiştir. Kolonilerin her hangi bir malı üretmesi ve bunu dış pazarlara satması (ana ülke dışında) ise engellenmiştir⁴.

Bu sömürüye ilişkin 20. yüzyıl başlarında İngiltere’nin politik egemenliği altındaki bağımlı ülkeler arasında önemli bir yeri olan Mısır, örneklerden biridir. İngiltere’nin dayatmasıyla pamuk monokültürünün oluşması ve İngiliz tarım ürünlerinin ithalatı, Mısır tarımının çöküşünün başlangıcı olmuştur. Bu süreç, hububat gibi birçok temel ürünün ekim alanlarının küçülmesi ve dış ticaretten elde edilen karlarla, parazit egemen sınıfın güçlenmesini sağlayarak Mısır’ın sosyo-ekonomik ve tarımsal yapısında dönüşüme neden olmuştur. Bu dönüşüm sonunda tarıma büyük toprak sahipleri hakim olmuş, 20. yüzyılın başlarında Mısır’da beş milyon feddans (dekar) ekilebilir alanın sadece % 25’i küçük köylüye aitken, yaklaşık 5-6 milyon köylü topraksız kalmıştır⁵. Mısır’da 20.yüzyıl başında yaşanan bu gelişmeler, 19. yüzyılda Türkiye ve Hindistan için benzer özellikler taşımaktadır. Aslında Mısır’da yaşananlar, Türkiye ve Hindistan’da yaşananların genişleyerek devamı gibi değerlendirilebilir. 18. yüzyılda İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ile başlayan İngiliz yayılcılığı, 19. yüzyılda Hindistan’dan aktarılan artık ürünün İngiliz sanayisinin besin kaynağı olmasını sağlamıştır.

---

³ McMichael, a.g.m., s.346.

⁴ Sharma Manas, Sharma Jagdish P. “Imperialism Impact on Agriculture & Environment”, *Asian Tribune*, Vol. 10, No.250, 2007, s.5-10

⁵ Sharma, Sharma, a.g.m., s.5-10

1814'den sonra üretilen İngiliz pamuklu kumaşlarının Hindistan'a girmesi ile Hindistan'ın yüksek kaliteli tekstil alanı çöküntüye uğramıştır. Hindistan, tek ürün yetiştirilen plantasyon oluşturma yerine, ürünleri satın alan ve onları nihai satıcıya aktaran aracılardan oluşan bir tarımsal taşeronluk sistemine sokulmuştur. Bu yöntemle, Hindistan, İngiltere'ye bağımlı ve en önemli koloni haline getirilmiş ve yavaş yavaş kapitalist dünya ile bütünleştirilmiştir⁶. İngilizlerin mono-kültür oluşturma yönlü ilgi alanları için ise Türkiye örnektir. İngilizlerin 1840'larda Türkiye'de pamuk üretimini artırma hedefi için önce 1856'da Küçük Asya Pamuk Şirketinin (AMCC), ardından 1857'de Manchester Pamuk Alım Birliği'nin (MCSA) kurulması ile zemin hazırlanmaya çalışılmıştır. İngiltere'de pamuklu endüstrisinin tümüyle Amerikan pamuğuna bağlanmasının yaratacağı sıkıntılar alternatif üretim alanları arayışına neden olmuş ve Hindistan ile Türkiye bu anlamda yeni pamuk üretim alanları olarak düşünülmüştür. Türkiye'nin belirlenmesi 18. yüzyılda Türkiye'nin İngiliz pamuklu sanayinin hammadde kaynağı olmasına bağlıdır. Hedefe ulaşmak için Aydın demiryolunun yaratacağı avantajlar nedeniyle, demiryolu projesinde ortaya çıkan gecikmeler MCSA'nın destek ve teşvikleri ile çözülmüştür. Batı Anadolu'da MCSA'nın başlattığı teşvik sistemi ile beraber pamukta yerli tohum yerine Amerikan tohumu kullanımı yaygınlaştırılmış ve bölgede pamuk ekim alanlarının genişletilmesi sağlanmıştır⁷. Amerikan İç Savaşının etkisiyle yaşanan pamuk kıtlığı, Batı Anadolu'da üretilen pamuk ile aşılrken, Batı Anadolu'nun Avrupa Emperyalizmine bağılılığını da gerçekleştirmiştir⁸. Günümüzde emperyalizmin az gelişmiş ülkeler üzerindeki sömürü mekanizmasının en önemli araçlarından sözleşmeli üretim modelinin* ilkel örnekleri de bu dönemdeki modellerle eşleştirilebilir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancıların ve özellikle İngilizlerin Batı Anadolu'da aldığı büyük topraklar, bir yandan ücretli işçilik ile üretime sokulurken, toprakların büyüklüğü nedeniyle bir kısmı ortakçılık ve yarıcılık anlaşmaları ile kullanılmaktadır. Bu anlaşmalarda geleneksel yöntemlerin aksine üretilecek ürünlerin ne olacağına İngilizler karar vermekte ve bu ürünler ağırlıklı olarak ihraç ürünleri olmaktadır. İklim koşullarında olası olumsuzluklar-

---

⁶ Foster, John Bellamy, *Savunmasız Gezegen*, Çeviren: Hasan Ünder, EPOS Yayınları-6, Ankara, 2002, s.98-99.

⁷ Kurmuş Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1974, s.77-81.

⁸ Kurmuş, a.g.k., s.93

dan kurtulabilmek amacıyla kiranın ürün yerine nakit olarak tespiti söz konusu olup, kiralama karşılığı olarak köylünün ürününün önceden belirlenen kısmının toprak sahibine satışı öngörülmektedir. Köylü, toprak sahibine ödeyeceği nakit kira bedelini satmak zorunda olduğu ürün bedelinden düşmektedir. Üretimin düşük olduğu dönemler, toplam ürün değerinin kira bedelini karşılayamamasına yol açmakta ve köylüyü toprak sahibi için ücretli işçi konumuna sokmaktadır⁹. Batı Anadolu’da İngilizler aracılığı ile kapitalizme eklenme, Çukurova’da da 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başlarında gerçekleşmiş, Alman sermayesinin etkisiyle ihracat için pamuk üreten büyük ölçekli işletmelerin yoğunlaştığı bölge haline gelmiştir¹⁰. Türkiye’de 19. yüzyılda başlatılan İngiliz ve Alman kökenli tarımda kapitalistleşme süreci, 20.yüzyılın ilk yarısında ABD politikaları ile devam ettirilmiştir.

20. yüzyılın ortalarında, ikinci paylaşım savaşından sonra ABD, uluslararası ticaretin yapısını kendi çıkarları doğrultusunda değiştirmeye ve yönlendirmeye başlamıştır. ABD’nin tarımda az gelişmiş ülkelere yönelik gıda yardımları da bu çerçevededir. Yardımların temel amacı, aşırı üretimden kaynaklı tahıl stoklarının eritilmesi ve gelecekte sürekli pazarın oluşmasına zemin hazırlamaktır. Savaş sonrası Avrupa ülkeleri için başlayan program, PL 480 ile az gelişmişlere yöneltilmiştir. Marshall planından farklı olarak bu program, tarımsal yapıların dönüştürülmesini hedeflemektedir¹¹. PL 480 ile ABD’nin üretim fazlası tahılları için Türkiye önemli bir pazar konumuna gelmiştir. Tahıl ithalatının boyutu, Türkiye’de gıda tüketim kalıplarındaki değişimle çok daha çarpıcı hale gelmektedir. 1930’ların sonunda kişi başına tahıl tüketimi 150-180 kilogramdan 1962’de 248 kilografa yükselmiştir. Aynı dönemde kişi başına et tüketimi 22 kilogramdan 12 kilografa inmiştir¹². Bu değişim döneminde, 1953 yılına kadar buğday stoklarına sahip ve tahıl ihraç eden Türkiye’nin PL 480’in 1954’te kabul edilmesinin ardından tahıl ithalatçısı olması anlam kazanmaktadır. Aynı dönemde daraltılan buğday ekim alanlarında pamuk, tütün,

⁹ Kurmuş, a.g.k., s.104-105.

¹⁰ Oral Necdet, *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar*, TMMOB-ZMO Tarım Politikaları Yayın Dizisi No:6, Ankara, 2006, s.13.

* Günümüzde sözleşmeli üretim modeli için Aydın Bahadır, “Tarımda Sözleşmeli Üretim Modeli”, *Ekonomik Yaklaşım*, Sayı:65, Cilt:18, 2007’a bakılabilir.

¹¹ Kendir Hülya, “Küreselleşen Tarım ve Türkiye’de Tarım Reformu”, *Praksis* 9, Kış-Bahar, Ankara, 2003, s.279.

¹² Koçtürk Osman Nuri, *Gıda Emperyalizmi*, TMMOB-ZMO, Ankara, Ekim 2009, s.28-29.

pancar ve benzeri endüstriyel bitkilerin yaygınlaşması söz konusudur. Yine aynı dönem, Türkiye'ye bol miktarda et, tavuk eti, süt tozu gibi hayvansal ürünler ihraç edilerek bu alanlardaki üreticilerin dayanamayacağı fiyatlar yaratılmıştır. Üretim alanları genişletilen ürünlere ise tatmin edici fiyatlar verilmeyerek, bu ürünlerin ihraç fiyatlarının düşmesi sağlanmıştır. Aynı politika soya yağının Türkiye pazarını kurmak için zeytinyağı üzerinde denenmiş ve ilk zamanlar üstün fiyatlarla ihraç edilerek ucuz soya yağı ithali suretiyle halk margarinlere alıştırmış, daha sonra ise zeytinyağlarımız alınmayarak fiyatı soya yağı seviyesine düşürülmüştür¹³. 19. yüzyıl sonlarında Türkiye'de genişletilmeye çalışılan pamuk ekim alanları ile Türkiye pamuğunun ABD pamuğuna rakip hale gelmesi, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ABD'nin pamuk ekim alanlarını daralttırma politikalarını gündeme getirmiştir. Türkiye'nin buğday ithalatçısı konuma düşmesi ile yeni tür tahıl çeşitlerinin denenme alanı haline getirilmesinin önü açılmış ve Sonora-64 buğdayı için pamuk ekim alanlarının buğdaya tahsisi süreci başlamıştır^{**}. Ülkenin en verimli bölgeleri olan ve genellikle pamuk tarımının yapıldığı Çukurova ve Ege topraklarının, Sonora buğdayına tahsis edilmesi, Amerika ve diğer ülkelerden geniş çapta tohumluk buğday, gübre ve tarım ilacı ile özel araç ve gereçlerin ithalini de beraberinde getirmiştir. Amerika bu sayede Dünya pazarlarında kendi pamuğu ile rekabet etme olanağına kavuşmuş olan Türk pamuğunu pazardan çıkaracak ve pamukçulukta daha özgür hareket edebilecektir¹⁴. Uluslararası sermayenin Türkiye'de tarım ve gıda sektörü-

---

¹³ Koçtürk, Gıda..., s.30-32.

* Gıda tüketim kalıplarının bu dönemde hayvansal proteinden, tahıl ağırlıklı yapıya dönüşümü de toplumun sağlıklı beslenme hakkının engellenmesinin nedeni olmuştur.

** Koçtürk "Açlık Korkusu" kitabında (s.50-51)29 Mayıs 1968 günü, Chicago Dış münasebetler Konseyi'nin, Chicago, Sheraton-Blackstone Otelinde verdiği bir öğle yemeği sırasında Amerikan tarım Bakanı Orville L. Freeman bir konuşmasından yaptığı "...Buğday, Pirinç, Mısır ve Sorgum gibi ürünlerin yüksek verimli çeşitlerinin geliştirilmesini mümkün kılan yeni teknoloji- ki bu teknoloji tropikal tarımcılıkta hakiki bir zafer- teşkil etmektedir. Meksika'da Rockefeller Vakfının yardımıyla geliştirilen yüksek verimli buğday çeşitleri; Asya kitlesinin kuzey kısmında Türkiye'yi de kapsayan, güney kısmında bütün Hindistan'ı kapsayan bir alan dahilinde yüksek bir adaptasyon kabiliyeti göstermişlerdir. Bu çeşitlerin şimdi Güney Afrika'da kültivasyonuna geçilmiştir" aktarma, bu değişimin nedenlerini ortaya koymaktadır.

¹⁴ Koçtürk Osman Nuri, *Açlık Korkusu*, TMMOB-ZMO, Ankara, Ekim 2009, s.50-51.

ne girmesi ve her ne kadar pazar payları düşük düzeylerde de olsa¹⁵ gübre ve tarım ilaçlarında yoğunlaşmaları yukarıda belirtilen süreçte uygun niteliktedir.

Türkiye'nin 1950-1980 yılları arasında yürüttüğü ulusal kalkınmacı bir politik anlayış çerçevesinde devlet, kapitalistleşme, ticarileşme ve tarımda metalaşmanın sağlanmasında doğrudan ya da dolaylı olarak verimlilik ve bölüşüm ilişkileri içinde yer almıştır. Özellikle Dünya Bankası bu süreçte, Türkiye tarımının modernleşmesi, kapitalistleşmesi ve ticari merkezli bir yapıya ulaşması için önemli finansal yardımlar sağlamıştır. Çünkü, Türkiye'nin kapitalist dünya sistemine entegrasyonu için bazı özel yöntemler ile modern tarım tekniklerinin oluşturulması zorunludur. Yeşil devrim tarafından desteklenen fiziksel, ekonomik ve sosyal altyapı (Köprüler, Barajlar, sulama sistemleri, tohum destekleri, okul elektrik vb.) destekleri ve yeni teknolojilerin kullanımı bunun sağlanmasında önemli rol oynamıştır¹⁶.

Türkiye'de pazar payı düşük olan uluslararası sermayenin bu dönemde yoğunlaştığı bölge Latin Amerika'dır. 1960'lı yıllarda başlayan yardım programları, ABD ile Latin Amerika arasındaki ilişkilerin algılanması için önem taşımaktadır. Latin Amerikalıların baskılarına karşın, ilerleme için işbirliği çerçevesinde sağlanan ABD yardımının dağılımını, CIAP'ın (1963 yılında kurulan Amerika Kıtası İlerleme İçin İşbirliği Komitesi) denetlemesine izin verilmemiştir¹⁷. Bu tutum yapılan yardımların ABD çıkarlarına uygunluğunun sağlanması amacını ortaya koymaktadır. Uygulamalara bakıldığında bir tarım ya da gıda rejimi değişimi yerine, dönemselsel olarak emperyalistlerin hangi tarımsal üretimin kendi çıkarlarına uygun olduğuna bağlı olarak ülkeler arasında politika değişikliklerine gittiği görülmektedir. Üretim fazlalarını eritmek ve ucuz tarımsal hammadde sağlamak üzere dönem dönem farklı ürünlerin üretimleri ön plana çıkmaktadır. Bir dönem pamuk ekim alanlarının genişletilmesi için politikalar yürütülürken, bir başka dönem tahıl ya da farklı alt tarımsal ürünlere yöneltme yolunda politikalar gündeme gelebilmektedir. 1950'lerden sonra Türkiye ve az gelişmiş ülkelerin ithalatında buğday ve gıda ürünlerinin payının

¹⁵ Yenal Zafer, "Türkiye'de Tarım ve Gıda Üretimine Yeniden Yapılanma ve Uluslararasılaşması", *Toplum ve Bilim*, Bahar 88, Birikim Yayınları, İstanbul, 2001, s.37.

¹⁶ Aydın Zülküf, "Neo-Liberal Transformation of Turkish Agriculture" *Journal of Agrarian Change*, Vol.10, No.2, April, Wiley-Blackwell., 2010, s.150.

¹⁷ Hayter Teresa, *Emperyalizmin Yardımı Çeviren*: Sonay Özdemir, Yöntem Yayınları:5 Bilim-Araştırma-Belgeler Dizisi:1, İstanbul, 1972, s.220.

%10'dan 1980'de %57'ye çıkışı¹⁸ ve Türkiye'nin 1980'lerden sonra gıda ürünleri ihracatçısı konumuna geçişi bu dönüşümün tipik örneğidir¹⁹. Bu politika değişikliklerinin, emperyalizmin girdiği yerde doğal kaynakların kapitalist ülkelerin çıkarlarına uygun kullanımını ve bu ülkelerde biyo-çeşitlilik üzerinde değişim yaratarak olumsuz çevresel etkilere yol açması kaçınılmaz sonuç olmaktadır.

19. yüzyılın sonlarında yüksek verimli ve sermaye yoğun tarımsal üretim, Avrupa'nın ardından Amerika'da da gelişme modeli olmuştur. Model, sürekli girdi ihtiyacı içindedir ve akaryakıt, organik olmayan gübre, hibrit tohum ve pestisitler olmadan model işleyemez. Hayvancılık sektörü için gerekli olan özellikle mısır ve soya fasulyesi hayati önem taşımaktadır. Bu girdilerin sağlanabilmesi için büyük tarım işletmeleri, ulus ötesi ölçeklerde ticareti başlatmıştır. Bu anlamda tarımın endüstrileşmesiyle sömürgeci modele uygun bir uluslararası işbölümü devreye sokulmuştur²⁰. Kapitalist ülkelerin, tarımsal ihraç ürünlerinin üretimi ve doğal kaynaklara dayalı sanayileri çevre ülkelere aktaran uluslararası işbölümü dayatması, bu ülkelerde ekolojik kötüleşmeyi getirmiştir. İhracat amaçlı tarım, Brezilya, Mısır, Gambiya, Altın Kıyısı (bugünkü Gana) ve Senegal gibi birbirinden çok farklı yerlerde toprağı çok ciddi biçimde aşındırılmış ve tüketmiştir. Bu işbölümü aynı bölgelerde temel gıda üretiminin ihmeline ve yetersiz beslenme ile açlık sorunlarının yaşanmasına neden olmuştur²¹. İşbölümünün sonuçları 20.yüzyılda genetik çeşitliliğin kaybolmasına yol açmıştır. Tarımda mono-kültürün genişlemesi sadece değerli türlerin değil temel ürünlerin birçok çeşidinin de ortadan kalkmasına neden olmuştur. Kapitalist ülkelerin kontrolünde olan mono-kültürel tarım, genetik çeşitliliğe sahip bölgeleri istila ederek bu bölgeleri kendi ürettikleri tek tip tohum kullanım alanlarına dönüştürmüştür²².

EMPERYALİZMİN YÖNTEM DEĞİŞİKLİĞİ

Tüm 19. ve 20. yüzyıl boyunca devam eden emperyalist sistemin işleyişi günümüze uzanmakta ancak biçim açısından farklı bir

¹⁸ Aydın Zülküf, "Genetik Mühendisliği, Yoksulluk ve Gıda Sorunu", *Toplum ve Bilim*, Birikim Yayınları, Yaz 85, 2000, s.115.

¹⁹ Aydın Bahadır, *Tarımsal Dış Ticarete Değişim*, TMMOB-ZMO Tarım Politikaları Yayın Dizisi:8, Ankara, 2009, s.61-62.

²⁰ McMichael Phillip, "Global Besin Politikaları", Çeviren: A.Başer Kafaoğlu, *Tarım- Bolluk İçinde Yoksulluk*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s.186.

²¹ Foster, a.g.k., s.103.

²² Foster, a.g.k., s.106-107.

zemin kazanmış bulunmaktadır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sömürünün işleyiş dinamikleri daha hukuksal bir çerçeve kazanmış ve artık eskinin işgalci ve kolonici emperyalist devletleri süreci farklı bir boyuta taşımıştır. 1970'lerin başlarından itibaren dünya ekonomisindeki daralmayla beraber, dünya piyasalarında yaşanan dalgalanmalar, uluslararası düzenleme mekanizmaları üzerinde ciddi kısıtlamaların uygulanmasını güdeme getirmiştir. Bu kapsamda sermaye birikiminin kurumsal çerçevesi değişmeye başlamış ve yeni küresel düzenlemeler ortaya çıkmıştır. Bu düzenlemelerin merkezinde ise neo-liberalizm ve onun kurallarını uygulayan yeni küresel aktörler yer almaktadır. Bu yapılanmada IMF, DB ve DTÖ gibi uluslararası finansal ve ticari örgütler başat roldedir. Sömürünün yeni işleyişi bu kurumlar vasıtasıyla ve çeşitli politika araçlarıyla gerçekleştirilmektedir.

Son dönemde gerçekleşen ve uzun dönemde de devam etmesi beklenen bu eşitsizlik trendinin arkasında birkaç önemli faktör bulunmaktadır. Bu etkenler aynı zamanda emperyalizmin tarımsal yapılarda işleyiş koşullarını ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki serbest piyasa dayatmasıyla birlikte yoksul ülkelerde gıda üretiminin önemli ölçüde azalmaya başlamasıdır. Bunda en önemli faktörlerden biri DTÖ'dür. Kısmen Uruguay turunun başarısıyla kurumsallaşan tarımsal liberalizasyonla beraber giderek ticari bir meta haline gelen ve kullanım değeri göz ardı edilen gıda üretimi, kapitalist kuzeyin gücünü pekiştirmesine ve dünyanın geri kalanında sermaye yoğunlaşmasına neden olmuştur. İkinci olarak neo-liberal reformlar ve DTÖ-DB-IMF'nin zoruyla uygulanan yapısal uyum programları nedeniyle, köylünün topraktan kopartılarak (depeasantization) tasfiye edilmesine yol açmıştır. Bu koşullar altında çiftçiler zorunlu olarak topraklarını terk ederek büyük yığınlar halinde şehir gettolarına itilmişlerdir. Üçüncü olarak kurumsal sahiplik ve kontrol mekanizması, tohum, gübre tarım ilacından, silo, işleme ve depolamaya kadar gıda üretiminin tüm aşamalarında artan bir biçimde yoğunlaşmıştır²³.

Neo-liberal konsensüs, serbest piyasa mekanizmasının az gelişmiş ülkelerin tarımsal üretimlerindeki sorunları çözeceği, dolayısıyla hükümetlerin bu programlar için ayırdıkları harcamaları ve yaptıkları desteklemeleri azaltmaları gerektiği yönündedir²⁴. 1980'lerden sonra tarım politikalarında, neo-liberal konsensüs

---

²³ Magdoff Fred, Tokar Brian, "Agriculture and Food in Crisis", *Monthly Review Press* Volume 61, Number 3, 2009, s.9-10.

²⁴ Magdoff, Tokar, a.g.m. s.10-12.

çerçevesinde DB-DTÖ ve IMF'nin istekleri doğrultusunda tarımsal ticarete serbestleşme, her türlü tarımsal desteğin azaltılması ve tarıma ayrılan kaynakların yeniden düzenlenmesi şeklinde bir değişim söz konusudur. Bu doğrultuda 1986'dan itibaren 2000'lere kadar az gelişmiş ülkelerde tarım için ayrılan bütçe ödenekleri yaklaşık olarak %50 oranında azalmıştır. Bu dönüşümden en çok etkilenenler ise geçimleri büyük ölçüde tarıma dayalı olan az gelişmiş ülkelerdeki küçük çiftçilerdir. 1980'lerden sonra az gelişmiş ülkelerde hükümetler, bu kuruluşların tavsiyeleriyle bütçe açıklarını kapatmak için, anlamsız bir biçimde sulama, enerji ve tarım kredileri gibi kendi çiftçisini desteklemek için kullandığı kamu kaynaklarını özelleştirmeye başlamıştır. Bu, doğal olarak tarımsal girdilerde bağımlılığın artmasına ve tarımsal maliyetlerin yükselmesine neden olmuştur²⁵. Ancak uygulamalar, tüm alanlarda olduğu gibi, yoksullar için temel geçim kaynakları olan tarım ve gıda üretiminde de yıkıcı etkiler yaratmıştır. Özellikle zayıf durumdaki az gelişmiş ülkelerde mısır, buğday, soya, pirinç ve yağ gibi temel gıda ürünleri fiyatları dünya pazarında kısa sürede yükselmiştir²⁶.

Güneyin az gelişmiş ülkelerine dayatılan IMF, DB ve DTÖ kuralları, kuralları belirleyenler tarafından çiğnenmekte ve kendi çiftçilerine ve kapitalist tarım şirketlerine, yeşil kutu, mavi kutu gibi çeşitli destekleme uygulamalarıyla sübvansiyon programlarını sürdürürken, güneyin az gelişmiş ülkelerinden her türlü desteklemeleri ve tarifeleri kaldırmaları istenmekte ve sağlanmaktadır. Bu bağlamda, görünüşte başarısız olarak değerlendirilen DTÖ Doha Turu, gelişmiş ülkeler lehine yapılmak istenenleri sağlamıştır. Az gelişmiş ülkeler sadece kendi tarım piyasalarını, yüksek düzeyde desteklenmiş gelişmiş ülkelerin tarımsal ürün ithalatına açmakla kalmamış, uluslararası tarım şirketlerinin denetimine de açmıştır. Süreç, üretimin her aşamasında az gelişmiş ülkelerin kontrolünden çıkan tarımsal yapılarda hızlı bir çöküş gerçekleşmesine, küçük üreticilerin tasfiye olmasına ve bu ülkelerin giderek bağımlılaşmasına yol açmıştır. Nitekim Asya'dan Afrika ya birçok ülkenin tarımsal yapılarında görülen dönüşüm de bu argümanı destekler niteliktedir.

Türkiye'de 24 Ocak 1980 kararlarıyla başlayan neo-liberal politikalar ve geçen 30 yıllık sürede bu politikalar çerçevesinde IMF-

---

²⁵ Sharma Devinder, "Trade Liberalization in Agriculture Lessons from the First 10 Years of the WTO", *Forum for Biotechnology & Food Security*, New Dehli/India, 2005, s.16-17.

²⁶ Magdoff, Tokar, a.g.m., s.10-12.

DB aracılığı ile dayatılan programlarla tarımda tasfiye süreci devam etmektedir. Geçen 30 yılda tarımsal üretim artış hızı ortalama %1,3 düzeyinde kalmıştır, nüfus artış hızının %1,5'in üzerinde olduğu dikkate alınırse tarımdaki büyüme hızının önemi artmaktadır. 2011'de* yapılacak olan Genel Tarım Sayımı (GTS) sonuçlarının ne olacağı bilinmemekle beraber, 1991'de yaklaşık 4 milyon olan tarım işletmesi sayısının 2001'de 3 milyona düşmüş olması ya da 20 yılda tarımda çalışanların sayısının yaklaşık 8 milyondan 5 milyona inmesi bu sonucu açıklamaktadır. 1991'de yapılan GTS sonuçlarına göre tarımda kullanılan arazi miktarının 23 milyon hektar iken 2001'de 18 milyon hektara düşmüş olması tarımdan kopuşun net göstergesidir²⁷. Kullanım dışı kalan tarım arazilerinin küçük ölçekli parçalarda yoğunlaşması, tarımda küçük işletmelerin tasfiye olduğunu göstermektedir²⁸. Tarımsal dış ticarete, 1980'li yıllarda fazla veren Türkiye, 2000'li yıllarda açık vermeye başlamıştır. Toplam tarımsal ürün dış ticaretinde 2008 yılında 2,2 milyar dolar olan açık, tarımsal hammadde dış ticaretinde 4 milyar dolara yaklaşmıştır²⁹. Tarımsal dış ticaret yapısı, tarımda, merkez ülkelerin belirlediği çerçevede uluslararası işbölümüne uygun dönüşüm içindedir.

EMPERYALİZMİN AZGELİŞMİŞLERDE YARATTIĞI SONUÇLAR

Tarım az gelişmiş ülke ekonomilerinde halen merkezi bir öneme sahiptir. Bazı araştırmalara göre bu ülkelerde tarımın istihdamdaki payı %70 civarındadır. Bu oran gelir düzeyi biraz daha yüksek olan ülkelerde %30, gelişmiş ülkelerde ise % 3-5 civarındadır. Bununla beraber az gelişmiş ülkelerde yaklaşık olarak 3 milyar insanın geçimi, doğrudan ya da dolaylı olarak tarıma bağlıdır. Tarımsal üretim ve ihracat bu ülkelerin gelirlerinde önemli bir paya sahiptir. Ancak 1980'lerden itibaren az gelişmiş ülke ekonomilerinde önemli bir yeri olan tarımda, bu ülkeler aleyhine bir dönüşüm süreci başlamıştır. Bu dönüşüm sürecinde temel aktörlerden biri DTÖ'dür³⁰. Aynı süreç, çok uluslu şirketlerin, az gelişmiş ülkeler-

---

* Genel Tarım Sayımları 10 yılda bir yapılmaktadır.

²⁷ Aydın Bahadır, *Tarımsal İşletmelerin Analizi*, TMMOB-ZMO Tarım Politikaları Yayın Dizisi No.5, Eylül 2005, s.13-14.

²⁸ Aydın, a.g.k. s.87.

²⁹ Aydın, a.g.k., s.15.

³⁰ UNDP, "Making Global Trade Work for People", United Nations Development Programme, Earthscan Publications, London, 2003, s.127-129.

deki özelleştirme sürecinde önemli bir ortak olarak yerlerini alması şeklinde yürümüştür. Birleşmeler yoluyla yerli tarım üretimini sermayeleriyle kontrol altına alan uluslararası şirketler, zamanla farklı ülkelerde mısır, soya, ayçiçeği, buğday vb. gibi birçok ürünün üretilmesinde ve hatta bu ürünlerin üretilmesi için gerekli olan tohum, gübre gibi girdilerin sağlanmasında önemli ölçüde söz sahibi olmuş ve yerli pazarda hakimiyet kurmuşlardır. FAO'nun raporuna göre³¹ son 20 yılda dünya ekseninde dikey bütünleşmeler yoluyla uluslararası şirketlerin gıda üretim ve satışındaki kontrolü önemli derecede artmıştır. Otuz büyük süper market zincirinin dünya gıda piyasasındaki payı toplam pazarın üçte biri düzeyindedir. Bu süper marketlerin Latin Amerika ve Asya'da %20'den az olan perakende pazarındaki payı son on yılda %50'nin üzerine çıkmıştır. Bu yoğunlaşma Latin Amerika'da daha büyük olup, birkaç büyük uluslararası gıda şirketi tüm Latin pazarının %65-%95 arasında bir kısmını kontrol etmektedir. Dolayısıyla DTÖ süreciyle beraber hız kazanan tarımsal ticarete serbestleşme süreci, Tablo.1'de özetlendiği gibi, dünya tarım piyasalarının kontrolünün birkaç gelişmiş ülke ve uluslar arası şirketin kontrolü altına girmesine neden olmuştur. Benzer biçimde Tablo.2'de tarım sektöründeki uluslararası şirket yoğunlaşmasının, hangi temel tarımsal faaliyetlerde bulunduğu ve oluşan tarım-gıda zincirlerinin özellikle küçük çiftçilere etkisini göstermektedir.

Tablo.1: Ulusal ve Uluslararası Tarım-Gıda Piyasalarında Şirket Yoğunlaşması

<p>1) Tohum ve Tarım Kimyasalları:</p> <ul style="list-style-type: none">
• Altı uluslararası şirket; BASF, Bayer, Dow, DuPont, Monsanto ve Syngenta küresel ilaç pazarının %75-80'ini kontrol altında tutmaktadır.
• DuPont ve Monsanto firmaları mısır tohum piyasasının %65'ine ve soya tohum piyasasının %44'ine sahiptir.
• Monsanto firması 2001 yılı için dünya hibrit tohum piyasasının %91'ini kontrol etmektedir. 1998-1999 yıllarında sadece iki yılda Brezilya mısır tohumu piyasasının %60'ını kontrol altına almıştır.
• Bayer firması ise Hindistan tarım ilacı piyasasının %22'sini elinde tutmaktadır. <p>2) Toptan Tarımsal Mal Ticareti</p> <ul style="list-style-type: none">
• İki büyük A.B.D. firması olan Chiquita ve Dole Foods, dünya muz
---

³¹ FAO, "State of Food Insecurity in The World", Monitoring Progress Towards The World Food Summit and Millennium Development Goals, FAO, 2004, s.20-21.

ticaretinin yaklaşık %50'sini kontrol etmektedir.

- Archer Daniels Midland (ADM), Barry Callebaut ve Cargill firmaları Fildişi Sahilindeki kakao üretim kapasitesinin %95'ini kontrol etmektedir.
- Fyffes firması Avrupa'daki en büyük taze gıda dağıtım şirketidir. Belize ve Surinam muzlarının tek ithalatçısı konumundadır.
- ADM, Cargill ve Zen-Noh firmaları ABD mısır ihracatının %80'ini gerçekleştirmektedir.

3) Gıda Üretim ve İşleme

- Dünya gıda üretim sektöründeki 100 önemli firmanın sadece 10 tanesi toplam pazarın %37'sini elinde tutmaktadır.
- En büyüğü Unilever olan üç uluslararası firma dünya çay piyasasının %85'ini elinde tutmaktadır.
- Nestle firması Pakistan süt piyasasında tekel konumunda iken, Peru süt üretiminin %85'ini kontrol altında tutmaktadır.
- Cargill ve Tyson'ın da içinde yer aldığı dört uluslar arası firma ABD'de et ambalajlama piyasasının %80'ine sahiptir.
- Altı uluslararası şirket dünya çikolata satışlarının %50'sini gerçekleştirmektedir.
- Dört uluslararası şirket, tahıl işleme terminallerinin %61'ine, un üretim tesislerinin %60'ına sahipken, dünya mısır ihracatının %81'ini, ABD'deki etanol üretiminin %49'unu gerçekleştirmektedir.

4) Gıda Perakendeciliği

- Uluslararası 30 gıda perakende şirketi, dünya gıda satışlarının üçte birini sağlamaktadır. En büyük on şirketin toplam gıda satışı ise 2002 yılı için 649 milyar dolardır.
- ABD'li Wal-Mart firması Meksika perakende sektörünün %40'ını kontrol altında tutmaktadır.
- Tayland'daki gıda satışlarının üçte biri uluslar arası gıda perakende şirketleri tarafından sağlanmaktadır. Tesco'nun, Tayland'daki 48 satış mağazasından elde ettiği gelir 2003 yılı için 1,2 milyar dolardır.
- Asda, Wal-Mart, Safeway, Sainsbury ve Tesco İngiltere'deki gıda perakende satışlarının %75'ini oluşturmaktadır.

Kaynak: Action Aid International, "Power Hungry: six reasons to regulate global food corporations", Johannesburg, January, 2005, s.13

Tablo.2: Tarım-Gıda Zincirleri

Tarım-Gıda Zincirleri	Tohum ve Kimyasal Girdiler	Gıda-Hammadde İşleme ve Ticareti	İleri İşleme ve İmalat	Süpermarket
Lider Uluslararası Firmalar	Syngenta Monsanto DuPont Bayer	ADM Louis Dreyfus Bunge Cargill	Nestlé Kraft Foods Unilever PepsiCoo	Wal-Mart Carrefour Metro Tesco

Temel Aktivite	Tarım ve kimyasal girdi üretimi	Ticaret ve birincil hammadde işleme	Gıda ve içecek işleme	Gıda perakendeciliği
Temel Sonuç	<ul style="list-style-type: none"> * Fikri mülkiyet üzerinde kontrol. * Teknoloji teşvikleri küçük çiftçiler için uygun değil. * Sürdürülebilir tarım alternatiflerini ortadan kaldırmakta. 	<ul style="list-style-type: none"> * Pazar gücünü kullanarak fiyatları aşağı çekmekte * Haksız satın alma işlemleri 	<ul style="list-style-type: none"> * Pazar gücünü kullanarak fiyatları aşağı çekmekte * Haksız satın alma işlemleri * Katı standart uygulamaları 	<ul style="list-style-type: none"> * Pazar gücünü kullanarak fiyatları aşağı çekmekte * Haksız satın alma işlemleri * Katı standart uygulamaları
Çiftçiler Üzerindeki Etkisi	<ul style="list-style-type: none"> * Tohum mülkiyetinin kaybedilmesi * Girdi maliyetlerinin artması * Pestisit zehirlenmeleri * Borç döngüsü 	<ul style="list-style-type: none"> * Daha düşük gelir * İstikrarsız piyasaya maruz kalma * İş maliyetleri ve riskleri üreticinin üzerinde 	<ul style="list-style-type: none"> * Daha düşük gelir * İstikrarsız piyasaya maruz kalma * İş maliyetleri ve riskleri üreticinin üzerinde 	<ul style="list-style-type: none"> * Daha düşük gelir * İstikrarsız piyasaya maruz kalma * İş maliyetleri ve riskleri üreticinin üzerinde

Kaynak: Action Aid International, "Power Hungry: six reasons to regulate global food corporations", Johannesburg, January 2005, s.12

Afrika

Kara kıta olarak nitelenen Afrika şüphesiz küresel sömürü ilişkilerinin en önde gelen kurbanlarından biridir. Kıta işgücünün yaklaşık %60'ı tarım sektöründe istihdam edilmekte, tarım gelirleri GSYH'nın %17'sini oluşturmaktadır, ticaret gelirlerinin de yaklaşık %40'ı tarımdan sağlanmaktadır. Buna rağmen çoğu Afrika ülkesinde tarıma ayrılan kaynak, bütçelerinin yaklaşık %1'inden azdır³². Bu koşullar altında tarımsal verimlilik çok düşük, üretim ise oldukça yavaş bir biçimde ilerlemekte ve artan nüfusa yetmemektedir. Açlık ise yıllar itibariyle artış göstermektedir. 1990-92 yılları

³² Sharma Devinder, a.g.m., s.17-18.

rında kıtadaki toplam aç nüfus 173 milyon iken 1997-99'da bu rakam kıta nüfusunun dörtte biri olan 200 milyona çıkmıştır³³.

Küresel bir gıda krizinin tüm dünyayı tehdit edeceği on yıl öncesine kadar gerçekçi bir öngörü gibi gözükmesine de, günümüzdeki bazı gelişmeler bu argümanı destekler bir boyut kazanmaya başlamıştır. Çoğunluğunu geri kalmış ülkelerin oluşturduğu güney yarım kürede küresel gıda fiyatlarında son birkaç yıldaki hızlı artış ve beraberinde gıdaya ulaşımdaki eşitsizlik, bu ülkelerde ayaklanmaların hızla yayılmaya başlamasına neden olmuştur. Örneğin son dönemlerde Haiti ve Bangladeş'te artan pirinç fiyatları ayaklanmalara neden olurken, Mısır ve Pakistan'da tahıl ambarları yağmalanmıştır. Benzer biçimde Kamerun, Burkina Faso, Senegal, Moritanya, Etiyopya, Bolivya ve Endonezya'da da benzer ayaklanmalar söz konusudur. Gerçekte ise küresel tarım üretiminde konjonktürel dalgalanmalar dışında bir azalma söz konusu değildir. Tam tersine FAO'nun araştırmalarına göre dünya gıda talebinin 1,5 katını karşılayacak tarımsal üretim mevcuttur. Nitekim son 20 yılda dünya tarımsal üretimi yıllık %2 düzeyinde artarken, dünya nüfusunun artış hızı yaklaşık %1,2 civarındadır. Dolayısıyla sorun aslında gıda kaynaklarındaki azalmadan değil gıdaya ulaşımda ya da elde etmede yaratılan eşitsizlikten kaynaklanmaktadır³⁴. FAO'nun tespitleri, emperyalizmin her ülkede ve bölgede farklı boyutlarda olsa da az gelişmiş ve en az gelişmiş ülkelerde yarattığı sonuçların aynı olduğunu göstermektedir. Bu ülkelerin çoğunda var olan açlık ve yoksulluk artarak devam etmekte ve her türlü gelişimleri engellenmektedir. Sürecin merkezinde ise belirtilen aktörler yer almaktadır.

Böyle bir tarımsal yapıda olan Afrika kıtasında, 1980'lerden sonra tarımsal ticarete serbestleşme süreciyle beraber kıtanın gıda ithalatının da arttığı görülmektedir. 1980'lerin sonlarına doğru 10 milyar dolar olan gıda ithalatı, 2000'de 20 milyar dolara, 2006'da 35 milyar dolara ve 2007'de 44 milyar dolara yükselmiştir³⁵. Ancak Afrika kıtasında gıda ithalatının artışı, tarımsal üretim ve ihracat miktarlarının azalışı ile birlikte yürümektedir. Afrika kıtasındaki bu değişimin en önemli nedeni ise DTÖ, DB ve IMF tarafından dayatılan koşulsuz serbestleşme süreci ve yapısal uyum programla-

---

³³ NEPAD, "Comprehensive Africa Agriculture Development Programme (CAADP)", *New Partnership for Africa's Development*, 2002, s.52-55. (<http://www.nepad-caadp.net/>)

³⁴ FAO, Statistics Division, (<http://faostat.fao.org/default.aspx>), 10.11.2009.

³⁵ FAO, Statistics Division. (<http://faostat.fao.org/default.aspx>), 10.11.2009.

rıdır. Örneğin, 1980'lerde Alt-Sahra Afrika'ya verilen dış borçların %80'i tarımsal fiyat reformlarına bağlı olarak kullanılmıştır³⁶. Bununla beraber 1990'larda dünya fiyatlarının iç piyasayı bozucu etkisine rağmen, birçok Afrika ülkesinin tarımsal piyasalarını serbest ticarete açması yerel üretimi birçok açıdan etkilemiştir. Serbestleşmeyle beraber Afrika ülkelerinin ithalat kısıtlamalarını kaldırması, yerel üreticinin yoğun bir biçimde sübvansiyon edilen ithal ürünlerle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Buna düşük tarife oranları eklenince Afrikalı yerel üreticilerin ayakta kalması mümkün olmamış, Afrika'daki birçok ülke temel tarımsal ürünlerde net gıda ithalatçısı konumuna gelmiştir³⁷.

Örneğin; Senegal'de domates salçası ithalatı 1990-94 döneminde yaklaşık 400 ton iken bu miktar 15 kat artarak 1995-2000'de 6.000 ton olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönem içinde domates üretimi ise yaklaşık %50 düşerek 43.000 tondan 20.000 tona gerilemiştir. Benzer bir gelişme Burkina Faso'da gerçekleşmiş, domates salçası ithalatı aynı dönemlerde 400 tondan 1400 tona çıkmış buna karşın üretim %50 oranında azalarak 22.000 tondan 10.000 tona düşmüştür. Serbestleşmenin etkileri Kenya'da daha dramatik bir biçimde ortaya çıkmaktadır. 1980-1990 yılları arasında Kenya süt üretimini iki kat arttırarak 179.000 tondan 392.000 tona çıkarmıştır. Ancak 1992'den itibaren süt piyasasının kontrolsüz bir biçimde ithalata açılması, süt üretiminin 1992'den 1998'e kadar 128.000 tonun altına inmesine neden olmuştur. Süt üretimindeki bu düşüş dolaylı olarak süt tozu ve diğer süt ürünleri üretiminin de düşmesine, yerel sektördeki küçük üreticilerin tamamının tasfiye olmasına neden olmuştur³⁸.

Kapitalizme eklenmenin benzer bir etkisi Afrika pamuk üretiminde de görülmektedir. ABD'nin pamuk üreticisine sağladığı sübvansiyonlar sayesinde ABD pamuğu, dünya piyasasında Afrikalı dört pamuk üreticisi Benin, Burkina Faso, Mali ve Çad'ın ürettiği pamuktan 4 kat daha fazla değerlidir. Ayrıca ABD ve AB'nin pamuk üretimlerine uyguladığı sübvansiyonlar her sene bu dört Batı Afrika ülkesinin 250 milyon dolar ile 1 milyar dolar arasında bir kayba uğramasına neden olmaktadır. AB, dünya pamuk piyasa-

---

³⁶ Commander Simon , "Structural Adjustment and Agriculture", *Theory and Practice in Africa and Latin America*, ODI, London, 1989, s.246.

³⁷ FAO, "Some Trade Policy Issues Relating to Trends in Agricultural Imports in the context of Food Security", Committee on Commodity Problems: sixty-fourth session, Rome 18-21 March, 2003, s.10-18.

³⁸ FAO (2003), a.g.e., s.25.

sında önemli bir aktör olmamasına karşın her yıl yaklaşık 100.000 pamuk üreticisine 1 milyar dolar sübvansiyon sağlamaktadır³⁹. Dünya pamuk üretiminin sadece %2,5'ini sağlayan AB, dünya genelinde pamuk üretimine sağlanan sübvansiyonlar içinde %20'lik bir paya sahiptir. Bu politikalar, ihracat gelirleri içinde önemli bir yeri olan pamuk üreticisi Afrikalı ülkeler için olumsuz sonuçlara neden olmuştur. Örneğin Burkina Faso'nun pamuk ihracatı 1994'den itibaren %50 oranında artmış olmasına rağmen pamuktan elde ettiği gelir yaklaşık 60 milyon dolar düşmüştür. Önemli gelir kalemlerinden biri olan pamuk üretiminden elde edilen gelirdeki bu düşüş Burkina Faso'daki kırsal yoksulluğun nedenlerinden biri olarak görülmektedir⁴⁰.

Kapitalist ülkelerin sömürü mekanizması, Afrika kıtası için hayati öneme sahip gıda ve tarımsal ürünlerde dışa bağımlılığının artmasına neden olmuştur.

Latin Amerika

Tarım ve özellikle tarıma dayalı sanayi Latin Amerika ülkeleri için merkezi bir öneme sahiptir. Toplam nüfusun yaklaşık %25'i olan 125 milyon insan, doğrudan ya da dolaylı olarak tarıma bağlıdır. Ortalama olarak Guatemala nüfusunun %52'si, Bolivya'nın %47'si, Honduras'ın %40'ı, Paraguay'ın %39'u, Peru'nun %36'sı, El Salvador'un %36'sı, Ekvator'un nüfusunun %33'ü doğrudan ya da dolaylı olarak tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Tarımdan elde edilen gelir, birçok sektörün gelişmesine kaynak sağlamaktadır. Büyük ölçekli tarım, bölge ülkelerinin çoğu için önemli ihracat gelirleri sağlarken küçük ölçekli tarım, bölge için istihdam ve gelir getirici faaliyetlerin belkemiğini oluşturmaktadır. Küçük ölçekli tarımda yaratılan gelir, gelir eşitsizliklerini azaltmada yardımcı olurken, emek yoğun biçimde üretilen temel gıda maddelerine olan talebi daha da artırarak, dövize bağımlılığın azaltılmasına yardımcı olmaktadır⁴¹.

---

³⁹ Goreux Louis, "Cotton after Cancun, unpublished draft discussion paper prepared for an initiative of the Sahel and West African Club", OECD, March, 2004, s. 16-17; Heinisch Elinor Lynn, "West Africa versus the United States on cotton subsidies : how, why and what next?", *Journal of Modern African Studies*, 44, 2, 2006, s.255-256.

⁴⁰ Oxfam, "Cultivating Poverty: The Impact of US Cotton Subsidies on Africa", *Oxfam Briefing Paper*, 2002, s.19.

⁴¹ Sharma Devinder, a.g.m., s.22-23.

Ancak yapısal uyum programları ve serbestleşme süreci, diğer bölgelerde olduğu gibi Latin Amerika'da da tarımsal yapıların değişimine neden olmuştur. Sürecin ilk etkisi tarımsal üretimde temel gıda ürünlerinden ticari değeri olan ürünlere doğru bir dönüşümdür. Bu çerçevede meyve ve sebze, yağlı tohum gibi önde gelen ihraç ürünleri, kahve, şeker, süt ürünleri ve tahıl gibi daha geleneksel ürünlerin yerini almıştır. Bu bağlamda ihracat değeri olan yağlı tohum, meyve ve sebze gibi ürünlerin ihracatı artarken geleneksel ürünlerin ithalatı daha fazla artış göstermektedir.

Latin Amerika için önemli tarımsal ürünlerden olan mısır, soya fasulyesi, pamuk ve et gibi ürünlerde AB ve ABD'nin serbestçe uyguladığı destekleme politikaları sayesinde büyük tarım şirketleri, bölgeyle yapılan ticarete büyük fiyat avantajı sağlamış, ortalama tarifelerin %14 olduğu Latin Amerika tarım üreticilerini ithalata karşı savunmasız bırakmıştır. Büyük çiftçiler, kitlesel üretim yapan uluslararası şirketlerle birleşerek hayatta kalabilirken, küçük çiftçiler ucuz ithal ürünlerle rekabet edemeyerek tarım pazarları dışına itilip tasfiye olmuşlardır.

Örneğin Jamaika ve Peru gibi birçok az gelişmiş Latin Amerika ülkesi için önemli bir sektör olan süt ve süt ürünleri endüstrisi, AB'nin fazlasıyla desteklenmiş ürünlerinin ithalatı nedeniyle istikrarsız bir yapıya sürüklenmiştir. Jamaika süt endüstrisi bu sürece, 1992 yılında hükümetin, DB ve IMF uyum politikaları çerçevesinde ithalatı serbestleştirmesiyle girmiş, yerel çiftçiler sübvansiyonla desteklenmiş ithal süt ürünleriyle karşı karşıya kalmıştır. 2000 yılında Jamaika'nın ithal ettiği süt tozunun yaklaşık üçte ikisi AB tarafından gerçekleştirilmiştir. AB, süt endüstrisine yılda 16 milyar dolar destek sağlamaktadır ve bu oran Jamaika'nın süt üretiminden elde ettiği gelirin dört katına yakındır. AB, uyguladığı ortak tarım politikası sayesinde, endüstrisindeki aşırı üretim sonucu oluşan düşük fiyatlı süt ve süt ürünlerini ihracat sübvansiyonları ile destekleyerek dünya piyasalarına satmaktadır. Jamaika'daki gıda şirketleri ise ucuz süt ürünleri nedeniyle yerli üretici yerine ithal süt ürünleri alımına yönelmiş, bu durumda küçük üreticinin üretimi 2001'den 2003'e kadar 300 bin litre azalmış ve üreticilerin çoğu piyasa dışına itilmiştir. Bu mekanizma, Peru'da da benzer etkilere neden olmuştur. Serbestleşmeyle beraber Peru'da sığır eti, domuz eti ve süt ürünleri gibi üç önemli sektördeki ithalat kısıtlamalarının kaldırılması, bu sektörlerde üretimin azalmasına ve sektördeki küçük üreticinin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur⁴².

---

⁴² Sharma Devinder, a.g.m., s.25-26.

Bu örnekler tek bir ürün grubuyla sınırlı değildir, Latin Amerika ülkeleri için önemli olan birçok ürün ya da ürün grubunun üretiminde benzer sonuçlar yaşanmıştır. Jamaika'da bitkisel yağ ithalat kısıtlamalarının 1994'de kaldırılmasıyla, 1990-94 yıllarında 29 bin ton olan bitkisel yağ ithalatı 1995-2000'de yaklaşık iki katına çıkmıştır. Bununla beraber Jamaika'da bitkisel yağ üretiminde aynı dönemlerde %68 oranında bir düşüş söz konusudur. Bitkisel yağ üretimine ilişkin benzer bir dönüşüm Şili için de gerçekleşmiştir. 1985-89 yıllarında ortalama bitkisel yağ ithalatı 58 bin ton olan Şili'de bu ithalat rakamı, DTÖ tarım anlaşması taahhütleri doğrultusunda iç piyasadaki tüm desteklemelerin ve sınırlamaların kaldırılmasıyla 1995-2000 yıllarında 178 bin tona çıkmıştır. Aynı dönemler itibarıyla üretim 54,5 bin tondan 25,2 bin tona düşmüştür.⁴³

Latin Amerika'da iki önemli tarım ihracatçısı olan Brezilya ve Arjantin'de serbestleşme sürecinin tarımsal yapılara etkisi daha farklı bir biçimde gerçekleşmiştir. Tarım gelirleri Brezilya'nın GSMH'sinin yaklaşık %26'sını oluşturmaktadır. Dolayısıyla tarımsal üretimin bu ülke ekonomisindeki yeri oldukça önemlidir. Ancak serbestleşme süreciyle beraber Brezilya'da artan ithalat, büyük tarım şirketlerinin tarım sektörüne hem girdi hem de üretim amacıyla girerek küçük çiftçi topluluklarının marjinalize olmasına ve Brezilya tarımının çok uluslu şirketlerin kontrolüne girmesine neden olmuştur. Dünyanın dördüncü en büyük tarım ihracatçısı olan Brezilya'da 20 milyar dolarlık ihracat pazarına büyük çiftlikler ve tarım şirketleri hakimdir. Örneğin soya, portakal suyu, tavuk ve et ürünleri pazarının %40'ına birkaç uluslararası şirket sahiptir. Birçok örnek olmasına karşın en çarpıcısı soya üretimine ilişkindir. Brezilya'da 1980'lerde soya üretiminden elde edilen gelir 395 milyon dolar iken, 2001 yılında bu rakam 2,6 milyar dolara çıkmıştır. Ancak ilginç olan soya ihracatının %95'ini ülkedeki uluslararası ya da yabancı ortaklı 35 ihracatçı firma gerçekleştirmektedir. Daha önceleri esas olarak küçük çiftliklerde aile işletmelerince üretilen soya, tarımsal dönüşümle ve büyük şirketlerin ülke tarımında söz sahibi olmasıyla beraber 1000 hektardan büyük kapitalist çiftliklerde üretilmeye başlanmış ve üretim teknoloji yoğun bir hal almıştır. Bu ise temel geçim kaynağı tarım olan küçük köylünün tarım kesiminden dışlanmasına ve büyük kentlerin varoşlarını doldurmasına neden olmuştur⁴⁴. Tarımsal ticaretin serbestleştirilmesinden sonra, Brezilya, tarımsal ticarete önemli bir artış yakalamış olsa

⁴³ FAO (2003), a.g.e. s.25.

⁴⁴ Sharma Devinder, a.g.m., s.44-45.

da, ülkedeki gelir eşitsizliklerinin küçük çiftçilerin aleyhine arttığı görülmektedir. Brezilya çiftçilerinin yaklaşık %40'ı tarım arazilerinin sadece %1'ini paylaşırken, en zengin %20'lik kesim arazilerin %88'ine sahiptir⁴⁵. Kapitalizmin kutsal adaleti, 1980'den itibaren 30 milyon tarım işçisinin tarım sektöründen ayrılmasına neden olmuştur. Daha çarpıcı olan ise Brezilya'nın önemli tarımsal ürün ihracatçısı olmasına rağmen, yaklaşık 31,5 milyon insanın açlık çektiği ve kimi kaynaklara göre de nüfusunun %28'inin yeterli gıdaya ulaşamadığıdır⁴⁶.

Brezilya gibi Arjantin'de de serbestleşme süreciyle beraber tarımda önemli dönüşümler gerçekleşmiştir. 1970'lerde genellikle küçük çiftçilerce 9500 hektarlık bir alanda yapılan soya üretimi, serbestleşme ve özelleştirmelerle beraber 1990'larda uluslararası şirketlerin denetimine girmiştir. Çok uluslu şirketlerin kontrolü altındaki soya üretimi 1996'da 5,6 milyon hektara, 2001'de 10,4 milyon hektara, 2003-2004'de ise 14 milyon hektara ulaşmıştır. Tüm bu üretimin %95'i ABD şirketi olan ve genetik tarım devi Monsanto firmasına ait genetik mühendisliği ürünü tohumlarla yapılmaktadır. Arjantin'de soya üretiminin uluslararası şirketlerce, büyük çiftliklerde yapılmaya başlanması, önemli sonuçlar yaratmıştır. Bunlardan ilki, yerli üretici kitlesel ve ucuz tarımsal ithalat karşısında fazla dayanamamış, ya üretim sürecinden tamamen çekilmiş ya da daha büyük üreticilere eklenmiştir. Ayrıca Arjantin hükümetinin soya üretimini aktif olarak desteklemesi ve sübvanses etmesi nedeniyle, yerli üreticinin büyük bir bölümü çiftliklerini geleneksel ürünlerin yerine soya üretimine ayırmıştır. Bu süreçte Monsanto firması ise kitlesel üretim için danışmanlık, tohum, makine ve kredi sağlamıştır. Yaşanan süreç, diğer tarım ürünlerini ortadan kaldırarak, ülkenin tarım arazilerini soya mono-kültür'üne dönüştürmüştür. İkincisi ise soya üretimi sadece temel besin ürünleri üretimi için ayrılan arazileri ortadan kaldırmakla kalmayıp orman arazilerine de yayılmıştır. 1999-2003 yılları arasında Arjantin'de bir milyon hektarlık orman arazisi, soya üretimi için ormansızlaştırılmıştır. Bunun Arjantin için hem ekolojik hem sosyal etkileri oldukça önemlidir. Üçüncüsü ise soya mono-kültürünün diğer tarım ürünlerinin yerini almasının kırsal yapıda önemli değişimlere

---

⁴⁵ Bryant, Coralie, "Property Rights for the Rural Poor: The Challenge of Landlessness", *Journal of International Affairs*, 52, 1998, s.181-190.

⁴⁶ FIAN, La Via Campesina; Agrarian Reform in Brazil, 2000, <http://www.fian.org/resources/documents/others/agrarian-reform-in-brazil/pdf>, s.1.

neden olmasıdır. Örneğin meyve ve sebze üretimi için 70 ya da 80 tarım işçisi istihdam edilebilecekken, teknoloji yoğun soya üretimi için gerekli olan işçi sayısı 3 ya da 4 kişidir. Bu nedenle Arjantin kırsal alanından 300 bin çiftçi kent varoşlarına göç etmek zorunda kalmıştır⁴⁷. Latin Amerika’da ortaya çıkan sonuçlar NAFTA anlaşmasından sonra Meksika için de geçerlidir. NAFTA ile beraber ithalat engellerinin kaldırılmasının ardından, ABD’nin yüksek sübvansiyon yardımı alan işletmelerinin düşük fiyatlı mısır ve tahıl ürünleri karşısında Meksikalı küçük üreticilerin önemli bir kısmı topraklarını terk ederek, işsizler ordusuna katılmak üzere şehirlere göç etmek zorunda kalmıştır⁴⁸.

Asya

Büyük bir alana sahip olan Asya kıtasında ülkeler ekonomik büyüklük ve pazar açısından hetorejen bir yapıya sahiptir. Örneğin Hindistan, nüfus olarak çok kalabalık olmasına rağmen, tarımda kendine yeterli bir konumdadır. Bununla beraber, tarımda negatif toplu destek ölçümünün söz konusu olduğu, yani tarımsal desteklerin olmadığı birkaç ülkeden biridir. Benzer biçimde Cairns Grubu üyelerinden olan Endonezya, Malezya, Filipin ve Tayland da tarımda sübvansiyon ya da benzeri destekler uygulamamaktadır. Tayvan ve Vietnam ile birlikte DTÖ’ye yeni katılan Çin ise dünyanın önemli tarım üreticilerinden biri sayılmaktadır. Diğer yandan bölgenin büyük ekonomilerinden biri olmasına karşın Japonya ve G. Kore tarımsal ticarete önemli korumacı önlemler uygulamaktadır. Ayrıca bölgenin az gelişmiş net gıda ithalatçısı Bangladeş, Laos, Maldiv, Nepal ve Kamboçya gibi ülkeler farklı yapılarla sahiptirler. Tüm bu farklılıklara karşın Asya tarımını diğer dünya bölgelerinden farklı kılan iki benzersiz özellik söz konusudur. Bunlardan ilki Asya’nın pirinç ekimindeki hakimiyetidir. Dünya pirincinin yaklaşık %97’si Asya’da üretilmektedir. Ancak gene bu pirincin %92’si bölge içinde tüketilmektedir. İkincisi ise tarımın büyük ölçüde küçük ölçekli işletmelerce yapılmasıdır. Örneğin Hindistan ve Çin’de ortalama olarak aile başına 1 hektarlık arazi işletmesi düşmektedir⁴⁹.

Tüm dünyada olduğu gibi Asya kıtasında da DTÖ, IMF ve DB gibi küresel aktörler vasıtasıyla uygulanan serbestleşme sürecinin

---

⁴⁷ Joensen Lilian, Semino Stella, “Argentina’s Torrid Love Affair With The Soybean”, *Seedling, Grain*, 2004, s.6-9.

⁴⁸ Harvey David, *Yeni Emperyalizm*, Everest Yayınları, İstanbul, 2004, s.133-134.

⁴⁹ Sharma Devinder, a.g.m., s.28.

önemli etkileri olmuş, tarım gelişmiş birçok ülkede olduğundan daha fazla serbestleştirilmiştir. Örneğin Hindistan, aşama aşama tüm miktar kısıtlamalarını ve yüksek oranda sübvans edilen tarımsal ürün ithalatı karşısındaki tüm koruma önlemlerini kaldırmıştır. Ayrıca 1500 civarındaki hassas ürün (sensitive product) niteliğindeki buğday, pirinç, yerfıstığı yağı, baklagiller, bazı tarımsal tohumlar ve yağ gibi ürünlerdeki özel koruma mekanizmalarını 2000 yılından itibaren kaldırarak neredeyse tüm tarımsal ürünlerin ticaretini serbest hale getirmiştir. Benzer serbestleştirme uygulamaları tarife oranlarında da görülmektedir. Bazı Güney Asya ülkeleri yıllık yüzde 7 oranında bir tarife indirimini uygulamış, DTÖ kuralları çerçevesinde izin verilen % 50 ile % 300 arasında değişen tarife oranlarına karşın, tarımsal ürünlerde Güney Asya ülkeleri sadece %46 oranında ortalama tarife oranı uygulamışlardır. Benzer biçimde DTÖ taahhütleri içinde yer alan pazara giriş kuralında da önemli düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Örneğin Sri Lanka, tarım liberalizasyonunu ilk uygulamaya geçiren ülkelerden biri olarak pazara giriş kolaylığı sağlamakta, tarımsal ürünlerde ortalama %35 civarında tarife uygulamakta ve herhangi ticaret bozucu program, kısıtlama ya da tarımsal destek uygulamamaktadır⁵⁰.

Ancak yapısal uyum ve liberalizasyon programları Asya tarımını ve gıda politikalarını yavaş yavaş yok etmiştir. Küresel aktörler tarafından bölgeye dayatılan liberalizasyon ve yapısal uyum programları tarımsal üretim kapasitesini düşürerek bölgedeki gıda ve yaşam güvenliğini azaltmıştır. Süreç, yoksul Asya köylüsünü borçlandırarak ve daha da yoksullaştırarak, tarımsal üretim maliyetlerinin artmasına neden olmuştur. İthalat kısıtlamaları önündeki tüm engellerin kaldırılması, ihracat merkezli bir tarımsal yapıya dönüşümün önünü açmakta, bu da bölgedeki gıda ve yaşam güvenliğini tehlikeye atmaktadır. Tarımda liberalizasyonun bu ülkelerdeki olumsuz etkisi her ne kadar son yıllarda tersine çevrilmeye çalışılsa da önemli bir başarı gerçekleştirilememiş, ihracatın geliştirilmesi hedefine rağmen Asya ülkelerinin birçoğu önemli tarımsal ürünlerde net ithalatçı ülke konumuna gelmiştir. Ayrıca Asya kıtası işsizliğin yoğun olduğu, gıda güvenliğinin olmadığı, eşitsizliğin arttığı ve çevresel dokunun bozulduğu bir yapıya dönüşmüştür. Tarımda serbestleşmeden önce Asya'nın tarım ihracatının tüm dünya ticareti içindeki payı yaklaşık %21 civarında iken bu oran serbestleşme sürecinden sonra düşerek %12 civarına gerilemiştir.

---

⁵⁰ Sharma Devinder, a.g.m., s.29-33.

En dramatik düşüş ise %16'dan %5'e gerileyen Çin'in ihracatında görülmektedir⁵¹.

Tarımda serbestleşme sürecinin Asya ülkelerinin tarım politikalarına ve üretimlerine olumsuz etkisine ilişkin bir çok örnek gösterilebilir. Ancak bunlardan en çarpıcı olanlarından biri Hindistan tarımındaki dönüşümdür. Bölgenin önemli ülkelerinden biri olan Hindistan, önemli yağlı tohum üreticilerdendir. 1986-87 yıllarında 11 milyon ton olan yağlı tohum üretimi 1994-95'de iki katına çıkarak 22 milyon ton civarında gerçekleşmiştir. 1995 yılından itibaren ise Hindistan da yemeklik yağ ithalatının serbestleşmesi süreci başlamaktadır. Bu süreç Brezilya, Malezya ve Endonezya gibi önemli bitkisel yağ üreticisi ülkelerin palmye ve soya yağı gibi ürünlerle Hindistan pazarına girmeye hazırlandığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Hindistan'daki yemeklik yağ ürünlerin ithalatındaki liberalizasyon sürecinin etkileri ise iki yıl sonra ortaya çıkmış ve ülkede 1996-97 yılında 1 milyar dolarlık yemeklik yağ ithalatı gerçekleşmiştir. Hindistan'ın 1998 ve 1999'da yemeklik yağa uyguladığı tarife oranlarını %60'dan %35'e daha sonrada %15'e düşürmesi ve tarife dışı önlemlerin tamamen kaldırılmasıyla sonuçlar daha da kötüleşmiştir. 1997'de 1,02 milyon ton olan yemeklik yağ ithalatı 1998'de iki katından fazla artarak 2.98 milyon tona yükselmiş, 1999-2000'de ise 5 milyon ton yemeklik yağ ithalatı gerçekleştirerek dünyanın en büyük yağ ithalatçısı olmuştur. 2005'de ise Hindistan 3.2 milyar dolar tutarında yağ ithal etmiştir. Ilıman bir iklimde yetiştirilen yağlı tohum Hindistan'daki milyonlarca çiftçinin temel geçim kaynağı iken, liberalizasyon süreci ile bu çiftçilerin büyük bir kısmı tarım dışına itilmiştir⁵².

Hindistan'daki tarımsal dönüşüme benzer bir örnek Sri Lanka ve Endonezya için de verilebilir. Serbestleşme süreci Sri Lanka'da pirinç, soğan ve patates üreticisi 300.000 çiftçinin işsiz kalmasına bir çok işçinin intihar etmesine ve iç savaş çıkmasına neden olurken, Endonezya 1990'ların başlarında önemli pirinç ihracatçısı konumdayken, pirince verilen sübvansiyonların %4,4'den %0,7'e çekilmesi, kamu yatırımların %18'den %10 düşürülmesi ve kredilerin kaldırılmasıyla beraber artan üretim maliyetleri nedeniyle 1999'da net pirinç ithalatçısı konumuna gelmiştir. Endonezya her yıl 30 milyon ton pirince ihtiyaç duymaktadır⁵³. DTÖ kuralları sayesinde gelen ucuz ve ithal Kaliforniya sebzesi ve Louisiana

---

⁵¹ Sharma Devinder, a.g.m., s.32.

⁵² Sharma Devinder, a.g.m., s.50.

⁵³ Sharma Devinder, a.g.m., s.55.

pirincinin fiyatı, artık Japonya ve Tayvan'daki köylüleri topraklarını terk etmeye zorlamaktadır⁵⁴. Benzer örnekler Çin, Tayland, Filipin, Vietnam için de verilebilir. Süreç, çoğu ülkenin, önemli tarımsal ürünlerde, bu ürünlerin ihracatçısı konumundan net ithalatçısı konumuna gelmesine, nüfusunun çoğunun temel geçim kaynağı olan ürünlerde dışa bağımlı bir yapıya dönüşmesine neden olmuştur. Çin'de bir köylü isyanının çıkmaması için kentlere göç etmek zorunda kalacak olan 1 milyar insanın yarısının kentlerde yaşam olanağı bulması gerekmektedir. Bu amaçla yürütülen altyapı projeleri ise şehirlerin gelecekteki yapıları üzerinde belirsizliği ortadan kaldırmamaktadır⁵⁵.

ÇEVRE TAHRİBATI

Gıda ve tarımsal üretimin kapitalist dönüşüm sürecinde uluslararası şirketlerin kontrolüne geçmesi ile bir yandan köylülük çözümlü kent yoksulluğu artmakta, öte yandan tarımsal topraklardaki biyolojik çeşitlilik ve verimlilik ortadan kaldırılmaktadır. Yer altı ve üstü su kaynakları sorumsuzca tüketilip aynı oranda da kimyasal kullanımıyla kirletilirken, toprak üzerinde ve içinde yaşayan canlı türlerinin, mikroorganizmaların ekosistemleri yok edilmektedir. Küresel tohum ve kimya şirketleri, emperyalist tutkularını tatmin edecekleri yeni topraklar peşine düşerken, IMF ve DTÖ'nün kolaylaştırıcılığı sayesinde zorlanmadan hedeflerine ulaşabilmektedirler. Emperyalizmin geliştirdiği her yeni yöntem, çevre üzerinde yeni ve daha fazla tahribatı beraberinde getirmektedir.

Kolonyalizm ve emperyalizm, hangi yolla olursa olsun fethedilen toprakların ekolojilerini ve toplumlarını yağmalamıştır. Sanayileşmeyi ilerletmiş kapitalist ülkelerde, tarımsal ihraç ürünlerinin üretimini ve doğal kaynakları işleme sanayilerini de periferide yoğunlaştıran uluslararası işbölümü, periferideki hızlı ekolojik kötüleşmeye katkı yapmıştır⁵⁶. 19. yüzyıl başlarında İngiltere, Avrupa ve Kuzey Amerika'da eskimiş toprak kaygısı ile başlayan toprağa yoğun gübre uygulaması, kemik ithalatından, kuş gübresine, ardından eriyebilir fosfat ve ilk sentetik gübre olarak "süperfosfat"ın kullanımına uzanmıştır. Kapitalist tarımla toprağın veriminin yetersiz kalışı ve bunun için daha çok gübre ihtiyacı yeni

---

⁵⁴ Harvey, a.g.k., s.134.

⁵⁵ Harvey, a.g.k., s.134.

⁵⁶ Foster, a.g.k., s.101-103.

doğal kaynakların bulunmasını ve sentetik gübre üretimini zorunlu hale getiriyordu⁵⁷.

El koyarak birikim sürecinde adı geçen kurumlar, sadece tarımsal üretimin dönüşümünde değil doğal kaynaklar ve çevrenin de tahribatında da aktör konumundadır. DTÖ müzakerelerinde fikri mülkiyet haklarına yapılan vurgu (TRIPS anlaşması) genetik materyalin dölleme plazmasının, bunların gelişiminde önemli rol oynamış halklara karşı artık bir silah olarak kullanılabilmesine işaret etmektedir⁵⁸. Diğer bir ifade ile çok uluslu şirketlerin dünya tarımsal üretim ve ticaretinde temel belirleyici konuma gelmesini sağlayan TRIPS, yaşam hakkı üzerine tekelleri kapitalist sistemin el koymasını meşrulaştırmaktadır. Türlerin genetik yapıları ile oynayarak, geleneksel, endemik bitki türlerini metalaştırma yolunu açan sistem, pek çok tarım ürünü ihracatçısı geri kalmış ülkenin hem ekonomik hem de ekolojik tahribatını hızlandırmaktadır. Biyolojik korsanlık salgın gibi her yere yayılmakta ve dünyanın genetik kaynakları birkaç büyük tıp şirketinin çıkarına yağma edilmektedir. Küremizin ortak çevresel değerlerinin (toprak hava, su) hızla tüketilmesi ve sermaye yoğun tarımsal üretim tekniklerinin neden olduğu çevresel bozulmalar, doğanın toptan metalaştırılmasına yol açmıştır⁵⁹. Sistem için biyolojik çeşitliliğinin anlamı yoktur. Tarımda sermaye yoğun üretim öncesi, ürün deseninin çeşitliliğine, iklim koşullarının bozuk olması, piyasada yaşanan istikrarsızlıklar ve zararlı böceklerle gelen hastalıklara karşı korunma amacıyla başvurulurdu. Ama sermaye yoğun tarıma geçişle birlikte ekoloji ve tarım arasındaki bu ilişki kopmuştur⁶⁰. Sermaye yoğun tarımsal üretim tekniklerinin doğal sonucu olarak tarımda kimyasalların kullanımındaki artış, bir yandan çokuluslu şirketler için bu alanda pazar yaratırken, aynı anda bu ürünlerin üretimi ve kullanımının yaratacağı çevresel tahribat az gelişmiş ülke topraklarına taşınmaktadır.

İhracata dayalı bir ekonomik büyüme modelinin benimsendiği az gelişmiş ülkelerde, karşılaştırmalı üstünlük kuramına göre yürütülen ticaretin bu ülkeler açısından yaratacağı en önemli sorun,

---

⁵⁷ Foster, John Bellamy, Magdoff Fred, "Liebig, Marx ve Toprağın Verimliliğinin Tükenişi", Çeviren: A.Başer Kafaoğlu, *Tarım-Bolluk İçinde Yoksulluk*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s.112-116.

⁵⁸ Harvey, a.g.k., s.123.

⁵⁹ Harvey, a.g.k., s.123.

⁶⁰ Altieri Miguel A., "Sanayileşen tarımın Ekolojik Etkileri ve Gerçek Sürdürülebilir Çiftçilik", Çeviren: A.Başer Kafaoğlu, *Tarım- Bolluk İçinde Yoksulluk*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s.143.

biyo-çeşitliliğin azalmasıdır. Az gelişmiş ve geri kalmış ülkelere, dünya ticaretinden pay alabilmesi için belirli bir ya da birkaç malın üretiminde uzmanlaşması önerilmektedir. Genellikle tarım ürünleri ya da doğal kaynaklar biçiminde ihracat yapması beklenen ülkenin önüne konulan seçenek mono-kültür üretimdir. Tarım topraklarının belirli bir ya da birkaç ürüne ayrılması ve başka tür ürünlerin ekiminin engellenmesi biyo-çeşitliliği azaltırken, münavebenin (ekim nöbeti) ortadan kalkmasıyla toprağın verimliliğini yitirmesine yol açmaktadır⁶¹. Örneğin Panama’da nüfusun %70’inin istihdam edildiği muz tarımında, devasa büyüklükteki topraklar tek tip ürüne, yani muz üretimine ayrılarak mono-kültür tarım egemen kılınmıştır. Verimliliği daha da artırmak adına yoğun miktarda kimyasal ilaç kullanıldığı için hem su kaynaklarının zehirlerle aşırı biçimde kirlendiğine, hem muz üretiminde çalışan çiftçiler ile ekim alanları çevresinde yaşayanlar arasında (kimyasal böcek ilaçlarının havadan rasgele ve çok miktarda püskürtülmesi nedeniyle olduğu düşünülen) kanser vakalarının gittikçe çoğaldığına dikkat çekilmektedir⁶².

Endüstriyel kapitalist tarımda bitkilere genetik müdahale, açlığı ortadan kaldırmanın ya da azaltmanın bir yolu olarak savunulmaktadır. Türlerin genleri ile oynayarak daha hızlı yetişen, hastalıklardan bağışık, zararlılarla kendi başına mücadele edebilen ve tercihe göre renk ve biçim verilebilen ürünler elde etmek mümkün kılınmaktadır. Gündelik kullanımda (Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar) GDO’lu olarak adlandırılan bu ürünler, küresel güçteki kimya şirketleri ile gıda şirketlerinin birlikte ürettikleri tohumlara dayanmaktadır. Örneğin Monsanto ve Cargill şirketleri küresel ölçekte “tohumların geliştirilmesinden üretimine, ekiminden hasat sürecine, ürünün işlenmesinden gıda ürünü olarak tüketiciye sunulmasına, hayvan yeminden et pazarlamasına kadar”⁶³ olan süreçlerin tamamını denetlemekte ve GDO’lu ürünler üzerindeki patent hakları ile çiftçiler üzerinde kontrol sağlamaktadırlar. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi ile güvence altına alınmaya çalışılan özerk yerel toplulukların doğal kaynakları (hayvansal ve bitkisel zenginlikleri)

---

⁶¹ Duru Bülent, “Küresel Sermaye Birikimi ve Ekolojik Bunalım”, *Devlet ve Sermayenin Yeni Biçimleri*, Derleyen Ramazan Günlü, Dipnot, Ankara, 2008, s.97-118.

⁶² Tilford Dave, “Metin Kutusu 7-1 Adil Ticaret ve Tüketici”, *Dünyanın Durumu 2004*, Worldwatch Enstitüsü, Çeviren: Ayşe Başçı Sander, TEMA Vakfı Yayınları No:44, İstanbul, 2004, s. 169-170.

⁶³ Yıkılmaz Necla, *Yeni Dünya Düzeni ve Çevre*, SAV, Sosyal Araştırmalar Vakfı-3, Küreselleşme Dizisi-1, İstanbul, (Tarihsiz).

üzerindeki kollektif haklarına, çok uluslu şirketlerin özel mülkiyet haklarını koruyan TRIPS anlaşması ile saldırılmaktadır. Birleşmiş Milletler'in karşısına DTÖ dikilmektedir.

Monsanto ve Cargill'in üretip tarım piyasasına sunduğu tohum çeşitlerinden birisi "terminatör" olarak adlandırılan ve tohuma yerleştirilen bir gen sayesinde bitkinin olgunlaştıktan sonra bir daha filiz vermesini engelleyerek kendi kendisini yok ettiren hibrit tohumlardır. Melezleştirme ile elde edilen bu tohum türü, çiftçinin hasatından tohumluk ayırmasını engellemekte ve tohum tüccarına sürekli olarak bağımlı hale gelmesine yol açmaktadır⁶⁴. Ancak ekolojik tehlikenin boyutları daha vahimdir. Tohum genleri ile oynanarak elde edilen yeni tohumlar, hem küresel çapta bitki/ürün hastalıklarını artırma potansiyeline sahiptir, hem gelecek kuşakların tarım yapabilme olanağını daraltmaktadır. Kısır tohumların kullanımı yaygınlaştıkça, gelecek kuşakların yoksullarının gıdaya erişimleri mümkün görünmemektedir. Çünkü mono-kültüre dayalı tarımın yayılması ile genetik çeşitliliği yüksek periferide bir örnek tohum kullanımı yaygınlaşmakta ve geleneksel endemik türler yok olmaya başlarken tehdit altındaki tohumlar Uluslararası Tarımsal Kaynak Merkezleri (International Agricultural Resource Centers-IARC) aracılığıyla, gelişmiş kapitalist ülkelerin gen bankalarına transfer edilmektedir⁶⁵.

1865'de ABD'de kurulmuş bir aile şirketi olan Cargill, tarım/gıda alanında ABD'nin ilk beş; dünyanın ise ilk on şirketi arasındadır. Şirket, Bursa Orhangazi'de 195 bin metre kare birinci sınıf tarım arazisi üzerine nişasta fabrikası kurarak tarım arazisini sanayi kullanımına dönüştürmüştür. Sorun sadece tarım arazisi üzerinde yerleşmesi değil elbette, daha vahim olanı, İznik Gölü Sulama Alanı ve Uzun Mesafeli Koruma Alanı içinde yer almasıdır. Günde 3500 ton yeraltı suyu kullanarak bölgedeki zeytin ağaçlarının suyunu keseceği, İznik Gölü'nü kirleteceği bilinirken, Cargill, faaliyetlerini sürdürmesi için siyasal iktidarlar tarafından verilen destekle ve yasama organının mevzuat üzerinden geliştirdiği işbirlikçi tutumla yaklaşık on yıldır ekolojik bir tahribatta direnmektedir. Nişasta fabrikasında ticaretini yaptığı mısırdan nişasta ve tatlandırıcı üreterek Türkiye'deki şeker piyasasını kendi çıkarları doğrultusunda biçimlendirirken, şeker pancarı üreticilerini de piyasadan dışlamaktadır. Cargill'in Orhangazi'deki yatırım serüve-

---

⁶⁴ Luneau Gilles, Dünya Satılık Değildir, *Bove Jose ve François Dufour ile Röportaj*, Çeviren: Tülin Yaylagül Gürsel, İletişim, İstanbul, 2001.

⁶⁵ Foster, a.g.k., s.107.

ni, periferinin, yabancı sermaye fetişizmi ile ekolojik değerleri, doğayı ve hukuku, yerli halkların kolektif haklarını nasıl ayaklar altına aldığını göstermesi açısından önemlidir⁶⁶.

Tarımsal üretimin bir diğer önemli ayağı olan besicilik de Monsanto ve Cargill gibi küresel şirketlerin oyunlarına açıktır. Monsanto'nun süt besiciliğinde kullanılmak üzere geliştirdiği hormonların, ineklere fazladan yem vermeye gerek kalmadan süt üretimlerini % 20-25 oranında çoğalttığı öne sürülmektedir. Hormon kullanımının süt üretiminde kalite ve miktar olarak yapacağı katkı net değilken, bazı hormon kullanımlarının kansere yol açtığı ve hatta süt kalitesini düşürdüğü de iddia edilmektedir. Öte yandan, sıkışık ve kapalı bir mekânda, kendi dışıkları içinde yaşayan çok sayıda besi hayvanından en yüksek verimi en kısa zamanda elde etmek adına kullanılan besicilik yöntemleri, hayvanların sağlığını bozduğu ve salgın hastalıklara yakalanma sıklığını artırdığından, yoğun miktarda antibiyotik kullanımı da diğer bir sorun olarak ortadadır⁶⁷. Hormonlarla vaktinden önce gelişmeleri sağlanan ve antibiyotiklerle de üretim koşullarından kaynaklanan hastalıklara karşı direnç geliştirmeleri beklenen hayvanların, eti, yumurtası ve sütü, tüm o hormon ve antibiyotiklerle yüklü olarak besin zincirinde metalaşmaktadırlar.

Bu tehdit küre üzerindeki bütün canlı yaşamına yöneliktir. Tarım ürünleri sadece insanların değil birçok canlı türünün beslenmesinde de öneme sahiptir. Topraktaki mikroorganizmalardan, sürgenlerden, tavşan ve köstebekten yırtıcı kuşlara kadar pek çok canlı türü bitkilerden yararlanmaktadır. Arılar bu bitkilerin dölllenmesini kolaylaştırarak doğal yollardan bitkilerin varlıklarını sürdürmelerine hizmet etmektedirler. Ancak günümüzde tohumlar üzerinde uygulanan gen teknolojisi sayesinde, bitkilere dadanan “zararlı” otlarla, böcek, sinek, bitki kurdu gibi canlı türlerinin, bitkinin tohumunun genetiğine sokulan kimyasal ilaçlarla yok edilmesi mümkün olmaktadır. Kimyasal kullanmadan, genetiği kimyasallaştırılmış tohumlarla, mücadele ve üretim bir arada gerçekleşmektedir. Bu durumda, zararlılarla mücadele adına arılar da dahil pek çok canlı organizmanın ve bitki türünün tehdit altında olduğunu söylemek pek de dayanaksız değildir. Bu, ekosistemde besin zinciri yoluyla var olan ekolojik dengeye bir müdahaledir. Yeryüzündeki tüm canlı türlerine ve onların yaşam hakkına saldırıdır. Bu noktada

---

⁶⁶ Günaydın Gökhan, “Tarafların tutum ve tezleri açısından Cargill süreci”, TMMOB-ZMO, *yayınlanmamış çalışma raporu*.

⁶⁷ Luneau, a.g.k., s. 87-91.

“sürdürülebilirlik” üzerine, durup düşünmek ve kendimize sormak zorundayız: Neyin sürdürülebilirliği? Kapitalist dünya ticaretinin mi, yeryüzündeki yaşamın mı?

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tarımsal yapılar ve çevre üzerinde ortaya çıkan tahribat, dayatılan uluslararası işbölümü çerçevesinde yürütmektedir. Emperyalizmin, ilk aşamalardaki büyük ölçekli üretim için hammadde temini ve pazar arayışından, daha sofistike bir işbölümüne doğru, bir yöneliş içinde olduğunu söylemek zor değildir. Bu yeni işbölümü, emperyalizmin, ihtiyaç duyulduğunda hammadde temini ve pazar için işbölümünü dışladığı anlamına gelmemektedir; tersine, gelecekte işbölümünün bir sonucu olarak geliştirilmektedir. Bu yeni işbölümü, büyük sermaye ve bazen teknoloji gerektiren alanlar ile yüksek emek girdisi gerektiren alanlar arasında yaşanmaktadır. Büyük sermaye ve teknolojik yatırımı içeren düşük değerli olan tahıl, yağlı tohum ve yağ bitkilerinde etkinlik gelişmiş kapitalist ülkelerin elindeyken, emek yoğun üretilen yüksek değerli ürünler az gelişmiş ülkelerin etkinliğine bırakılmıştır. Ancak, az gelişmişlere bırakılan yüksek değerli ürünlerin üretimi, geliştirilen sözleşmeli üretim modeli çerçevesinde, çokuluslu büyük işletmelerin ya da yerli ortakları olan büyük tarım şirketlerinin kontrolindedir⁶⁸. Bu model ile şirketler, hem ham ürünleri ve işlenmiş gıda ürünlerini doğrudan satın alarak yeni piyasalara yayılmakta hem de bu ülkelerde tarımsal üretimi kendi çıkarlarına düzenleme olanağı bulmaktadır⁶⁹. Çokuluslu şirketler ve uzantısı yerli büyük firmalar, “sözleşmeli üretim modeli” ile beraber, üretim sürecinde, tohumdan, kullanılacak gübre ve ilaca kadar her aşamada karlarını artırmaktadır. Sertifikalı tohum kullanımını teşvikle başlayan bağımlılık, Türkiye’de tohumculuk yasası ile yasal zemine oturtulmuştur. Sertifika verme yetkisini elinde bulunduran çokuluslu şirketlerin uzantısı firmalar, bir yandan sertifikalandırma ile kazanırken, diğer yandan sertifikalı tohum ve bunlara uygun kimyasal ilaç pazarı yaratarak, çokuluslu şirketlere alan açmaktadır. Tohumculuk yasası ile nispi olarak uzun olan süreç kısaltılmış ve köylü tam anlamıyla çokuluslu şirketlere bağımlılaştırılmıştır. Dünya ilaç piyasasının %80’inin 6, mısır tohum piyasasının %65’inin iki, hibrit tohum piyasasının %90’ının (Monsanto) tek uluslararası şirketin elinde olduğu dikkate alındığında, işbölümünün anlamı daha da önem

---

⁶⁸ McMichael, Global..., s.191.

⁶⁹ McMichael, Global..., s.194.

kazanmaktadır. Aynı şirketler ya da yerli ortakları ve uzantıları, gıda üretimi-işleme, bunların ticareti ve perakendeciliği ile bu işbölümü içinde yerini almaktadır.

Bu işbölümünde tarımsal ürünlerin üretim maliyetlerindeki farklılıklar rol oynamaktadır. Üretimi az gelişmişlere kaydırılan ürünlerin, düşük ücret düzeyleri ve çevresel maliyetleri ile üretiminin (üretim maliyetlerinin düşük olmasının) yarattığı dış ticaretteki fiyat avantajı, kapitalist ülkelerin ithal gıda maliyetlerini aşağı çekmekte ve kendi ülkelerinde oluşacak ücret düzeylerinin düşük tutulabilmesine zemin hazırlamaktadır. Bu yolla hem az gelişmişlerde hem kendi ülkelerinde emekçinin sömürü mekanizmasını da tamamlamaktadırlar.

KAYNAKÇA

- Action Aid International, *Power Hungry: six reasons to regulate global food corporations*, Johannesburg, January, 2005, s.13.
- Aydın Bahadır, *Tarımsal İşletmelerin Analizi*, TMMOB-ZMO Tarım Politikaları Yayın Dizisi No.5, Eylül 2005, s.13-14.
- Aydın Bahadır, “Tarımda Sözleşmeli Üretim Modeli”, *Ekonomik Yaklaşım*, Sayı:65, Cilt:18, Ankara, 2007.
- Aydın Bahadır, *Tarımsal Dış Ticarete Değişim*, TMMOB-ZMO Tarım Politikaları Yayın Dizisi:8, Ankara, 2009.
- Aydın Zülküf, “Neo-Liberal Transformation of Turkish Agriculture”, *Journal of Agrarian Change*, Vo.10, No.2, April, Wiley-Blackwell, 2010, s.149-187.
- Aydın Zülküf, “Genetik Mühendisliği, Yoksulluk ve Gıda Sorunu”, *Toplum ve Bilim*, Birikim Yayınları, Yaz 85, 2000, s.115.
- Bryant Coralie, “Property Rights for the Rural Poor: The Challenge of Landlessness”, *Journal of International Affairs*, 52, 1998, s.181-190.
- Commander Simon, “Structural Adjustment and Agriculture”, *Theory and Practice in Africa and Latin America*, ODI, London, 1989.
- Duru Bülent, “Küresel Sermaye Birikimi ve Ekolojik Bunalım”, *Devlet ve Sermayenin Yeni Biçimleri*, Derleyen Ramazan Günlü, Dipnot, Ankara, 2008, s.97-118.
- Ecevit Mehmet C., Karkıner Nadide, Büke Atakan, “Köy Sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından, Tarım-Gıda-Köylülük İlişkilerine Yönelik Bazı Değerlendirmeler”, *Mülkiye*, Bahar, Cilt:XXXIII, Sayı 262, Ankara, 2009, s.41-61.
- FAO, “Some Trade Policy Issues Relating to Trends in Agricultural Imports in the context of Food Security”, *Committee on Commodity Problems: sixty-fourth session*, Rome 18-21 March, 2003, s.10-18.
- FAO, Statistics Division, (<http://faostat.fao.org/default.aspx>),10.11.2009.

- FAO, "State of Food Insecurity in The World", *Monitoring Progress Towards The World Food Summit and Millennium Development Goals*, 2004.
- FIAN, *Agrarian Reform in Brazil*, La Via Campesina 2000, <http://www.fian.org/resources/documents/others/agrarian-reform-in-brazil/pdf>,
- Foster John Bellamy, *Savunmasız Gezegen*, Çeviren: Hasan Ünder, EPOS Yayınları-6, Ankara, 2002.
- Foster John Bellamy, Magdoff Fred, "Liebig, Marx ve Toprağın Verimliliğinin Tükenişi", Çeviren: A.Başer Kafaoğlu, *Tarım- Bolluk İçinde Yoksulluk*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.
- Goreux Louis, *Cotton after Cancun, unpublished draft discussion paper prepared for an initiative of the Sahel and West African Club*, OECD, March, 2004.
- Harvey David, *Yeni Emperyalizm*, Everest Yayınları, İstanbul, 2004.
- Hayter Teresa, *Emperyalizmin Yardımı*, Çeviren: Sonay Özdemir, Yöntem Yayınları:5 Bilim-Araştırma-Belgeler Dizisi:1, İstanbul, 1972.
- Heinisch Elinor Lynn, "West Africa versus the United States on cotton subsidies: how, why and what next?", *Journal of Modern African Studies*, 44, 2, 2006, s.251-274.
- Joensen Lilian, Semino Stella, "Argentina's Torrid Love Affair With The Soybean, Seedling", *Grain*, <http://www.grain.org> 2004, s.5-10.
- Kendir Hülya, "Küreselleşen Tarım ve Türkiye'de Tarım Reformu", *Praksis* 9, Kış-Bahar, Ankara, 2003, s.277-300.
- Koçtürk Osman Nuri, *Gıda Emperyalizmi*, TMMOB-ZMO Ekim – Ankara, 2009.
- Koçtürk Osman Nuri, *Açlık Korkusu*, TMMOB-ZMO Ekim –Ankara, 2009.
- Kurmuş Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1974.
- Luneau Gilles, *Dünya Satılık Değildir*, Bove Jose ve François Dufour ile Röportaj, Çeviren: Tülin Yaylagül Gürsel, İletişim, İstanbul, 2001.
- Magdoff Fred, Tokar Brian, "Agriculture and Food in Crisis", *Monthly Review Press*, Volume 61, Number 3, 2009, s.1-16.
- McMichael Philip D., "Tensions between National and International Control of the World Food Order: Contours of a New Food Regime, Studies in the New International Comparative Political Economy", *Sociological Perspectives*, Vol. 35, No. 2, 1992, s.343-365.
- McMichael Philip D, "Global Besin Politikaları", Çeviren: A.Başer Kafaoğlu, *Tarım- Bolluk İçinde Yoksulluk*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.
- NEPAD, "Comprehensive Africa Agriculture Development Programme (CAADP)", *New Partnership for Africa's Development*, 2002, (<http://www.nepad-caadp.net/>).
- Oral Necdet, *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar*, TMMOB-ZMO Tarım Politikaları Yayın Dizisi No:6, Ankara, 2006.

- Oxfam,: *The Impact of US Cotton Subsidies on Africa*, Cultivating Poverty Oxfam Briefing Paper, 2002.
- Sharma Devinder, *Trade Liberalization in Agriculture Lessons from the First 10 Years of the WTO*, Forum for Biotechnology & Food Security, New Dehli/India, November 2005.
- Sharma Manas, Sharma Jagdish P. "Imperialism Impact on Agriculture & Environment", *Asian Tribune* Vol. 10, No.250, 2007.
- Tilford Dave, "Metin Kutusu 7-1 Adil Ticaret ve Tüketici", *Dünyanın Durumu 2004*, Worldwatch Enstitüsü, Çeviren: Ayşe Başçı Sander, TEMA Vakfı Yayınları No:44, İstanbul, 2004.
- UNDP, *Making Global Trade Work for People*, United Nations Development Programme, Earthscan Publications, London, 2003.
- Yenal Zafer, "Türkiye'de Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması ve Uluslararasılaşması", *Toplum ve Bilim*, Bahar 88, Birikim Yayınları, İstanbul, 2001, s.32-54.
- Yıkılmaz Necla, *Yeni Dünya Düzeni ve Çevre*, SAV, Sosyal Araştırmalar Vakfı-3, Küreselleşme Dizisi-1, İstanbul, (Tarihsiz).

KÜRESEL DEĞER ZİNCİRLERİ VE İYİ TARIM UYGULAMALARI

Özkan LEBLEBİCİ*

Küresel üretim sistemleri, üretim süreçlerinin parçalanması ve bu parçalanma üzerinden oluşturulan üretim hiyerarşisi ile kârın yeniden üretimi üzerine kurulmuştur. 1960'ların sonunda ortaya çıkan "dünya sistemleri" yaklaşımı, bu süreci merkez-çevre karşılığında çözümlenmektedir. Tarihsel süreçte farklı yaklaşımlar da söz konusu olmuştur. 1990'larda "küresel meta zincirleri", 2000'lerde ise "küresel değer zincirleri", küresel üretim ağlarının çözümlenmesinde kullanılan yöntemler olarak kabul görmüştür. İşletme temelli yaklaşımlardan farklı olarak, küresel üretim sürecinde her aşamada yaratılan katma değeri inceleme nesnesi olarak alan küresel değer zincirleri yaklaşımı, aynı zamanda değer zincirlerinin yönetim yapılarına da odaklanır. Fakat son tahlilde işletme temelli yaklaşımlar için veriler sunmaktadır. Bu yazıda küresel değer zincirlerinin, tarımda küresel ticaret açısından gelişimi ve tarımsal ürünlerdeki metalaşma sürecinin tamamlanmasında "iyi tarım uygulamaları"nın rolü ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Küresel değer zincirleri, iyi tarım uygulamaları, tarımda metalaşma

GİRİŞ

Kapitalizmin gelişmesi bağlamında, mal ihracından sermaye ihracına evrilen süreç, emperyalizm olarak adlandırılmaktadır. Dönemsel olarak, sanayi kapitalizminin ardından gelişen bir kavram olması, emperyalizm kavramının maddi temelini kapitalizm olması gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Bu sürecin her aşamasında yeni pazarlar bulunması (ya da oluşturulması), sistemin devamlılığı adına bir zorunluluk olarak görülmektedir. Yeni pazarlar yaratılması, kapitalizmin yaşadığı kriz dönemlerini aşmada geçici iyileşmeler sağlasa da, sermaye adına kârlılığın sürdürülebilmesi, yeni pazarların yaratılmasından daha farklı yaklaşımlar geliştirebilmeye bağlıdır. Bu durum, her yeni aşamada üretim modelinin farklılaşması gibi bir sonucu beraberinde getirmektedir. Dünyada 1970'li yıllardan başlayarak, üretim ilişkilerinin ve üretim araçlarının komununun yeniden tanımlandığı farklı bir üretim tarzı ortaya çıkmıştır. Artık ülke sınırları küresel sermaye için bir engel olmaktan çıkmaya başlamıştır. Her ne kadar Çok Uluslu Şirketlerin (ÇUŞ) büyük gelişme göstermeye başladıkları dönem Birinci Dünya Savaşı sonrasında (1930'lu yıllarda) gerçekleşmiş olsa da,

---

* Ankara Üniversitesi SBE Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü doktora öğrencisi.

1970'lerden sonraki büyüme stratejileri, üretim sisteminin yeniden tanımlanmasını gerektirecek kadar büyük farklılıklar göstermektedir.

Kendine özgü bir üretim tarzı yaratan küreselleşme süreci, tarımsal üretimde de bir dönüşüme yol açmıştır. Tarım ürünlerinde metalaşma süreci, kapitalist üretim tarzının tarımda gelişmesine koşut bir gelişme göstermiştir. Tarımsal üretimin sanayi üretimine bağımlılığının gittikçe arttığı bu süreç, tarımsal ürünlerin ticaretinin serbestleştirilmesinin yolunu açan Uruguay Görüşmeleri sonrasında hız kazanmıştır. Verimlilik artışına paralel olarak girdilere bağımlı hale gelen tarımsal üretimde girdilere olan bu bağımlılık, tarımsal girdilerin üretiminde söz sahibi olan ÇUŞ'lara, tarım ürünlerinin "tarladan sofraya" bütün üretim süreci içerisinde sürecin tamamını kontrol olanağı sağlamıştır. Bunun araçlarından biri, üretim sürecinin standartlaştırılmasıdır. Bu üretim yapısını meşurlaştırmak adına ihtiyaç duyulan söylemler ise, gıda güvenliği ve izlenebilirlik üzerinden sürdürülmektedir. Bu kapsamda ortaya çıkan İyi Tarım Uygulamaları (İTU), tarımsal üretim sürecinin standartlaştırılması ve ÇUŞ'ların bu standartlaşma üzerinden işlem maliyetlerinin düşürülmesi, dolayısıyla da kârlılıklarının yükselmesi amacına hizmet etmektedir. Ancak bunun ortaya konulabilmesi küresel üretim sisteminin bir bütün olarak anlaşılması ile mümkün olabilir.

Küresel üretim sisteminin anlaşılabilmesi için yapılacak çözümlenme, tutarlı kuramsal bir yapı gerektirir. Küresel değer zincirleri yaklaşımı bu anlamda, küresel üretim sisteminin hem ilişkiler bağlamında hem de yapısal olarak çözümlenmesine yardımcı olabilmektedir. Mikro ölçekte işletmelere küresel üretim sistemine eklenilebilmek ve rekabet edebilirlik gibi konularda yol gösterici olarak görülen yaklaşım, küresel sermayenin kurguladığı değer zincirlerinin ihtiyaç duyduğu politik düzenlemeler için de politika tavsiyeleri sunabilmektedir. Ancak bu tavsiyeler, uluslararası örgütler tarafından kamu yönetimi üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanılabilir. Bu baskının formal söylemini ise yönetim oluşturmaktadır. En kısa şekliyle politika yapım sürecinin kamu gücüne koşut aktörlerce paylaşıldığı bir yapıyı öngören yönetim yaklaşımı, küresel değer zincirlerinin kuramsal temellerinden birini oluşturmaktadır.

Bu yazıda amacımız, küresel değer zincirleri yaklaşımından yola çıkarak, genelde tarımda küreselleşme ile oluşan değer zinciri yapılarının yarattığı yeni üretim modelini, özelde İTU'nun tarımda

oluşan küresel değer zincirleri ile olan bağına ortaya koymaktır. Burada iki farklı konuyu birbirinden ayırmak gerekmektedir. Bir analiz tekniği olarak küresel değer zincirlerinin ortaya koyduğu bulgular, yorumla anlam kazanır. Ancak küresel değer zincirlerinin kurgulanması, ontolojik bir gerçekliktir. Bu kapsamda, belirttiğimiz hususların incelenmesi amacıyla ilk bölümde küresel değer zincirleri kavramının ortaya çıkışını, üretim süreçlerine yaklaşımını ve temel önermelerini açıklamaya çalışacağız. İkinci bölümde tarımda kapitalist üretim tarzının gelişmesi bağlamında küreselleşme sürecinde tarım ürünlerinin metalaşmasını ve bunda değer zincirlerinin rolünü irdelleyeceğiz. Son bölümde ise, tarım ürünlerinin metalaşması kapsamında tarımsal üretim süreçlerinin standartlaştırılması amacıyla kullanılan İTU'nun bu yaklaşımdaki rolünü ortaya koymaya çalışacağız.

KÜRESEL DEĞER ZİNCİRLERİ

Kapitalizmin sermaye ihracına yöneldiği en ileri aşaması olarak tanımlanan emperyalizm, üretim güçleri ve üretim ilişkilerini dönüştürerek, kendine özgü bir üretim tarzı yaratmıştır. Bu üretim tarzında üretim güçlerinin yapısal konumları, uluslararası bir nitelik kazanmış, üretim ilişkileri de bu çerçevede şekillenmiştir. Emperyalizmin dönemsellik konumu, eşitsiz mücadelenin gelişmesini temel alan Amin tarafından üç aşamalı bir süreçte tanımlanmıştır. İlk aşama, kapitalizm öncesi üretim biçimi ile kapitalist üretim biçimi uzunca bir süre birlikte varlıklarını sürdürdüğü merkantilist dönemi içerir. Bir sonraki aşama tekelleşme öncesi gelişmiş kapitalizm dönemidir ve yaklaşık olarak 1800-1900 yıllarını kapsar. Bu dönemde merkez-çevre arasındaki mücadele henüz tamamen eşitsiz değildir. Üçüncü aşama ise 1900'lerden itibaren başlayan emperyalist aşamadır. Bu aşamaya geçişle birlikte merkezde ücretler artmaya başlarken, dünya pazarları birbirine entegre olmaya başlamış, sermaye hareketli hale gelmiş ve eşitsiz mücadele başlamıştır.¹ Gunder Frank, eşitsiz mücadele sonucunda belirginleşen merkez-çevre ayrımını "azgelişmişlik" kavramı üzerinden açıklamaktadır. Frank, azgelişmişliğin nedeninin, gelişmişliği oluşturan süreçle aynı süreç olduğunu, bu nedenle merkez ve çevre arasındaki tek taraflı bağımlılığın, aynı zamanda azgelişmişliği sürekli kıldığını belirtmekte ve bağımlı metropollerin gelişmesinin uydu statü-

---

¹ Anthony Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, Second Edition, Routledge, London, 1990, p. 187-188.

sünde olmalarıyla sınırlanacağını ileri sürmektedir.² Bu noktada Amin, (Wallerstein gibi) kapitalizmi bir dünya sistemi olarak görmektedir. Buna göre; sermaye birikim süreci, küreselleşmiş bir değer yarasınca biçimlendirilmekte ve dünya ölçeğinde merkez-çevre karşıtlığını üretmektedir. Kapitalizm, çevrenin merkeze olan bağımlılığını yaratır ve bu karşıtıktan beslenir.³

Dünya sistemleri olarak tanımlanan ve merkez-çevre karşıtlığı ile konumlandırılan bu yapı içerisinde, eşitsiz verimlilik ve karmaşık üretim ilişkilerine sahip üretim tarzları/sektörler hiyerarşik bir biçimde yapılanmıştır.⁴ Kapitalist dünya ekonomisinin işbölümü, üretimi merkeze ve çevreye özgü ürünlerin üretimi olarak bölmektedir ve bu bölünmenin sonucunda oluşan merkez-çevre karşıtlığı ilişkisel bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır.⁵ Merkez ve çevre arasındaki bu ilişkisel farklılık, üretim sürecinin kârlılık derecesinin farklılığından kaynaklanmaktadır. Ticaret hadlerinin uzun dönemde tarım ürünleri ihraç eden gelişmekte olan ülkeler aleyhine, sanayi ürünleri ihraç eden sanayileşmiş ülkeler lehine bozulacağını öngören Prebisch-Singer Tezi de bunu savunmaktadır.⁶ Emek yoğun ve düşük katma değer yaratan üretim faaliyetleri, küresel üretim hiyerarşisinde çevrede yoğunlaşma eğilimindedir.

Emek yoğun üretim faaliyetlerinin çevreye kaydırıldığı bu üretim modeli, kuramsal temelini post-fordizmde bulmuştur. Üretimde uzmanlaşma ve işbölümünün yüksek oranda belirleyici olduğu ve öncüllerinin 1970'li yıllarda İtalya'da görülmeye başlandığı post-fordist üretim modeli, üretim ilişkileri temelinde yükselmektedir.⁷ Ricardo'nun "mukayeseli üstünlükler" teorisinin pratiğini bir anlamda post-fordist üretim modelinin üretim ilişkilerinde görmek mümkündür. Ancak üretim maliyetleri içerisinde bu üstünlüğü sağlamak adına fiyatı düşürülebilecek unsur, ya teknolojik bir yeni-

---

² Andre Gunder Frank, "Azgelişmişliğin Gelişmesi", *Az gelişmişlik ve Emperyalizm*, (Der. Atilla Aksoy), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, s. 104, (103-119).

³ Samir Amin, *Kaos İmparatorluğu ve Yeni Kapitalist Küreselleşme*, (Çev. Işık Soner), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993, s. 11.

⁴ Samir Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, (Çev. Semih Lim), Kaynak Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1997, s. 28.

⁵ Immanuel Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş*, (Çev. Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy), Aram Yayınları, 2. Basım, 2005, s. 51.

⁶ Rahmi Yamak, Abdurrahman Korkmaz, "Prebisch-Singer Hipotezi ve Küçük Açık Ekonomi Varsayımı", *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi*, Sayı 10, Yıl 9, Haziran 2006, s. 128-143.

⁷ Krishan Kumar, *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, (Çev. Mehmet Küçük), Dost Kitabevi, Ankara, 1999, s. 54.

lik neticesinde ortaya çıkacak yeni bir üretim biçimi, ya hammaddeye erişimde sağlanacak bir kolaylık, ya da üretimin temel unsurlarından biri olan (düşük ücretli) emek olmaktadır. Küresel üretim sistemlerinin emek yoğun faaliyetlerinin emeğe ödenen ücretin düşük olduğu ülkelerde yoğunlaşmasının temel nedeni budur. Yine de bu durum, üretim sistemi içerisindeki hiyerarşik örgütlenmede kâr oranlarının farklılığını açıklamaz.

Dikmen, işletme temelli yaklaşımlar adı altında tanımladığı post-fordist yaklaşımın yanında, küreselleşme temelli yaklaşımlar kapsamında Wallerstein'in "dünya sistemleri yaklaşımı", Samir Amin'in çalışmaları ve Gereffi'nin "meta zincirleri yaklaşımı" gibi farklı bakış açılarının da üretim tarzındaki dönüşümü açıklamakta kullanılabileceğini, hatta küreselleşme temelli yaklaşımların kullanılmasının daha doğru olacağını belirtmektedir.⁸ Böylelikle işletme temelli yaklaşımların açıklamakta yetersiz kaldığı hususları daha net olarak ortaya koymak mümkün olabilecektir. Üretim örgütlenmesi içinde bölüşüm ilişkilerinin açıklanması da bu çerçevede gerçekleştirilebilir. Dikmen, küresel meta zincirleri temelinde yaptığı araştırmasında üretimin bir mamulün satış aşamasına gelene kadar olan halkalarının toplam fiyat içerisindeki payının 1/4 ila 1/5 civarında olduğunu ortaya koymuştur.⁹ Bu durum, küresel üretim sistemi içerisinde pazarlamanın önemini ortaya koymaktadır. Küresel değer zincirleri de, küresel üretim sistemindeki faaliyetlerin farklılaşması ile yaratılan katma değer değiştiği gerçeğinden yola çıkarak tanımlanabilir. Buna göre küresel değer zincirleri, küresel üretimin her aşamasında (tasarım, üretim, dağıtım, pazarlama, satış) oluşan firmalar arası ilişkileri, yine her aşamada yaratılan katma değer üzerinden tanımlayan bir analiz yönteminin kavramsal çerçevesini oluşturmaktadır.

Küresel değer zincirleri yaklaşımını iki açıdan ele almak mümkündür. Birincisi işletme temelli yaklaşımlar olarak değer zincirleri, ikincisi de küreselleşme temelli yaklaşımların türevi olan küresel değer zincirleri yaklaşımları olarak sıralanabilir. Kaplinsky, değer zincirleri konusunda birbiriyle ilişkili üç değişik yaklaşımın söz konusu olduğunu söylemekte ve bunları; Porter'in değer sistemi (zinciri), Fransız akademisyenlerce ortaya konan "akış analizi" (*fliere*) ve Gereffi tarafından kullanılan "meta zincirleri" olarak

---

⁸ Ahmet Alpay Dikmen, "Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi", *Toplum ve Bilim*, Sayı 86, Birikim Yayıncılık, Ankara, 2000, s. 281-282. (281-302).

⁹ A.k., s. 288.

sıralamaktadır.¹⁰ Kaplinsky'nin bu sınıflandırmasında belirttiği ilk iki yaklaşım, işletme temelli yaklaşımlar olarak görülebilir. Gereffi'nin meta zincirleri yaklaşımı ise bizim sınıflandırmamıza göre küreselleşme temelli yaklaşımların türevi olarak belirttiğimiz küresel değer zincirleri yaklaşımına önceldir.

Meta zincirleri, bir ürünün tasarım, üretim ve pazarlama aşamalarındaki bütün faaliyetleri ele alan bir yaklaşımdır. Meta zincirleri iki tip uluslararası örgütlenme biçimi ile tanımlanabilir; alıcı yönlendirmeli meta zinciri ve üretici yönlendirmeli meta zinciri.¹¹ Her iki yapının özellikleri Tablo 1'de verilmiştir. Tabloda verilen özellikler zaman zaman birbirine karışabilmektedir. Bu nedenle bütün zincir tiplerinin yapısal konumları bir ölçüde kendine özgü olabilir.

Tablo 1 Meta Zincirlerinin Özellikleri

Özellikler	Üreticinin Yönlendirdiği Meta Zinciri (Üymz)	Alıcının Yönlendirdiği Meta Zinciri (Aymz)
Yönlendiren Sermaye	Sanayi sermayesi.	Ticari sermaye.
Asıl Rekabet Alanı	Araştırma ve geliştirme, Üretim.	Tasarım, pazarlama.
Giriş Sınırları	Ölçek ekonomisi.	Kapsam ekonomisi.
Ekonomik Sektörler	Dayanıklı tüketim malları, ara malları, sermaye malları.	Dayanaksız tüketim malları
Tipik Endüstriler	Uçak, otomobil, bilgisayar.	Giyim, ayakkabı, oyuncak.
Üretici Firma Sahipliği	Uluslararası firmalar.	Gelişmekte olan ülkede hakim bölgesel firmalar.
Ana Ağ Bağlantıları	Yatırım tabanlı.	Ticaret tabanlı.

¹⁰ Raphael Kaplinsky, Mike Morris, *A Handbook for Value Chain Research*, International Development Research Center, 2001, s.4-6.
<http://www.inti.gob.ar/cadenasdevalor/manualparainvestigacion.pdf>, 15.11.2010.

¹¹ Garry Gereffi, "Comodity Chains Framework for Analyzing Global Industries", Duke University, USA, 1999,
http://eco.ieu.edu.tr/wp-content/Gereffi_CommodityChains99.pdf, s. 1; Gary Gereffi, "Shifting Governance Structures in Global Commodity Chains, With Special Referrance to Internet", *American Behavioral Scientist*, Sage Pub., Vol.44, No.10, (June 2001), p. 1616-1637.

Hakim Ağ Yapısı	Dikey.	Yatay.
-----------------	--------	--------

Kaynak: Gereffi, 2001, s. 1622.

Küresel üretim ağları üzerine çalışan akademik araştırmacılar, 2000 yılı Eylül ayında, İtalya'nın Belaggio kentinde "Rockefeller Fonu" sponsorluğunda bir araya geldiklerinde, küresel üretim ağlarının farklı boyutlarını ve her bir boyutu ayrı ayrı çalışan araştırmacıları ortak bir terminoloji çatısı altında bir araya getirmek için çalışmalar yapmışlardır.¹² 2004 yılına kadar devam eden bu ortak çalışmaların amacı, "sınır aşan üretim ağlarındaki yönetim ilişkilerini tespit etmek ve açıklamak için politika yapıcılara yardımcı olacak bir teori geliştirmek" olarak açıklanmıştır.¹³ Ortak bir dil geliştirmek yoluyla küresel üretim sisteminin yönetiminde söz sahibi olan lider firmaların yapı içerisindeki konumlarının daha çok pekişeceğini kestirmek güç olmamalıdır. Küresel meta zincirlerinin küresel değer zincirlerine evrilmesinde, yerel ekonomik süreçlerin küresel düzenlemeler tarafından nasıl koşullandırıldığına anlaşılması isteğinin etkili olduğu, böylece ağ yapısı içerisinde değerin hangi aşamalarda ortaya çıktığı ve bu yapı içerisinde firmaların konumları ile nasıl konumlarını yükseltebileceği sorularına cevap arandığı da ifade edilmektedir.¹⁴ Küresel değer zincirleri yaklaşımının öncelleriyle olan karşılaştırması Tablo 2'de verilmiştir. Biz her ne kadar küresel değer zincirlerini küresel temelli yaklaşımların devamı olarak ifade etmiş olsak da, tarihsel süreçte yönetim yazınının eğilimlerine paralel olarak işletme temeline doğru evrilen bir küresel değer zincirleri kavramı ile karşı karşıya olduğumuz gerçeği, Tablo 2'de görülmektedir.

---

¹² Jennifer Bair, "Global Capitalism and Commodity Chains: Looking Back Going Forward", *Competition & Change*, USA, Vol.9, No.2, June 2005, p. 162. (153-180).

¹³ Timothy J. Sturgeon, "From Commodity Chains To Value Chains", MIT Industrial Performance Centre, (January 2008), <http://web.mit.edu/ipc/publications/pdf/08-001.pdf>, 10.11.2010, s. 4.

¹⁴ Garry Gereffi, Michelle Christian, "Food Production Systems, Trade and Transnational Corporations: A Global Value Chains Approach to Consumption and Healthy Diets", Duke University, USA, 2008, s. 3, http://www.cggc.duke.edu/pdfs/GlobalHealth/Gereffi_Christian_WHOFINAL_April19.pdf, 19.10.2010.

Tablo 2 Küresel Değer Zincilerinin Öncelleriyle Karşılaştırılması

Ayırım	Meta Zincirleri	Küresel MZ	Küresel DZ
Teorik Temel	Dünya Sistemleri Teorisi	Dünya Sistemleri Teorisi ve Örgütsel Sosyoloji	Uluslararası İş Yazını ve KMZ
İnceleme Nesnesi	Dünya kapitalist ekonomisi	Küresel endüstride şirketler arası ağlar	Küresel endüstride sektörel mantık
Yöneldiği Kavramlar	1. UA işgücü dağılımı 2. Merkez, çevre, yarı çevre 3. Eşitsiz mübadele 4. Kondratief Çevrimi	1. Endüstri yapısı 2. ÜYMZ ve AYMZ yönetimi 3. Örgütsel öğrenme ve endüstriyel yükselme	1. Katma değer zincirleri 2. Modellerin yönetimi 3. İşlem maliyetleri 4. Endüstriyel yükselme ve kârlılık
Entelektüel Etki	1. Bağımlılık Teorisi 2. Yapısalcı Gelişme İktisadı	1. ÇUŞ yazını 2. Karşılaştırmalı Gelişme yazını	1. UA iş ve UA örgütler 2. Ticaret ekonomisi 3. Küresel/UA üretim ağları/sistemleri
Önemli İsimler	Hopkins & Wallerstein, Arrighi & Drangel	Gereffi & Korzeniewicz, Bair	Humphrey & Schmitz, Gereffi, Kaplinsky (+)

Kaynak: Bair, a.g.k., s. 160.

Bu yönüyle değer zincirleri, küresel üretim sistemine eklemlenen, ya da eklemlenme çabası içinde olan firmaları ve bu firmaların faaliyet gösterdikleri ülkeleri, rekabet kavramı ile sistemin içinde tutmaya yarayan bir araca dönüşmektedir. Lider firmaların zincir içerisindeki konumları onlara bütün üretim sürecini yönlendirme imkânını vermektedir. Küresel meta zincirlerindeki gibi, küresel değer zincirleri de, alıcı yönlendirmeli ve üretici yönlendirmeli olarak sınıflandırılmaktadır. Tablo 1’de belirtilen özellikler, değer zincirleri açısından da geçerlidir. Gereffi bu iki değer zinciri yapısına bir üçüncüsünü eklemiş ve bunu değer zincirleri içinde yeni aktörlerin ortaya çıktığı ve ekonomik rollerin yeniden tanımlandığı internet olarak tanımlamıştır.¹⁵ Gereffi’nin tanımladığı bu yapıda gücün konumu, üreticiden, perakende sektörüne ve tüketiciye kaymaktadır. Dolayısıyla Gereffi’nin internet odaklı değer zinciri

¹⁵ Garry, Gereffi, “Beyond the Producer-Driven/Buyer-Driven Dichotomy, The Evolution of Global Value Chains in the Internet Era”, *IDS (Institute of Development Studies) Bulletin*, (Vol.32, No. 3), Sussex, 2001, p. 30, http://www.soc.duke.edu/~ggere/web/gereffi_ids_bulletin.pdf, 26.11.2010. (30-40).

olarak gördüğü yapı, alıcı yönlendirmeli değer zincirine daha yakın durmaktadır. Bu sınıflandırma değer zincirlerinin yönetim yapısını da belirlemektedir.

Küresel değer zincirlerine ilişkin yazında zincirlerin yönetiminden “yönetişim” olarak bahsedilmektedir. Bu bağlamda değer zincirlerinin yönetişimi dar anlamıyla, küresel üretim sistemi içerisindeki firmalar arası karşılıklı bağımlılığı ve firmaların üretim sistemine entegrasyonunun derecesini belirtmektedir. Geniş anlamda ise, küresel rekabeti zayıflatan ya da piyasa sistemi açısından engel olarak görülen hususların değer zincirleri analizleri ile tespit edilerek, ülkelerin politika yapım süreçlerinde bu engellerin kaldırılması için tavsiye/baskı oluşturulması olarak görülebilir. Bair bu konuda, meta zincirleri yaklaşımının üretim süreci ile ilişkili politik süreçleri ele almakta başarısız kaldığını, politik etkilerin dikkate alındığı sürecin küresel değer zincirleri ile mümkün olabileceğini ifade etmektedir.¹⁶

Gereffi'nin küresel değer zincirlerinin tarihsel süreçte kurumsal olarak yönetim yapılarında yaşanan değişime ilişkin tespitleri, Tablo 3'te verilmiştir. Burada interneti farklı bir yönetim yapısı olarak görmek tartışma konusu edilebilir. İnternet, pazarlamanın yapısal ve kurumsal dönüşümünde çok büyük bir etki yapmıştır. Ama entegre olmuş bir değer zinciri içerisinde pazarlamanın yönetiminin bütün zincirin yönetişimini yapısal dönüşüme uğratması, oldukça fazla bir beklentidir. İnternetin gelişme eğilimi devam etmektedir. Bu çerçevede küresel değer zincirleri yönetişiminde mutlaka etkileri olacaktır. Ancak bu etkileri üçüncü bir yapısal model olarak ortaya koymanın, en azından şu an için çok doğru olmadığını düşünüyoruz.

Küresel değer zincirlerinin yönetim yapılarında uluslararası örgütlerin önemli bir yeri vardır. Birçok uluslararası kuruluşun değer zincirleri üzerine çalışma yapması ve bu konuda ülkelere politika tavsiyelerinde bulunmasının temelinde yatan neden budur. Örneğin Dünya Bankası, hem bu konuda çalışmalar ve yayınlar yaptırmakta, hem de kredi verdiği projelerde değer zincirlerine vurgu yapmaktadır.¹⁷ Yayınlarda küresel değer zincirlerinin yarat-

---

¹⁶ Jennifer Bair, a.g.k., s. 158.

¹⁷ FIAS (Foreign Investment Advisory Service), *Moving Toward Competitiveness: A Value Chain Approach*, The World Bank Group, Washington, 2007, <http://www.ifc.org/ifcext/>, 19.11.2010. Ayrıca DB internet sayfasında aktif projelere ilişkin bilgilerde az gelişmiş ülkelere verilen proje bazındaki kredilerin proje detaylarında değer zincirlerine vurgu yapıldığı görülmektedir. Bunlara

tığı fırsatlardan ve yabancı yatırım alabilmek için ülkelerin değer zincirleri yaklaşımından hareketle rekabet edebilirliklerini nasıl artıracaklarından bahsedilmektedir. Temel amaç, küresel üretim sistemine eklenmenin küçük ölçekli firmalar için hayatta kalabilmenin tek şartı olduğu düşüncesinin hakim kılınmasıdır. Ancak bununla da kalınmaz ve ülkelere kendi firmalarının küresel üretim sistemine entegrasyonunun sağlanması için yapması gereken politik düzenlemeler dayatılır. Acımasız bir rekabet içine sürüklenen firmaların rekabet edebilmek adına en kolay azaltabilecekleri maliyet, emek olarak ortaya çıkar. Emeğe ödenen ücretteki azalma, emeğin örgütlenmesi ve sosyal hakları konusundaki bilinçlenmesine karşı yürütülen bir mücadele ile mümkün hale gelmektedir. Zinciri yöneten lider firma, üretimin standartlarını, miktarını, zamanını ve üretilen metanın fiyatını sisteme entegre ettiği unsurlara dikte eder. Yani bütün üretim sürecini kontrol edecek konuma gelir. Böylece zincir içindeki bölüşüm ilişkileri de kendiliğinden şekillenmiş olur.

Küresel değer zincirlerinde lider firmanın zincirin işleyişi üzerindeki etkinliğinin en önemli göstergesi, tedarikçi firmalar için pazara girişin denetiminin bu firmalar tarafından yapılmasıdır. Bunun yanında zincir içindeki firmaların konumlarının yükseltilebilmesi, lider firmanın izin verdiği ölçüde gerçekleşmektedir. Üretimin merkez-çevre karşılığı bağlamında örgütlenmesi, çevreye özgü üretimin küresel değer zinciri içerisindeki hiyerarşik konumunu da belirlemektedir. Konumunu yükseltme imkânı bulamayan bir firma için çözüm, ya başka bir zincire eklenmek, ya da (yeterince güçlüyse) yeni bir değer zinciri yaratmaktır. Elbette bu tercih firmayı, zincir içindeki rekabetten çok daha güçlü bir rekabet ortamında mücadele etmek zorunda bırakacaktır. Diğer bir deyişle riskler büyümektedir. Riskin büyüklüğünü etkileyen önemli bir faktör de değer zincirinin yönetim yapısıdır. Üreticinin yönlendirdiği değer zincirinin dışında aynı alanda yeni bir değer zincirini oluşturmak, alıcının yönlendirdiği bir değer zincirine oranla çok daha zordur. Çünkü pazara giriş olanakları daha sınırlıdır.

Bu anlamda alıcının yönlendirdiği değer zincirlerinin oluşturulması, pazara giriş olanakları açısından daha uygun olabilmektedir. Alıcının yönlendirdiği değer zincirlerinin tipik örneği, perakendeciler ve marketlerin oluşturduğu zincirlerdir. Her ne kadar bu yapılar üreticinin yönlendirdiği değer zincirleri kadar dikey entegre

---

örnek olarak, Uganda, Mali ve Nepal'i vermek mümkündür. DB, <http://web.worldbank.org/external/projects/>, 04.05.2010.

olmuş yapılar olmasalar da, her geçen gün büyüyen pazar payları ile bu alanda oligopoller oluşturmaktadırlar. Yönettikleri zincire bağlı tedarikçiler üzerindeki mutlak kontrolleri, artan pazar payları ile birlikte sürekli artmaktadır. Çok güçlü olmaları nedeniyle tedarikçi firmalara üretim koşullarını dayatabilmektedirler. Türkiye’de marketlerin pazar paylarını sürekli artırdığı ve çok güçlü olmaları nedeniyle tedarikçi firmalar üzerinde baskı oluşturabildiği gerçeği, Rekabet Kurulu kararlarına da yansımış durumdadır.¹⁸ Pazara giriş olanaklarının dikey entegre olmuş yapılara göre daha uygun olması, kapitalizmin doğasında var olan tekelleşme eğiliminin alıcının yönlendirdiği değer zincirlerinde yaşanmadığı anlamına gelmemektedir. Burada bir konuya daha açıklık getirmekte yarar vardır. Kurgulanan bir değer zincirinin pazara giriş olanakları ile, bu değer zinciri içerisinde yer alan firmaların (işletmelerin) pazara giriş olanakları arasında bir ayırım yapmak zorunluluktur. Bir değer zinciri oluşturabilecek güçte olan bir lider firma, az ya da çok bir pazar payı elde edebilirken, oluşan değer zinciri içinde yer alan firmalar adına çok fazla seçenek olduğunu söylemek mümkün değildir. Değer zincirine eklenen firmaların konumu, tamamen lider firmanın alacağı stratejik kararlarla belirlenmektedir. Liberal iktisadın “görünmez el” metaforu, küresel kapitalizmin geldiği bu noktada anlamını yitirmiş görünmektedir.

Küresel değer zincirleri, kapitalizm açısından farklı bir aşamayı işaret etmektedir. Kapitalizmin krizleri, genellikle pazarlama krizleri olarak ortaya çıkmıştır. Üretim fazlasının satılabileceği pazarların bulunması için gerektiğinde savaşlar göze alınmış, gerektiğinde talep yaratacak gelişmeler özendirilmiştir. Üretimi ve buna bağlı olarak emeği değersizleştiren bir yaklaşım olarak görebileceğimiz küresel değer zincirleri, kriz riskini pazarlamadan üretime kaydırmıştır. Elbette bu risk, emeğin ucuz olduğu ülkelerde fason üretim yapılmak suretiyle bu ülkelerin sorunu olarak görülmeye başlanmıştır. Diğer bir ifadeyle, merkez-çevre karşıtlığı bağlamında ele aldığımızda, zinciri yöneten lider firma tarafından kâr merkezleştirilmekte, üretim ve buna bağlı olarak risk yerleştirilmektedir.

Dönemsel olarak neo-liberal politikaların küresel ölçekte yoğun olarak uygulandığı bir süreçte küresel değer zincirleri, söylem

---

¹⁸ Rekabet Kurulu’nun 06.08.2009 tarih ve 09-35/891-214 Sayılı Kararı; Rekabet Kurulu’nun 07.11.2008 tarih ve 08-63/1022-396 Sayılı Kararı; Market birleşmeleri ve marketlerin güçlerini artırmalarına ilişkin kararların sayısı bizim verdiğimiz iki örnekten daha fazladır.

temelinde de bu politikalarla örtüşmektedir. Yerelleşmenin demokratik haklar temelinde bir gereklilik olarak sunulması, yerel yönetimlerin merkezi yönetimden bağımsız olarak bu risklere açık kılınmasına ortam hazırlamaktadır. Özelleştirmeler bağlamında da, üretim araçlarının küresel sisteme eklemlenmesi mümkün olabilmektedir. Piyasa düzeninin siyaset üzerindeki etkisinin meşrulaştırılması için küresel değer zincirlerinin “yönetişim” yapıları, politika yapım sürecini de inceleme alanına almış görünmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse; küresel değer zincirleri yaklaşımı, küreselleşmenin ideolojik zeminini oluşturan neo-liberal yaklaşımla, sadece söylem bazında değil, uygulamada da tam bir uyum içerisindedir. Bu uyumu dünyada tarımsal üretim ve tarım ürünleri ticareti alanında da görmek, hatta son dönemde dünyada yaşanan gıda krizleri özelinde bu uyumun yıkıcı etkilerinin çok daha geniş kitleleri etkilediğini söylemek mümkündür. Şimdi konunun bu boyutuna odaklanmak adına öncelikle tarımda kapitalist üretim tarzının gelişimini ve ardından bu alanda küresel değer zincirlerinin oluşumunu çözümlenmeye çalışalım.

TARIMDA KÜRESELLEŞME VE SÜREÇ BAĞIMLILIK

İnsan toplulukları için yaklaşık on bin yıl önce yerleşik düzene geçilmesi, avcı toplayıcı yapılarda çözülmeye neden olmuştur. Bir kişinin toprağı işleyerek elde ettiği tarımsal ürün, kendisinden başka birkaç kişiyi besleyebilecek bir gıda üretimini ortaya çıkarmıştır. Yönetim, avcı toplayıcı toplumlardaki toplanan besinin adil paylaşımı sorumluluğunu aşmış ve tam zamanlı bir iş olarak görülmeye, uzmanlaşma gelişmeye başlamıştır.¹⁹ Artığın büyümesi ile birlikte, artı ürüne el koyma mücadelesinin boyutları da gelişmektedir. Bu mücadelenin en önemli sonucu, merkezi otoritenin gittikçe güçlenerek devletli toplumların ortaya çıkması olmuştur.

Tarımsal üretimin kapitalizme evrilen süreçte en önemli rolü ise, 17 ve 18. YY’larda İngiltere’de toprak mülkiyetinde yaşanan dönüşüm ve bunun sonucunda tarımda ortaya çıkan yüksek verimlilik artışı olmuştur. Kapitalist birikimin sağlanmasında önemli bir paya sahip olan “çitleme” yasalarının en yoğun yaşandığı dönem, 1750-1810 arasındaki zaman dilimidir.²⁰ Çitleme yasaları toprakların büyük toprak sahipleri elinde yoğunlaşmasını sağlarken, bu

---

¹⁹ Jared Diamond, *Tüfek Mikrop ve Çelik*, (Çev. Ülker İnce), 19. Basım, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 2008, s. 382-384.

²⁰ Örsan Ö. Akbulut, *Küreselleşme Ulus Devlet ve Kamu Yönetimi*, TODAİE, Ankara, 2007, s.292.

toprakları üretim için kiralayan kiracılar (*tenant*) kira bedelinin üzerinde getiri sağlamak için ücretli emek üzerinde büyük bir baskı oluşturmuşlardır. Üçlü bir yapı söz konusudur. Bir tarafta toprak sahipleri (*landlord*), bir tarafta toprağı üretim için onlardan kiralayanlar ve diğere tarafta gelişen üretim teknikleri bağlamında kâr artışı sağlamak için üzerlerinde büyük baskı kurulan ücretli emek söz konusudur. Elbette kâr artışı için ortaya çıkan baskı, ücretli ve mülkiyetsiz emek üzerinde yoğunlaşmıştır.²¹ Burada dikkate değer bir nokta, ulus-devlet yapısının oluşmasından sonra, toprak mülkiyetinde büyük toprak sahipleri lehine yaşanan dönüşümün hızlanmış olmasıdır.

Toprak mülkiyetinde ve buna bağılı olarak toprağın işlenmesinde yaşanan dönüşümün önemli bir sonucu da, köylünün mülksüzleşmesi, topraktan kopması ve kentlerin dış mahallelerinde sefalet içinde yaşayan yığınların oluşması olmuştur. Bu durum sanayi kapitalizminin gelişmesinde ihtiyaç duyduğu ucuz işgücünün temelini oluşturmuştur. Ancak Woods, kapitalizme özgü dinamiklerin işgücünün proleterleşmesinden önce tarıma yerleştiğini, bu şekilde tarımda sağlanan yüksek verimlilik artışı ile tarım dışında çalışan büyük nüfusu besleyen bir tarımın mümkün olduğunu ve dünyanın ilk sanayi kapitalizminin ortaya çıkabildiğini belirtmektedir.²² Kapitalizmin ortaya çıkışında tarımın büyük rolünün olduğu bizim tartışmamızdan farklı bir konu olmakla birlikte, tarımda kapitalist üretim tarzının gelişiminin anlaşılabilmesi adına burada yer verilmiştir. Bu gelişimin bizim açımızdan önemli sonucu, tarımda verimlilik artışının kapitalizmin gelişmesine paralel bir süreçte sağlanmış olması, buna bağılı olarak da tarımsal üretimin gittikçe sanayi üretimine bağımlı hale gelmeye başlamasıdır.

Tarımda verimlilik artışının, toprakta bitkinin gelişimi için gerekli maddelerin azalmasıyla bir tarım krizine dönüşmeye başladığı bir dönemde (18. YY ortalarında), azot, fosfor, potasyum gibi önemli maddelerin bitkiler için önemi ortaya çıkmıştır. 1843'te ilk süperfosfat üreten fabrikanın İngiltere'de kurulmasından sonra bunu, 1855'te Almanya'da, 1871'de Fransa'da kurulan fabrikalar izlemiştir. Kullanımdaki yanlış tercihler, beklenen verimlilik artışlarını sağlamaktan uzak kalmıştır. Bu dönemde Marks'ın sürdürülebilir tarım hakkında, organik kalıntıların tekrar üretime sokulma-

---

²¹ Ellen Meiksins Wood, "Kapitalizmin Tarımsal Kökenleri", *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*, (Çev.A.Başer Kafaoğlu), 2.Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s. 105. (94-111).

²² A.k., s. 106, 108.

sına ilişkin fikirleri,²³ bir anlamda O'nun kapitalist üretim tarzına eleştirisidir. Fukuoka tarafından yazılan "Ekin Sapı Devrimi" adlı kitap, Marks'ın bu eleştirilerindeki haklılığı kanıtlamaktadır. Fukuoka, bu kitapta o güne kadar kapitalist tarımın gerektirdiği girdiler kullanılarak üretim yapılmış bir yerde tamamen doğal yöntemlerle yüksek verimlilikler elde etmeyi nasıl başardığını anlatmaktadır.²⁴

Tarımda kapitalist üretim tarzının diğer bir özelliği, 19. YY'ın ikinci yarısından itibaren makine kullanımı ile birlikte, tarımsal üretimin yüksek sermaye yatırımlarını gerekli kılmış olmasıdır. Bu durum, artan verimlilikle birlikte kırsalda devam eden bir çözülme-yi de beraberinde getirmiştir. Bir taraftan sanayi kapitalizminin ihtiyacı olan işgücü karşılanırken, diğer taraftan tarımsal üretim doğal olmayan girdilere bağımlı hale gelmeye başlamıştır. Sermaye yatırıma bağlı bu tarımsal üretim tarzının yarattığı verimlilik daima az gelişmiş ülkeler aleyhinde gelişmiştir. Samir Amin, 1940 öncesi makineleşmiş tarımla yoksul köylü tarımı arasındaki verimlilik farkı 1'e 10 iken, günümüzde 1'e 200 olduğunu ve bunun reel fiyatlarda yaklaşık 5 kat düşüşe neden olduğunu belirtmektedir.²⁵ Düşen ürün fiyatları çevrenin rekabet şansını ve tarımsal üretimini ortadan kaldırırken, merkeze olan bağımlılığı da artırıcı bir etki yapmaktadır. Bu bağımlılık çerçevesinde kırsalda yaşanan çözülme, çevrede ücretler üzerinde bir baskıya neden olmaktadır. Tarihsel süreçte tarımsal üretimin yüksek gümrüklerle korunmaya çalışılması, ülkelerin bu bağımlılığı azaltma çabaları olarak görülebilir.

Sermaye yatırıma bağlı girdilerin kullanımıyla doğal sürdürülebilirlik daha fazla zorlaşmıştır. Bunun sonucunda da, topraktan eksilenlerin yerine daima daha fazlasını koymak gerekli olmuştur. Daha fazla sermaye yatırıma olan ihtiyaç, tarımsal işletmelerin büyüklüklerini değiştirmiş, sermaye yatırımının maliyetini kurtaracak kadar büyük tarım işletmelerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Girdilere olan bağımlılık, sermaye yatırımı için gerekli kaynağa olan bağımlılığı getirmiş, finans sistemi ile hemen her ölçekte girdi kullanımı verimlilik adına zorunlu hale gelmiştir. Böy-

---

²³ John Bellamy Foster, Fred Magdoff, "Liebig, Marks ve Toprağın Verimliliğinin Tükenişi", *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*, (Çev.A. Başer Kafaoğlu), 2. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s. 119.

²⁴ Bkz. Masanobu Fukuoka, *Ekin Sapı Devrimi*, (Çev. Aykut İstanbullu), Kaos Yayınları, İstanbul, 2006.

²⁵ Samir Amin, *Liberal Virüs*, (Ed. Fikret Başkaya), Özgür Üniversite Kitaplığı, 51, İstanbul, 2004, s. 28.

lece adeta döngüsel bir süreçte tarımsal üretim artışı sürdürülebilmiştir.

Yukarıda saydığımız girdilere, DDT adlı ilacın tarımda kullanılabilirliğinin ileri sürülmesinden sonra, İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden süreçte “zararlılarla mücadele” amacıyla kullanılan ilaçlar da girmiştir. 1960'lardan sonra ABD'nin kendi ürettiği tarımsal girdileri satabileceği pazar arayışlarının arka planı, “yeşil devrim” olarak adlandırılan ve kapitalist üretim tarzının tarımda yaygınlaştırılmasını amaçlayan bir söylemle gizlenmiştir. 1970'lerden itibaren gen teknolojisindeki gelişmeye bağlı olarak tohumların yapılarında meydana gelen değişiklikler ise, en temel tarımsal girdi olan tohumu da metalaştırmıştır. Bunun sonucu olarak tohuma erişim, tarımsal girdi alanında uzmanlaşmış, bazıları dikey bazıları ise yatay olarak entegre olmuş ÇUŞ'ların kontrolüne geçmiştir. Bu şirketlerin araştırma ve geliştirme faaliyetleri sonucunda ürettikleri hibrit ya da genetiği değiştirilmiş tohumlar, “fikri mülkiyet hakları” kapsamında koruma altına alınmıştır. Filipinler üzerine yapılan bir çalışmada, ÇUŞ'ların girdikleri ülkelerde istedikleri düzenlemeleri gerçekleştirmek için lobicilikten rüşvete kadar her şeyi göze alabildikleri belirtmekte ve bu amaçla kurulan “Fikri Mülkiyet Koalisyonu”nun üyeleri olarak Dupont, Monsanto, Pfizer gibi kimya (buna bağlı olarak da tarım) alanında faaliyet gösteren ÇUŞ'lar sıralanmaktadır.²⁶ ÇUŞ'ların tarım alanında etkinliklerini artırmaları ise Uruguay Görüşmeleri neticesinde başlayan süreçle mümkün olabilmıştır.

Tarımsal üretimde verimlilik artışlarına karşılık, yeterli talebin oluşmaması, gelişmiş ülkelerin elinde tarımsal ürün fazlalarının birikmesine neden olmuştur. Ülkelerin kendi tarımsal üretimlerini bağımlılığı azaltmak adına koruma çabası içerisinde olmaları, ithal edilen tarımsal ürünlere kendi üretimlerinden daha cazip olmayacak oranlarda gümrük uygulamalarına yol açmıştır. Gelişmiş ülkelerin bu paradoksu çözmek için buldukları çözüm ise, tarım ürünleri ticaretinin serbestleştirilmesi karşısındaki engellerin, gelişmiş ülkelerin tarımsal üretimlerinin dinamiklerine uyumlu hale getirilmesidir. Bu amaçla 1986 yılında toplanan Uruguay Turu, diğer konulardaki anlaşmazlıkları kısa zamanda çözmesine rağmen, tarım konusundaki anlaşmazlıklar nedeniyle 1994 yılına kadar uzamıştır. Samir Amin, Uruguay Görüşmeleri'nin asıl hedefini; “kut-

---

²⁶ Francisco G.Pascual, Arze G.Glipo, “WTO and Philippine Agriculture”, *Development Forum*, (No.1, 2000), <http://www.irdphil.org/docs/03.pdf>, 18.05.2010.

sal liberalizm prensipleri hilafına sanayileşmiş Üçüncü Dünya'nın rekabet yeteneğini gemlemek, frenlemek ve egemen merkezlerin tekellerini takviye etmek" olarak belirtmektedir.²⁷ ÇUŞ'ların Uruguay Görüşmeleri sonrasında tarım ticaretindeki tekelleşme eğilimi, bunu doğrular niteliktedir.

Bu süreçte ÇUŞ'ların tarım ticaretindeki etkinliği artarken, tekelleşme eğilimi de satın almalar ve şirket birleşmeleri şeklinde kendini göstermektedir. Küreselleşmenin sonuçlarından biri olarak görülen birleşme ve satın almalar, ÇUŞ'lar için Gelişmekte Olan Ülkeler (GOÜ) pazarlarına girişin bir stratejisi olmuş, bu çerçevede pazarda yoğunlaşmayı artırıcı bir etki yapmıştır.²⁸ Bu gelişmenin sonucunda; Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) tarafından hazırlanan 2009 Dünya Yatırım Raporu'nda ÇUŞ'ların tarımsal üretime katılmalarının, GOÜ'deki tekelleşme, hayvancılığın ve küçük çiftçiliğin tasfiyesi, yabancı yatırımcılara bağımlılık, üreten ve tüketen arasında neo-kolonyal ilişkiler gelişmesi gibi risklerine dikkat çekilmekte, uzun dönemde iyi yönetilmesi halinde kalkınmaya katkı sağlayabileceğinden ve modernleşme için motor gücü potansiyeli taşıdığından bahsedilmektedir.²⁹ Ancak küresel sisteme bağımlılık derecesi yüksek ülkeler açısından bu risklerin gerçekleşme ihtimalinin oldukça yüksek olduğunu söyleyebiliriz.

Uruguay Görüşmeleri, tarım ürünlerinin ticaretinde bir anda tamamen serbestleşme sağlamış değildir. Ancak bu alanda atılmış çok önemli bir adım olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Uruguay Görüşmelerinin, piyasa mekanizmasının işlerliğini engelleyen unsurların kontrol altına alınması konusunda başarılı olduğu da kabul edilmektedir.³⁰ Bu kontrol, tarımsal üretimin ilk aşamasından tüketime kadar olan bütün aşamalarının bir süreç olarak ele alınmasını gerektirmektedir. Bir süreç tanımlaması yapıldığında tarımsal ürün için bir değer zinciri tanımlaması da yapılmış olmaktadır. Bu değer zinciri içerisinde üretim, zincirin diğer halkaları için yapılan bir tedarik faaliyetine dönüşür. Zincirin kontrolü ise, pazarlama aşamasında ortaya çıkar. Aracılar (toptancılar), perakendeciler ve marketler bu aşamanın aktörleridir. Uruguay Görüşmeleri neticesinde oluşan küresel ticari yapının gelişmiş ülkeler lehine bir du-

---

²⁷ Samir Amin, *Liberal Virüs*, s. 184.

²⁸ UNCTAD, *World Investment Report 2000*, s. 97-98.

²⁹ UNCTAD, *World Investment Report 2009*, s. 94.

³⁰ Abdullah Aysu, *Küreselleşme ve Tarım Politikaları*, Su Yayınları, İstanbul, 2008, s. 28.

rum yaratacağı, bu konuda yapılan çalışmalardan da görülebilmektedir.³¹

Küçük üreticilerin bu tür değer zincirlerine eklenmesi için, zincirin yönetimini üstlenen lider firmanın belirlediği kurallar çerçevesinde hareket etmesi gerekmektedir. Bir zincir yönetiminin söz konusu olabilmesi için, zincirin üretiminden pazarlamaya kadar her aşamada lider firmanın kontrolü önem kazanmaktadır. Tarımsal üretimde “tarladan sofraya tarım” (farm to fork) söylemi ile üretimin bütün aşamalarında kontrolün sağlanması amaçlanmaktadır. Bu yapı, süreçlerde ve üretimde standartlaşmayı da beraberinde getirmektedir. Tarımsal üretimde bu şekildeki bir değer zincirinin lider firması, pazarlama aşamasındaki aktörlerden biri olacaktır. Küresel değer zincirleri “yönetişim” yapısı açısından bakıldığında, tipik bir alıcı yönlendirmeli değer zinciri oluşumu söz konusudur. Ancak üretimin pazara erişime kadar dikey entegrasyona yöneldiği, bunun sonucunda “sözleşmeli çiftçilik” uygulamalarının yaygınlaştığı gerçeği dikkate alınmalıdır.³² Tarımsal üretimde dikey entegrasyonun genellikle toprak sahipliğini kapsamaması nedeniyle bu yapı, yarı dikey entegrasyon olarak adlandırılabilir. Bu tip yapılarda lider firma katma değeri yüksek aşamalarda dikey entegrasyonu tamamlarken, katma değeri düşük faaliyetler ve risk dağıtılmaktadır.³³ Dikey entegrasyon hem işlem maliyetlerini azaltmakta, hem de zincir üzerindeki kontrolü artırmaktadır. Böylece üretim maliyetleri düşmesine rağmen kârlılık korunmuş olmaktadır.

Pazara erişimin kurallarının düzenlenmesi aşamasında ÇUŞ'ların küçük işletmeleri sisteme kendi istedikleri şekilde entegre etmesini sağlayacak düzenlemelerin yapılabilmesi ise,

---

³¹ Ahmet Aydın, “Küreselleşme Sürecinde UR’un Refah Etkileri: Teorik Analizlere Göre Kim Kazançlı?”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (C. 5, S. 8), Balıkesir, 2002, s. 1-19,

<http://sbe.balikesir.edu.tr/dergi/edergi/c5s8/makale/c5s8m1.pdf>, 05.03.2010.

Fransa Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nce yapılan çalışmaya göre on yıllık dönemde anlaşmanın oluşturduğu serbestliğin dünya ticaret hacmini %10 arttıracığı, gelirden yıllık 260 milyar dolarlık bir artış olacağı öngörülmüştür. Bu tutarın, 225 milyar Dolar'ının ABD, AB(15), Japonya arasında paylaşılacağı, dünya nüfusunun % 84.5'ini oluşturan diğer ülkelere 35 milyar Dolar düşeceği tahmin edilmiştir.

³² Janet E. Perry, James D. Johnson, “Market Access, Structure, Contracts and Prices”, *The 2002 Farm Bill: Policy Options and Consequences*, (Ed. Joe L. Outlaw, Edward G. Smith), Oak Brook, IL: Farm Foundation, Publication No. 2001-01, September 2001. www.farmfoundation.org/news/..., 01.04.2010.

³³ Robert M. Grant, *Contemporary Strategy Analysis*, Third Edition, Blackwell, Oxford, 1998, s. 325-326.

ÇUŞ'ların yanında uluslararası örgütlerin de hükümetler üzerinde baskı oluşturmasıyla mümkün olabilmektedir. Sermayenin politika yapım sürecine dahil olduğu bu süreç, yönetim olarak tanımlanan yapı ile mümkün kılınmaktadır. Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (DB), ülkelere verdikleri kredilerle, bu yapının kurulması için gerekli yatırımların yapılmasını sağlamaktadırlar. Avrupa Birliği (AB) hukuksal düzenlemeleri gerçekleştirmek adına bir başka baskı unsurudur. Türkiye halen çeşitli düzenlemelerle AB mevzuatına uyum çabalarını sürdürmektedir. Buna ilişkin bir örnek, TBMM'de "Tarım ve Gıda Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Tasarısı" görüşülürken ortaya çıkmıştır. Tasarının gerekçesini açıklayan Tarım ve Köyişleri Bakanı; "Biz bu tasarımı tarladan sofraya tarım anlayışı ile hazırladık" demiştir.³⁴ Bunun anlamı, tarımsal üretimin değer zincirleri olarak yapılandırılması ve bütün süreçlerin sermaye grupları tarafından kontrolünün sağlanmasıdır.

Tarımsal üretimde yaşanan dönüşüm sonucunda girdilere olan bağımlılık, ÇUŞ'lar tarafından yönetilen süreçlere olan bağımlılığa dönüşmüştür. Biz bu oluşumu "süreç bağımlılık" olarak adlandırıyoruz. Süreç bağımlılığın gerçekleşmesiyle birlikte toprak sahibi bir çiftçi, kendi tarlasında ücretle çalışan bir işçiye dönüşmektedir. Üretim sözleşmeleri o kadar bağlayıcıdır ki, çiftçi aldığı tohumu saklayıp ertesi sene dikmeye kalktığında korsanlık suçu işlemiş kabul edilmektedir.³⁵ Yarı dikey entegrasyon yapısındaki firmalar, kendi ürettikleri tohumları, gübreleri ve ilaçları çiftçiye vermekte ve belirli bir ürün ya da alan üzerinden sözleşme imzalamaktadırlar. Monsanto, Cargill gibi tarımsal girdi alanında yatay entegrasyonu tamamlamış firmalar, sadece kendi ürettikleri ilaca duyarlı tohum üreterek, yatay entegrasyonla oluşturduğu avantajı kullanabilmektedir. Sözleşme ile taahhüt altına giren çiftçi, pazara erişim olanaklarını tamamen kaybetmiştir. Artık kendine verilen girdilerle kendi toprağında proleterleşmiş, yani kendi emeği üzerindeki kontrolünü kaybetmiştir.³⁶

Tarımda süreç bağımlılığın gelişmesi, ülkenin tarım alanındaki politikalarının bir şekilde kontrol dışına çıkması anlamına gelmek-

³⁴ Söz konusu konuşma, Tüketici Hakları Derneği adına katıldığım, tasarının Meclis Tarım Komisyonu'nda görüşülmesi esnasında 18.02.2010 tarihinde gerçekleşmiştir.

³⁵ R.C.Lewontin, "Kapitalist Tarımın Olgunlaşması: Çiftçinin Proleterleşmesi", *Tarım, Bolluk İçinde Yoksulluk*, çev. A.Başer Kafaoğlu, 2.Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s. 164.

³⁶ A.k., s. 160.

tedir. Uluslararası uzmanlaşma bağlamında ülkeler arasında karşılıklı bağımlılıklar yaratılmaktadır. Yaratılan karşılıklı bağımlılıklar çerçevesinde bütün süreçlerin kontrolünü elinde bulunduran ÇUŞ'lar, küresel ticareti yönlendirmekte, bu ticaretten aslan payını almaktadırlar. Karşılıklı bağımlılık kısılcasına alınan ülkeler ise, kendi topraklarında üretilen tarımsal ürünün kârını ÇUŞ'larla paylaşmak zorunda kalmaktadırlar. Diğer bir ifadeyle süreç bağımlılık, sadece çiftçinin sürece bağımlı olmasını değil, ülke tarımının dışa bağımlılığını, ya da çevrenin merkeze bağımlılığını artıran bir unsurdur.

İYİ TARIM UYGULAMALARI

Kapitalist üretim tarzı, doğası gereği bütün süreçleri standartlaştırmaktadır. Dikmen bu standartlaştırma sürecini, aklın standartlaşması, zamanın standartlaşması, mekanın standartlaşması ve son olarak da emeğin standartlaşması olarak tanımlamıştır.³⁷ Küresel değer zincirlerini yöneten lider firmalar için en önemli rekabet silahı, küresel standartların belirlenmesi yoluyla üretim süreçlerinin yönetilmesi olarak kabul edilebileceğinden dolayı,³⁸ standartlaşma kapitalist üretim tarzının sürekliliği için vazgeçilmez bir unsur olarak görünmektedir. Standartlaşma ile birlikte işlem maliyetlerinin azalması, değer zincirlerinin kârlılığı adına oldukça önemli bir konudur. Bunun yanında alıcı (marketler, perakendeciler, toptancılar) açısından, standart ürünlerle yaratılmış bir rekabet ortamı, ürünün çok düşük fiyatlarla alınabilmesini sağlayacaktır. Elbette standartlaşma sonucunda oluşan rekabet ortamında firmaların üretim maliyetleri açısından azaltabilecekleri unsur emek olacaktır. Bu durum, ücretler üzerinde bir baskı oluşturacaktır. Bir noktada rekabet edebilirliğin ölçüsü, emeğe ödenen ücrete indirgenecektir.

Ancak tarımda üretim süreçlerinin standartlaşması, pazarlama safhasının dışında, tarımsal girdiler anlamında da standartlaşmayı gerektirmektedir. Şüphesiz ki, bu durum bio çeşitliliği ortadan kaldırmaya yönelik bir tehdit olarak algılanabilir. Tarımsal girdileri üreten ÇUŞ'lar, üretim sürecinde yüksek katma değerli ürünlerin üretimi alanında faaliyet göstermektedirler. Diğer bir ifadeyle,

---

³⁷ Ahmet Alpay Dikmen, "Standart Üründen Marka Standardizasyonuna", *Küresel Düzen: Devlet, Birikim ve Sınıflar Korkut Boratav'a Armağan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 518-525. (515-538).

³⁸ Ahmet Alpay Dikmen, "Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi", s. 298.

tarımsal girdilerin değeri korunurken, tarımsal üretim değersizleştirilmektedir. Boratav, 1980 sonrası dönemde tarımda iç ticaret hadlerinin tarım üreticisi aleyhine geliştiğini ortaya koymuştur.³⁹ Değer zinciri olarak ele alındığında, bölüşüm ilişkilerindeki eşitsiz yapı açıkça görülmektedir. Zincirin pazara erişim ve sonrasını kapsayan sürecinde, kontrolü elinde bulunduran, alıcı yönlendirmeli değer zincirlerinin tipik örneği olan perakende marketler, belirledikleri standartlarla, üretim üzerinde de kontrol sağlayabilmektedirler.

İyi Tarım Uygulamaları (İTU), tarımsal ürünlerde standartlaşma çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bundan önce de standartlar mevcuttur. Örneğin gıda güvenliği alanında belirlenmiş bir standart olan HACCP (Tehlike Analizi ve Kritik Kontrol Noktaları), bunlardan biridir. 1950'lerin sonlarında gıda güvenliği alanında yapılan çalışmalarla başlayan süreçte, kavramsal çerçevenin 1971 yılında FDA (Gıda ve İlaç Yönetimi) ve Amerikan Halk Sağlığı Kuruluşu tarafından düzenlenen bir konferansta sunulması ile HACCP'nin bir standart olarak ortaya konulması gerçekleşmiştir. HACCP üç temel ilkedен oluşmaktadır;⁴⁰

1. Tarladan sofraya gıdanın taşıdığı risklerin tanımlanması ve değerlendirilmesi,
2. Tanımlanan tehlikenin kontrolü için kritik kontrol noktalarının belirlenmesi,
3. Kritik kontrol noktalarının izlenmesi için bir sistem kurulması.

Görüleceği üzere bu üç ilke, gıda güvenliğinin sağlanması için süreç odaklı bir yaklaşımı benimsemiş görünmektedir. Günümüzde bu standartlar uluslararası kabul görmeye birlikte ülkelerin kendi kalite standartları da bulunabilmektedir. Kapitalist tarımsal üretim tarzının yarattığı kirliliğin insan sağlığı üzerine etkileri ise, 1997'de FAO, ABD ve AB tarafından kimyasal girdi kullanımının azaltılması, toprak ve su kaynaklarının korunması gibi gerekçelerle

---

³⁹ Korkut Boratav, "Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi", *Mülkiye Dergisi*, (C. 33, S. 262), Ankara, 2009, s. 11-12. İç ticaret hadleri, bir birim tarımsal girdi karşılığında satılan ürün miktarına göre belirlenmektedir. Yani satılan ürünün girdiye bölünmesi ile bulunmaktadır.

⁴⁰ John G. Surak, "The Evolution of HACCP A Perspective on Today's Most Effective Food Safety System", *Food Quality Magazine*, March 2009, <http://www.foodquality.com/details/article/807887/The Evolution...>, 07.12.2010.

tespit edilen ilke ve kurallar İTU başlığıyla açıklanmıştır.⁴¹ 1999 yılında ise, AB bünyesinde faaliyet gösteren 14 perakendeci firmasının oluşturduğu Avrupa Perakendeciler Ürün Çalışma Grubu, satın alacakları ürünlerde uygulanacak standartları İTU protokolü olarak yayınlamışlardır.⁴² FAO, İTU'nu kaliteli ve güvenilir tarımsal üretim için bir gereklilik olarak tanımlamakta ve bu konudaki yasa, standart ve düzenlemelerinin hedefini dört maddede açıklamaktadır;⁴³

1. Gıda zincirinde güvenli ve kaliteli üretim sağlamak,
2. Tedarik zinciri yönetişimini yeniden düzenleyerek yeni pazar avantajları oluşturmak,
3. Doğal kaynakların kullanımını, işçi sağlığını ve çalışma koşullarını geliştirmek,
4. GOÜ'lerdeki çiftçiler ve ihracatçılar için yeni pazar fırsatları yaratmak.

FAO'nun da kabul ettiği üzere amaçlardan biri, yeni pazar avantajlarının ve yeni pazar fırsatlarının yaratılmasıdır. Aslında söz konusu avantajlar, üretici açısından bir yenilik getirmemekte ve üretim maliyetlerine ilave işlem maliyetleri eklenmektedir. Çünkü İTU kapsamında üretim sürecinin tamamına odaklı bir kontrol mekanizması getirilmektedir. Bu çerçevede tarımsal girdilerin kontrolü önem kazanmaktadır. Kontrolün sağlanması için öngörülen mekanizmanın en önemli bileşeni, kullanılan girdilerin sertifikasyonudur. Bunları dört grupta toplayabiliriz;⁴⁴ toprağın, suyun, emeğin, hasat sonrası depolama ve taşımanın kontrolü.

Burada ironik bir durum söz konusudur. Yıllarca kapitalist üretim tarzının çevreye verdiği zararlardan korunmak adına, küresel sermaye güvenli gıdanın çözümlerini aramaktadır. ÇUŞ'lar bunun çözümünü alacakları ürünlere standartlar getirmekte bulunmuşlardır. Yani dev marketler, mağazalarına girecek ürünler için sertifika istemektedirler. Üretimin sertifikalandırılması için bağımsız denetim kuruluşları, belirli bir ücret karşılığında hizmet ver-

---

⁴¹ Nalan Yüksel Delice, Ahmet Delice, "Uyum Çalışmaları Çerçevesinde İyi Tarım Uygulamaları Standardının Değerlendirilmesi", *Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2005, 9 (3), s. 53-62.
ziraat.harran.edu.tr/zirfakdergi/2005..., 05.06.2010.

⁴² A.k.; News Good Agricultural Practice, *Special Conference Edition & Annual Report 2008*, p. 3. www.global.gap.org, 06.06.2010.

⁴³ FAO, http://www.fao.org/prods/GAP/index_en.htm, 01.05.2010.

⁴⁴ Kentucky University College of Agriculture, "Good Agricultural Practices (GAP)", Cooperative Extension Service, <http://www.uky.edu/Ag/CDBREC/gap.pdf>, 08.12.2010.

mektedir. Aslında bu işin diğer ucu, toprağın, emeğin ve suyun sahipsiz olamayacağı ön kabulüne dayanmaktadır. Bunun temini için ise güçlü hükümet desteği talep edilmektedir.⁴⁵ DTÖ, IMF ve DB gibi kuruluşlar bu konularda politika tavsiyelerinde bulunurken, belirli ölçülerde yaptırım gücüne de sahiptirler. Doğrudan yaptırım gücüne sahip olmayan örgütler, küçük üreticileri sisteme eklenmeyi kendileri için bir çözüm olarak görmeye ikna etmekte ve hükümetler üzerinde dolaylı baskılar oluşturabilmektedir.

İTU neticesinde üretim süreçlerinin standartlaşmasının iki önemli sonucundan söz edebiliriz. Bunlardan birincisi, gıdanın değerinin dünyanın her yerinde herkes için ölçülebilir bir parasal değere indirgenmesidir. Bu durum, kapitalist üretim tarzı içinde gıdanın metalaşma sürecinin tamamlanması anlamında da gelmektedir. İkincisi, tarımsal üretimin en önemli girdisi olan su ve toprağın, o topraklar üzerinde yaşayan insanlar için bir hak olmaktan çıkıp tamamen bir meta halini almasıdır. Bütün bu söylediklerimizden, güvenli gıdaya karşı olduğumuz sonucu çıkarılmamalıdır. Savunduğumuz şey, gıdaya erişim en temel insan hakkı olduğudur. İşte tarımsal üretim sürecindeki standartlaşma bu görüşe karşı bir zeminde ilerlemektedir.

İTU kapsamında sertifikasyon ve kontrol kuruluşları, devlete ait denetim sorumluluğunun özel şirketlere paylaştırılmasına neden olmaktadır. İyi Tarım Uygulamalarına İlişkin Yönetmeliğin 11. maddesinde bu kuruluşların en az limited şirket olmasının yanında yerli veya yabancı olabileceği belirtilmiştir. Aynı yönetmeliğin “Denetim” başlığını taşıyan 17. maddesinde ise, bahse konu kuruluşların denetim yetkisinin Bakanlıkta olduğu, gerekli görülen hallerde bu yetkinin tamamen veya kısmen, akredite edilmiş özel kuruluşlara devredilebileceği ifade edilmiştir. Denetim yetkisi kamu gücünün kullanılmasını gerektiren bir yetkidir. Bu yetkinin özel kuruluşlara devri, ancak neo-liberal bir devlet kurgusu ile mümkün olabilir. Tarımsal üretimde yaşanan dönüşümün temeli, öncelikle devletin tarım politikalarındaki değişimde aranmalıdır.

İTU’nu tarımsal üretimin neo-liberal dönüşümünün bir sonucu olarak görmek mümkündür. “İyi” sıfatı ile nitelendirilen tarımdan bahsedildiğine göre, bu zamana kadar toprak ve su kaynaklarını kimyasallarla kirleten kapitalist üretim tarzının “kötü” sıfatı ile tanımlanması, mantıksal bir çıkarım olarak ele alınabilir. Ancak

---

⁴⁵ Surmsuk Salakpetch, “Quality Management System: Good Agricultural Practice (GAP) in Thailand”, Chantaburi Horticultural Research Center, s. 96, <http://www.unapcaem.org/Activities%20Files/A22/...>, 05.11.2010.

burada asıl sorgulanması gereken, İTU ile perakendeci marketlerin pazarı kontrol etme kabiliyetlerinin ne kadar artacağıdır. Bunun için oluşan değer zincirlerinin bölüşüm ilişkilerine bakmakta fayda vardır.

Güler, sözleşmeli çiftçilik uygulamalarına devlet köylü ilişkisinin neo-liberal uyarılama politikaları ile çözülmesi neticesinde küçük üretici ve tüccarın yeniden yapılanma zorunluluğu olarak bakmaktadır.⁴⁶ Sözleşmeli üretim modelinin dünya genelinde uygulayıcı ve savunucusunun ulusötesi şirketler olduğu konusundaki tespit de,⁴⁷ bizim yukarıda açıkladığımız yapıyla tamamen uyumludur. ÇUŞ'ların yarı dikey entegrasyonu ile, riskleri üretime yayarak, sürecin kontrolünden kâr elde ettiği bu yapının devamında, üretimin standartlarını belirleyen alıcılar yer almaktadır. Ürünün türüne göre işlenmiş gıda ya da yaş sebze meyve olmasının, araçların ya da aradaki diğer değer zincirlerinin sayısını etkilemek dışında yapıya doğrudan etki etmesi beklenmez. Tarladan sofraya olan süreçte standartları belirleyen ve bu nedenle de sürecin tamamını kontrol imkânına sahip olan, genellikle ÇUŞ niteliğine sahip market zincirleridir. Lider firma olarak bölüşümden en büyük payı onlar almaktadır. Marketlerin pazar paylarını ve dolaylı olarak pazarlık güçlerini artırdıkları, Rekabet Kurulu kararlarıyla da tespit edilmektedir. Yarı dikey entegre yapıdaki tedarikçi firmalar, zincir içerisinde ikinci büyük pasta dilimine sahip olmaktadırlar. Bölüşümün en alt katmanında ise, Güler'in tanımlamasıyla, devletle bağı koparılarak, küresel sermaye ile karşı karşıya bırakılmış üretici vardır. İşte İTU, bu yapının meşruluğunun sağlanması için belirlenen standartların, sermaye tarafından adlandırılmasıdır.

SONUÇ

Küresel değer zincirleri, üretim süreçlerinin tamamının bir merkezden kontrolüne dayanmaktadır. Bu yapılırken en yüksek katma değer, lider firmaların faaliyet alanı içinde kalan tasarım ve pazarlama alanında yaratılmaktadır. Diğer bir ifadeyle üretim değersizleştirilmektedir. Üretimin değersizleştirilmesi, zincir içinde en fazla emeğin kullanıldığı aşamanın değersiz kılınması, yani emeğin değersizleştirilmesini sağlamaktadır. Küresel değer zincirine eklenmek adına kurgulanan rekabet, bütün ücretler üzerinde bir baskı yaratmaktadır. Kapitalizm böylece kendi krizlerini pazar-

---

⁴⁶ Birgül Ayman Güler, *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*, İmge yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 2005, s. 233-234.

⁴⁷ A.k., s. 234.

lamadan üretime kaydırmakta, kârı merkezileştirirken riski ve üretimi yerelleştirmektedir. Küresel değer zincirleri, bu yapının piyasa düzeni içerisindeki meşruiyetini sağlamaktadır.

Özellikle tarımsal üretim alanında kurulan değer zincirleri, kapitalist üretim tarzının bir sonucu olan girdi bağımlı tarımsal üretimi süreç bağımlı hale dönüştürmüştür. Üreticiler sözleşmeli üretim yaparak, bağlı oldukları değer zincirinin üretim sürecine eklenmektedir. Bu uygulama içine çekilen üretici için artık pazara erişim sorunu bir tercih sorunu olmaktan çıkmıştır. Bağımlı olduğu sürecin belirlediği pazar için üretim yapmak zorundadır. Tarımsal üretimde devlet desteğinin kaldırılması, küçük üreticileri adeta sözleşmeli çiftçiliğe mahkum etmektedir. “Kendi başına üretsen hiç kazanamayacaksın, haline şükret” mantığı içerisinde ölümü gösterip sıtmaya razı edilen üreticiler, küresel sermayenin kârlılığı adına sisteme entegre olmaya zorlanmakta ve kendi toprağında proleterleşmektedir. İyi tarım uygulamaları adı altında tarımda oluşan değer zincirlerinin standartları, alıcılar tarafından bütün üretim sürecine kabul ettirilmektedir. Bu standartlar işlem maliyetlerini düşürerek ÇUŞ’ların kârlılığını artırırken, aynı zamanda zincir üzerindeki kontrolü de artırmaktadır. İyi tarım uygulamaları, “tarladan sofraya” anlayışı üzerine inşa edilmiş bir yaklaşımı temsil etmektedir. Değer zincirleri üzerinden gıda üretiminin metalaşma sürecinin tamamlandığını söylemek, abartılı bir tanımlama olmayacaktır. Üreticiyi süreç bağımlılıktan kurtarmak için önce devletin sermayeye olan bağımlılığının ortadan kalkması gerekmektedir.

Bugün gelinen noktada toplumlar, ekilebilir toprakların sınırına yaklaşmış durumdadır. Verimin artırılabilmesi için tarımsal girdilerin geliştirilmesi bir yol olarak görülürken, bu verimin neden ve ne kadar artırılması gerektiği soruları cevapsız bırakılmaktadır. Bir yanda dünya tarımsal ürün ticaretini kontrolleri altına almış ÇUŞ’lar, bir yanda gıdaya erişim hakkı ellerinden alınmış ve açlığın pençesindeki halklar, bir yanda da gıdayla ilgili problemi olmayıp ürün fazlasını bio-yakıt üretiminde kullanabilen gelişmiş ülkeler vardır. Denklem bulunacak çözüm, her bir tarafın katsayısının değerinin ancak diğeri aleyhine artırılabilirdiği anlaşıldığı zaman bulunabilecektir. Güvenilir gıdaya erişim temel bir insan hakkı olarak görülmedikçe, çözüm olarak sunulan her öneri, küresel sermayenin tekelleşme sürecinin sürdürülmesine hizmet edecektir. Ülkelere çözüm olarak sunulan değer zincirleri yaklaşımı, bu gün tarımda yaşanan bütün sorunların temelinde var olan kapitalist

üretim tarzının sürdürülebilirliği üzerine kurgulanmıştır. Oysa artık toprak bu hoyratlığı kaldırmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Örsan Ö., *Küreselleşme Ulus Devlet ve Kamu Yönetimi*, TODAİE, Ankara, 2007.
- Amin, Samir, *Kaos İmparatorluğu ve Yeni Kapitalist Küreselleşme*, (Çev. Işık Soner), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993.
- Amin, Samir, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, (Çev. Semih Lim), Kaynak Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1997.
- Amin, Samir, *Liberal Virüs*, (Ed. Fikret Başkaya), Özgür Üniversite Kitaplığı. 51, İstanbul, 2004.
- Aydın, Ahmet, “Küreselleşme Sürecinde UR’un Refah Etkileri: Teorik Analizlere Göre Kim Kazançlı?”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (C.5, S.8), Balıkesir, 2002, s. 1-19, www.sbe.balikesir.edu.tr/dergi/index.php..., 07.12.2010.
- Aysu, Abdullah, *Küreselleşme ve Tarım Politikaları*, Su Yayınları, İstanbul, 2008.
- Bair, Jennifer, “Global Capitalism and Commodity Chains: Looking Back Going Forward”, *Competition & Change*, USA, Vol.9, No.2, June 2005, p. 153-180.
- Boratav, Korkut, “Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi”, *Mülkiye Dergisi*, (C. 33, S. 262), Ankara, 2009, s. 9-23.
- Brewer, Anthony, *Marxist Theories of Imperialism*, Second Edition, Routledge, London, 1990.
- Delice, Nalan Yüksel, Ahmet Delice, “Uyum Çalışmaları Çerçevesinde İyi Tarım Uygulamaları Standardının Değerlendirilmesi”, *Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2005, 9 (3), s. 53-62. ziraat.harran.edu.tr/zirfakdergi/2005..., 05.06.2010.
- Diamond, Jared, *Tüfek Mikrop ve Çelik*, (Çev. Ülker İnce), 19.Basım, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 2008.
- Dikmen, Ahmet Alpay, “Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 86, Birikim Yayıncılık, Ankara, 2000, s. 281-302.
- Dikmen, Ahmet Alpay, “Standart Üründen Marka Standardizasyonuna”, *Küresel Düzen: Devlet, Birikim ve Sınıflar Korkut Boratav’a Armağan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 515-538.
- FAO, http://www.fao.org/prods/GAP/index_en.htm, 01.05.2010
- FIAS (Foreign Investment Advisory Service), *Moving Toward Competitiveness: A Value Chain Approach*, The World Bank Group, Washington, 2007.
- Frank, Andre Gunder, “Azgelişmişliğin Gelişmesi”, *Azgelişmişlik ve Emperyalizm*, (Der. Atilla Aksoy), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, s. 103-119.

- Fukuoka, Masanobu, *Ekin Sapı Devrimi*, (Çev. Aykut İstanbullu), Kaos Yayınları, İstanbul, 2006.
- Gereffi, Garry, "Comodity Chains Framework for Analyzing Global Industries", Duke University, USA, 1999, <http://eco.ieu.edu.tr/wp-content/Gereffi>, p. 1-9.
- Gereffi, Garry, "Beyond the Producer-Driven/Buyer-Driven Dichotomy, The Evolution of Global Value Chains in the Internet Era", *IDS (Institute of Development Studies) Bulletin*, (Vol.32, No. 3), Sussex, 2001, p. 30-40.
- Gereffi, Gary, "Shifting Governance Structures in Global Commodity Chains, With Special Referrance to Internet", *American Behavioral Scientist*, Sage Pub., Vol.44, No.10, (June 2001), p. 1616-1637.
- Gereffi, Garry, Michelle Christian, "Food Production Systems, Trade and Transnational Corporations: A Global Value Chains Approach to Consumption and Healthy Diets", Duke University, USA, 2008, p. 1-28.
- Grant, Robert M., *Contemporary Strategy Analysis*, Third Edition, Blackwell, Oxford, 1998.
- Güler, Birgül Ayman, *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*, İmge yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 2005.
- Kaplinsky, Raphael, Mike Morris, *A Handbook for Value Chain Research*, International Development Research Center, 2001.
- Kumar, Krishan, *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, (Çev. Mehmet Küçük), Dost Kitabevi, Ankara, 1999.
- Lewontin, R.C., "Kapitalist Tarımın Olgunlaşması: Çiftçinin Proleterleşmesi", *Tarım, Bolluk İçinde Yoksulluk*, Çev. A.Başer Kafaoglu, 2.Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s. 156-168.
- Pascual, Francisco G., Arze G.Glipo, "WTO and Philippine Agriculture", *Development Forum*, (No.1, 2000), <http://www.irdfphil.org/docs/03.pdf>, 18.05.2010.
- Perry, Janet E., James D. Johnson, "Market Access, Structure, Contracts and Prices", *The 2002 Farm Bill: Policy Options and Consequences*, (Ed. Joe L.Outlaw, Edward G. Smith), Oak Brook, IL: Farm Foundation, Publication No. 2001-01, September 2001, <http://www.farmfoundation.org/news/articlefiles/816-perry.pdf>, 01.04.2010.
- Salakpetch, Surmsuk, "Quality Management System: Good Agriultural Practice (GAP) in Thailand", Chantaburi Horticultural Research Center, s. 91-98, <http://www.unapcaem.org/Activities%20Files/A22/...>, 05.11.2010.
- Sturgeon, Timothy J., "From Commodity Chains To Value Chains", MIT Industrial Performance Centre, (January 2008), <http://web.mit.edu/ipc/publications/pdf/08-001.pdf>, 10.11.2010, p. 1-35.

- Surak, John G., “The Evolution of HACCP A Perspective on Today’s Most Effective Food Safety System”, Food Quality Magazine, March 2009,
[http://www.foodquality.com/details/article/807887/The Ev...](http://www.foodquality.com/details/article/807887/The%20Ev...),
07.12.2010.
- UNCTAD, *World Investment Report 2000*.
- UNCTAD, *World Investment Report, 2009*.
- Wallerstein, Immanuel, *Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş*, (Çev. Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy), Aram Yayınları, 2. Basım, 2005.
- Wood, Ellen Meiksins, “Kapitalizmin Tarımsal Kökenleri”, *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*, (Çev. A.Başer Kafaoğlu), 2.Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s. 94-111.
- Yamak, Rahmi, Abdurrahman Korkmaz, “Prebisch-Singer Hipotezi ve Küçük Açık Ekonomi Varsayımı”, *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi*, Sayı 10, Yıl 9, Haziran 2006, s. 128-143.

EKOLOJİK EMPERYALİZM KURAMINA GİRİŞ: BİYOPOLİTİK BİR KAVRAMSALLAŞTIRMA

Hakan REYHAN*

Bu makale, öncelikle kapitalizmin/emperyalizmin en son aşaması olarak günümüzde ekolojik emperyalizm sürecine girildiğinin tespitini yaptıktan sonra özellikle kapitalizm merkezlerinin dışındaki topraklardaki/ülkelerdeki ekolojik döngüyü bozmaya, ekosistemleri tahrip etmeye ve yaşamın sürdürülebilirliğini tehdit etmeye başlayan ekolojik emperyalizm ile ilgili "biyopolitika" kavramına gönderme yaparak kuramsal bir açıklama yapmaya çalışmaktadır. Makale, ekolojik emperyalizmle ilgili tarihsel, kavramsal ve kuramsal bir genel çerçeve çizmeyi hedeflerken, siyaset biliminin disiplinler sınırlarını da tartışmakta ve bu sınırı biyopolitika ile belirlemeye çalışmaktadır. Ayrıca makale boyunca, ekolojik emperyalizmin en somut görünümü olarak kabul edilen biyoteknoloji kapitalizmi ile gıdanın nasıl dönüştürüldüğü, gıda üzerinden nasıl bir tahakkümcü/kapsayıcı biyoiktidar oluşturulmaya çalışıldığı da bu makalenin odaklandığı konulardan birisidir.

Anahtar Sözcükler: Ekolojik emperyalizm, emperyalizm, biyopolitika, biyoiktidar, panopticon, imparatorluk, ekosistem, biyoteknoloji, gıda, GDO

İçinde bulunduğumuz globalleşme döneminde, global piyasa odaklı kapitalist üretim sistemi ile metalaştırıcı tüketim ekonomisinin sonucunda ortaya çıkan ve artık yaşamın sürdürülebilirliğini risk altına soktuğu belirtilen ekolojik çöküntü, hali hazırda sanayileşme ve teknolojik gelişme ile ikâme edilebilecek bir durumdan da çıkmış ve yine sadece iktisadi olarak gelişmiş (sanayileşmiş) ülkelerin sorunu olmanın ötesinde, global bir sorun halini alarak özellikle, doğaya/tarıma bağlı halkların yaşadığı, tarihsel olarak sanayi devriminin gerçekleşmemiş olduğu tarımsal üretim ağırlıklı ülkelerin yaşama olanaklarını da ortadan kaldıracak emperyal-tahakkümcü bir yönelime girmeye başlamıştır. Kapitalizmin geçirdiği farklı merhalelerden sonra (ticari, sınai, finans, küreselleşmeci, ulus ötesi vs.) insanın da içerisinde bulunduğu doğal yaşama alanlarının (habitatlardan) yeniden biçimlenişi ve bu biçimlenişin yeni bir egemenlik üretiminin, eskisinden çok daha kapsayıcı olan; değişik ekosistemleri¹ ve bu ekosistemlerin devamlılığını sağlayan

---

*Siyaset Bilimi Uzmanı

¹ Ekosistem, dünya üzerindeki; bitki, hayvan, insan toplulukları gibi canlı (biyotik) ve toprak, su, hava gibi cansız (abiyotik) varlıkların, aralarında karşılıklı ilişkiler kurarak oluşturdukları (orman ekosistemi, göl ekosistemi, deniz ekosistemi, tarım ekosistemi vs.) biyolojik sistem olarak tanımlanabilir. Necmettin Çepel, Çevre Koruma ve Ekoloji Terimleri Sözlüğü, TEMA Yayınları, İstanbul, 1996, s.73. Ekosistem içerisinde canlı ve cansız öğelerin sürekli olarak karşılıklı etkileşim içerisinde olmaları ekosistemin herhangi bir ögesi üze-

yaşama unsurlarını (iklim, gıda, su, gen kaynakları vs.) temelden tahrip edici bir boyuta ulaşan bir kapitalist tahakküm zincirinin belirmeye başlaması, emperyalizm kavramının çok daha yeni ve bütüncül bir yaklaşımla “ekolojik emperyalizm” adı altında yeniden/yeni bir bakış açısıyla tartışılmasını gerekli kılmaktadır.

Bu çalışmada, hali hazırda içerisinde bulunduğumuz, etkilerini her geçen gün daha fazla hissetmekte olduğumuz emperyalist/tahakkümcü dünya biçimlenişi döneminde, kavramsal/kuramsal açıdan yeni bir emperyalizm tartışmasını açmak ve öncelikle emperyalizmin doğrudan doğruya ekosistemi, ekolojik döngüyü, bütün yaşamsal unsurlarıyla birlikte temelden dönüştüren yeni boyutu ile ilgili en azından bir “kuramsal taslak” ortaya koymak hedeflenmektedir. Böylesine kavramsal/kuramsal bir taslağın somut dayanaklarının oluşturulmasında esas olarak, ironik biçimde “yaşam bilimi” olarak adlandırılan biyoteknolojinin, kapitalizmin hizmetine sunulmasıyla birlikte yaşamı tahrip etmesi sürecine odaklanmanın açıklayıcı olacağı düşünülmektedir. Gıdanın metalaşması sonucunu doğuran, dolayısıyla canlı yaşamının sürdürülebilirliğini tehdit edecek şekilde bir gıda güvenliği ve gıda güvencesi² sorununu karşımıza çıkaran bu süreç, ekolojik emperyalizmin somut görünülerinden birisi olarak belirmektedir. Yine, ekolojik emperyalist süreci anlamak/anlamlandırmak için, bu süreç içerisinde/bu yeni emperyalist sürece uygun olarak yeniden biçimlenen iktidar ilişkilerine vurgu yapmak ve bu çerçevede inceleme nesne-

---

rinde gerçekleştirilen dışsal bir etkinin diğer öğeleri de doğrudan doğruya etkilemesi ve dönüştürmesi sonucunu doğurmaktadır. Örneğin, herhangi bir yaşam alanının bitki örtüsünün, herhangi bir insani/toplumsal etkiyle tahrip edilmesi (mesela hidroelektrik santrali kurmak için alan oluşturmak amacıyla binlerce ağacı kökünden koparmak, biyolojik çeşitliliği tahrip etmek) toprağın organik madde oranının düşmesine yol açar, erozyona neden olur, iklimi değiştirir. Mine Kışlalıoğlu-Fikret Berkes, *Çevre ve Ekoloji*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s.53. Bu durum, ekolojinin temel ilkelerinden birisi olan “doğanın bütünlüğü ilkesi”nin (“doğada her şey birbirine bağlıdır”) de kaçınılmaz bir sonucudur. Berkes, *a.g.e.*, s.20.

² Sosyolojik ve ekolojik olarak gıda güvenliği, insanın ve toplumun (ve gelecek kuşakların) sağlığı açısından risk taşımadığı gibi ekolojik sistemin doğal döngüsüne de zarar vermeyen gıdanın tüketilmesi durumudur. Tüketici hakları terminolojisinde “gıda güvenliği” kavramı “etik tüketim” kavramıyla da benzeştirilebilir. Gıda güvencesi ise, insanın sağlıklı bir şekilde yaşamını sürdürebilmesi için yeterli miktarda gıdaya erişebilmesi hakkıdır. Gıda güvencesi, aynı zamanda, daha geniş anlamda, ekolojik döngünün devamı çerçevesinde, bütün canlıların kendi doğal evrimlerinin gerektirdiği gıdaya ulaşabilmeleri anlamına da gelmektedir.

sini yeniden tanımlamak durumunda olan siyaset biliminin disiplinler sınırlarıyla ilgili de bir açıklama yapmak gerekmektedir.

DİSİPLİNER ÇERÇEVE: SİYASET BİLİMİNİN YENİ İNCELEME NESNESİ

20.Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Dünya'daki hızlı sosyo-ekonomik değişim ve bu değişimle birlikte somutlaşan yeni iktidar biçimlenimleri, yeni toplumsal sorunlar, yeni toplumsal özneler ve özellikle 20. Yüzyıl'ın sonlarına doğru iyice hissedilmeye başlayan, bütün toplumsal-siyasal yaşamı tepeden tırnağa etkisi altına alan -kapitalist büyüme ideolojisinin, kapitalist merkezlerin ve tekno-bürokratik devletlerin neden olduğu- ekolojik kriz, önceleri siyasal sistemle ve siyasal iktidarla sınırlı olan siyaset biliminin disiplinler sınırlarını genişletmiştir. Ortaya çıkan yeni iktidar ilişkileri siyaset biliminin ilgi alanıyla birlikte "biyoloji" ve "ekoloji" verilerinin de siyaset bilimi içerisinde değerlendirilmesini gerekli kılmıştır.³ Son olarak da, genetik devrimin yaşandığı ve biyoteknolojiyi kullanan gıda tekellerinin yeni bir küresel iktidar ve tahakküm zinciri oluşturmaya başladıkları, bireysel özgürlük ve daha da ötesi "bireysel yaşam"/"bireysel güvenlik" alanının iyice daraltıldığı bir süreçte siyaset biliminin biyopolitikaya⁴ odaklan-

³ Yeni bilimsel ve teknolojik gelişimin doğurduğu mevcut karmaşık toplumsal-siyasal inceleme alanını, ekolojik gerçekliği ve yeni bilimsel paradigmaları dikkate alarak biyoloji, ekoloji ve siyaset biliminin kuramsal ilişkilerini inceleyen Blank ve Hines bu çerçeveyi kapsayıcı bir isimlendirme olarak benimsedikleri "ekopolitik" düşüncüyü siyasal teorinin bir meydan okuması olarak tanımlamışlardır. Robert H.Blank and Samuel M.Hines, *Biology and Political Science*, Routledge, London and Newyork, 2002, s.134.

⁴ Burada "biyopolitika" kavramının "biyopolitikalar" kavramından farklı olduğunu belirtmek gerekir. Daha çok hükümet politikalarını ifade eden "politika" ("siyasa"/"policy") terimiyle ifade edilen "biyopolitikalar" (biopolicy) tabiri, daha geniş, toplumsal, iktisadi, ideolojik zemine tekabül eden "politika" ("politics") ile ifade edilen "biyopolitika"dan (biopolitics) farklıdır. Biyopolitikayı sosyobioloji ile benzeştiren ve karşılaştıran görüşler de vardır. Genel olarak Anglo-Sakson ülkelerindeki sosyoloji çalışmalarında görülen siyasal ve sosyal sorunları çözümlenmeye çalışırken biyolojik kuramların kullanılması yöntemi sosyobioloji olarak adlandırılmaktadır. Bu görüşün temsilcilerine göre, hem biyopolitika hem de sosyobioloji evrim teorisinin sosyal bilimlere yansımından kaynaklanmışlardır. Her iki düşünce de hem pozitivist, hem de maddecidir. Ancak her iki düşüncenin (sosyobioloji ve biyopolitikanın) şöyle temel bir farkı söz konusudur: Sosyobioloji de irade özgürlüğü diye bir şey yoktur. Sosyal ve genetik belirleyicilik (determinizm) bütün canlı yaşamın her kategorisinde kendisini hissettirir. Biyopolitika ise biyolojik süreç ile siyasal/toplumsal süreç arasında bir ayrıma giderek ilkinin doğal belirleyiciliklere/determinizme tabi olmakla birlikte ikinci alanın (insani-toplumsal alan) insan

maya başladığını ve inceleme alanını ekolojik gerçekliğe/ekosisteme doğru genişlettiğini gözlemlemek mümkündür. İnceleme nesnesini bu doğrultuda belirlemeye başlayan siyaset biliminde, önceki siyasal çalışmalarda ağırlıklı bir yer tutan coğrafi ve iktisadi perspektiften daha fazla çağdaş çevre/ekoloji tartışmalarının gündeme alınması söz konusu olmaktadır.⁵ İçinde bulunduğumuz zaman içerisinde; iktidar, topyekun yaşamın (doğanın ve emeğin) üzerine inşa edilen bir “genişlemiş biyoiktidar” halini almaya başladığı için iktidar ilişkilerini ve daha da kapsayıcı olarak emperyalizmin en son hali olan ekolojik emperyalizmin gelişim sürecini başka türlü anlamının mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden artık siyaset biliminin inceleme nesnelere olarak, her biri ayrı bir iktidar ilişkisi doğuran biyoteknoloji, genetiği değiştirilmiş gıda, su, iklim vs. gibi konular, disiplinler sınır içerisine girmiş bulunmakta veya girmek zorundadır. Aksi takdirde yeni iktidar/biyoiktidar ve ekolojik emperyalizm çözümlenmeleri eksik kalacaktır. Bununla birlikte, ekolojik emperyalizm kuramı çerçevesinde, sadece insanların değil, bütün canlıların yaşamı için temel unsur olan gıdanın -biyoteknoloji vasıtasıyla, küresel kapitalizmin hizmetine sunulması sürecinde- metalaşmasını ele almak hem “makro iktidar” hem de daha belirgin olarak “mikro iktidar” düzlemlerinde gerçekleşmeye ve yerleşmeye başlayan siyasi, iktisadi ve biyolojik yeni bir iktidar biçiminin ve tahakküm sisteminin de (genişletilmiş biyoiktidar) temel özelliklerini anlamak bakımından ipucu verebilecektir.

---

iradesi ve ideoloji tarafından belirlendiğini vurgular. Walter Euchner, “Baba Ben Niye Faşist Oldum?”, *Biyo-Politikanın Temelleri ve Sınırları Üzerine*, Çev. Kaan H.Ökten, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2004, s.94.

⁵ Petra J.E.M van Dam and S.Wybrén Verstege, “Environmental History: Object of Study and Methodology”, *Principles of Environmental Sciences*, (Ed.Jan J.Boersema-Lucas Reijnders), Springer, Amsterdam, 2009, s.25. Son zamanlarda, bu bakış açısına uygun şekilde, Türkiye’de de –henüz sınırlı olmakla birlikte- akademik araştırma alanları oluşturulmaya başlanmıştır. Bu çerçevede hem genel olarak “sosyal bilim” ve “siyaset bilimi” hem de “ekoloji” perspektifinden beslenerek yeni bir “akademik disiplin” oluşturmaya çalışan “sosyal çevre bilimleri”ni özellikle zikretmek gerekir. Nitekim, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde disiplinlerarası bir müfredatla lisansüstü eğitim veren “Sosyal Çevre Bilimleri Programı”nın temel amacı da “çevrenin sosyal, biyolojik, fiziksel, kültürel ve politik boyutunu bir bütün olarak ele almak ve çevre konusuna bütüncül bir yaklaşım modeliyle ulaşmak”tır. Ahmet Mutlu, “Türkiye’de Çevre Sorunları Literatürünün Baskın Niteliği ve Sosyal Bilimler Yaklaşımının Gerekliliği”, *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, Cilt 1, Say 1, Ankara, 2009, s.78.

Bu yüzden, içinde bulunduğumuz zaman diliminde etkisini iyice hissettirmeye başlayan ekolojik kriz sürecinde ilgi alanını ekolojik/biyolojik süreci de kapsayacak şekilde genişletmeye başlayan siyaset biliminin bu yeni inceleme nesnesi çerçevesinde odaklanmaya başladığı biyopolitika ve biyoiktidar kavramlarından yararlanarak “ekolojik emperyalizm” ile ilgili yeni bir kuramsal tartışma açmak önem taşımaktadır. Ancak, ekolojik emperyalizmi açıklamadan önce, bu emperyalizm açıklamasının, klasik emperyalizm kuramlarından farklılığını ortaya koyabilmek açısından, emperyalizmin ekolojik emperyalizm aşamasına gelinceye kadar geçirdiği dönüşüm sürecini, farklı zaman/mekanlardaki emperyalizm uygulamalarını dikkate alarak geliştirilen ve farklı ideolojik/sınıfsal bakış açısına göre anlamlandırılan emperyalizm kuramlarının evrimine değinmek gerekmektedir. Bu kuramlarla ilgili çok genel bir değerlendirme yapıldığında bile görülecektir ki, günümüzde etkilerini ve sonuçlarını hissettiğimiz bir ekolojik emperyalizm içerisinde bulunmuş olmamıza rağmen, emperyalizm çözümleri hâlâ klasik siyaset bilimi veya politik iktisat argümanlarıyla yapılmaya devam edilmekte ve bu da yeni emperyalizm gerçekliğinin sadece bir yönünü anlamamıza yol açmaktadır. Öyle ki, emperyalizmle ilgili mevcut akademik çalışmalar -bazı dolaylı göndermelerin ötesinde- ekolojik emperyalizm sürecini açıklayacak ve kuramsal bir sonuca ulaştıracak disiplinler bakış açısından uzak görünmektedirler.

EMPERYALİZM KURAMLARI ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Öncelikle belirtmek gerekir ki; herhangi bir olguyu veya olayı netliğe kavuşturmak üzere geliştirilmiş (veya geliştirilecek) her kurum, inceleme nesnesi olarak seçilmiş olan olgu veya olay ile ilgili olarak önceki kuramların açıklamaları, kavramsallaştırmaları ve bilgi birikimleri üzerine inşa edilir. Yani, önceki kuramlar sonraki kuramları, özellikle ortaya koydukları kavramsal modeller açısından beslerken sonraki kuramlar önceki kuramsal birikimi -bu kavramsal modelleri de özümseyerek, hatta büyük ölçüde bu kavramsal modelleri kullanarak- sorgulayarak, eleştirerek ve hatta zaman zaman çürüterek geliştirirler. Bu açıdan, inceleme nesnemiz genel olarak emperyalizm olgusu olduğuna göre, yeni bir emperyalizm biçimi olarak ilk nitelemesini yaptığımız ekolojik emperyalizm sürecini sağlıklı olarak açıklayabilmek için öncelikle var olan

emperyalizm kuramlarının belirlenmesi (yani önemsenmesi) sonra da eleştirilmesi önem kazanmaktadır.

Emperyalizm olgusu kapitalizmin sermaye birikimi arayışı içerisinde geliştirdiği bir dış istila, talan veya yağma şeklinde tezahür eden ve gelişim süreci içinde ilk defa kapitalizmin merkantilist dönemine tekabül ederek başlayan sömürgecilik siyasetinin bir devamı olarak reel politik ve yönetsel çerçevede ele alınmıştır. Nitekim 19.Yüzyıl'ın son çeyreğinde İngiltere Başbakanı Benjamin Disraeli, İngiliz sömürge imparatorluğunu güçlendirme ve geliştirme politikalarını tanımlamak için “emperyalizm” terimini kullanmıştır. Bu aşamada, sömürgecilikle emperyalizm eş anlamlı olarak ifade edilmiştir. Ancak bu tanımlamada emperyalizm, bir yönetsel gereklilik ve büyük ülkelerin doğal hakkı olarak kabul edilmektedir.⁶ Yine 19.Yüzyıl'da İngiliz iktisadi yayılmacılığı inceleyen iktisat tarihçileri John Galagher ve Ronald Robinson bu yayılmacılığı “serbest ticaret emperyalizmi” olarak nitelendirmişlerdir. Bu tarihçilere göre; “modern zamanların ekonomik genişlemesinin devam eden gerçekliği” olarak kabul edilmesi gereken 19.Yüzyıl İngiliz serbest ticaret emperyalizmine sömürgecilik denemez.⁷

Emperyalizmi bugün anladığımız anlamda olumsuz olarak algılayarak, ilk ayrıntılı çözümlenmeyi ve bilimsel çalışmayı yapan araştırmacı, liberal siyasal kuramcı John Hobson olmuştur. Hobson, 1902 yılında yazdığı *Emperyalizm Üzerine Bir Çalışma* adlı eserinde emperyalizm olgusunu eleştirel bir bakış açısıyla inceledi. Ancak Hobson'un kuramsal yaklaşımında emperyalizm ile kapitalizm arasında doğrudan bir bağlantı kurulamıyor, emperyalizm daha çok yanlış iktisadi siyasi sistemlerin sapmasından kaynaklanan bir hastalık olarak ele alınıyordu. Daha doğrusu; em-

---

⁶ H. Emre Bağçe, “Emperyalizm Kuramları ve Amerikan Kamu Diplomasisi”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı 28, Mart 2003, s. 63-79.

⁷ John Bellamy Foster, *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, Çev. Çiğdem Çıdamlı, Devin Yayınları, İstanbul, 2005, s.27. Burada, elbette, aynı dönemde ortaya koydukları eserlerinde; “emperyalizm” kavramından bahsetmemekle birlikte Avrupa kapitalizminin sömürgecilik siyasetinin iktisadi politik analizini yapan, kapitalist sömürgeciliğin kölelik ve vahşet doğurduğunu belirten ancak sanayi kapitalizminin yayılmasıyla beliren sömürgeciliğin genel olarak kapitalist olmayan ülkelere yönelmesi ve o ülkelerin feodal üretim ilişkilerini de ortadan kaldırması çerçevesinde bir “ilerlemeci” yönünün de olduğunu söyleyen Karl Marks ve Friedrich Engels'ten de bahsetmek gerekir. Bkz. Karl Marks-Friedrich Engels, *Sömürgecilik Üzerine*, Çev. Muzaffer Erdost, Sol Yayınları, Ankara, 1997.

peryalizm, kapitalizmin zorunlu gerektirmesi değil, kapitalist iktisadi sisteminin bir seçimi, tercihiydi. Yani, Hobson'a göre; emperyalist olmayan bir kapitalist sistem de pekâlâ mümkün olabilirdi.⁸ Yine ilk kez Vladimir İ. Lenin, emperyalizm olgusuyla kapitalizm arasında doğrudan doğruya bir illiyet bağının olduğunu hatta daha ötesinde emperyalizmin kapitalizmin en yüksek aşaması olduğunu açıklayarak finans kapitalin dünyasal yönelimi çerçevesinde bir kuramsal analiz ortaya koydu.⁹ Lenin, kuramını oluşturduğu tarihsel dönemi "eski kapitalizmin yeni kapitalizme, genel olarak sermaye egemenliğinin mali sermaye egemenliğine dönüştüğü bir dönüm noktası" olarak nitelendiriyordu. Tabii, bu arada Lenin ve ardılları tarafından "dönek Kautsky" olarak nitelendirilen Karl Kautsky'nin aynı yıllarda çözümlemesini yaptığı ultra emperyalizm kuramını gözden uzak tutmamak gerekir.¹⁰ Kautsky'nin, bu bütüncül, kapsayıcı emperyalizm yaklaşımı iktidarın/tahakkümün bir biyopolitik süreç olarak her yere içkin olduğunu iddia eden Foucault'nun biyoiktidar ve Negri'nin imparatorluk kuramlarını bir ölçüde önceleyen bir kuramsal yaklaşım da ortaya çıkarmıştır. Ancak bu yaklaşım, "proletaryayı ve ezilenleri uyuşturma teorisi" olarak da nitelendirilmektedir.¹¹

Lenin'in çalışmasıyla birlikte klasik emperyalizm kuramları başlığında değerlendirilen diğer üç önemli Marksist çalışma; Rosa Luxemburg'un Sermaye Birikimi (1913), Nikolay I. Buharin'in Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi (1914) ve Rudolf Hilferding'in Finans Kapital (1910) adlı eserleridir. Luxemburg'a göre kapitalist sistemin "aşırı üretim"i olumlayan özelliği onu bu üretim fazlalığı-

⁸ Bkz. John A. Hobson, *Imperialism: A Study*, J. Nisbet, Londra, 1902.

⁹ Vladimir İ. Lenin, *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması: Emperyalizm*, Çev. Olcay Geridönmez, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2008, s.118.

¹⁰ Lenin, Kautsky'nin ultra-emperyalizm kuramını somut gerçeklikten uzak anlamsız bir soyutlama olarak nitelendirmektedir. Lenin şöyle söyler: "Salt ekonomik bakış açısından, "salt" bir soyutlama anlaşılıyorsa, bu konuda söylenebilecek her şey şu teze çıkar: Gelişme, tekellere doğru ilerlemektedir, yani tek bir dünya tekeline, tek bir dünya tröstüne. Bundan kuşku yoktur, ama bu, tıpkı "gelişme" besin maddelerinin laboratuvarlarda üretilmesine "doğru ilerliyor" açıklaması gibi anlamsızdır. Bu bakımdan, bir "ultra-tarım teorisi" ne kadar saçma olacaksa, ultra-emperyalizm "teorisi" de o kadar saçmadır." Lenin, *a.g.e.*, s.125.

¹¹ Bu nitelemeyi yapan Sungur Savran, Kautsky'nin kuramını Lenin'in emperyalizm kuramıyla karşılaştırmakta ve şöyle söylemektedir: "Kendinizi 1915 yılına ışınlayın. Karşınızda iki teori var: Lenin'in emperyalizm teorisi ve Kautsky'nin ultra-emperyalizm teorisi. Biri, kapitalizmin girdiği yeni aşamanın insanlığı sürekli bir savaş ve barbarlık tehlikesi karşısında bıraktığının söylüyor. Öteki ise barışçı bir emperyalizmin mümkün olduğunu." Sungur Savran, *Kod Adı Küreselleşme: 21.Yüzyıl'da Emperyalizm*, Yordam Yayınları, İstanbul, 2008, s.246.

nı akıtacağı kapitalist olmayan ülkelere ve yeni pazarlara yöneltmiştir. Luxemburg, emperyalizmin doğuşunu kapitalist olmayan ülkelere yönelik olarak gelişen bu kaçınılmaz yayılma ile açıklayarak sermayenin uluslararasılaşmasını kapitalizmin pre-kapitalist toplumlara yayılması süreci ile açıklayan Karl Marks'tan etkilenildiğini göstermektedir. Dolayısıyla Luxemburg da Marks gibi kapitalist ülkelerin kendi aralarındaki sermaye hareketliliğini dikkate almamıştır.¹² Buharin'e göre ise sermayenin uluslararasılaşma eğilimi kadar ulusallaşma eğilimi de vardır. Ulusal devletler arasındaki mücadelelerle şekillenen bir "dünya ekonomisi" kavramını ortaya atan Buharin, emperyalizm kuramında ulusal ekonomik bölgelerin dünya ekonomisiyle olan emperyal ilişkilerine dikkat çeker. Buharin'e göre ulusal ekonomilerin her biri dünya ekonomisinin bir parçasıdır.¹³ Hilferding de finans kapitalin yayılma özelliğine, özellikle de, Lenin'in çözümlenmeleriyle de benzer şekilde, bankalara ağırlık vermiştir. Sonuç olarak, emperyalizmi açıklarken kapitalist olmayan toplumsal örgütlenmelere de önem veren Luxemburg ve emperyalizmi tekelci kapitalizmle açıklayarak bir kuramsal çözümlenme yapan Lenin, Buharin, Hilferding klasik Marksist emperyalizm kuramcılarının öncüleri olarak kabul edilmişlerdir.¹⁴

Klasik emperyalizm kuramcıları, temel olarak Marks'ın kapitalizm çözümlenmelerini güncel koşullara uyarlamaya çalıştılar ve kapitalizmin serbest rekabetçi evreden tekelci evreye doğru kayarak yayılmaya başladığını vurgulayan (aynı kuramsal temele dayalı) yeni çözümlenmeler yaptılar.¹⁵ Klasiklere göre kapitalizm, en ileri aşamasına gelerek devrini doldurmuştur, bu aşamadan sonra yıkılması an meselesidir. Klasik kurama göre tekelci kapitalizm, ülke içinde ve dışında gerici politikalara yönelir, finans kapital özgürlük değil, tahakküm ister. Emperyalist evresinde kapitalizm, bu gerici politikalarla kendi sonunu hazırlamaktadır. Bu açıdan, tekelci kapitalizmin serbest rekabetçi kapitalizmden daha ileri bir iktisadi formasyon olduğunu bile zaman zaman dile getirmişlerdir. Zira bu kuramcılara göre tekelci koşullarda, üretimin toplumsal-

---

¹² Şebnem Oğuz, "Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Mekânsal Farklılaşmalar ve Devletin Dönüşümü", *Kapitalizmi Anlamak*, (Haz. Demet Yılmaz vd.), Dipnot Yayınları, Ankara, 2006, s.164.

¹³ Nikolay Buharin, *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, Çev. Uğur Selçuk Akalın, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2005, s.21.

¹⁴ Özgür Öztürk, "Emperyalizm Kuramları ve Sermayenin Uluslararasılaşması", *Kapitalizmi Anlamak*, s.221.

¹⁵ *Y.a.g.e.*, s.221.

laşması ile sosyalizmin maddi olanağı ve zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.¹⁶ Ancak, durum elbette böyle olmamıştır: tekelci kapitalizm sosyalizmi değil, faşizm ve totalitarizmi doğurmuştur. Bu yüzden daha sonraki eleştirel emperyalizm kuramcıları, emperyalizmin düz bir çizgi olarak gelişerek kendisinin sonunu hazırladığı şeklindeki klasik şematik kurguya karşı çıkmışlar, emperyalizmin dünya kapitalizminin sürekli değişken yönelimine göre sürekli boyut ve içerik değiştirdiğini, farklı boyutlarda, farklı tahakküm ve sömürü ilişkileri içerisinde kendisini sürekli olarak yeniden ürettiğini belirlemişlerdir.

Yukarıda bahsettiğimiz genel Marksist emperyalizm kuramları çizgisinin dışında, sömürgeler dünyasında beliren bağımsızlık hareketleriyle de paralel olarak yine Marksist ve/veya milliyetçi/milliyetçi sol bir perspektifle geliştirilen emperyalizm kuramları da ortaya atılmıştır. Doğu-Batı, merkez-çevre, metropol şehir-kırsal/tarımsal çevre ikilemleri içerisinde dünya üzerindeki genel eşitsizliklere dikkat çeken ve az gelişmişlik durumunu açıklamaya ve mevcut eşitsiz ilişkilerden kurtulmayı hedefleyen bu kuramlar genel bir niteliklemeyle (farklı içeriklere sahip olmakla birlikte) “Bağımlılık Kuramları (Samir Amin, Andre Gunder Frank vs.) ve “Kurtuluşçu Kuramlar” (Mahatma Gandhi, Partice Lumumba vs.) adıyla anılmıştır.¹⁷ Marksist ideolojiden beslenen bağımlılık kuramcıları, öncelikle “üçüncü dünya” olarak adlandırılan çevre ülkelerinin kalkınmak için Batılı toplumlarla aynı yolu izlemeleri gerektiği düşüncelerine karşı çıktılar. Politik-kültürel kurumlara ağırlık veren modernleşme kuramcıları Batı etkisini üçüncü dünya ülkeleri için faydalı bulurken bağımlılık kuramcıları Afrika, Asya ve Latin Amerika’yı sömürgeci güçler için ucuz yiyecek ve hammadde haline getirenin, öncelikle Batılı sömürgeciliği ve emperyalizmi olduğunu savunarak az gelişmiş ülkelerin ekonomik bağımlılığının, o ülkeleri politik açıdan da bağımlı hale getirdiğini dile getirdiler. Bağımlılık kuramcıları ayrıca ekonomik gelişme kavramının yeniden tanımlanmasına da yardım ettiler. Üçüncü Dünya ülkeleriyle ilgili ilk çalışmalar yoğun bir şekilde ekonomik büyümeye odaklanmışken, bağımlılık kuramcıları ekonomik dağılımın önemine de dikkat çektiler. Öyle ki, bağımlılık kuramcılarından

---

¹⁶ *Y.a.g.e.*, s.226.

¹⁷ Birgül Ayman Güler, *Yönetim Düşünü İçin Araştırma Alanını Belirlemek*, Çalışma Notu, 30 Mart 2006, s.20-22.

etkilenen Dünya Bankası'nın bile büyüme ve yeniden dağılımla ilgilenmeye başladığı dile getirilmiştir.¹⁸

Bunların dışında, özellikle globalleşme süreciyle birlikte çok uluslu şirketlerin dünya üzerindeki faaliyetlerini, kurumsal yapısını, şirketlerin çevre ülkelerdeki yatırımlarını odağına alarak şirket merkezli eleştirel çözümler yapan yeni kurumsalcı uluslararası politik iktisat kuramlarını ve daha çok uluslararası siyasi sürece odaklanan, bağımlılık kuramları kapsamında da ele alınan, dünya sistemi yaklaşımlarını ve uluslararası ilişkiler kuramlarını da zikretmek gerekir. Ancak, uluslararası politik iktisat ve uluslararası siyaset kuramlarında analizlerin odak noktası genellikle ulus ötesi sermaye ve devlet ilişkisi/çelişkisi ile devletin görünen/yüzeysel hâkimiyet alanındaki çelişkiler çerçevesindedir. Bu kuramsal çözümlerlerde hem işçi sınıfının üretim sürecindeki rolü/sermaye sürecindeki temel belirleyiciliği genellikle göz ardı edilerek bir soyutlama yapılmış hem de daha da ötesi bütün bu üretim-sermaye-devlet ilişkilerinin somut mekânsal zemini olan doğal gerçeklik, üretim faktörü olma özelliği dışında, ekosistem bağlamında hemen hemen hiç dikkate alınmamıştır. Aynı eksiklikleri daha anlaşılır olmakla birlikte, bağımlılık kuramlarında da görmek mümkündür.

Temel özelliklerini özetlemeye çalıştığımız klasik Marksist ve çağdaş/eleştirel emperyalizm kuramlarında, genellikle emperyalizmin iktisadi, sosyal, kültürel ve politik sistemler üzerindeki etkilerinden yola çıkılarak kuramsal çözümler üzerinde durulduğu ve emperyalizmin ekolojik/biyolojik sistem üzerindeki tahribatı genellikle göz ardı edildiği için; ayrıca bu kuramlarda genellikle klasik siyaset biliminin argümanlarıyla “makro iktidar” çözümlenmesi yapıldığı, yani iktidarın yeni biyopolitik biçimlenişi, buna bağlı “mikro iktidar” ilişkileri ile ilgili eleştirel bir perspektif sunulmadığı için ekolojik emperyalizm sürecinin çok boyutlu görünümünü açıklamak için bu kuramsal birikimin gerekli olmakla birlikte yeterli olmadığını söylemek mümkündür. Bu yüzden içinde bulunduğumuz ekolojik emperyalizm sürecini açıklamak, bu çerçevede gelişen iktidar ilişkilerini ve biyoteknoloji kapitalizmini çözümler için her şeyden önce biyopolitik bir kavramsallaştırmayla biçimlenen yeni bir kuramsal çerçeve oluşturmak gerekmektedir. Bunun için de öncelikle Michel Foucault'un temellerini attığı “biyopolitika”, “biyoiktidar” kavramlarına ve bu kavramlarla bağ-

---

¹⁸ Howard Handelman, *Üçüncü Dünyanın Meydan Okuyan İlerleyişi*, Çev. Kerim Kaya ve Saadet Yıldız, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2004, s.42-45.

lantılı olarak Michael Hardt ve Antonio Negri tarafından akademik gündemde dikkat çekecek şekilde tartışmaya açılan “imparatorluk” çözümlerine, konumuzla ilgisi çerçevesinde –artıları ve eksileri ile birlikte- değinmek gerekmektedir.

EMPERYALİST İKTİDARI ANLAMAK İÇİN BİYOPOLİTİKA KURAMI

Biyopolitika teriminin ve bu terimle ifade edilen kavramların sosyal bilim çalışmaları içerisinde yer edinmeye başlaması yakın zamanlarda olmuştur. Özellikle modern zamanlardaki iktidar ilişkilerinin dar anlamda insan bedeni, geniş anlamda ise bütün canlılar (ekosistemin canlı varlıkları) üzerindeki -teknolojik gelişim ve genel metalaşma süreciyle birlikte belirginleşen- etkilerinin çözümlemesini yapan sosyal bilimcilerin ilgi alanına giren biyopolitika kavramı, esas olarak iktidar ilişkilerinin topyekün yaşama, yaşamın bütün unsurlarına ilişkin olan, kapsayıcı olan (biyoiktidar) boyutunu merkezine almıştır. Biyopolitika ve biyoiktidar kavramı üzerine ilk ciddi çözümleri yapan Michel Foucault; hem bedenin hem de yaşamın -daha doğru bir ifadeyle beden ve nüfus kutuplarıyla birlikte beliren yaşamın- sorumluluğunu (ve elbette denetimini) yüklenen bir genişleyen iktidarın içinde bulunduğumuzu ifade etmekte ve biyolojik varlığı doğrudan doğruya belirleyen bu iktidara biyoiktidar adını vermektedir. Foucault'ya göre bu biyoiktidar, eski çağların hükümler iktidarlarından farklı olarak yaşamın kendisi üzerinde tahakküm kuran, atomu parçalama, biyoteknolojik çoğaltma, virüs üretme gibi yaşama müdahale/yaşamı düzenleme teknikleri ile yaşamın kendisini yok etme yetisine de sahip olan yaygın, kapsayıcı bir iktidar örüntüsüdür.¹⁹ Bilinciyle ve emeğiyle var olan insanın, içinde yaşadığı doğayla ve kendi bedeniyle çevrili “öz” doğasıyla kurduğu ilişki çerçevesinde biçimlenen her toplumsal ve bireysel zemine nüfuz etme eğilimi taşıyan bu iktidarın, sömürü ve tahakküm mekanizmasını sürdürmek üzere “panopticon” (kapsayıcı gözetleme, gözün iktidarı) bir ideolojik kontrol mekanizmasıyla sağlama alındığı da düşünülmektedir.

Panopticon, İngiliz filozofu Jeremy Bentham'ın (1748-1832) öncelikle cezaevleri için geliştirdiği bir ideolojik mimari tarzıdır. Buna göre gözetleme kuleleriyle çevrili bir alanda bulunan mahkûmlar sürekli olarak bu kuleler içinden gözetlendikleri duygusuna kapılacakları için bu mahkûmların cezaevi düzenine uymaları ko-

---

¹⁹ Michel Foucault, *Toplumun Savunmak Gerekir*, Çev. Şehsuvar Aktaş, YKY Yayınları, İstanbul, 2008, s.259.

lay olacaktır. Bentham, bu yeni gözetleyici mimari tasarımının sadece hapishanelerde değil, gözetim altında tutulması icap eden her kuruma; ıslahevlerine, ticarethanelere, yoksullarevlerine, karantina istasyonlarına, hastanelere, akıl hastanelerine, okullara ve fabrikalara da uygulanması durumunda disiplinli, güvenli ve verimli bir toplumsal düzenin oluşabileceğini düşünmektedir.²⁰ Foucault, Bentham'ın bu ideolojik mimari tasarımını genel anlamıyla Batılı modern toplum düzeniyle özdeşleştirmiş ve modern iktidarın hegemonik kontrol biçimlerini de “panopticon” olarak tanımlamıştır. Ona göre, Bentham'ın tasarladığı bütünlük (kapsayıcılık) ilkesine uygun bir iktidar teknolojisidir ve 18.Yüzyıl'ın sonundan itibaren modern toplumlarda uygulamaya konulan (doktorların, ceza hukukçuların, sanayicilerin, eğitimcilerin daha da boyutlandırarak kullandıkları) iktidar prosedürlerinin ilham kaynağını Bentham'ın panopticon tasarımı oluşturmuştur.²¹ Panopticon'un toplumsal ve bireysel yaşam açısından en dikkat çekici sonucu; özel/özellikli, kendisine has gelişimi, doğal döngüsü olan yaşam alanlarını olumsuzlayan ve özerk bireysel/toplumsal alanları (ve elbette doğal alanları) merkezi iktidara bağlayan bir bütüncül iktidar projeksiyonu oluşturmasıdır. Günümüzdeki küreselleşme sürecini de belirleyen bu iktidar projeksiyonu her şeyden önce bireysel özgürlüğü, yerel zenginliği ortadan kaldıracak bir tek tipliği dayatmaktadır. Bunun nihai sonucu da, denetlenmeyen, kontrol edilmeyen, gözetim altında tutularak iktidar hiyerarşisi içine sokulmayan hiçbir “özel mekân”ın kalmamasıdır.²² Elbette, özellikle belirtmek gerekir ki, özel mekanın panopticon iktidar teknolojisiyle tahrip edilmesi, ekolojik emperyalizm süreci ile doğal yaşam alanlarının (habitatların) tahrip edilmesi sürecine denk düşmektedir.

Emperyalizmin yeni yayılcı özelliklerini dikkate alarak toplumsal yaşama nüfuz eden tahakkümcü, kapsayıcı boyutlarını açıklayan ve bu çerçevede ekolojik emperyalizmin kuramsal alanını da zenginleştiren bakış açısı biyopolitika ve biyoiktidar kavramlarında mevcut bulunmaktadır. Foucault, en genel anlamıyla biyopolitikayı en genel ifadeyle “beden siyaseti” tabiriyle açıklamaktadır. Ancak iktidar, sadece bireylerin bedeni üzerinde değil, Foucault'un “nü-

---

²⁰ Jeremy Bentham, “Panoptikon ya da Gözetim Evi”, *Panoptikon/Gözün İktidarı*, (Haz. Barış Çoban-Zeynep Özarslan), Su Yayınları, İstanbul, 2008, s.9.

²¹ Michel Foucault, *İktidarın Gözü*, Çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007, s.87.

²² Zygmunt Bauman, *Küreselleşme*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997, s.58.

fuslar” adını verdiği bütün varlıkların bedeni üzerinde etkisini hissettir.²³ Bu çözümlmeyi yorumlayan Giorgio Agamben’e göre bu süreçte; özünde politik olan bir topluluğun (halkın), özünde biyolojik olan bir topluluğa (doğumun, ölümün, sağlığın, hastalığın sonradan düzenlendiği bir topluluğa, nüfuslara) da dönüşmeye başlaması durumu söz konusudur ki, “biyoiktidarın ortaya çıkışıyla birlikte bütün halkların rolünü bir nüfus üstlenmeye başlar; her demokratik halk aynı zamanda demografik bir halktır.”²⁴ Egemenlik, bu çerçevede yaşamın tümünü (ve özellikle “nüfusları”) kapsayan bir ilişki biçimi olarak algılandığından ekolojik, ekonomik, siyasal, ideolojik ve kültürel düzey arasındaki ayırım da anlamsızlaşır. Foucault’a göre biyoiktidar, aynı zamanda bir iktidar ve siyaset teknolojisi. Modernleşme süreci ile birlikte başlayıp günümüzde iyice boyutlanan şekilde birbirini tamamlayan iki iktidar teknolojisi söz konusudur. Bunlardan birincisi modern toplumla birlikte gerçekleşen *disiplinci beden teknolojisi*; doğrudan doğruya beden üzerine odaklanır ve bireysel yaşamı biçimlendirir. Öteki iktidar teknolojisi ise, ilk modernleşme döneminden daha sonra ortaya çıkan *düzenleştirici yaşam teknolojisi*; bireysel bedene değil, yaşama (bütünsel bedene) odaklanır ve “içerdiği tehlikelere karşı bütünün (toplumsal yaşamın) güvenliği”ni sağlama iradesiyle donatılmış, bu şekilde kendisini meşrulaştırmış bir iktidar biçimlenişidir.²⁵ İktidar teknolojisinin uygulandığı yer insanların yaşam süreci olduğu için, “yaşayan insan”la, “canlı varlık insan”la, (nihayetinde “beden-insan”la değil), “tür-insan”la ilgilenir.²⁶ Yine bu teknolojinin ayırt edici özelliklerinden birisi; bütün toplumun, nüfusun kontrol edilmesine (panopticon düzen) izin vermesidir. Sonuçta üst üste binmiş olan (disiplinci-düzenleştirici) her iki teknoloji de bir beden teknolojisi.²⁷ Foucault’a göre; bu teknolojilerden birincisinin insan bedeninin “anatomo-politiği”ni diğerinin ise insan türünün “biyo-politiği”ni belirlediğini söylemek mümkündür.²⁸

Bu beden teknolojisinin, içinde yaşadığımız ekolojik emperyalizm döneminde esas olarak biyoteknoloji olduğunu söylemek de

---

²³ Judith Revel, *Michel Foucault: Güncelliğin Ontolojisi*, Çev. Kemal Atakay, Otonom Yayınları, İstanbul, 2005, s.145.

²⁴ Giorgio Agamben, *Auschwitz’den Artakalanlar: Tanık ve Arşiv*, Çev. Ali İhsan Başgöl, BK Yayınları, Ankara, 2004, s.85.

²⁵ Michel Foucault, *Toplumunu Savunmak Gerekir*, s.254-255.

²⁶ *Y.a.g.e.*, s.248.

²⁷ *Y.a.g.e.*, s.255.

²⁸ *Y.a.g.e.*, s.248.

yanlış olmaz. Biyoteknolojinin küresel kapitalizmin hizmetine sunulmasıyla birlikte iyice belirginleşen iktidar, bir şekilde bedenlerde var olur. Tek tek insanlar, bedenler, nüfuslar (varoluş, yaşam biçimi, biyolojik özne vs.) üzerine kurulan bu iktidar, dışarıdan içeriye değil, içeriden dışarıya doğru yayılır. İktidar beden üzerinde, biyolojik yaşam çerçevesinde bu kadar kapsayıcı olduğu için Foucault'a göre; iktidarın dışında olan tek gerçeklik ölümdür.²⁹ Yani (bu tespitin çıkarımı olarak) böylesine bir iktidarı geriletmek her şeyden önce "ölümüne" gerçekleşen bir "özgür yaşam" mücadelesi ile mümkün olacaktır. Bu yaklaşıma göre her şey siyasideir, iktidar ve tahakküm ilişkileri yaşamın her yerinde mevcut bulunmaktadır.³⁰ İktidar her yerde olduğu için elbette tek kaynağı da devlet değildir.³¹ Bu açıdan, Foucault'un biyopolitika yaklaşımıyla

²⁹ Y.a.g.e., s.253. Giorgi Agamben'e göre; Foucault, bu çözümlemesiyle içinde bulunduğumuz zamanda ölümün alçaltılmasına, değersizleştirilmesine dair bir açıklama getirmektedir. Bu, iktidarın modern çağlarla birlikte "biyoiktidara" dönüşmeye başlamasıyla ortaya çıkan biyopolitik bir sonuçtur. Çünkü, modern iktidarın yerleşmeye başlamasıyla birlikte (ona göre 17.Yüzyıl'da polis biliminin doğuşu bu süreci tetiklemiştir) öznelerin hayat ve sağlıklarının gözetimi siyasal iktidarların egemenlik alanlarında giderek daha fazla yer tutmaya başlamıştır. Bu süreçte biyoiktidar "yaşatma ve ölmeye izin verme" yetkisiyle donatılmış bir geniş egemenlik alanında kurumsallaşmaya başladığı için "ölüm giderek değerini yitirmiştir; sadece bireylerin ve ailelerin değil, bütün insanların katıldığı bir kamusal ayin olma niteliğinden yoksun bırakılmıştır; örtbas edilmesi gereken bir şeye, bir tür özel utanca dönüşmüştür." Giorgio Agamben, a.g.e., s.84.

³⁰ Michel Foucault'un iktidarın her yerde olduğu, toplumsal yaşamın bütün boyutlarına bir kılcal damar gibi yayıldığı şeklindeki iktidar çözümlemesi, içinde bulunduğumuz "ekolojik emperyalizm" döneminin kapsayıcı iktidar/biyoiktidar ilişkilerini açıklamak açısından son derece önemli bir kuramsal katkı sunmakla birlikte, iktidarın görünümü ile ilgili orijinal tezler ortaya koyan Foucault'un iktidarın merkezi kaynağından ziyade "yerel" kaynakları ve etkilerine, (etkileri her yere yayılan ama somutlanamayan iktidar ilişkilerine) fazlasıyla ağırlık veren bir değerlendirme yapması eleştirilecek bir husus olarak dikkat çekmektedir. Zira bu eksik çözümleme, ekolojik emperyalizmin etkileriyle-sonuçlarıyla ilgili kuramsal yaklaşımlar açısından bir katkı sunmakla birlikte ekolojik emperyalizmi ve buna bağlı olarak gelişen tahakkümcü iktidar ilişkilerini tetikleyen sürecin nedenleriyle ilgili tespit yapmayı güçleştirmektedir. Nitekim Ania Loomba'ya göre; Foucault'un iktidar çözümlemelerinde çoğunlukla iktidar fikrinin bir merkeze bağlı olmaksızın her şeye dağılmış bir şekilde açıklanıyor olması iktidarı kavranabilir olmaktan uzaklaştırmaktadır. Bu da elbette iktidarı anlamayı ve dolayısıyla iktidara karşı koymayı da güçleştirmektedir. Ania Loomba, *Kolonyalizm-Postkolonyalizm*, Çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000, s.63.

³¹ Michel Foucault, *İktidarın Gözü*, s.111-112. Anthony Giddens, Foucault'un özellikle modern yönetimin "disiplin" ve "gözetleme" fonksiyonuyla ilgili çözümlenmeleriyle (bu çerçevede modern çağı örnekleyen yer olarak "hapishane")

bir mikro-iktidarlar çözümleyicisi olduğunu söylemek mümkündür.³² Bu mikro-iktidar çözümlemesi, ekolojik emperyalizmin, hem (emperyal iktidarın etkilediği ekolojik zemin çerçevesinde) ekolojik; hem de (emperyal iktidarın olduğu toplumsal ilişkiler çerçevesinde) sosyolojik etkilerini anlamayı kolaylaştıracaktır. Ancak Foucault, siyasal çözümlemelerinde, ekolojik emperyalizm kuramının tam anlamıyla açıklanabilmesi için elzem olan emperyalizm ve ekoloji ilişkisi üzerinde durmamıştır. O, çalışmalarında daha çok biyoiktidarın, beden teknolojisinin (ismini söylemese de bizce biyoteknolojinin) özellikle bireyler üzerindeki “disipliner” ve “kontroler” etkileri üzerine biyopolitik çözümlemeler yapmıştır. Bununla birlikte, biyoiktidar; beden, biyolojik varlık ve elbette bütün veçheleriyle birlikte (yeme, içme, sağlık, cinsellik, gıda vs.) yaşam üzerine kurulan iktidar³³ olarak tanımlayan ve bu şekilde boyutlanan yeni iktidar ilişkilerinin anlaşılması için biyopolitik bir disipliner çerçeve sunan Foucault’un bu anlamda doğrudan doğruya toplumsal ve doğal yaşamın ekolojik köklerine müdahale eden ekolojik emperyalizm sürecinin anlaşılmasını kolaylaştıran bir siyaset kuramının temellerini attığını söylemek gerekir.

Emperyalizm ve daha çok globalleşme tartışmalarında son zamanlarda sıklıkla adları geçen Michael Hardt ve Antonio Negri’nin imparatorluk çözümlemelerini de biyopolitika, biyoiktidar ve emperyalizm kavramları çerçevesinde burada özellikle irdelemek gerekmektedir. Bu doğrultudaki düşüncelerini daha çok Michel Foucault’un biyopolitika çözümlemelerinden yararlanarak ortaya koyan Hardt ve Negri, biyopolitik bir niteliğe sahip olan ve biyoteknoloji kapitalizmi ile güçlenen şimdiki ekolojik emperyalizmin içeriğiyle ilgili olarak (bu yeni emperyalizm sürecinin kavramsal/kuramsal olarak anlaşılmasını sağlayacak) önemli bir açık-

---

ve “tumarhane”yi gösteren çalışmalarıyla) “idari iktidar teorisi”ne belki de Max Weber’in bürokrasi ile ilgili klasik çalışmalarından beri yapılan en önemli katkıyı yaptığını, ancak buna rağmen Foucault’un çözümlemelerinde “devlete” dair açıklama konusunda şaşırtıcı bir eksiklik olduğunu vurgulamaktadır.

Giddens, bu eksikliği Foucault’un iktidarın her yerde olduğu (devletin ise bir “hesaplı tabi kılma teknolojisi”nden/”başkalarını idare eden bir disiplin matrisi”nden başka bir şey olmadığı) şeklindeki temel görüşünden kaynaklanmış olabileceğini düşünmektedir. Giddens’a göre; “Eğer Foucault buna inanıyorsa, bu olsa olsa kısmi bir hakikattir. Biz yalnızca devlet teorisine değil, aynı zamanda devletler teorisine de ihtiyaç duyuyoruz ve bu noktanın hem ‘içsel’ hem de ‘dışsal’ içerimleri vardır.” Anthony Giddens, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2001, s.272, 275.

³² Taner Timur, *Felsefi İzlenimler*, İmge Yayınları, Ankara, 2005, s.73.

³³ Judith Revel, *a.g.e.*, s.146.

lama getirmemiş olmakla birlikte ortaya koydukları her yeri kapsayan biyoiktidar yönelimli imparatorluk tasarımı ile, ekolojik emperyalizmin en azından “kalıbı”/”kapsamı” hakkında bir fikir veya çağrışım uyandırmaktadırlar. Zira, onlara göre imparatorluk, klasik olarak açıklanan emperyalizmden daha geniş bir kategoridir. Modern-emperyalizm döneminde kolaylıkla gözlemlenebilecek şekilde, bir maruz kalan “içerisi”, bir de maruz bırakan “dışarı” (kapitalist emperyalist sistem) vardı. Oysa, globalleşme süreci ile birlikte ortaya çıkan imparatorluk döneminde içerisi dışarı ayrımı kalmamıştır, dışarı yoktur, her yere nüfuz eden bir (kapitalist) imparatorluk söz konusudur.³⁴ Onlara göre modern dünyanın iktidar ve egemenlik ilişkilerinin aşıldığı, “post-modern” bir dünya içerisinde yaşamakta olduğumuzun en somut göstergesi, modern-emperyal dünyadaki uygar düzenle doğal düzen arasındaki egemenlik diyalektikliğinin sona ermiş olmasıdır. Zira modern emperyalizm ve/veya egemenlik genel olarak bir toprak parçası ve bu toprağın dışarı ile olan ilişkisine göre şekillenmişti. Halbuki günümüzde, ki buna post-modern imparatorluk dönemi derler, iç-dış, uygarlık-doğa ayrımı kalmadığı ve iktidar ilişkilerinin olduğu bütün unsurların birbirlerine içkin olması söz konusu olduğu için bütün olguların ve kuvvetlerin yapay olduğu, tarihsel olduğu, doğanın ise ilelebet kaybolduğu bir döneme girilmiş olduğunu düşünürler ve -ekolojik emperyalizmin bütünüyle ekosistemi dönüştürücü bir yönelimde olduğu gerçeği ile de uyum içerisinde olan- şu tespitlerini eklerler:

“Kuşkusuz hâlâ dünyamızda ormanlar, kuşlar ve fırtınalar olacak ve biz psişelerimizi doğal içgüdülerin ve tutkuların yönlendirdiğini inanmayı sürdüreceğiz; ama bu kuvvetlerin ve olguların artık dışarı olarak anlaşılmayacağı, yani bunların artık kökensel ve uygar düzenin eserinden bağımsız olarak görülmeyeceği anlamda, bir doğa yoktur.”³⁵

Hardt ve Negri, globalleşme süreciyle başlayan büyük dönüşümü, modern dönemden post-modern döneme geçiş sürecinde egemenlik ilişkilerinin anlamının değişmesiyle, emperyalizm devrinden -keskin bir kırılmayla- imparatorluk devrine geçilmesinin yarattığı yeni iktidar ilişkileri çerçevesinde açıklamaktadırlar. Onların çözümlerinde adeta kılcal iktidar alanlarının, çokluk iktidar alanlarının oluşmasına yol açan parçalayıcı bir post-modern

---

³⁴ Michael Hardt-Antonio Negri, *İmparatorluk*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2008, s.202.

³⁵ *Y.a.g.e.*, s.203.

mekân-iktidar tasarımı ile birlikte ortaya konulan “imparatorluk” kavramı (mekânsal olarak) modern çerçevede biçimlendirilmiş olan ve daha bütünlüklü, deyim yerindeyse “derli-toplu” bir mekân-iktidar tasarımı ile konuşlanmış olan “emperyalizm” kavramının tamamlayıcısı veya günümüzde emperyalizmin devam eden, genişleyen yeni boyutu olarak değil de farklı bir kategori içinde düşünülmüştür. Hatta her iki olgunun Hardt ve Negri’nin çözümlemelerinde zıt olgular olduğu, kavramların karşıt kavramlar olarak değerlendirildiği de düşünülebilir.³⁶ Negri’ye göre imparatorluk çağında olmamıza rağmen hâlâ eski emperyalizm kuramlarıyla çözümleme yapanların, ulus-devletin temel olduğu varsayımından yola çıkarak düşünce üretmekte oldukları için, imparatorluğa karşı mücadelede başarı şansları yoktur. Oysa ona göre, hem siyasal düzlemde hem de örgütlenme düzleminde miadını doldurmuş olan ulus-devleti aşmak gerekmektedir.³⁷ Negri; ulusal veya yerel düzeyde verilen bir mücadele biçiminin bu yüzden sonuçsuz olacağını düşünmektedir. Yine ona göre maddi temele, canlı emeğe dayalı sınıf mücadelesi de anlamsızdır, çokluk düzeyinde bir mücadele yöntemi geliştirmek gerekmektedir. “Çokluk kavramı, yeni bir sınıf mücadelesi görünümünün ana çatısı olarak çıkar karşımıza”.³⁸ Ve ayrıca şimdiye kadar yegâne mücadele öznesi olan halkın kimliği, yerini -kendi içsel hatları boyunca, üretimde, mübadelede, kültürde, yani kendi varoluşunun biyopolitik bağlamında yönetilebilen- çokluğun hareketliliğine, esnekliğine ve durmaksızın farklılaşmasına bırakmıştır. Emperyal komuta, Hardt ve Negri’ye göre

---

³⁶ Bkz. Ahmet Aytaç, “İmparatorluk: Bir Manifesto Çağrısı”, *SBF Tartışma Me-tinleri*, No:48, Haziran, 2002.

³⁷ Antonio Negri, *İmparatorluktaki Hareketler*, Çev. Kemal Atakay, Otonom Yayınları, İstanbul, 2005, s.97.

³⁸ *Y.a.g.e.*, s.105. Hardt ve Negri’ye göre, Karl Marks’ın kuramsal yöntemi de “modernliğin modern bir eleştirisi” şeklinde tezahür eder ve içeri ile dışarı arasındaki diyalektiğe ve dolayısıyla belirli, tanımlı bir mekânsal çevreye ve üretim-emek örgütlenmesine dayanır. Oysa onlara göre kapitalist sömürü ilişkileri İmparatorluk döneminde her yere yayılmış, fabrikayla sınırlı olmaktan çıktığı için toplumsal alanı işgal etmiş olduğu için bu dönemde üretici güçlerle tahakküm sistemi arasındaki diyalektiğin belirli bir yeri yoktur. Bunun sonucu olarak emek gücünün nitelikleri de artık görünür olmaktan çıkmıştır ve sonuçta sömürünün yerelleştirilmesi ve nicel olarak belirlenmesi söz konusu olamaz. Bu üretimin ve sömürünün olmadığı anlamına gelmemekte, sadece mekânsal ve niceliksel olarak kavranılır, gözlemlenebilir olmaktan çıktığı anlamına gelmektedir. Yeni üretici güçlerin yeri olmadığı için yerel mücadele de anlamsız olmaktadır. Hardt ve Negri, *a.g.e.*, s.224.

artık modern devletin disiplinci kalıplarıyla değil, biyopolitik kontrol kalıplarıyla yürütülmektedir.³⁹

Aslında Hardt ve Negri'nin imparatorluk olarak çerçevesini çizmiş oldukları, her yere nüksetmiş olan çoklu tahakküm-iktidar ilişkisi/ilişkileri, emperyalizmin en son aşaması olan ekolojik emperyalizmin görünümünden başka bir şey değildir. Buna rağmen, Hardt ve Negri, emperyalizmin belirli, düzenli bir evrim süreci içerisinde yeni bir aşamaya geçmiş olduğunu fark etmeyip emperyalizm döneminin bitmiş olduğunu onun yerine imparatorluk dönemine geçilmiş olduğunu düşünmektedirler. Günümüzde; sağlıklı ve yeterli gıdaya erişim adaletsizliğinin yarattığı açlık, yoksulluk, salgın hastalıklarla; küresel iklim değişikliğiyle; gıda ve suyun metalaşması sürecinde şekillenen yeni ekolojik ve ekonomik sömür ilişkileriyle ve özellikle de biyoteknoloji kapitalizminin yarattığı sosyal ekolojik tahribatlarla kendisini somut bir şekilde hissettiren bu yeni emperyalizmin, sınırları belirsiz muğlak bir "imparatorluk" kavramıyla üstünü örtmekte ve aslında bir nevi "görünmez" gücü dolayısıyla imparatorluğu, kendisine karşı mücadele edilmesi çok zor, hatta imkânsız bir duruma sokmaktadırlar. Halbuki, biyoiktidarın genişlediği, sadece toplumsal gerçekliği değil, doğal gerçekliği de etkisine alarak yaşamın sürdürülebilirliğini tehdit edecek şekilde bir tahakküm mekanizmasını oluşturmaya başladığı, hatta dünya üzerinde bu yeni ekolojik emperyalizm sürecinden zarar gören yerli halkların (özellikle su ve gıda temelinde gerçekleşen toplumsal hareketlerle) kendi habitatlarını korumak için mücadele başlattıkları bir gerçektir. Aslında Hardt ve Negri'nin iktidarın niteliğindeki değişimleri ve iktidarın dünya üzerinde yaygınlaşmasını açıklarken kullandıkları biyopolitik çözümleme yöntemi son derece yaratıcıdır ve bu yönleriyle ekolojik emperyalizm kuramına da katkı vermişlerdir. Bununla birlikte, iktidardaki/biyoiktidardaki değişim sürecini layıkıyla gözlemleyebilmelerini sağlayacak bir biyopolitik çözümleme yapan Hardt ve Negri, bu yeni emperyal süreci gerçekçi ve somut bir şekilde, bilimsel perspektifle açıklamak üzere önceki emperyalizm kuramlarının birikiminden de faydalanarak yeni bir kuramsal emperyalizm çözümlemesi geliştireceklerine, açıklamalarında "emperyalizm kavramı" nı kategori dışı bırakmakta, böylelikle, tabiri caizse, işi yokuşa sürmekte, belirsizlik içerisinde açık bir karamsarlık ve çözümsüzlük örneği sergilemektedirler.

---

³⁹ Hardt-Negri, *a.g.e.*, s.353.

Hardt ve Negri'ye göre; Foucault'nun eserleri yeni iktidar paradigmasının doğasının anlaşılmasına, toplumsal biçimlerdeki tarihsel/dönemsel bir geçiş olarak disiplin toplumundan kontrol toplumuna geçişin iktidar dinamiklerinin belirlenmesine imkân veren bir araştırma zemini oluşturmaktadır.⁴⁰ Globalleşme ile belirleyici hale gelen yeni emperyalist süreci ve bu çerçevede imparatorluk kuramını açıklarken Foucault'un biyopolitik kuramından, onun "kontrol toplumu" ve "biyoiktidar" çözümlemesinden oldukça yararlanmışlardır.⁴¹ Bu anlamda, yinelemek gerekir ki, biyoiktidarın en geniş çerçevesini sunmaları açısından ekolojik emperyalizm kuramına katkı sağladıkları düşünülebilir ancak bu çerçevenin içerisini, post-modern kafa karışıklıklarının da etkisi olsa gerek, öyle muğlak ifadelerle doldurmuşlardır ki, -hele kavramsallaştırdıkları imparatorluk tasarımına karşı en somut sınıfsal ve ulusal/yerel mücadele dinamiklerini de tamamen dışlayarak ortaya koydukları argümanlar neredeyse ekolojik emperyalizm sürecini destekler bir mahiyet kazanmıştır. İmparatorluk biçimini mutlak bir kötülük kaynağı olarak sunmakla birlikte bu biçimi gerçek olarak anlamamızı sağlayacak somut bir toplumsal projeksiyon ortaya koymadıkları için dile getirdikleri argümanlar içeriği tanımsız, görelî post-modern söylemle benzeştirilmiştir.⁴²

---

⁴⁰ *Y.a.g.e.*, s.47-48.

⁴¹ Hardt ve Negri'nin Foucault'un biyopolitika ve biyoiktidar kavramlarından ve bu kavramların yansıması olan terimlerden çokça yararlanmış olmalarına karşın Foucault'un biyopolitik çözümleme yöntemini tam olarak doğru kullandıklarını söylemek de zordur. Daha doğru bir ifadeyle; Foucault'un "iktidar her yerde" söyleminin günümüzde geçerli olduğunu düşünen ve bu iktidarın globalleşmeyle birlikte dünyanın her yerine uzanan bir imparatorluk halini aldığı tespitini yapan Hardt ve Negri, Foucault'un eserlerinde görüldüğü gibi ayrıntılı bir "mikro iktidar" çözümlemesi yapmamışlar, dolayısıyla esas olarak üzerinde durdukları "makro iktidar" (imparatorluk) çözümlemesi de temelsiz bir soyutlama olarak kalmıştır. Ancak zaten, yaşayan, somut, emek sürecinin, toprağın veya ülkenin ve bu toplumsal/ekolojik zeminlerde ortaya çıkan, dolayısıyla ekolojik emperyalizme karşı yönelen sınıfsal ve ulusal/yerel direniş hareketlerinin imparatorluk döneminde artık geçersiz, anlamsız olduğunu varsayarak çözümlemelerinin dışında tuttukları için aslında kuramsal kalıbını düzgün bir şekilde inşa ettikleri yapıtlarının içini dolduracak malzeme de bulamamışlar ve bu yapıtın küçük bir eleştirel çözümleme ile çökmesine engel olamamışlardır.

⁴² Taner Timur, "Küreselleşme'den İmparatorluk'a 11 Eylül: Dönüm Noktası mı?", *Praksis*, Sayı, 7, Yaz, 2002, s.221. Hardt ve Negri'nin İmparatorluk kuramı çerçevesinde ortaya koydukları argümanlar çok değişik açılardan eleştirilmiştir. Örneğin Aykut Çoban'a göre İmparatorluğun belirli bir merkeze dayandırılmaması ve topraksız bir yönetim aygıtı olarak değerlendirilmesi devletin sermaye birikimindeki önemli rollerini ve görevlerini devre dışı bırakmıştır. Bu anlamda sağın globalleşme tezleriyle İmparatorluk argümanları birbirine

Özetlersek; Hardt ve Negri, aslında “imparatorluk” dedikleri en kapsayıcı iktidar/tahakküm mekanizmasının ve imparatorluğun belirmesine yol açtığını düşündükleri globalleşme sürecinin emperyalizmin yeni bir aşaması, yeni bir görünümü olduğunu dikkate almadıkları, üstelik aksine neredeyse emperyalizm ile imparatorluğun birbirleriyle zıt kavramlar olduğunu söyleyecek derecede nesnel/tarihsel gerçeklikten uzak bir sonuca ulaştıkları için imparatorluk çözümlemesi yaparken emperyalizmin önceki biçimlerini, yönelimlerini irdeleyen büyük kuramsal birikimden de yararlanmayı düşünmemişler ve sanki imparatorluğun birdenbire ortaya çıkan bir olgu olduğunu savundukları izlenimini uyandırmışlardır. Bu şekilde büyük ölçüde tarihsel bağlamından soyutlanmış bir kuram oluşturmaya çalışan Hardt ve Negri, sürekli olarak Amerikayı yeniden keşfetmeye çalışmakta üstelik bu beyhude çabalarını sürdürürken, imparatorluğun tahakküm mekanizmasını çözümlenebileceklerini sanmaktadırlar. Halbuki, imparatorluğun (bizce ekolojik emperyalizmin) en somut aparatları olan emperyal müdahaleci merkezler (örneğin ABD); çok uluslu şirketler; biyoteknoloji/GDO şirketleri; global su tekelleri; tohum tekelleri gözümüzün önünde, Irak’ta, Afganistan’da, Afrika’da, Orta Asya’da, Güney Asya’da, Orta Doğu’da, Güney Amerika’da, yani dünya topraklarının dörtte üçünde, dünya insanların yüzde 90’ı üzerinde, nihai olarak ekolojik bir varlık olarak dünyanın tamamında ekolojik ve toplumsal yaşam üzerine baskılarını, tahakküm mekanizmalarını kurmuş durumdadırlar. Bu, dünya tarihi içerisindeki en geniş, en etkili ve en yıkıcı global iktidar/biyoiktidar biçimlenişidir. Önemli olan bu

---

benzemektedir. Ayrıca, toprakla bağı koparmış bir imparatorluğun sanki sadece kendisi ile tanımlanan, kendi için gerçekleşen bir tahakküm mantığı söz konusuymuş gibi sonuç ortaya çıkmaktadır. Aykut Çoban, “Küreselleşmeye Karşı Olmak: Olanaklar ve Sınırlılıklar”, s.132-133. Sungur Savran’a göre de Hardt ve Negri’nin küreselleşme ile birlikte emperyalizmin sona erdiği, ulus-devletin anlamını yitirdiği ve 3.Dünya’nın da varlığının sona ermiş olduğu gibi tezleri hiçbir şekilde reel durum ile örtüşmeyen anlamsız tezlerdir. Savran’a göre; “bugün yaşadığımız dünyanın ‘küreselleşme’ denen evreden önceki dünyaya göre uluslar arasında daha da büyük eşitsizliklerle örülmüş olduğu, artık sağır sultan bile duyduğu bir şey. Örneğin, insanların yarısından fazlasının ‘obezliğin’ yarattığı sağlık sorunları ile boğuştuğu ABD ya da Almanya gibi ülkeler ile nüfusunun % 70’i acil açlık sorunlarıyla karşı karşıya olan Malavi arasındaki farklılıklar söz konusu olduğunda, İmparatorluk’u izleyecek olsak, bunların ‘nitelik farklılıklarından çok nicelik farklılıklarının olduğunu söylemek’ gerekecekti. Bu tür bir niteleme, boy ve kilo sayıları bakımından doğru olabilir, ama son tahlilde ‘nicel’ ve ‘nitel’ kavramlarıyla (ve açıklıktan kavru lan insanlarla) alay etmektir!” Sungur Savran, “İmparatorluk’a Reddiye”, s.241.

yeni, genişleyen emperyalist iktidar ilişkilerini, bu yeni emperyalist aşamayı tarihsel bağlamından/sürekliliğinden koparmadan tanımlamak, açıklamak ve kuramsal bir temele oturtmaktır. Biyopolitik çözümleme, bu açıdan bu yeni süreci, ekolojik emperyalizmi açıklamak üzere önemli bir disipliner çerçeve sunduğu ölçüde anlamlı olacaktır.

EKOLOJİK EMPERYALİZM KAVRAMI VE “EKOLOJİK AYAK İZİ”

Vladimir İ.Lenin, bir asır önce yazdığı ve yukarıda bahsettiğimiz emperyalizm kuramlarıyla ilgili hâlâ devam etmekte olan tartışmalarda en önemli referans kaynaklarından birisi olarak gösterilen kitabında, kapitalizmin en yüksek aşaması olarak emperyalizmi gösteriyordu. Bu çalışma, kapitalizmin o dönemdeki yayılma koşullarında, kapitalizmle emperyalizm arasındaki organik bağı ayrıntılı olarak ortaya koyan ilk ciddi eser olması açısından önemlidir. Ondan sonraki emperyalizm kuramları da, bir iki uluslararası ilişkiler veya milliyetçilik kuramı dışında, doğrudan veya dolaylı olarak genellikle kapitalizm ile emperyalizm ilişkisi üzerine yoğunlaşmışlardır. Elbette kapitalizm Lenin’in yaşadığı dönemden bugüne kadar çok farklı boyutlarda farklı egemenlik ilişkileri inşa etti ve bu egemenlik/sömürü ilişkileri çerçevesinde de kuramların içeriğinde değişiklik oldu. Yine de günümüze kadar geldiğinde kuramlar içerisinde –bazı orijinal yaklaşımları dışarıda tutmak mümkün- kapitalizm ile emperyalizm ilişkisi genellikle siyaset bilimi, iktisat ve uluslararası ilişkiler disiplinleri çerçevesinde ele alınmıştır. Oysa kapitalizm, günümüzde son derece girift ilişkiler içerisine girmiş ve sadece ekonomik düzeni, üretim ilişkilerini ya da genel siyasal süreci gözlemleyerek çözümleyemeyeceğimiz karmaşık bir boyuta ulaşmıştır. Ekolojik/biyolojik sisteme yönelik geri dönülemez tahribatlar yaratacak boyutlara sahip olan kapitalizmin (veya daha genel bir ifadeyle metalaşmanın), özellikle de büyük ölçüde doğaya bağımlı olarak yaşayan sanayisi/teknolojisi zayıf ülkelerin habitatlarında (canlıların doğal yaşam alanlarında) nasıl bir emperyal tahakküm sistemi ortaya çıkardığı mevcut kuramsal birikimin sınırları içerisinde tam anlamıyla anlaşılammakta, eksik kuramsal tespitler yanlış çözüm mekanizması doğurabilmektedir. Bizce, yaşamın makro kapsayıcı alanı ekolojik sistem (ekosistem) ve bu sistemin işleyişinin (ekolojik döngünün) temeli olan gıda (mikro alan) üzerinde kurulan tahakküm/iktidar ilişkisine odaklanılarak -ve elbette mutlaka biyopolitik bir kavramsallaştırmayla-

ekolojik emperyalizm çözümlenmesi yapılarak ve bu çerçevede bir kuramsal taslak oluşturarak gerçekliğin bütünlük içerisinde anlaşılabilmesi kolaylaşabilecektir.

Emperyalizmin yeni yönelimi dikkate alındığında; bir ülkeye/bölgeye, o ülkenin/bölgenin iktisadi olarak bağlı olduğu egemen sistemlerin, başka devletlerin, egemen güçlerin, çok uluslu/ulus ötesi şirketlerin en genel tanımlamayla kendi sınıfsal-toplumsal-siyasi çıkarlarına dayalı olarak müdahale etmesi, bu müdahale ile o bölgenin ekolojik döngüsünün, yaşamsal sisteminin tahakküm altına sokulması, o bölgede yaşayan insanların yaşama hakları üzerine baskı kurulması ekolojik emperyalist süreç içerisinde değerlendirilebilecek bir durumu yansıtır. Burada ekolojik emperyalizm, emperyal süreç ile yeniden şekillenen, bozulan, başkalaşan, sömürülen ekosistemi açıklamak üzere kullandığımız bir kavramdır. Özellikle insanın da içinde bulunduğu canlılar dünyasının devamlılığı için “olmazsa olmaz” unsurları ifade eden, yani olmadığına ortaya çıkan sonuç yaşamın sonu demek olan su, gıda, tohum ve gen kaynakları üzerine kurulan emperyalist tahakkümü açıklayan bir kavramdır. Bu yüzden sadece emperyalizm değil, özellikle ekolojik emperyalizm kavramını kullanıyoruz.

Ekolojik emperyalizmi, kuramsal çerçevesi ve içeriği günümüzde yeni yeni şekillenmeye başlayan, somutlaşmaya başlayan öncelikle bir disiplinlerarası inceleme konusu olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu çerçevede ekolojik emperyalizm sürecinin, müzminleşmiş ekolojik sorunların yaşamın sınırlarını zorlamasıyla birlikte günümüzde olgunlaşmaya başlasa da esas olarak yakın gelecekte kemale ereceğini söylemek mümkündür. Biyoteknoloji devriminin kapitalizmi yeni bir yönetime sokması, suyun, gıdanın metalaşması, doğal kaynaklar üzerindeki kâr amaçlı ulus ötesi şirketlerin hâkimiyet alanlarının iyice genişlemesinin sürdürülebilir yaşamı tehdit ettiği bir dönemde, içinde yaşamakta olduğumuz süreçte bu kuram daha anlaşılır bir hale gelmektedir. Elbette, daha önceki sömürgecilik, emperyalizm, dünya kapitalizmi veya küreselleşme ile ilgili akademik-bilimsel çalışmalarda da tarımsal yapılar, gıda, doğal kaynaklar, çok uluslu şirketlerin hegemonik gücü, teknolojinin ideolojisi, yeşil devrimin anlamı, gıda emperyalizmi ve yoksulluk gibi konular “emperyal” bir çerçevede ele alınmıştı. Ancak, bütün bu olgular, daha önceki kuramlardan farklı yeni ve çok boyutlu, hepsini kapsayıcı özelliği olan “ekolojik emperyalizm” kuramı çerçevesinde -son zamanlarda yayınlanan ve genellikle kuramsal bir temele oturtulmadan yapılan az sayıdaki çalış-

mayı dikkate almazsak- değinilen olgular değildi. Bu yeni kuramsal yaklaşım, daha öncekilerle de bağlantı kurularak ve o kuramların birikimini de kapsayacak şekilde yeni somut olgular dikkate alınarak ortaya konulursa süreç daha iyi anlaşılacaktır.

Sosyal bilimler/çevre bilimleri literatüründe son zamanlarda adı daha sık anılır olmakla birlikte, henüz çok az sayıdaki akademik çalışmada irdelenen “ekolojik emperyalizm” konusu ilk olarak, genellikle sömürgecilikle birlikte gelişen “biyolojik yayılma”yı açıklamak için kullanılmış ve daha çok bir “çevre tarihi” alt disiplininde incelenmeye başlanmıştır. 20.Yüzyıl’ın ikinci yarısından itibaren yaygınlık kazanmaya başlayan çevre tarihi araştırmalarında genellikle insan topluluklarının çevre üzerindeki tahribatı üzerinde durulmaktadır. Hem bu türden tarihsel araştırmalarda hem de çağdaş ekoloji, sosyal çevrebilim araştırmalarında teknik ilerlemeyle ve sınıfsal ilişkilerle bağlantılı olan toplumsal-siyasal-iktisadi örgütlenme biçimlerinin çevre üzerine yaptığı farklı etkileme düzeylerinden bahsedilir. Ekosistem üzerindeki “insan” etkisi bilimsel ilgiyi bir yandan çevre tarihi araştırmalarına ve ekolojik emperyalizm sürecinin anlaşılması amacına doğru yönelirken öte yandan bu etkinin ve halen devam etmekte olan ekolojik emperyalizm kaynaklı tahribatın günümüzde ve yakın gelecekteki olası sonuçlarının da daha detaylı olarak ortaya konulduğu bir araştırma metodolojisinin de doğmasına yol açmıştır. Genel olarak insanın doğa üzerindeki etki derecesini, daha özel olarak da ekonomik sistemlerin ekolojik sistemlerde bıraktığı bozucu izleri ölçmeyi amaçlayan ve bu yüzden “ekolojik ayak izi” çözümlenmesi olarak adlandırılan bu araştırma metodolojisi ile yapılan çoğu araştırma, ayak izinin oluşmasına katkısı açısından Kuzey/Güney, gelişmiş/azgelişmiş, Doğu/Batı gibi herhangi bir ayırım söz konusu olmadığı için eleştirilmiştir. Zira, sanayileşmemiş Güney’in/Doğu’nun ekolojik ayak izinin, yani çevresel tahribatların oluşmasındaki payı Kuzey’in/Batı’nın sanayileşmiş ülkelerinin etki derecesinin çok altındadır. Ölçme yöntemindeki bu eksiklik ortadan kaldırıldığında, yani ekolojik ayak izi paylarına göre sınıflandırılmış bir araştırma yapıldığında, ekolojik ayak izi, günümüzde üçüncü dünya ülkelerine yönelik olarak beliren “yeni ekolojik emperyalizm” sürecinin ve “global risk toplumu”nu daha da belirginleştirmeye başlayan global çevresel değişim sürecinin somut olarak

anlaşılmasını sağlayacak bir metodolojik bakış açısı sunabilmesi açısından önemli görülmektedir.⁴³

EKOLOJİK EMPERYALİZM ÜZERİNE KURAMSAL TARTIŞMALAR

“Ekolojik emperyalizm” terimini ve kavramını bu çerçevede daha çok “çevre tarihi” disiplini içerisinde biyoekolojik bir açıklama ile ilk kez dile getiren araştırmacı Alfred Crosby’dur. “*Ekolojik Emperyalizm: Avrupa’nın Biyolojik Genişlemesi 900-1900*” adlı çalışmasında sömürge ülkelerindeki zengin biyoçeşitliliğin Batı’nın sömürgecilik sürecinde nasıl yok edilmeye başladığını, Doğu-Batı arasındaki gen transferinin nasıl bir ekolojik yıkıma yol açtığını ayrıntılı olarak belirterek bu emperyalist/sömürgeci süreci “ekolojik emperyalizm” adıyla kavramsallaştıran Crosby, özellikle Eski Dünya’dan (Avrupa ve Asya’dan) Yeni Dünya’ya (Amerika ve Avustralya’ya) sömürgecilik yoluyla taşınan mikropların/genlerin, bu mikroplara/genlere karşı bağışıklığı olmayan yerlilerin kırılmalarına ve yerli habitatların çökmesine yol açtığını; bu süreçte yeni ve alışılmadık hastalıklara maruz kalan yerli yaşamının orijinal genetik özelliklerinin kaybolduğunu; bu biyolojik yayılmanın ekolojik emperyalizmi doğurduğunu -çeşitli tarihsel ampirik bulgulara dayanarak- vurgulamıştır.⁴⁴ Crosby’ye göre 1492’de Kolomb tarafından başlatılan Amerika’nın fethi sürecinde Avrupalıların beraberlerinde getirdikleri mikroplar en büyük sömürgecilik/emperyalizm silahlarıydı. Mikrop ve genlerin “Kolombcu değiş tokuşu”; ona göre, ekolojik emperyalizmin de başlangıcını oluşturuyordu.⁴⁵ Üstelik Kolombcu gen değiş tokuşu sadece insanlarla sınırlı olmamış, Avrupalılar, fethettikleri “Yeni Dünya” topraklarına çok sayıda bitki ve hayvan türünü de götürdükleri için bu gen aktarımı ekosistemin bütün canlı varlıklarını aynı şekilde etkilemiş -günümüzde GDO’ların etkisine benzer şe-

---

⁴³ Ulrick Beck, “World Risk Society as Cosmopolitan Society: Ecological Questions In a Framework of Manufactured Uncertainties”, *Human Footprints on The Global Environment*, (Eugene A.Rose-Andreas Diekmann v.d. Ed.), The MIT Pres, London, 2010, s.55.

⁴⁴ Alfred W.Crosby, *Ecological Imperialism the Biological Expansion of Europe, 900-1900*, Melbourne, 1991, s.197-199.

⁴⁵ Avrupa’nın sömürgecileri tarafından istila edildiği zaman Amerika’ya taşınan Avrupalı mikrobun Amerika’nın yerlilerinin (Kızılderililerin) yaşamları, yaşam alanları üzerinde nasıl yıkıcı sonuçlara yol açtığını irdeleyen başka bir çalışma için bkz. Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop, Çelik*, Çev. Ülker İnce, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 2008.

kilde- genetik evrim zinciri değişikliğe uğrayarak yerli yaşam (habitat) dönüşüme uğramış ve emperyal gen merkezlerine bağımlı hale getirilmiştir. Crosby, sömürgeciliğin biyoçeşitlilik ve biyolojik ortam üzerindeki etkisini ele almış ancak Foster'in deyimiyile politik-ekonomik bir olgu olarak emperyalizmle doğrudan bir bağlantı kuramamış, yüzeysel bir bakış açısı sergileyerek kapitalist dünya sisteminin egemen kapitalist merkezler dışındaki ülkeler üzerindeki egemenlik üretmesinin ya da farklı kapitalist güçler arasındaki rekabetin ekolojiyle nasıl ilişkili olduğunu hesaba katmamıştır.⁴⁶

Crosby gibi "çevre tarihi" yaklaşımı içerisindeki çalışmalardan birisi, Crosby'nin ekolojik emperyalizmi kavramıyla büyük ölçüde aynı anlama gelmek üzere "yeşil emperyalizm" (green imperialism) tabirini kullanan Richard H. Grove tarafından ortaya konulmuştur. Ancak Grove de, günümüzdeki anlam genişliği içerisinde bir ekolojik emperyalizm kuramını oluşturma gayreti içerisinde girmemiş, daha çok 19.Yüzyıl sanayi devrimi sürecinde, kolonyalizmin, emperyalizmin çevre üzerine yaptığı baskılar, çevreyi tahrip etme potansiyelini -özellikle Eden adalarındaki- ampirik verilerle, gözlemlerle incelemiş, emperyalizmi ekolojik sistemi tahrip etmeye yönelten ideolojik etkilerden bahsetmiştir. Bu tahribatı önlemek üzere aynı dönemlerde "çevre politikaları" yaklaşımının ve çevreciliğin kökenlerinin nasıl doğduğunu da açıklamış, ancak sonuçta yine bir çevre tarihi çözümlemesi yapmış ve bu yönüyle günümüzün gerçekliğine uyum gösterecek bir kuramsal çerçeve oturtmamıştır.⁴⁷ Elbette, bütün bu eksikliklerine rağmen ihmal edilmemesi gereken gerçek şudur ki, adı geçen çevre tarihi araştırmalarında ekolojik emperyalizm kuramının tarihsel temellere oturtulması açısından önemli somut veriler ortaya konulmuş, hepsinden önemlisi de "ekolojik emperyalizm" kavramı ilk defa bu araştırmalarla akademik gündeme taşınmıştır.

Doğrudan doğruya ekolojik emperyalizm kavramını açıklamak üzere sistematik kuramsal-metodolojik bir bakış açısı geliştirmemiş olmakla birlikte en azından ekolojik emperyalizmle ilgili somut konuları (su, iklim, biyoçeşitlilik, gıda vs.) irdeleyerek son zamanlarda yeni bir yaklaşım sergileyen Monthly Review dergisi çevresi ve özellikle bu çevre içerisinde doğrudan doğruya *ekolojik emperyalizm* terimini kullanan bir araştırmacı olarak John Bellamy

---

⁴⁶ John Bellamy Foster, *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, s.205.

⁴⁷ Bkz. Richard H.Grove, *Green Imperialism*, Cambridge University Press, New York, 1995.

Foster dikkat çekmektedir. Dünyada ekolojik emperyalizm adından bahseden az sayıda araştırmacıdan birisi olan John Bellamy Foster, iktisadi sürece ve ekonomi politiğe daha fazla yer vermesi açısından, “çevre tarihi” disiplini içerisinde (Crosby geleneği) çözümleme yapan araştırmacılardan daha farklı bir ekolojik emperyalizm yaklaşımı sergilemektedir.⁴⁸ Foster’e göre ekolojik emperyalizm, merkezin ihtiyaçlarını karşılamak için periferinin (Batı sisteminin çevresinin) ekolojisinin, ekosisteminin dönüştürülmesi şeklinde başladı. Avrupa botanik biliminin periferinin tropikal tarımından yararlanmak amacıyla organize edilmesi bu süreci hızlandırmıştı. Şeker, kahve, çay, pamuk, kinin ve kauçuk gibi sömürgelerin tropikal ürünleri, merkezin yüksek taleplerini karşılamak için, bu ürünlerin “ekolojik ortamı”na özen gösterilmeden Batı merkezlerine aktarılıyordu.⁴⁹ Yani, ekolojik emperyalizm daha başlangıçtan bu yana “gıdaya tahakküm” süreci ile birlikte gelişmişti. Ekolojik emperyalizmin ilk meydana gelme sürecini bu şekilde açıklayan Foster’in yaklaşımında “ekolojik emperyalizm” ile “sömürgecilik” büyük ölçüde eş anlamda kullanılmıştır. Zira, kapitalizmin merkantilizm döneminde başlayan sömürgecilik de sömürge haline getirdiği ülkelerin tarımsal iktisadi kaynaklarını kendi ülkelerine aktarırken elbette o ülkelerin ekosistemlerini ve yaşama alanlarını da olumsuz yönde dönüştürmüştür.⁵⁰ Ancak, bizim bu çalışmamızda ele aldığımız ekolojik emperyalizm kuramı, köken itibarıyla sömürgecilik döneminin ve klasik emperyalizm kuramlarının etkileriyle belirlenmiş olsa bile; kapitalizmin, içinde bulunduğumuz dönemdeki yeni aşamasında, yukarıda bahsetmiş olduğumuz değişik argümanları ve yaklaşımları içerisinde barındıran, yeni bir kuramsal açıklama getirmektedir/getirecektir. Şunu söylemek doğru olur ki; ekolojik emperyalizm süreci, Foster’in yukarıda tanımla-

⁴⁸ Bellamy Foster, Crosby’nin (ve genel olarak “çevre tarihi” yaklaşımlarının) toplumsal üretim ilişkilerine ve bu çerçevedeki tarihsel açıklamalara yer vermemesini, ve ekolojik emperyalizm sürecinin bir “biyolojik karşılaşmalar” ile biyolojik güç olarak işlediğinin belirtilmesini açık bir şekilde eleştirirken bu konudaki kendi tavrını da ortaya koymuştur. John Bellamy Foster, *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, s.302. Zira, emperyalizm çözümlemesi yaparken Crzoby’den de (en azından kavramsal-terimsel olarak) etkilendiği bir gerçek olan Foster, biyolojik süreci ve üretim ilişkilerini (Karl Marks’ın etki dairesinde) birlikte düşünerek aslında ekolojik emperyalizm kuramını da daha anlaşılır bir makro çözümleme haline getirme doğrultusunda güçlü bir katkı sağlamıştır.

⁴⁹ John Bellamy Foster, *Savunmasız Gezegen-Çevrenin Kısa Ekonomik Tarihi*, Çev. Hasan Ünder, Epos Yayınları, Ankara, 2002, s.104.

⁵⁰ Clive Ponting, *Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü*, Çev. Ayşe Başçı, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008s.165-166.

masında ortaya çıkan metodolojik bakışında belirgin bir şekilde görüldüğü gibi sadece ekoloji veya iktisat biliminin verileriyle değil, özellikle siyaset biliminin yeni iktidar ve tahakküm ilişkilerine odaklanan çözümleme biçimiyle anlaşılabilir bir süreçtir.

Türkiye’de doğrudan doğruya ekolojik emperyalizmin kuramsal çerçevesine yönelik herhangi bir çalışma şimdiye kadar yapılmış değildir. Bununla birlikte ekolojik emperyalizmin somut sorunlarıyla ilgili olarak –emperyalizmle bağlantı kurması açısından– kuramsal katkı sağlayacak çalışmalar az da olsa görülmektedir. Bunların içerisinde, inceleme konumuzla da doğrudan bağlantılı olan “gıda emperyalizmi”, “gıda güvenliği”, “biyopolitika” gibi Türkiye’de ancak –oldukça kısır bir şekilde– 1990’lardan sonra akademik ilgi konusu olabilmış kavramları daha 1960’lı yıllarda –Dünya’daki tartışmalarla paralel şekilde– kavramsal olarak tartışmaya açan ve bu konuyla ilgili epeyce ampirik çalışması olan biyokimya Doçenti Osman Nuri Koçtürk’ten öncelikle bahsetmek gerekmektedir. Koçtürk, her ne kadar belirgin bir kuramsal çerçevesi olmasa da, bazı ifadelerinde ve tespitlerinde dikkat çeken “muhafazakâr-milliyetçi” dünya görüşünü çağrıştıran (kendisi demokratik sol bir siyasal düşünceyi benimser) duygusal tepkiler, çalışmalarının bilimsel değerini zaman zaman düşürse de Türkiye için görece erken bir tarihte az gelişmiş ülkelerin gıda stokuna yönelmiş olan çağdaş sömürgeci politikaları sorgulamış, açlık ve yoksulluk olgusuyla birlikte gündeme getirdiği gıda emperyalizmi konusunu sadece gıda kaynaklarının azaltılması çerçevesinde değil, gıda güvenliği ve sağlık meselesi olarak da ele almıştır. Üstelik Koçtürk, Batı’nın besin maddelerini kontrol ederek Batı dışı toplumlar üzerinde bir tahakküm oluşturmayı metodolojik olarak uyguladığını söyleyerek gıda üzerinden kurulan siyasal hiyerarşiyi de çözümleyebilmiştir.⁵¹

Nüfuslar üzerindeki emperyal kontrolü Michel Foucault’un da görüşlerini çağrıştıran şekilde biyopolitik bir mesele olarak ele alan –üstelik neredeyse yarım asır önce aynen bu tabiri kullanan– Koçtürk’e göre; emperyalistler, nüfuslar üzerine gerçekleştirdikleri biyopolitik kontrolü “açlık korkusu”nu yaygınlaştırarak gerçekleştirmektedirler. Ona göre açlık, emperyalist ülkelerin elinde (ekolojik emperyalizm veya gıdaya tahakküm için) çok iyi bir emperyal gerekçe malzemesidir:

---

⁵¹ Bkz. Osman N.Koçtürk, *Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi*, Toplum Yayınevi, Ankara, 1966.

“(Aslında Maltusyan “ırkçı” kaygılarla yaygınlaştırılmaya çalışılan) Doğum kontrolü (*emperyalistlere göre*) gelecekteki açlığı önlemek için uygulanır. ABD, boş kalori kaynaklarını, tahıl veya diğer üretim artıklarını geri ülkelere açlığı önlemek için ihraç eder ve parasını tahsil ederek, bu ülkedeki çevirdiği fırıldakları bu parayla döndürür... Geri ülkenin tarım ve ekonomi uygulamaları açlığı önleme gerekçesi ile altüst edilir. Açlık korkusunun ortama hâkim olması çok işe yaramakta ve böylece her saldırı bir yardım gibi gösterilmektedir.”⁵²

Koçtürk, yaşadığı dönemde; bilinen bütün ihtiyaç maddelerinin ve temel ihtiyaç maddesi olan besinin (gıdanın), emperyalizmin aracı haline getirilmekte olduğunu, bu şekilde ülkenin (bütün üçüncü dünya ülkelerine yönelik olarak geliştirilen) bir proje biçiminde takip edilen kapsamlı bir “gıda emperyalizmi” dayatması ile karşı karşıya olduğunu, gıda emperyalizminin ise Batı’nın üçüncü dünya ülkelerine yönelik olarak kurumsallaştırmaya çalıştığı sömürgecilik sisteminin topa, tüfeğe gerek kalmadan “barış ortamı” içerisinde devamını sağladığını hemen her çalışmasında vurgulamıştır.⁵³ Ona göre; temel yaşam unsuru olan gıda üzerinden gerçekleştiği için bu yeni emperyalist süreç daha yıkıcı ve kuşatıcı olmaktadır. Zira; “insanın biyolojik yapısı ile davranışlarını böylesine etkileyen ve sömürgeciliğe böylesine elverişli başka bir silah yok gibidir.”⁵⁴

Doğrudan doğruya veya dolaylı bir şekilde ekolojik emperyalizm sorunsalını ele alarak, konunun anlaşılması açısından önemli kuramsal katkılar sağlayan bütün bu çözümler veya tespitler elbette içinde bulunduğumuz ekolojik emperyalizm sürecini bütünüyle, somut olarak açıklayıcı bir kuramsal yaklaşım oluşturmak açısından yeterli değildir. Bu çerçevede daha anlaşılır bir kuramsal yaklaşım ortaya koyabilmek için, ekolojik emperyalizmin somut görünüşlerinden birisi (temeli) olan gıda üzerine kurulan tahak-

⁵² Osman N. Koçtürk, *Açlık Korkusu*, Ata Yayınları, Ankara, 1969, s. 198-199.

⁵³ Osman N. Koçtürk, *Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi*, s.88.

⁵⁴ Osman N. Koçtürk, *Barış ve Emperyalizm*, Ararat Yayınevi, İstanbul, 1968, s.24. Koçtürk, esas olarak “gıda emperyalizmi” ile belirlediğini düşündüğü yeni sömürgecilik sisteminin ancak ciddi bir biyolojik ve sosyolojik araştırmalarla sağlıklı şekilde anlaşılabileceğini düşünmektedir. Hemen bütün çalışmalarında - kuramsal temelleri zayıf olsa da- biyopolitik süreçten bahsetmekte ve sosyoloji, siyaset, iktisat, biyoloji, ziraat mühendisliği verilerini çalışmalarında birlikte kullanarak, (metodolojik olmamakla birlikte), disiplinlerarası bir yaklaşım sergilemektedir. Bütün bunlar onun -bazı değerlendirmelerinde duygusal refleksleri bilimselliğini zayıflamakla birlikte- yaşadığı dönemdeki ekolojik emperyalizm sürecini çözümleyebilecek o döneme göre oldukça ileri bir bakış açısı olduğunu göstermektedir.

küm sürecini, (bu sürecin itici gücü olan “biyoteknoloji kapitalizmi”yle/kapitalizmin hizmetine sunulmuş olan biyoteknolojiyle ve biyopolitik sürece dikkat çekerek) irdelemek, şimdiye kadar belli bir kuramsal tartışma silsilesi içerisinde tanımlamaya çalıştığımız kuramsal çerçevenin içindeki resmi görebilmemiz açısından aydınlatıcı olacaktır.

EKOLOJİK EMPERYALİZM, BİYOTEKNOLOJİ VE GIDAYA TAHAKKÜM

Ekolojik emperyalizm kuramının anlaşılmasını sağlayacak en somut gerçekliklerden, en temel sorun alanlarından birisi gıdanın metalaşması ile birlikte, gıda üzerinden gerçekleştirilen ve günümüzde ulusötesi tekellerin belirleyiciliğinde kapsayıcı bir biyoiktidar hiyerarşisi oluşturmaya başlayan tahakküm sürecidir. Gıda üzerinde denetim kurma süreci aslında ilkel çağlardan bu yana olagelen, sömürgecilik döneminde tarımsal yapılar üzerine kurulan ve köle emeğiyle şekillenen “gıda gaspı” ile birlikte iyice kurumsallaşmaya başlayan bir tarihsel süreci ifade etmektedir. Dolayısıyla, gıda stoklarının emperyalist güçler tarafından talan edilmesinin (gıda emperyalizminin) yeni bir olgu olduğunu düşünmek mümkün değildir ve bu sürecin tarihsel-politik, yani iktidar ilişkilerini belirleyen, o ilişkilere göre belirlenen bir süreç olduğunu söylemek doğru bir tespit olacaktır. Ancak, gıdaya tahakkümün doğal, tarihsel işleyişine göre şekillenen ve temeli köleliğe dayanan bu siyasal/ekonomik süreç, modern-demokratik zamanlardan sonra “teorik olarak” beklendiği gibi ortadan kalkmamış farklı bir hâl olarak evrilmiş ve içinde bulunduğumuz çağın en “demokratik” düzeyinde bile ironik bir şekilde en kapsamlı, yaygın bir iktidar-tahakküm ilişkisine konu olmaya başlamıştır. Üstelik günümüzde sadece gıda stokları üzerine tahakküm mekanizması işlememekte, gıdanın üretildiği ekolojik alanlar tahrip edilmekte, ekolojik döngü bozulmakta ve ayrıca gıdaya tahakküm üzerinden global toplumsal-siyasal bir hiyerarşik tahakküm-iktidar mekanizması da kurulmaya çalışılmaktadır. Bu yüzden, yaşadığımız süreç artık sadece emperyalizm değil, özellikle ekolojik emperyalizmdir; sadece gıda emperyalizmi değil, bununla birlikte özellikle gıdaya tahakküm/gıda üzerinden tahakkümdür. Günümüzde, tohumun patentlenmesi, biyoteknoloji kapitalizmi, GDO’ların üretim ve tüketimi vs. aparatlarla somutlaşan gıdaya yönelik/gıda üzerinden tahakküm üzerinden siyasal iktidar ilişkilerinin ve yeni bir toplumsal-sınıfsal hiyerarşinin oluşmaya başlaması, kapitalist iktidar ay-

gıtlarının yeniden örgütlenmesini de sağlamakta olduğu için bu tahakküm sürecinde “gıda” konusu iktisat veya ziraat mühendisliğinden öte, artık bir siyaset bilimi sorunu olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda özellikle yukarıda ayrıntısıyla ele aldığımız “biyopolitika” ve “biyoiktidar” kavramlarına bu sorunu anlamak için de müracaat etmek kuşkusuz, hem siyaset biliminin disiplinler bakış olanaklarını genişletecek ve hem de ekolojik emperyalizmin, biyoteknoloji kapitalizminin ortaya çıkardığı yeni “emperyal iktidar” biçimlenişinin ve bu çerçevedeki gıdaya tahakküm sürecinin de daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Gerçekten de, kapitalizmin hizmetine sunulan biyoteknolojinin toplumsal ekolojik sistemler üzerindeki dönüştürücü ve tahakkümcü niteliğinin ortaya çıkardığı sonuçlar, ekolojik emperyalizmi göstermek üzere biyopolitika açısından ciddi argümanlar sunmaktadır. Çünkü, biyopolitika en çok, yaşamın temeli olan, ancak ciddi bir kârlılık marjı da oluşturan gıda üzerinde şekillendirilmektedir ve gıdaya ulaşma zorluğu üzerinden de ciddi bir tahakküm mekanizması kurulmaya çalışılmaktadır. Bu konuda esas olarak etrafında dönüp dolaşılan kavram ise açlıktır. Biyopolitika ve biyoteknoloji, bu bağlamda birbirleriyle ilintili kavramlar olarak önem kazanmaktadır. Gıda, yaşamın temelidir ve yaşam üzerine kurulan iktidar en önce açlık sorunuyla meşgul olacaktır. Böyle bir iktidarın kurulabilmesi için gıdanın çoğaltılma tekniğine, biyoteknolojiye hâkim olunması gerekmektedir. Bu çoğaltma işlevi ise –her ne kadar (bir meşrulaştırıcı paradigma olarak) açlık sorununu çözmek için gerçekleştirildiği söylene de- öncelikle kapitalizmin var olduğundan bu yana vazgeçilmez güdüsü olan kâr maksimizasyonu için ve elbette bu “kâr maksimizasyonu”nun kaçınılmaz alternatif maliyeti olan “açlık” ve “yoksulluk” sarmalı altında ezilen kitleleri, nüfusu küresel kapitalizmin hiyerarşik sistemine bağımlı kılmak için de gerçekleştirilecektir. Buna biyopolitika çerçevesinde “açlıkla terbiye etmek” de denilebilir. İşte biyoteknolojik devrim denilen olgu esas itibarıyla bu doğrultuda gelişmiş, bağımlılığı ve hiyerarşiyi kurumsallaştıran bir sonuç doğurmaya başlamıştır. Zaten modern toplumda, bedenden (hatta embriyodan⁵⁵) nüfuslara kadar bütün canlı yaşamı üzerindeki belirleyici olan biyopolitikanın ve biyoiktidar mekanizmasının mikro

---

⁵⁵ Bkz. Aykut Çoban, “Türkiye’de Ana Rahmindeki Embriyonun Hukuki Statüsü”, *6. Ankara Biyoteknoloji Günleri: Biyoteknoloji, Biyogüvenlik ve Sosyo-Ekonomik Yaklaşımlar*, A.Ü. Biyoteknoloji Enstitüsü Yayını, Ankara, 2007, s.85-110.

iktidar alanlarında yararlandığı bilim esas itibariyle genetik bilimi ve onun uygulama tekniği olan biyoteknoloji olmaktadır.

Biyoteknoloji devrimi ile birlikte iyice yaygınlaşan, boyutlanan genetik müdahalelerin yaşam üzerindeki etkilerinin görünmeye başlaması, ulus ötesi şirketlerin kâr hırsıyla şekillenen bu durumun yaşamın geleceği açısından risk oluşturma işaretleri göstermesi bir olgu olarak önümüzde durmaktadır. Bu çerçevede, gıdanın meta-laştırıldığı ve küresel pazar açısından petrol kadar değerli olarak kabul edilerek, yaşamın sıradan, doğal bir parçası olmaktan çıkarıldığı, bütün bu kapitalist tahakküm ilişkilerinin hem bütünüyle doğayı hem onun bir parçası olan insan yaşamını hem de siyasal - toplumsal düzenleri dönüştürücü etkisinin hızlı bir şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Genetik bilimindeki, biyoteknolojideki gelişmeler -bütün teknolojik gelişmelerde görüldüğü gibi- özünde insanlık için faydalı olma potansiyeli taşısa da, emperyal kapitalist bir amaç doğrultusunda kullanıldığında sonuç insanlık için, özellikle de ezilen “öteki insanlık” (bütünüyle emekçiler, Güney’in, Doğu’nun mazlum halkları) için pek de olumlu sonuçlar doğurmamaktadır. Bu süreçte özellikle tarım sektöründe kullanılan biyoteknoloji teknikleri, “yok edici teknoloji” olarak adlandırılmaktadır. Patent altındaki tohumların izinsiz üretimine ve kullanımına son vererek pazarını genişletmek isteyen, tekelleşmek isteyen biyoteknoloji şirketleri gen kullanımını sınırlayıcı teknoloji adı verilen, gündelik yaşam içerisinde de “yok edici” ya da “mahvedici” teknoloji olarak nitelendirilen bir teknoloji geliştirilmişlerdir. Yok edici teknoloji, bitki tohumlarının, biyoloji mühendisliği yoluyla, doğurganlıklarını yok ederek bitkilerin yeniden üretilmesini engellemektedir. Bitkinin tohumuna kendi embriyolarını öldürecek toksik bir madde içeren bir gen katmak yoluyla “intihtar tohumlar”ı üreten biyoteknoloji şirketleri hem ekolojik denge, hem tarımsal süreklilik hem de gıda güvenliği açısından son derece tehlikeli bir “emperyal” çalışma içerisine girmişlerdir. Uluslararası ticaret hukukunda güçle elde ettikleri tartışmalı patent hakkıyla bütünleşen bu teknoloji gıda üretimini artırarak ülkelerin artan nüfusuyla birlikte daha da müzminleştiği belirtilen açlık sorununu giderecek bir buluş olarak dünyaya takdim edilmekte ve bu yok edici teknolojiye masumiyet görünümü verilmektedir.⁵⁶

Esas olarak herhangi bir ülkede açlığın yaygın olmasıyla o ülkenin nüfusu arasında doğrudan bir ilişki yoktur. Bangladeş ve

---

⁵⁶ Zülküf Aydın, “Genetik Mühendisliği, Az Gelişmiş Ülkelerde Yoksulluk ve Gıda Sorunu”, *Toplum ve Bilim*, Sayı, 85, Yaz, 2000, s.12.

Haiti gibi nüfus yoğunluğu yüksek aç ülkeler olduğu gibi Endonezya ya da Brezilya benzeri nüfus yoğunluğu düşük ancak yine aç başka ülkeler de vardır. Dünya, bugün kişi başına düşen gıda üretimi açısından tarihteki en yüksek seviyesindedir. Üstelik dünyanın bir bölgesinde veya belli bir toplumsal sınıfın üyeleri arasında obezite sorunu ciddi bir sağlık sorunu olarak gündeme gelmişken dünyanın büyükçe bir kısmında ve geniş halk kesimleri içerisinde açlık sorunu her geçen gün daha da derinleşmektedir. Biyoteknolojinin, kapitalist bir güdüyle, tarımsal üretimde ve gıda sisteminde kullanılması kapitalist verimliliği artırmış ancak dünyanın açlık sorununu çözemediği gibi yukarıda bahsettiğimiz çelişkileri daha da derinleştirmiştir. Tarımsal biyoteknoloji her ne kadar Vandana Shiva'nın deyimiyle soylu bir amaç için, dünyayı besleme misyonuyla tasarlanmış olsa da yine Shiva'nın belirttiğine göre hâlâ bir milyar insan açlık çekmekte; seksen iki ülke (ki bunların yarısı Afrika'dadır) kendisine yetecek gıdayı üretememekte, ihtiyacı olan gıdayı ithal ederek karşılamak durumunda kalmaktadır. Bu ülkelerde beslenme yetersizliğine bağlı olarak bebek ölüm oranı da hızla artmaktadır. Öyle ki, yalnızca Hindistan'da, beş yaşın altındaki çocukların yüzde 85'inin durumu normal, kabul edilebilir beslenme düzeyinin altında bulunmaktadır.⁵⁷ Hali hazırda dünyada her insana günde yaklaşık 1 kilo tahıl, yarım kilo et, süt, yumurta, yarım kilo meyve-sebze, toplam ortalama 2 kilo gıda rahatlıkla verilebilecek bir tarımsal üretimin söz konusu olduğu ifade edilmiştir. Bu yüzden açlık sorununun gerçek nedeninin nüfus-gıda dengesizliği değil de –hepsi birbiriyle bağlantılı olan- yoksulluk, eğitimsizlik, gıdaya ulaşmadaki zorluklar (adaletsiz gıda dağılımı) ve en önemlisi de özellikle çok uluslu şirketler aracılığıyla gıda üzerine kurulmuş olan tahakküm olduğunu düşündüren olgular daha gerçekçi görünmektedir.⁵⁸ Bütün bu emperyal baskılar sonu-

⁵⁷ Vandana Shiva, *Çalınmış Hasat-Küresel Gıda Soygunu*, Çev. Ali K. Saysel, bgst Yayınları, İstanbul, 2006, s.124.

⁵⁸ Dünyanın önemli tarım alanlarında ve gıda tüketim ürünleri pazarında sistematik olarak biyoteknolojiyi kullanarak çok ciddi kâr marjları oluşturan belli başlı, küresel gıda, tarımsal kimya ve tohum şirketleri (örneğin, Monsanto, Dupont, Syngenta, Bayer, Dow, Cargill) her geçen yıl, dünya üzerinde daha fazla yayılmakta ve güçlerini de birleştirerek (veya kendi aralarında) işbölümü yaparak ekonomik güçlerini ve dolayısıyla da siyasal tahakküm güçlerini arttırmaya devam etmektedirler. 2007 yılı verilerine göre gıda sanayisindeki güçlü şirketlerin birleşmesi ve birbirlerini satın alması sonucu ortaya çıkan rakamın 4,5 trilyon dolar olduğu, -daha da ilginç- bu rakamın 2000 yılından itibaren iki yılda bir ikiye katlandığı belirtilmektedir. Fred Magdoff-Brian Tokar, "Tarım ve Gıda Krizi", *Monthly Review*, Haziran 2010, Sayı, 23, s.74.

cunda milyonlarca insan ya mevcut gıdayı satın alamayacak kadar yoksuldur ya da kendileri üretemeyecek kadar toprak ve diğer olanaklardan yoksundur: Tohumu, toprağı, ekonomisi bağımlı hale getirilmiştir. Bu emperyalist süreçte artık tarımsal biyoteknolojideki yeniliklerin itici gücü insanların ihtiyacı değil, büyük firma karlarıdır. Genetik mühendisliğinin amacı da yoksul dünyanın tarımını daha verimli kılarak açlık sorununu ortadan kaldırmaktan çok, kapitalist merkezlerin kâr marjlarını yükseltmektir.⁵⁹ Bu marjın yükselmesi için gerçekleştirilen en büyük ve karlı genetik buluş ise, özünde “ekolojik”, “etik” ve “sağlık” açısından ciddi şüpheler barındıran GDO’lardır.

Gıdanın metalaşması, yani toplumsal ve doğal yaşamın devamlılığı için değil de, global piyasa için (piyasanın kuralları/kâr maksimizasyonu doğrultusunda) üretilmesi sürecinde, biyoteknolojik müdahalelerle doğallığı ortadan kaldırılmış olan, genler üzerine etki yaparak evrim zincirini bozduğu için gelecek kuşaklar için ciddi riskler ortaya çıkaran tohum ve gıdalar, GDO’lar da önemle üzerinde durulması gereken konulardan birisidir. Bir canlı türüne başka bir canlıdan –bu bakteri, virüs veya hayvan da olabilir-, gen alıp aktarılması suretiyle bu canlıya kendi genetik doğasında bulunmayan farklı bir genetik karakter kazandırılması ve asıl genetik özelliğinin dönüştürülmesi yoluyla elde edilen yeni canlı organizmalara “genetiğı değiştirilmiş organizmalar”, kısaca GDO adı verilmiştir. Biyoteknolojinin; ürünün verimliliğini, çoğaltımını artırmak ve raf ömrünü uzun tutmak gibi bir dizi ticari saiklerle, bu şekilde kullanılmasıyla birlikte Brezilya kestanesi geni taşıyan soya, zehirli bakteri geni taşıyan mısır, akrep geni taşıyan pamuk, balık geni taşıyan domates, tavuk geni taşıyan patates gibi birçok “ucube gıda” oluşturulmuş olduğu için bu ürünlere “frankeştayn gıda” adı da verilmiştir.⁶⁰ GDO’lu ürünlerin insan sağlığı ve genel olarak ekolojik sistem üzerinde geri döndürülemez tahribata yol açabileceğı çok değişik bilimsel çalışmalarda ortaya konulmakla birlikte⁶¹ bu konuda özellikle, güncel tartışmalarda “GDO lobisi”

⁵⁹ Miguel A. Altieri-Peter Rosset, “Biyoteknoloji Tarımın Sorunlarını Çözebilir mi?”, Çev. Baha Kuban, *Bilim ve Ütopya*, Mart 2001, s.66.

⁶⁰ Hakan Reyhan-Nesrin Çobanoğlu, “Biyopolitika-Biyoetik açısından Genetiğı Değiştirilmiş Organizmalar ve Tüketici Hakları”, *II. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu/Bildiriler Kitabı*, (Ed. Aşkın Yaşar-Ali Yiğit-Serdar İzmirli), Konya, 2008, s.279.

⁶¹ Tüketici Hakları Derneğı’nin değişik bilimsel çalışmalara dayalı olarak hazırlanmış olduğu bir raporda GDO’ların zararları üç kademede toplanarak açıklanmıştır. Bu zararlar özetle şöyle sınıflandırılmıştır: *İnsan ve hayvan sağlığı açtı-*

adı verilen biyoteknoloji şirketlerinin baskı grubu mekanizmalarıyla birlikte aksi görüş de fazlasıyla gündeme getirilmiş ve biyoteknoloji şirketleri ile işbirliği içerisinde olan bazı bilim/akademi çevreleri de GDO lobisini destekleyen “bilimsel görüşler” ortaya koyabilmiştir. Mae-Wan Ho’nun ifadesiyle “kötü bilim” ve “büyük sermaye”nin bir araya gelmesi, aslında dünyayı inşa edebilecek ya da yıkabilecek iki büyük gücün; bilim ve ticaretin, bu konudaki ittifakı tedirginliği daha da artırmaktadır.⁶² GDO’ların orta veya uzun vadede zararlı olup olmadığı konusunda bilim dünyasında ortaya çıkan çok farklı görüşler dikkate alınmadan, yani bu konuda bir bilimsel netlik ortaya konulmadan, aslında bu konuda yeterince test ve araştırma da yapılmadan GDO’lu ürünlerin piyasaya, tüketime sunulması çevre hukukunun temel ilkelerinden birisi olan “ihtiyat” ilkesini gündeme getirmiştir. Aykut Çoban’ın belirtmiş olduğu gibi, risklerle ilgili bilimsel belirsizlik durumu söz konusu olduğunda, 2000 yılında ülkelerin imzasına açılan –Türkiye’nin de taraf olduğu- Kartagene Biyogüvenlik Protokolü taraf ülkelerin GDO konusunda ihtiyat ilkesini göz önünde bulundurmaları hükmünü getirmiştir. Çoban’a göre “ihtiyat ilkesinin anlamı; ilgili şirketler, testlere ve araştırmalara dayanarak ürünlerinin sağlık ve çevre risklerinin bulunmadığını gösteremediği, risklerin varlığıyla ilgili kuşkuları gideremediği sürece, devletin

---

sından; insan ve hayvanda alerjik ve toksik etkiye sahip olan genlerin aktarılması, gıdanın kalitesini ve besin öğelerini azaltıcı maddelerin gıdaya geçmesi. *Ekolojik sistem açısından;* aktarılan genlerin etkili alanlar dışında diğer alanlara ve doğal çevreye sıçraması, ekosistemdeki tür dağılımının ve dengenin bozulması, genetik kaynakları oluşturan yabani türlerin doğal değişimlerinde sapmalara sebep olması, genetik kirlilik, GDO’ların toprak mikroorganizma yapısına olumsuz etkileri, doğal türlerde genetik çeşitliliğin kaybı. *Sosyo-ekonomik ve etik açıdan;* bu tür ürünlerin tohumunun üretkenliğinin kaybetmesinden dolayı tohumluğun her yıl yenilenmesi gerektiğinden tohum yönünden dışa bağımlılık ve pahalı tohum, bu teknolojiyi üreten gelişmiş ülkelerin dünya gıda ticaretini ellerinde tutmaları nedeniyle gelişmekte olan ülkelerdeki gıda güvencesini olumsuz etkilemeleri, organik tarıma zarar vermesi, bu ürünlerin genetik olarak değiştirildiklerine dair etiketlenmemelerinin etik olmaması; tüketici haklarına (güvenli gıdaya erişme hakkına) aykırı olması, gıda yardımı kapsamında GDO’lu ürünlerin kullanılmasının etik olmaması. Tüketici Hakları Derneği, *GDO Raporu*, Ankara, 2004, s.2.

⁶² Mae-Wan Ho, *Genetik Mühendisliği*, Çev. Emral Çakmak, İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s.28.

ihtiyatlı davranıp bu GDO'lu ürünlerin kullanımına izin vermemesidir.”⁶³

Biyoteknoloji üzerinden çalışmalarını, etkinliklerini yürüten global tohum, tarım, gıda şirketleri veya tekellerinin giderek daha etkin hale gelmeleri, bu tekellerin dünya üzerinde (ekosistemler üzerinde) yaratmış oldukları “biyoteknolojik tahribat” ve bu çerçevede iyice yoğunlaşan GDO tartışmaları, içinde bulunduğumuz ekolojik emperyalizm ve gıdaya tahakküm sürecinin itici gücünün teknoloji olduğunu gösteren belirtiler sunmaktadır. Teknolojinin her geçen gün yaşama daha fazla müdahale etmesi, yaşamın hemen her alanında belirleyici olmaya başlaması, bu bilimsel/teknik gücü elinde bulunduranlar açısından ciddi bir üstünlük yaratırken yaşam sistemine kendi üretimleri olan teknolojiyi dahil etmede iyice geride kalan az gelişmiş ülkeler, teknolojinin belirleyici olduğu globalleşme süreciyle birlikte mevcut ekolojik imkanlarını bile kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktadır. Nitekim, ekolojik emperyalizmin bir unsuru olarak “biyoteknoloji kapitalizmi” ifadesiyle adlandırdığımız süreç, teknoloji üreten kapitalist ülkelerin lehine işleyen bir global ekonomi düzeninin de bir parçası olarak belirmektedir. Biyoteknoloji kapitalizmini yaygınlaştıran aktörlerin başında ABD yer almaktadır. Özellikle ABD Enerji Bakanlığı, biyoteknolojinin bir nevi üssü haline getirilmiş bulunmaktadır. Bakanlığın, “Genomes to Life” (Genomlardan Yaşama) adlı daire-sinde gerçekleşen çalışmalar global biyoteknoloji kapitalizmine, tabir caizse, sürekli olarak adeta rüzgar vermektedir. Burada gerçekleşen biyoteknolojik icatlarla ABD'nin küresel ekonomik ve siyasal önderliğinin de teminat altına alınmış olduğu düşünülmektedir.⁶⁴

Biyoteknoloji yoluyla doğal evrim sürecinin genetik halkalarına müdahale etmenin evrim kuramı çerçevesinde telafisi zor sonuçlar doğuracağını düşünmemek mümkün değildir. Zira, bu müdahalenin ileride nelere yol açabileceğini, ekolojik döngü üzerindeki tesirlerini, nasıl bir etik mesele ortaya çıkarabileceğini tam olarak ortaya çıkarmak mümkün değildir. Ayrıca, nasıl ki, “nükleer teknoloji”yle “nükleer silahlar” arasında bağlantı olduğu biliniyor ve bu açıdan nükleer teknolojinin geliştirilmesi bile ciddi kaygılarla izle-

---

⁶³ Aykut Çoban, “Türkiye’de GDO Düzenlemesi ve Sosyo-Ekolojik Sorunlar”, *Görünmez Elin Ekolojisi/Biyogüvenlik ve GDO*, Ekoloji Kolektifi (Haz. Yay.), Ankara, 2010, s.55.

⁶⁴ Kaan H.Ökten, “Sosyo-Politik Dünyanın Fennileşmesi Üzerine”, Walter Euchner, *Baba Ben Niye Faşist Oldum?* (kitaba ek), s.128.

niyorsa aynı şekilde, son derece ciddi bir insani buluş olan, insanlık açısından faydalı olabilme ihtimali de yüksek olan “biyoteknoloji”nin geliştirilmesi ile de “biyolojik silahlar” arasında bağlantı kurmak ve bu çerçevede bu alanla ilgili gelişmeler açısından da, tıpkı nükleer konularda olduğu gibi, şüpheli olmak normal karşılanmalıdır. Biyoteknolojinin değiştirme gücü “şeylerin maddi dünyasında değil, canlıların biyolojik, doğal yaşam alanlarındadır. Dolayısıyla insan tümüyle şeyleştirilmediği ölçüde biyoteknoloji tartışma konusu olmaya devam edecektir.”⁶⁵ Tabii elbette sorgulanan, şüpheli bakılan olgu, biyoteknolojinin/veya herhangi bir teknolojinin kendisi değildir. Sorgulanan şey bu teknolojinin toplumsal değil, bireysel-sınıfsal (kapitalist) amaçlar için kullanılma sürecinde ortaya çıkabilecek risk faktörüdür. Sonuç olarak biyoteknoloji uygulamalarıyla GDO’ların yaygınlaştırılması ve GDO’lu tohumların patentlenmesi amaçları açısından gözlemlenen temel gerçeklik, ulus ötesi şirketlerin tüm gıda zincirini kontrol altına alarak diğer alternatifleri yok ettiği gıdaya tahakkümün en ileri safhasını açıklayan bir “gıda totalitarizmi”ni düşündürmektedir. Buna (faşizme, soyguna) karşı biyoçeşitliliği merkezine alan, ekolojik sürdürülebilirlik ve sosyal adaleti hedefleyen “gıda demokrasisi”ni yeşertmek gerektiğini dillendiren değişik ekoloji hareketleri /yaklaşımları dünyayı bu konuda uyarılmaktadırlar.⁶⁶

İnsanlığın geleceği açısından göz ardı edilmemesi gereken temel nokta; gıda üzerinde kurulan tahakkümün en önemli “teknik” aracı olan “biyoteknoloji” ile bu tahakkümün ekonomi politik nedeni olan “küresel kapitalizm”in bir merkezde bütünleşmesiyle meydana gelen ve bizim “biyoteknoloji kapitalizmi” olarak adlandırdığımız yeni bir sermaye örgütlenmesinin içinde yaşadığımız süreçte giderek daha fazla belirleyici olmaya başladığıdır. Bu yeni örgütlenme, gıdaya tahakkümü adeta kurumsallaştırdığı gibi, bu tahakkümün biyopolitik sonuçları açısından demokrasi ve özgürlükleri de anlamsızlaştıracak emperyalist bir zemine yerleşmeye başlamıştır ki, bunun adı ekolojik emperyalizmdir.

SONUÇ

Emperyalizm, esas olarak kapitalist yayılmayla birlikte kurumsallaşmaya başladığı 20.Yüzyıl’ın başlarından günümüzdeki küreselleşme sürecine kadar kapitalizmin yeni özelliklerine bağlı olarak

---

⁶⁵ Aykut Çoban, “Biyoteknoloji, Habermas ve Kendimiz Olmak”, *Mülkiye*, Sayı 242, Kış 2004, s.237.

⁶⁶ Vandana Shiva, *Çalınmış Hasat-Küresel Gıda Soygunu*, s. 28-29.

önemli niteliksel değişimler geçirmiş ve bu değişimle birlikte farklı emperyalizm kuramları da oluşturulmuştur. Bütün bu evrimsel süreç içerisinde ekolojik emperyalizmi çağrıştıran olgular yüzyıllardır mevcut olmakla birlikte, böylesine bir emperyalist süreci kuramsal olarak açıklamak için, ekolojik sisteme yönelik daha belirgin, köklü bir tahribat ve tahakküm oluşmasına yol açan hissedilir, somut sorunlar son zamanlarda ortaya çıkmış, belirginleşmeye başlamıştır. Yaşam üzerine doğrudan etkili olan bazı önemli gelişmeler yeni ve daha kapsamlı, bütüncül bir emperyalizm kuramı oluşturma gerekliliğini ortaya koymaktadır. Örneğin biyoteknoloji alanındaki devrim olarak nitelendirilen (genetik devrimi) gelişmeler, su ve gıdanın metalaştırılması süreci, ilaç sanayisindeki tekelleşme, nükleer teknolojinin ve nükleer, kimyasal, biyolojik silahlanmanın geldiği boyutlar, bütün bu gelişmelerin yaşam alanlarında ve toplumsal sistemler içerisinde, insanın da yaşama özgürlüğünü yok edecek tehlikelerle beliren yeni tahakküm ilişkilerinin doğuruyor olması, ekolojik emperyalizm kavramını klasik (ve ardıllarındaki) emperyalizm kuramlarının kavramsal koordinatlarıyla açıklamanın yetersizliğini ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden ekolojik emperyalizmin kuramsal içeriğini, yeni kavramsal koordinatları, yeni somut gerçekliklerle besleyerek oluşturmak gerekmektedir.

Bu kuramsal açıklama bütün boyutlarıyla ele alındığında, iyilik sıfatıyla sürekli olarak yararlı olduğu konusunda yerleşmiş bir kanı uyandırılan teknolojinin, özellikle biyolojik süreç ve gıda ile mündemiç olan teknolojinin, aslında her zaman “iyi” olamayabileceği ve neye hizmet ettiğinin de tek başına sınıfsal olmayan bir açıklamayla anlaşılamayacağı, özellikle “yaşambilimleri” adı altında gösterilerek olumlanan “biyoteknoloji”nin “biyoteknoloji kapitalizmi”ne dönüşme süreci dikkate alındığında, net bir şekilde ortaya çıkacaktır. Bu aşamada hem emperyalizmin yeni veçhesini, hem gıda üzerinden inşa edilen tahakküm zincirini hem de ekolojik gerçekliğin toplumsal gerçekliği de içine alacak biçimde geniş ölçüde algılandığı ekosistem tanımlanması çerçevesinde doğa-toplum ilişkilerini ve bu ilişkiden doğan üretim-tüketim sürecini, bu sürecin devamlığını sağlayan makro düzlemde *emperyalizm*, mikro düzlemde *tahakküm*, kültürel düzlemde *hegemonyayı* birbirleriyle bağlantılarıyla birlikte ayrıntılı olarak çözümlemek ekolojik emperyalizm kuramını daha da olgunlaştıracaktır. Elbette bu çerçevede, nihayetinde insanın da içinde bulunduğu topyekün yaşamın -emeğin ve doğanın- nasıl sömürüldüğünü belirleyerek, bu sömürü

çarkından çıkış yollarını aramak gerekmektedir. Bu doğrultuda, mevcut bilimsel/akademik birikimden de yararlanarak, yeni bir disiplinlerarası bilimsel yaklaşımla, bu süreci anlamamızı sağlayacak temel akademik disiplinler olan (biyopolitikaya odaklanan) siyaset biliminin ve sosyal çevre bilimlerinin bu yeni süreçteki temel argümanlarını ortaya koymak da önem kazanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Agamben, Giorgio, *Auschwitz'den Artakalanlar: Tanık ve Arşiv*, Çev. Ali İhsan Başgöl, BK Yayınları, Ankara, 2004.
- Altieri, Miguel A-Rosset, Peter, "Biyoteknoloji Tarımın Sorunlarını Çözebilir mi?", Çev. Baha Kuban, *Bilim ve Ütopya*, Mart 2001.
- Aydın, Zülküf, "Genetik Mühendisliği, Az Gelişmiş Ülkelerde Yoksulluk ve Gıda Sorunu", *Toplum ve Bilim*, Sayı, 85, Yaz, 2000.
- Aytaç, Ahmet, "İmparatorluk: Bir Manifesto Çağrısı", *SBF Tartışma Metinleri*, No:48, Haziran, 2002.
- Bağce, H.Emre, "Emperyalizm Kuramları ve Amerikan Kamu Diplomasisi", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı 28, Mart, 2003.
- Bauman, Zygmunt, *Küreselleşme*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Beck, Ulrich, "World Risk Society as Cosmopolitan Society: Ecological Questions In a Framework of Manufactured Uncertainties", *Human Footprints on The Global Environment*, (Eugene A.Rose-Andreas Diekmann v.d. Ed.), The MIT Pres, London, 2010.
- Bentham, Jeremy, "Panoptikon ya da Gözetim Evi", *Panoptikon/Gözün İktidarı*, (Haz. Barış Çoban-Zeynep Özarslan), Su Yayınları, İstanbul, 2008.
- Blank, Robert H - Hines, Samuel M, *Biology and Political Science*, Routledge, London and Newyork, 2002.
- Buharin, Nikolay, *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, Çev. Uğur Selçuk Akalın, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2005.
- Çepel, Necmetin, *Çevre Koruma ve Ekoloji Terimleri Sözlüğü*, TEMA Yayınları, İstanbul, 1996.
- Çoban, Aykut, "Türkiye'de Ana Rahmindeki Embriyonun Hukuki Statüsü", *6.Ankara Biyoteknoloji Günleri: Biyoteknoloji, Biyogüvenlik ve Sosyo-Ekonomik Yaklaşımlar*, Ankara, A.Ü. Biyoteknoloji Enstitüsü Yayını, 2007.
- Çoban, Aykut, "Biyoteknoloji, Habermas ve Kendimiz Olmak", *Mülkiye*, Sayı 242, Kış, 2004.
- Çoban, Aykut, "Türkiye'de GDO Düzenlemesi ve Sosyo-Ekolojik Sorunlar", *Görünmez Elin Ekolojisi/Biyogüvenlik ve GDO*, Ekoloji Kolektifi (Haz. Yay.), Ankara, 2010.

- Dam, Petra J.E.M van-Verstegen, S.Wybren, "Environmental History: Object of Study and Methodology", *Principles of Environmental Sciences*, (Ed.Jan J.Boersema-Lucas Reijnders), Springer, Amsterdam, 2009.
- Diamond, Jared, *Tüfek, Mikrop, Çelik*, Çev. Ülker İnce, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 2008.
- Euchner, Walter, "Baba Ben Niye Faşist Oldum?", *Biyo-Politikanın Temelleri ve Sınırları Üzerine*, Çev. Kaan H.Ökten, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2004.
- Foucault, Michel, *İktidarın Gözü*, Çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Foucault, Michel, *Toplumunu Savunmak Gerekir*, Çev. Şehsuvar Aktaş, YKY Yayınları, İstanbul, 2008.
- Foster, John Bellamy, *Savunmasız Gezegen-Çevrenin Kısa Ekonomik Tarihi*, Çev. Hasan Ünder, Epos Yayınları, Ankara, 2002.
- Foster, John Bellamy, *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, Çev. Çiğdem Cıdamlı, Devrin Yayınları, İstanbul, 2005.
- Giddens, Anthony, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2001.
- Grove, Richard H, *Green Imperialism*, Cambridge University Press, New York, 1995.
- Güler, Birgül Ayman, *Yönetim Düşünü İçin Araştırma Alanını Belirlemek*, Çalışma Notu, 30 Mart 2006.
- Handelman, Howard, *Üçüncü Dünyanın Meydan Okuyan İlerleyişi*, Çev. Kerim Kaya ve Saadet Yıldız, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2004.
- Ho, Mae-Wan, *Genetik Mühendisliği*, Çev. Emral Çakmak, İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.
- Hobson, John, *Imperialism: A Study*, J. Nisbet, Londra, 1902.
- Kaan H.Ökten, "Sosyo-Politik Dünyanın Fennileşmesi Üzerine", *Biyo-Politikanın Temelleri ve Sınırları Üzerine*, Çev. Kaan H.Ökten, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2004.
- Kışlalıoğlu, Mine-Berkes, Fikret, *Çevre ve Ekoloji*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.
- Koçtürk, Osman N, *Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi*, Toplum Yayınevi, Ankara, 1966.
- Koçtürk, Osman N, *Açlık Korkusu*, Ata Yayınları, Ankara, 1969.
- Koçtürk, Osman N, *Barış ve Emperyalizm*, Ararat Yayınevi, İstanbul, 1968.
- Lenin, Vladimir İ, *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması: Emperyalizm*, Çev. Olcay Geridönmez, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2008.
- Loomba, Ania, *Kolonyalizm-Postkolonyalizm*, Çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000.
- Magdoff, Fred-Tokar, Brian, "Tarım ve Gıda Krizi", *Monthly Review Dergisi*, Sayı 23, Haziran, 2010.
- Marks, Karl-Engels, Friedrich, *Sömürgecilik Üzerine*, Çev. Muzaffer Erdost, Sol Yayınları, Ankara, 1997.

- Negri, Antonio, *İmparatorluktaki Hareketler*, Çev. Kemal Atakay, Otonom Yayınları, İstanbul, 2005.
- Oğuz, Şebnem, “Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Mekansal Farklılaşmalar ve Devletin Dönüşümü”, *Kapitalizmi Anlamak*, (Haz. Demet Yılmaz vd.), Dipnot Yayınları, Ankara, 2006.
- Ponting, Clive, *Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü*, Çev. Ayşe Başçı, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Revel, Judith, *Michel Foucault: Güncelliğin Ontolojisi*, Çev. Kemal Atakay, Otonom Yayınları, İstanbul, 2005.
- Reyhan, Hakan-Çobanoğlu, Nesrin, “Biyopolitika-Biyoetik açısından Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar ve Tüketici Hakları”, *II. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu/Bildiriler Kitabı*, (Ed. Aşkın Yaşar-Ali Yiğit-Serdar İzmirli), Konya, 2008.
- Savran, Sungur, *Kod Adı Küreselleşme: 21.Yüzyıl'da Emperyalizm*, Yordam Yayınları, İstanbul, 2008.
- Shiva, Vandana, *Çalınmış Hasat-Küresel Gıda Soygunu*, Çev. Ali K. Saysel, bgst Yayınları, İstanbul, 2006.
- Timur, Taner, *Felsefi İzlenimler*, İmge Yayınları, Ankara, 2005.
- Timur, Taner, “Küreselleşme'den İmparatorluk'a 11 Eylül: Dönüm Noktası mı?”, *Praksis*, Sayı, 7, Yaz, 2002.
- Tüketici Hakları Derneği, *GDO Raporu*, Ankara, 2004.
- W.Crosby, Alfred, *Ecological Imperialism the Biological Expansion of Europe, 900-1900*, Melbourne, 1991.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONUNDA MUSUL VİLAYETİ'NDE İNGİLİZ YÖNETİMİNİN KURULMASI

İhsan Şerif KAYMAZ*

19. yüzyılın sonlarından başlayarak, emperyalist devletlerin sömürgelerinde uyguladıkları yönetim tekniklerini değiştirmeye başladıklarını görüyoruz. Bu devletlerin öncüsü konumunda olan "üzerinde güneş batmayan" Britanya İmparatorluğu, bu sürece de öncülük etmiştir. Askeri işgale dayanan doğrudan sömürgecilik yerine, işbirlikçi yerel yöneticilerin kullanılmasına dayanan dolaylı sömürgecilik yöntemini ilk uygulayan odur. Bunun, doğrudan sömürgeciliğe göre çok daha masrafsız ve kârlı olduğu anlaşılınca emperyalist devletler Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, günümüze dek devam eden süreçte, dolaylı sömürgecilik yöntemini yaygın olarak uygulamaya başlamışlardır. Makalede, 1918-1925 yılları arasında Musul vilayetinde (bugünkü Kuzey Irak'ta) İngiliz yönetiminin kurulması anlatılmaktadır. Bu bağlamda İngiltere'nin karşılaştığı yörenin ve dönemin özgün koşullarından kaynaklanan zorluklar ve bunların ne şekilde aşılmaya çalışıldığı irdelenmiştir. Büyük ölçüde İngiliz arşiv belgelerine dayanılarak yapılan çalışmada 2003 tarihinde yayınlanan Yazarın Musul Sorunu başlıklı kitabından da yararlanılmıştır.

Anahtar Sözcükler: İngiltere, emperyalizm, Musul, Kürtler, Asuriler, Irak/Mezopotamya, Türkiye.

EMPERYALİZMİN DEĞİŞEN YÖNETİM TENİKLERİ

Birinci Dünya Savaşı başlarken İngiliz resmi çevrelerindeki egemen görüş, Britanya İmparatorluğu'nun gücünün ötesinde genişlediği, bu nedenle yeni toprak kazanımlarının riskli olacağı şeklindeydi.¹ Bu bağlamda Osmanlı topraklarının paylaşımı tereddüt konusu olmuştu. Sorun, belli bir bölgenin güç kullanılarak nasıl ele geçirileceği değil; nasıl elde tutulacaktıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasıyla edinilecek geniş toprakların belli bölgelerinde askeri güç konuşlandırılması hem çok masraflı olurdu, hem de bu durum süreç içinde yerel halkın tepkisine yol açardı. Bu ise, giderek daha fazla güç kullanımını ve daha fazla harcama yapılmasını gerektirirdi. Sonuçta, kaçınılmaz olarak geri çekilme seçeneği ile karşılaşılırdı. Britanya İmparatorluğu'nun, doğulu bir halk karşısında yenilgiye uğraması anlamına gelecek olan bu durum, İmparatorluğun diğer bölgelerinde yaşayan halklar için olumsuz bir örnek oluşturacağından tüm İmparatorluğun geleceği tehlikeye girerdi. Demek ki İngiltere, eğer İmparatorluğunu muhafaza etmek

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ CAB 27/1: British Desiderata in Turkey-in-Asia, 30.06.1915.

istiyorsa, askeri yöntemlerin dışında, siyasi ve ekonomik yöntemler de geliştirmeliydi.²

Aslında İngiltere'nin bu konuda zaten zengin bir deneyim birikimi vardı. 1880'lerden başlayarak emperyalist savaşıma yeni aktörlerin katılması İngiltere'yi özellikle Afrika kıtasında geniş sömürgeler edinmeye zorlamıştı. Sömürge topraklarının çok fazla genişlemesi farklı sömürgecilik yöntemlerinin geliştirilmesini gerektirmişti. Amerika kıtası ile Pasifik ve Uzakdoğu'daki bazı sömürgeler, buralara İngiliz göçmenler yerleştirilerek kolonileştirildikten sonra, mali ve ticari hegemonya altına alınmış, nihayet bunlara siyasi özerklik verilmişti. İngiliz danışmanlar tarafından yönlendirilen yerel yöneticilerce yönetilen bu ülkelerden, salt askeri gücün sağlayabileceğinden çok daha büyük kazanımlar, nispeten küçük harcamalarla elde edilmişti. Bu yöntem kullanılarak, düşman devletlerin sınırlarında onlarla doğrudan çatışma riskini ortadan kaldıracak şekilde tampon devletçikler kurulmuş, geniş bir ittifaklar ağıyla da İmparatorluğun stratejik öncelikleri güvenceye alınmıştı. Yöntem ilk kez Hindistan sömürgesinde 1857 ayaklanmasından sonra uygulanmaya konmuştu. O tarihten sonra ülke, iç işlerinde bağımsız olan ama dış ilişkiler alanında hiçbir yetkileri bulunmayan yerel-bölgesel liderlerce yönetilmeye başlanmıştı. Tüm yerel yöneticilerin yanında birer İngiliz danışman bulunuyordu. Yerli halkın ödediği vergilerle kurulan ve Hintlilerden oluşan büyük bir ordu, İngiliz subayların komutasında bu karmaşık yönetimsel yapının polis gücü işlevini görüyordu. Bu ordu, Hindistan dışında Çin, İran, Singapur, Hong-Kong, Mısır, Sudan, Uganda gibi yerlerde de İngiliz çıkarlarını korumakta kullanılıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda, özellikle Osmanlı cephelerinde kullanılan bu ordu, İngiltere Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü savaşı kazanmasında başlıca etken olmuştu. İngiltere kazanıyor, hesabı ise İngiliz İmparatorluğu adına cephelerde savaşan Hintliler canlarıyla ödüyorlardı. Bundan daha karlı bir iş olamazdı.

20. yüzyılın başında genişlemelerinin sınırına dayanmış olan emperyalist devletlerin amacı öncelikle ellerindekini korumak, etki alanları dışında kalan yerlere ise, *açık kapı* politikası ve *serbest ticaret* ilkesinden yararlanarak nüfuz etmektir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra doğrudan sömürgecilik yöntemlerinin kullanılmasını zorlaştıran iki büyük tehlike ortaya çıkmıştı: azgelişmiş ülkelerde yükselen ulusalcı akımlar ve Bolşevik devriminin ardından dünya-

---

² William Stivers, *Supremacy of Oil: Iraq, Turkey and the Anglo-American World Order, 1918–1930*, London/Ithaca, Cornell University Press, 1982, s. 19–20.

ya yayılan sosyalist düşünce. Emperyalizmin çıkarlarına hizmet edecek yerli elitleri kullanarak “milli” yönetimler kurmak, hem ulusalcılığın ve sosyalizmin olası tehlikelerini azaltacağı için, hem de daha ucuza mal olduğundan ötürü en uygun yöntemdi. Bu yöntemi hukuksal bir zemine oturtma gereksinimini karşılamak için bütünüyle emperyalist güçlerin denetiminde uluslararası bir örgüte gereksinim vardı.³ Milletler Cemiyeti bu amaçla kuruldu.

SÖMÜRGEÇİLİĞİ WILSON İLKELERİNE UYARLAMA ÇABALARI

Birinci Dünya Savaşı biterken, zaferin kazanılmasındaki payı nedeniyle ABD'nin önceliklerinin İtilaf Devletleri'nce göz ardı edilemeyeceği ve savaş sonrası düzenlemelerinin Wilson ilkelerine uygun olarak yapılacağı herkesçe biliniyordu. Bu, savaş sırasında kazanılan topraklarda doğrudan sömürge yönetiminin uygulanamayacağı anlamına geliyordu. Aslında Birinci Dünya Savaşı sonrası koşullarında, yukarıda açıklanan nedenlerle, doğrudan sömürge yöntemlerinin uygulanması akılcı da değildi. Sorun, sömürgeciliğin yerine neyin konacağıydı. Bu belirsizlik, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılan topraklar açısından geçerliydi.

Kasım Bildirisi ve Kurulması Öngörülen Yönetim Şekli Üzerindeki Tartışmalar

8 Kasım 1918'de İngiltere ve Fransa, işgal edilen Osmanlı topraklarındaki halklara hitaben ortak bir bildiri yayınladılar. Bildiride, her iki ülkenin amacının, uzun süredir Türk boyunduruğu altında yaşayan halkların kurtarılması olduğu ileri sürülüyordu. Yerli halklara, kendi özgür seçimleriyle ve kararlarıyla kendi ulusal yönetimlerini oluşturabilmeleri ve bu yolla kurulacak yönetimlerin normal işlevlerini yerine getirebilmeleri için destek ve etkin yardım sağlanmasıyla yetinilecek, birtakım kurumların dayatılması söz konusu olmayacaktı.⁴

Sykes-Picot Antlaşması'nın yarattığı olumsuz etkiyi dağıtmayı ve Wilson ilkelerine uyum sağlamayı amaçlayan bu metin, İtilaf Devletleri'nin daha önce gerçekleştirdikleri tüm düzenlemelerle çelişiyordu. Bildiride daha ilk bakışta göze çarpan bazı belirsizlikler vardı. Örneğin, “halkın özgür seçim ve kararı” ile neyin kaste-

³ Stivers, a.g.e., s. 20–22.

⁴ Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record 1914–1956, Derl. J.[acob] C.[olleman] Hurewitz, Vol. II, New York, D. Van Nostrand Co., Inc., 1958, s. 30.

dildiği, “destek ve etkin yardım”ın ne anlama geldiği, bunun kapsam ve süresinin ne olduğu belli değildi.⁵ Bildirinin yayınlandığı gün İngiliz yetkililerinin Şerif Hüseyin’in iki oğlu Abdullah ve Zaid’e Aşağı ve Yukarı Mezopotamya’da yöneticilik önermeleri, bildiriye yerli halkların “kendi özgür seçim ve kararlarıyla kendi ulusal yönetimlerini oluşturacakları” vaadiyle açıkça çelişiyordu ve bu durum İngiliz hükümetinin samimiyetsizliğini ortaya koyuyordu. Nitekim Bağdat’taki İngiliz Sivil Komiseri Albay Arnold Talbot Wilson, bildiriye vaatlerin yerine getirilmesi durumunda Mezopotamya’daki tüm kazanımların yitirileceği ve bölgedeki İngiliz görevlilerin güvensizliğe sürüklenmeleri nedeniyle yönetimde zorluklar yaşanacağı uyarısında bulunurken,⁶ İngiliz yönetiminin Doğu İşleri Sekreteri Gertrude Bell, hükümetinin politikasını “çelişkili”, “belirsiz” ve “dürüst olmayan” sözcükleriyle niteliyordu.⁷

Aslında, Kasım Bildirisi’nde ne söz verilmiş olursa olsun, Mezopotamya’da etkin bir İngiliz denetimi kurulması gerektiği konusunda Londra’daki hükümet ile Bağdat’taki işgal yönetiminin yetkilileri arasında herhangi bir görüş ayrılığı bulunmuyordu.⁸ Sorun, denetimin yöntemi konusundaydı. Uluslararası koşullar ne ilhaka, ne de Bağdat’taki yetkililerin önerdiği türden resmi bir himayeye olanak veriyordu. Hükümete göre Mezopotamya’da, 1882–1914 yılları arasında Mısır’da uygulanana benzer dolaylı bir yönetim biçimi hayata geçirilmeli, yani görünürde yerli bir yöne-

---

⁵ Paul C. Helmreich, *From Paris to Sevres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, Columbus, Ohio State University Press, 1974, s. 9; Jukka Nevakivi, *Britain, France and the Arab Middle East 1914–1920*, Londra, Athone Press, 1963, s. 82; Briton Cooper Busch, *Britain, India and the Arabs (1914–1921)*, Los Angeles, University of California Press, 1971, s.198–200, dn. 71–75; Henry A. Foster, *The Making of Modern Iraq: A Product of World Forces*, Londra, Williams and Norgate Ltd., 1939, s. 67–68.

⁶ L/P-S/10/781, P.4722–5104: Wilson → Montagu, Bağdat, 16, 17, 20.11.1918.

⁷ Nevakivi, a.g.e., s. 83–84.

⁸ CAB 27/24: Minutes of the 39th Meeting of the Eastern Committee, 27.11.1918, “Policy in Arabia,” Note by Indian Office; FO 371/4149, W 44/144: Wilson → Montagu, Bağdat, 21, 22.07.1919; H. V. F. Winstone, Gertrude Bell, Londra, Jonathan Cape, 1978, s. 215; Arnold Talbot Wilson, *Mesopotamia, 1917–1920: A Clash of Loyalties. A Personal and Historical Record*, Londra, Oxford University Press, 1931, s. 104, 109, 117–118; Busch, a.g.e., s. 275, 301–302; Philip Willard Ireland, *Iraq: A Study in Political Development*, Londra, Jonathan Cape, 1937, s. 136–139; Peter Sluglett, *Britain and Iraq, 1914–1932*, Londra, Ithaca Press, 1976, s. 23, 26, 34–38; Nevakivi, a.g.e., s. 83–85, 136.

tim olmalı ama ülke, İngiliz danışmanlarınca yönetilmeliydi.⁹ İş, uygun yönetim formülünü bulmaktaydı. Bu sorun manda sisteminin geliştirilmesiyle aşıldı.

Manda Sistemi

Savaştan yenilgiyle çıkan devletlerden ayrılacak ülke halklarının, kendi kendilerini yönetecek düzeye gelene dek, galip devletlerce vekâleten yönetilmelerini öngören manda sistemi, sömürgeciliğin kötü adını ve uygulamalarını gizlemek ve ona günün koşullarına uygun bir görünüm vermek amacıyla geliştirilmiştir. Güney Afrikalı General Jan C. Smuts'un formüle ettiği bu yöntemle ilgili kurallar, Milletler Cemiyeti Antlaşması'nın 22. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre "modern dünyanın zor koşullarında kendi kendilerini yönetmekten aciz" halkların refah ve gelişmeleri, "kutsal bir uygarlık görevi" olarak, "kaynakları, deneyimleri ve coğrafi konumları bu sorumluluğu yüklenmeye uygun olan ve bunu kabul eden gelişmiş uluslara" emanet edilecekti. Bu "kutsal görev" *mandataire* (vekil) sıfatıyla Milletler Cemiyeti adına yerine getirilecekti. İlgili halkların gelişme derecelerine, ülkelerin coğrafi durumlarına ve ekonomik koşullarına göre üç tür manda belirleniyordu. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan halklar, kendi kendilerini yönetmeye en yakın durumda bulunanlar olarak kabul ediliyor ve bunlara A tipi manda deniliyordu.¹⁰

Manda, Avrupa'nın uyguladığı doğrudan sömürgecilik anlayışına karşı olduğunu ileri süren ABD'nin baskısıyla geliştirilmiş bir yöntemdir. Bu sayede ABD, düzeni, güvenliği ve istikrarı Avrupalılarca sağlanacak olan ülkelere, açık kapı politikası ve serbest ticaret ilkesini kullanarak, sermayesi ile yerleşecek; böylece, savaşın kazanılmasına yaptığı katkıyı ekonomik kazanca dönüştürebilecekti.

Musul'un Statüsü Sorunu

1916 tarihli Sykes-Picot Antlaşması'yla Musul Fransız etki alanına bırakılmıştı. Bunun nedeni, Doğu Anadolu'da kurulması öngörülen Rus etki alanı ile sınırdaş olmaktan kaçınan İngiltere'nin, Fransa'yı bir tampon olarak kullanmak istemesiydi. Ancak Bolşevik ihtilalinden sonra Rusya sahneden çekildiğine göre, İngil-

---

⁹ FO 371/5227, E 7459/2719/44: Montagu → Wilson, Londra, 28.11.1918; Wilson, a.g.e., s. 110–111, 114, Busch, a.g.e., s. 279.

¹⁰ Mehmet Gönübol, *Milletlerarası Siyasi Teşkilâtlanma*, 3. B., Ankara, A. Ü. S. B. F. Yay., 1975, s. 108–110.

tere açısından Musul'u Fransa'ya bırakma gereksinimi ortadan kalkmıştı. Üstelik savaş sırasında yaşamsal bir ürün haline gelen ve bölgede bol miktarda bulunan petrol, vilayetin mutlaka İngiliz etki alanına alınmasını gerektiriyordu. Ekim 1918'de İngiltere, Fransa'ya bu yönde bir nota vermiş,¹¹ Aralık ayında ise, Londra'da bir araya gelen Lloyd George ve Clemenceau, pazarlık sonucunda anlaşmaya varmışlardı. Buna göre Fransa, Musul petrollerinden kendisine pay verilmesi karşılığında, Musul'un İngiliz etkinlik alanına devrini kabul etmişti.¹²

Bağdat'taki İngiliz işgal yönetimi stratejik ve ekonomik gerekçelerle, Musul vilayeti ile Bağdat ve Basra vilayetlerinin bir bütün olarak Mezopotamya'da kurulacak devletin içinde yer alması gerektiğini savunuyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise, Musul'un hukuksal statüsü üzerindeki belirsizlik bütünüyle ortadan kalkmadan, yani Fransa, Musul üzerinde Sykes-Picot Antlaşması'ndan kaynaklanan haklarından kesin olarak ve resmen vazgeçmeden hiçbir idari düzenleme yapılamayacağını bildirdi.¹³ Aslında Osmanlı Devleti'yle henüz barış antlaşması imzalanmamış olması da, işgal altındaki Osmanlı topraklarının, o arada Musul'un hukuksal statüsünü belirsiz kılıyordu. Ancak bu durum İngiliz Dışişlerince hiç dikkate alınmıyordu. Çünkü Bâb-ı Âli'nin itiraz edebileceği düşünülüyordu.

Düzenin Sağlanmasında Karşılaşılan Güçlükler

Mezopotamya genelinde ve Musul vilayetinde yönetsel bir düzen oluşturulmasıyla ilgili asıl zorluk, ülkenin hukuksal statüsündeki belirsizlikten değil, toplumsal yapının niteliğiyle ilgili iç dinamiklerden kaynaklanıyordu. Bu konuda en gerçekçi saptamaları, aynı zamanda döneminin en yetkin Ortadoğu uzmanlarından olan ve ömrünün büyük bölümünü bölgeyi incelemekle geçiren

¹¹ FO 406/40: R. Cecil → Pichon, Londra, 8.10.1918. Correspondence Respecting Eastern Affairs.

¹² Harry N. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913–1923*, New York, Howard Fertig Inc., 1966, s. 212; David Fromkin, *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East 1914–1922*, Londra, Penguin Books Ltd., 1991, s. 375; Nevakivi, a.g.e., s. 86–91; George Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, 2.B., Ithaca, New York, Cornell University Press, 1958, s. 73; Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East 1914–1956*, Londra, The John Hopkins Press, 1963, s. 50–51; Henry Harford Cumming, *Franco-British Rivalry in the Post-War Near East: The Decline of French Influence*, Westport, Connecticut, Greenwood Press, 1986, c. 1938 (Oxford University Press), s. 59, 62–65.

¹³ Busch, a.g.e., s. 273–274.

Gertrude Bell yapmıştır. 1908 devriminden hemen önce, Musul'a gelen ve devrimin bölgedeki sonuçlarını inceleyen Bell, Musul'u, yüzlerce yıldır zengin ve güçlü Arap ailelerinin yönettiği bir kent olarak tanımlamaktadır. Devrimden sonra merkezin etkinliği artmış olsa da, anayasal düzenin yaşamın temel dinamiklerini değiştirebileceğinden kuşkuludur. Çünkü baskı ve zor yoluyla elde ettikleri güç ve serveti korumaya kararlı olan yerel iktidar sahipleri, bu konumlarını dış güçlerin tehditlerine karşı koyacaklardır. Bell'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki varlığı yazılı kurallara değil, yazılı olmayan yasalara, yönetim ilkelerine ve çok uzak bir geçmişten gelen boyun eğme alışkanlığına dayanmaktaydı. Osmanlı düzeninin bölgedeki etkin unsurları valiler ya da askeri komutanlar değil, köy ağaları aşiret şefleri ve yerel seyitlerdi. Bunlar ise, güçlerini ne Sultan'dan ne de Anayasadan alıyorlardı. Onların sahip oldukları toplumsal gücün kaynağını, halkın gündelik yaşamını düzenleyen ve kuşaklardan süregelen özgün ilişki kalıpları oluşturuyordu. Bell, bölgenin gelişmişlik düzeyinin İngiliz tarihiyle karşılaştırıldığında, henüz *Magna Carta*'nın bile gerisinde, olsa olsa *Moot Court* aşamasında bulunduğu saptamasını yapıyor ve Arap ulusu diye bir şeyden söz etmenin olanaksız olduğunu ileri sürüyordu. Bu denli geri kalmış bir topluma gelişmiş kurumları dayatmaya kalkışmak olumsuz sonuçlar yaratırdı. İletişim olanaklarının yaygınlaşması, halkın aydınlanması ve güçlü bir merkezî otoritenin kurulması mevcut toplumsal yapıyı zaman içinde çözecekti; ama bu çok uzun ve zor bir süreci gerektirmekteydi. Dolayısıyla Bell'e göre, kurulması öngörülen İngiliz yönetimi bu analize uygun olarak ve mevcut yapıyla uzlaşacak biçimde örgütlenmeliydi.¹⁴ Bell'in öngörülerini dikkate alan Wilson, Dışişleri Bakanlığı'nın uyarılarını göz ardı ederek, Musul vilayetinde doğrudan Bağdat'taki merkeze bağlı bir yönetim oluşturdu.¹⁵

Türk ordusu çekilirken Türk memurlar da onlarla birlikte gitmiş, giderken de tüm resmi belge ve kayıtları imha etmişlerdi. Yerli nüfus içinde Türk memurların boşluğunu doldurabilecek nitelikte hemen hiç kimse yoktu. Bu yüzden İngilizler, Hintlileri kullanarak

---

¹⁴ Gertrude Bell, *The Basis of Government in Turkish Arabia*, 1916'dan aktaran Elie Kedourie, *England and the Middle East. The Vital Years: 1914-1921*, Londra, Bowes and Bowes Publishers Ltd., 1956, s. 199-201; Gertrude Bell, *The Arab of Mesopotamia*, Basra, 1917, s. 11-12, 21; *The Letters of Gertrude Bell*, Vol. II, Ed. Florence Bell, Londra, Ernest Benn, 1927, s. 464.

¹⁵ Stephen Hemsley Longrigg, *Iraq 1900 to 1950: A Political, Social and Economic History*, 3.B., Beyrut, Oxford University Press, 1968, s. 102, 107; Sluglett, a.g.e., s. 34-35; Ireland, a.g.e., s. 186.

ve hem merkez, hem de taşra örgütlerinde Türklerin uyguladıkları yönetim, toprak ve vergi sistemlerini aynen koruyarak örgütlenmeye çalıştılar. Sancak ve livalar eyalet adıyla yeniden düzenlendi. Irak genelinde on-altı eyalet oluşturuldu. Bunlardan Musul, Kerkük, Erbil ve Süleymaniye Musul vilayetindeydi. Kaza ve nahiyelerde Osmanlı dönemindeki yapılanmaya hiç dokunulmadı. Her eyalete, Bağdat'taki Sivil Komiser'e bağlı olan ve eyaletin her türlü yönetsel, parasal ve hukuksal işlerinden sorumlu olan birer siyasi görevli atandı. Musul'da G. E. Leachman, Kerkük'te S. H. Longrigg, Süleymaniye'de ise E. W. C. Noel işgalin ardından siyasi görevli olarak göreve başladılar. Eyalet merkezlerinde, yerel ileri gelenlerle memurların yer aldığı ve başkanlığını siyasi görevlilerin yaptığı eyalet konseyleri oluşturuldu. Belli sayıdaki kazaların sorumluluğu eyalet merkezindeki siyasi görevlilere bağlı olarak faaliyet gösteren siyasi görevli yardımcılara verildi. Bunlar, aşiretler hakkında bilgi toplamak, halkla iyi ilişkiler kurmak, yönetime bağlılığını sağlamaya çalışmak ve vergi toplamakla görevliydi. Kaza ve nahiyelere yerel aşiret şefleri arasından birer kaymakam ve nahiyeye müdürü atandı.¹⁶

Halkın Tepkisi ve “Plebisit”

İngiliz işgaline Musul halkının tepkisi genelde olumsuzdu. Hıristiyan halk, Fransız Katolik misyonerlerinin yıllardır süren etkisi altındaydı ve Fransız yönetimi altına girme beklentisi içindeydiler. Sykes-Picot Antlaşması ile Musul vilayetinin Fransa'nın payına bırakılmış olması da bu beklentilerini körüklüyordu. Çoğunlukla Türklere yakınlık duyan Müslüman halk ise Türk yönetimine geri döneceği umudunu taşıyordu. Genelde bir tereddüt söz konusuydu; çünkü Türk yönetimine dönme isteğinin açığa vurulması da; Türklerin geri dönmeleri olasılığı karşısında İngilizlere bağlılık bildirilmesi de tehlikeli olabilirdi.¹⁷

İngilizler halkın desteğini kazanabilmek için propaganda çalışmalarına hız verdiler. Bu amaçla işgalin hemen ardından, vilayetin başlıca merkezlerinde gazete çıkarmaya başladılar. Musul'da

¹⁶ FO 371/4149, W 44/120301: “Mesopotamia Administrative Record during British Occupation,” Memorandum by Political Department, India Office, 20.08.1919; FO 371/5069, E 12856/11/44: “Administration Report on the Arbil Division for the Year 1919,” by W. R. Hay, 19.10.1920; “Administration Report on the District of Keui Sanjaq for the Year 1919,” by W. R. Hay, 19.10.1920; FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050, *Precis of Affairs in Southern Kurdistan During the Great War*; Longrigg, a.g.e., s. 108–112.

¹⁷ FO 371/4149, W 44/120301; Longrigg, a.g.e., s. 94–95.

El-Musul, Kerkük'te *Necme* adlı gazeteler yayına başladı. Başlangıçta her iki gazete Arapça olarak yayınlanırken, kısa bir süre sonra Kerkük halkının isteği ile *Necme* gazetesinin yayını Türkçe olarak sürdürüldü. Süleymaniye'de ise 1919 yılında Kürtçe olarak *Pişkevtin* (İleri) adlı bir gazetenin yayınına başlandı. Önceleri İngiliz propagandası yapan bu gazeteler, Türk etkisinin giderek artması karşısında Türk karşıtı yayınlara ağırlık vermeye başladılar.¹⁸

Londra, Mezopotamya'da oluşturmayı tasarladığı düzene yasal bir zemin hazırlamak amacıyla bir plebisitle halkın eğilimlerinin belirlenmesine karar verdi. Wilson'a gönderilen yönergede halka üç soru sorulması isteniyordu: 1) Musul'un kuzey sınırından körfeze değin uzanan ve üç vilayeti içine alan topraklarda İngiliz vesayeti altında bir devletin kurulmasını destekliyorlar mı? 2) Eğer destekliyorsalardı bu devletin bir Arap emiri tarafından yönetilmesini istiyorlar mı? 3) Eğer istiyorlarsa emir olarak kimi yeğliyorlar?¹⁹

Yönergeyi alan Wilson, siyasi görevlilere gerekli emirleri verdi. Buna göre, İngiliz yönetimi ile işbirliği yapan kişiler aracılığıyla kamuoyu görüşünün hangi çizgide oluştuğu belirlenecekti. Genel eğilimin istenilen yönde olduğu anlaşılırsa, siyasi görevliler, halkı temsil ettikleri varsayılan yörenin ileri gelenleriyle toplantı düzenleyerek onlara topluca görüşlerini soracaklardı. Oylama ne bireysel, ne de gizli olacaktı. Resmi üniformalı İngiliz görevlilerinin düzenleyeceği toplantıya katılması istenen şeyhler, şefler ve seyitler kuşkusuz kendilerinden ne istendiğini bileceklerdi. Elde edilen "tatminkâr" yanıtlar tutanakla saptanarak merkeze gönderilecekti. "Tatminkâr" olmayan yanıtlar kayda alınmayacaktı. Eğer kamuoyu görüşünün istenen çizgide oluşmadığı, istenmeyen görüşlerin ağırlık kazandığı ya da görüşlerin kesin biçimde farklılık taşıdığı anlaşılırsa, Bağdat durumdan bilgilendirilmekle yetinilecek, toplantı yapılmayacaktı.

"Tatminkâr"(!) yanıtların derlenmesiyle 1918 yılının sonuna doğru açıklanan sonuçlar, doğal olarak tam Wilson'un istediği gibiydi. Yani ilk soruya tüm halk, ikinci soruya yalnız Araplar olumlu yanıt vermiş; emirin kim olacağı konusunda ise Arap nüfus arasında belirgin bir isim ön plana çıkmamıştı. "Plebisit" sonuçla-

---

¹⁸ Qassam Kh. Al-Jumaily, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, Yay. Haz. İzzet Öztoprak, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 1999, s. 134-140; Longrigg, a.g.e., s. 110.

¹⁹ FO 371/5227, E 7459/2719/44: Montagu → Wilson, Londra, 28.11.1918.

rının, halkın, üç vilayeti kapsayacak bir devletin, etkin İngiliz denetimi altında kurulmasını istediğini ortaya koyduğu ilan edildi.²⁰

İNGİLTERE’NİN ÖZERK KÜRDİSTAN YARATMA ÇABALARI

“Kürdistan” Yaratma Kararı

Savaşın son günlerinde Arnold Joseph Toynbee, bırakışma taslağına son biçimini vermekte olan Mark Sykes’a hitaben kaleme aldığı bir andırıda, eğer Mezopotamya’da İngiliz yönetsel denetimi altında bir Arap devleti kurulacaksa, güvenlik açısından bunun kuzeyinde, tıpkı Hindistan’ın kuzeybatı sınır bölgesinde olduğu gibi (Afganistan kastedilmektedir) bir tampon devletin yaratılması gereğine değinerek, bölgede İngiliz koruması altında özerk bir Kürdistan devletinin oluşturulmasını önerdi. Toynbee’ye göre özerk Kürdistan, Küçük Zap’ın güneyinden başlayıp, kurulması öngörülen Ermenistan devletinin güney sınırına değin uzanacak bölgeleri içine almalıydı.²¹ Sykes da özerk bir Kürdistan’ın oluşturulması gereğine inanıyordu; ancak onun açısından Kürdistan’ın gerekliliği, Mezopotamya’da kurulacak Arap devletinin güvenliğinden çok, Ermenistan devletinin kurulabilmesinin buna bağlı olmasından kaynaklanıyordu.²² İngiltere’nin Kürdistan politikasının oluşumunda bu görüşler belirleyici olmuştur.²³ Curzon, ülkesinin Paris Barış Konferansı’nda izleyeceği stratejiyi açıkladığı 6 Ocak 1919 tarihli yazısında, Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerinde İngiliz koruması altında bir Arap devletinin ya da devletlerinin kurulması, Botan çayının güneyinde Kürt aşiretlerinin İngiliz yol göstericiliği altında özerk bir devlet oluşturmaları, Büyük Zap Vadisi’nde ise Nesturîlerin özerk bir yönetim kurmaları için çalışılacağını belirtmiştir.²⁴

²⁰ FO 371/5228, E 8483/2719/44: “British Policy in Mesopotamia,” Report by Major Hubert Young, 19.07.1920; FO 371/9149, E 2523/1985/44: New Age, Vol. XXXII, No. 14, 1.2.1923, s. 213–214; Busch, a.g.e., s. 279–280, 293–294; Ireland, a.g.e., s. 168–172; Longrigg, a.g.e., s. 116–117.

²¹ FO 371/3407: Toynbee → Sykes, Londra, 22.10.1918; David McDowall, A Modern History of the Kurds, Londra, New York, I.B. Tauris and Co., Ltd., 1997, s. 118.

²² Busch, *Mudros to Lausanne: Britain’s Frontier in West Asia, 1918–1923*, Albany, State University of New York Press, 1976, s. 182–183; McDowall, a.g.e., s. 118.

²³ Helmreich, a.g.e., s. 27.

²⁴ FO 371/4156, W 44/519: Curzon → Calthorpe, Londra 6.01.1919.

Kısaca İngiltere'nin planı, Musul vilayetini Mezopotamya'da İngiliz mandası altında kurulacak olan Arap devletine bağlayarak, vilayet içindeki Kürtlere ve Nesturlere İngiliz koruması altında özerklik tanımak, bu şekilde oluşturulacak özerk Kürdistan yönetiminin, zaman içinde güney-doğu Anadolu'daki Kürtleri de içine almak suretiyle İngiliz etkinlik alanının kuzeyinde tampon bir devlete dönüştürülmesiydi. Fakat kurulması tasarlanan Kürdistan devletinin nerede, nasıl, ne şekilde oluşturulacağını kimse bilmiyordu. Tartışmalar iki ismi ön plana çıkardı: Wilson ve Noel.

Mezopotamya'daki İngiliz etki alanının mutlaka Musul vilayetini kapsaması gerektiğini düşünen Wilson'a göre, Kürtlere özerklik verilmesi, İngiltere bölgeye bütünüyle yerleştikten ve Musul vilayeti Mezopotamya'ya dâhil edildikten sonra değerlendirilmeliydi. Bu değerlendirme yapılırken de, henüz aşiret düzeyinde yaşayan ve hem toplumsal, hem de coğrafi olarak aşırı ölçüde parçalanmış durumda bulunan Kürtlerin, kendi geleceklerini belirleme ve kendi kendilerini yönetme şanslarının olmadığı; zaten tarih boyunca da bunu başaramadıkları; eğer bir Kürdistan devleti kurulacaksa, bunun ancak bir dış gücün etkin desteği ve yardımıyla gerçekleşebileceği gibi hususlar göz önünde tutulmalıydı. Wilson, bir Arap yönetimi altında yaşamak istemeyen ve birleşmeleri de olanaklı olmayan Kürtleri kazanabilmek için, Musul vilayetinin doğusunda bir aşiretler konfederasyonu kurulmasını, kuzeyinde ise bir özerk Kürt devletçikleri kuşağı oluşturulmasını önerdi.²⁵

Wilson'un önerilerine karşı çıkan ve Kürtlere karşı büyük bir yakınlık duyan Siyasi Görevli Binbaşı E. W. C. Noel, Wilson'un tersine, Kürtlerin kendi kendilerini yönetebilecek yeteneğe sahip olduklarını düşünüyordu. Kürtlerin Araplara karşı derin düşmanlık beslediğini bildiğinden, kurulacak bir Arap devletinin içinde yer almalarına karşı çıkıyordu. Dolayısıyla Noel'e göre, Musul vilayeti, Mezopotamya'da kurulması öngörülen Arap devletinin dışında tutulmalıydı. Eğer bağımsız bir Kürt devleti kurulamazsa, Kürtler için en uygun çözüm, geniş bir özerklikle onları Türk yönetimi altında bırakmak olurdu. Noel, Kürtlerin içinde yaşadıkları coğrafi ve toplumsal koşulların birleşmelerine olanak vermediğinin farkındaydı. Bu yüzden, Güney Kürdistan, Merkezî Kürdistan ve Batı

---

²⁵ FO 371/3384, W 44/18424: Wilson → Montagu, Bağdat, 27.10.1918; L/P-S/10/781, P 4779: Wilson → Montagu, Bağdat, 30.10.1918; L/P-S/10/781, P 5516: Wilson → Montagu, Bağdat, 7.12.1918; Wilson, a.g.e., s. 116, 123, 127-132, 134, 143-144; Busch, Britain..., a.g.e., s. 274-275, 301-302; Helmreich, a.g.e., s. 27, 203-204; Nevakivi, a.g.e., s. 136; McDowall, a.g.e., s. 121.

Kürdistan olarak adlandırdığı üç ayrı siyasi oluşum öneriyordu. Güney Kürdistan'ın merkezi Süleymaniye olmalıydı. Merkezî Kürdistan, bir Kürt-Hıristiyan oluşumu olarak Musul kenti çevresinde kurulmalıydı. Batı Kürdistan'ın ise merkezi Diyarbakır olmalıydı.²⁶

Musul Vilayetinin Kürt Bölgelerini Denetim Altına Almanın Zorluğu

Vilayetin Kürtlerin yaşadığı dağlık bölgelerini işgal etmenin ulaşım ve iletişim yetersizlikleri nedeniyle askeri açıdan riskli olduğunu değerlendiren İngilizler, ellerindeki deneyimli istihbarat uzmanlarını kullanarak bu bölgeleri dolaylı biçimde denetim altına alma yoluna gittiler. Emperyalist politikaların uygulanması için özel olarak yetiştirilmiş olan bu istihbarat uzmanları, bölgede uzun süre yaşamış, yöre halkını tanıyan, onların dillerini ve geleneklerini bilen, halkla olduğu kadar, ağa, şeyh, seyit gibi aşiret önderleriyle de doğrudan ilişki kurma becerisine sahip, deneyimli ve yetenekli insanlardı.²⁷ Kendisi de bölgede uzun süre kalmış olan ve hem yöreyi, hem de halkı iyi tanıyan Albay Wilson, bu uzmanları siyasi görevli ve siyasi görevli yardımcısı sıfatlarıyla çeşitli Kürt merkezlerine atadı.²⁸

Vilayetin doğusunda nüfusun neredeyse tamamı Kürt'tü ve bunların Hıristiyanlarla etkileşimleri olmadığı için onlara karşı olumsuz duygular beslemiyorlardı. Kuzeyde ise nüfus karışık, Hıristiyanlarla etkileşim yüksek, buna bağlı olarak da Hıristiyan ve Batı karşıtlığı yoğundu. Kabaca Büyük Zap ile birbirinden ayrılan bu iki bölgede yaşayan Kürtler arasında hemen hiçbir bağlantı yoktu.²⁹ Durumun farkında olan İngilizler, her iki bölgede farklı yöntemleri uygulamaya koydular. Doğuda, aşiret şefleriyle işbirliği yaparak, onların kurulu düzenlerini desteklemek ve güçlendirmek yoluna gittiler. Aldıkları maddi ve moral desteğe karşılık olarak, aşiret şefleri de İngiliz işgal yönetiminin kararlarına uygun davranılmasını ve vergilerin toplanmasını sağlayacaktı. Kuzeyde ise, aşiretler arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak ve bunları kö-rükleyerek etkinlik kurmaya çalıştılar. Kullandıkları yöntem aşiretlerden birini –doğal olarak güçlü olanı– diğerlerine karşı destekle-

²⁶ FO 371/4149: Note by Political Officer, Sulaimaniyah, in Regard to the Political Status of Kurdistan.

²⁷ FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; Busch, Mudros..., a.g.e., s. 183.

²⁸ FO 371/3385, W 44/187691: Wilson → Montagu, Bağdat, 9.11.1918.

²⁹ FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050.

mek ve ödeneğe bağlanan *güvenilir* yerel şefler aracılığıyla bölgede *düzeni* sağlamaktı. Bu geleneksel Osmanlı yöntemiydi ve aşiretler arası anlaşmazlıklar hiç eksik olmadığı için her zaman etkili olmuştu.³⁰

Özerk Kürdistan Oluşturma Girişimleri

17 Nisan 1919 günü Curzon'un başkanlığında toplanan Bakanlıklar arası Doğu İşleri Komitesi, Wilson'un önerilerini kabul ederek ona, tasarladığı özerk Kürt devletçikleri kuşağını oluşturması için yetki verdi.³¹ Plan derhal uygulamaya kondu.

Şeyh Mahmut Uygulaması

Berzenci aşiretinin şefi olan Şeyh Mahmut, Türkler çekilirken, İngilizlerin desteğini sağlayarak bir Kürt yönetimi kurmayı tasarlamış ve bu amaçla daha 1917 yılının sonunda İngilizlerle ilişki kurmuştu. Onun bu tasarısı, İngiliz planlarıyla örtüşüyordu.³² Wilson'un, Süleymaniye'ye siyasi görevli olarak atadığı E. W. C. Noel'e verdiği yönerge, asker gönderme olanağı bulunmayan bölgede, yerel şeflerle işbirliği içinde düzeni sağlaması; bu amaçla Süleymaniye, Cencemal ve Halepçe'ye uygun göreceği atamaları yapması; şeflere İngiliz yol göstericiliği ve koruması altında bir aşiretler konfederasyonu oluşturmalarını telkin etmesiydi.³³ Noel göreve başlar başlamaz Şeyh Mahmut'u Süleymaniye valisi olarak atadı. Ona verilen görev, düzeni kurmak, tarım ve ticaretin güvenlik içinde yapılmasını, vergilerin düzenli olarak toplanmasını sağlamaktı.³⁴

1 Aralık 1918'de Süleymaniye'ye gelen Wilson, Noel'in düzenlediği ve 60 kadar aşiret şefinin katıldığı bir toplantıyla uygulamayı resmen başlattı. "Kürtler için Kürdistan" sloganıyla düzenlenen toplantıda, Wilson'un hazırladığı iki bildiri yayınlandı. İlkinde, tüm doğu halklarını Türk boyunduruğundan kurtararak onlara

³⁰ W. R. Hay, *Two Years in Kurdistan, Experiences of a Political Officer, 1918–1920*, Londra, Sedgwick and Jackson, 1921, s. 124–127; Sluglett, a.g.e., s. 116.

³¹ FO 371/5228, E 9020/2719/44: "Mesopotamia. Present Political Situation," Political Department, India Office, 28.10.1919; Montagu → Wilson, Londra, 9.05.1919.

³² FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; Wilson, a.g.e., s. 84–86.

³³ FO 371/3384, W 44/182755: Wilson → Montagu, Bağdat, 31.10.1918; FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; FO 371/10824, E 1303/32/65: Turco-Iraq Frontier Commission, Further Answers to the Questionnaire Submitted to His Majesty's Government by the League of Nations Iraq Frontier Commission, 05.03.1925.

³⁴ Sluglett, a.g.e., s. 116.

bağımsızlıklarını kazandırmayı amaçlayan Britanya hükümetinin, Kürt halkının temsilcilerinin kendilerine İngiliz koruması sağlanması yönündeki istemlerinin kabul edildiği belirtiliyordu. İkinci bildiri ise, İngiliz korumasından yararlanabilmek için şeflerin, Bağdat'ta kurulması öngörülen Arap devletiyle birleşmeyi ve İngiliz emir ve tavsiyelerine uymayı kabul ettikleri; ayrıca, Şeyh Mahmut'u, Diyala ile Büyük Zap arasındaki bölgenin, yöneticisi olarak tanıdıkları ilan ediliyordu. İlk bildiriye Wilson da imzalamıştı; ikinciye ise, yalnızca aşiret şefleri imzalamıştı. Toplantıya katılan şeflerin önemlice bir bölümü Bağdat'ta kurulacak Arap yönetimine bağlanmaya karşı çıkarak doğrudan Londra'ya bağlanma istemlerini dile getirdiler,³⁵ ancak öylesine büyük bir yokluk ve sefalet içindeydiler ki, İngilizlerin yardım önerisini hangi koşulları içerirse içersin geri çevirebilecek durumda değillerdi. Sonuçta Wilson'un kaleme aldığı bildiriye imzaladılar.

Böylece, Wilson'un önerdiği aşiretler konfederasyonu, Şeyh Mahmut'un liderliği ve Noel'in yol göstericiliği altında biçimsel olarak kurulmuş oluyordu. Sistem bütünüyle feodal bir örgütlenmeye dayanıyordu ve mimarı Noel'di. Şeyh Mahmut bölge valiliğine, diğer Kürt şefleri de etkinlik derecelerine göre çeşitli merkezlerin yöneticiliklerine atanarak ödeneğe bağlandılar. Her aşiret bölgesi yönetsel bir birim olarak örgütlendi. Nahiye ve köylere varana dek her birimin başına birer ağa ya da şef getirildi. Devlet dairelerindeki Türk ve Arap memurların görevlerine son verilerek yerlerine Kürtler atandı. Kürtçe resmi dil olarak tanındı. İngiliz subayların komutasında, Kürtlerden oluşan bir paralı asker birliği kuruldu.³⁶

Sistem, Halepçe'den Revandiz'e değin uzanan geniş bir alanda uygulamaya kondu. Noel, Kürdistan'ın karakteristik özelliklerini koruyarak, halkın ulusal isteklerini yaşama geçiren en uygun yöntem olduğunu düşündüğü uygulamanın Van'a dek yaygınlaştırılmasını ve oluşturulan yapının özerklikten bağımsızlığa doğru evrilmesini önerecek denli kendinden emindi.³⁷ Şeyh Mahmut ise, diğer aşiret şeflerini denetim altına almasını sağlayarak, kişisel otoritesini artırmasına olanak vereceği düşüncesiyle yöntemi be-

³⁵ L/P-S/10/781, P 5103: Wilson → Montagu, Bağdat, 16.11.1918; FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; L/P-S/10/781, P 5435: Wilson → Montagu, Bağdat, 04.12.1918; Wilson, a.g.e., s. 129.

³⁶ FO 371/5069, E 8751/11/44: "Administration Report of Sulaimaniyah Division for the Year 1919," E. B. Soane, 23.07.1920; FO 371/10824, E 1303/32/65; FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050.

³⁷ Air 20/512: Noel → Wilson, Sulaimaniyah, tarihsiz.

nimsemişti. Aşiret oluşumunu dışlayacak daha demokratik bir örgütlenme modeli, kişisel emellerini gerçekleştirmesine hizmet etmeyeceği için Şeyh Mahmut açısından arzu edilir değildi. Fakat zaten yörenin özgün toplumsal yapısı içinde bu tür bir örgütlenme olanaklı da değildi.³⁸

Noel'in büyük umut bağladığı düzenlemenin halk nezdinde en küçük bir desteğinin bile bulunmadığı birkaç hafta içinde ortaya çıktı ve uygulama tam bir fiyaskoyla sonuçlandı. Kendisinin dışında tüm aşiretler Şeyh Mahmut'a karşıydı. Onun liderliğini tanımadıklarını ve doğrudan İngiliz yönetimi altına girmek istediklerini açıkça ifade ettiler. Dağlı bir aşiret şefinin yönetimine girmeyi küçültücü bulan Kerkük, Kifri, Erbil gibi kentlerin yerleşik ve eğitilmiş halkı zaten en başından beri bu oluşuma karşı çıkmıştı. Öte yandan, uygulamada kendi yakınlarını ve aşiret üyelerini her açıdan kayıran ve onlara öncelikli işlem yapan Şeyh Mahmut'un yönetim anlayışının, "aşiret yönetimi" kalıplarının ötesine geçemediği ve en düşük ve gevşek yönetim standartlarında bile uyumlu ve sürekli olamayacağı anlaşılmıştı. Üstelik Şeyh Mahmut konumunu borçlu olduğu İngilizlerle işbirliğine de yanaşmıyordu. O, otoritesinin İngiliz desteğinden değil, Kürtler üzerindeki moral gücünden kaynaklandığını düşünüyordu. Oysa sahip olduğu moral gücün temelinde, İngilizlerin ona sağladığı silah, mühimmat ve aylık 10 bin rupi tutarındaki ödenek vardı.³⁹

Feodal temele dayalı güdümlü bağımsızlık modelinin yürütülmeyeceği anlaşılınca, Şeyh Mahmut'un yetkisinin sınırlarını tedricen daraltan önlemler alınmaya başlandı. Şubat 1919'da Kerkük ve Kifri Şeyh Mahmut'un "Kürdistan"ından ayrılarak doğrudan Bağdat'a bağlandı. Onları Köysancak, Revandiz, Halepçe ve diğer merkezler izledi. Sonunda Noel görevden alınarak, yerine, uygulamaya başından beri karşı olduğu bilinen E. B. Soane getirildi.⁴⁰

³⁸ FO 371/5069, E 8751/11/44.

³⁹ FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; FO 371/5069, E 8751/11/44; Wilson, a.g.e., s. 129–132; Longrigg, a.g.e., s. 104–105; McDowall, a.g.e., s. 156; Review of the Civil Administration of Mesopotamia compiled by Miss G. L. Bell for the Acting Civil Commissioner, Parliamentary Papers, Cmd 1061 (1920), s. 60–62.

⁴⁰ FO 371/4162, ME 44 A/130560/3050; FO 371/5069, E 8751/11/44; Longrigg, a.g.e., s. 104–105; McDowall, a.g.e., s. 157. (Noel'e ve kurmaya çalıştığı sisteme yönelik en sert eleştiriler, onun ardından Süleymaniye'ye siyasi görevli olarak atanan E. B. Soane'dan gelmiştir. Soane, aşiret mensuplarını kötü yurttaşlar, üretken olmayan bireyler ve potansiyel barış yıkıcıları olarak nitelemekte; Yakın Doğu yönetimlerinin temel sorununun, bu yararsız ve kavgacı unsurları üretken yurttaşlara dönüştürmek olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Rusya,

Bu gelişmeler üzerine Şeyh Mahmut, İran'dan çağırdığı yandaşlarının desteğinde 22 Mayıs 1919 tarihinde İngiliz yönetimine karşı ayaklandı. Bağdat'la tüm ilişkilerini kestiğini açıklayarak bağımsızlığını ilan etti. Süleymaniye'deki İngiliz yetkililerini ev hapsine aldırıldı. Üzerine gönderilen bir Hint birliğini yenilgiye uğratarak 26 Mayıs'ta Halepçe'yi ele geçirdi. İngiliz siyasi görevlisi Bağdat'a kaçmak zorunda kaldı.⁴¹

Durumu Londra'ya rapor eden Wilson, ayaklanmanın derhal bastırılması gerektiğini bildirdi. Çünkü 1) Hemen müdahale edilmezse, bekle-gör tavrını benimseyerek hareketsiz kalan aşiretlerin Şeyh Mahmut'a katılmaları tehlikesi ortaya çıkardı; 2) Hemen bastırılmazsa, hareket önce İran ve Musul Kürtleri arasında, sonra da tüm Mezopotamya'da yankı bulabilir ve benzeri hareketleri yüreklendirebilirdi; 3) Genel bir halk desteğine sahip olmayan ve henüz başlangıç aşamasında olan hareket, bu aşamada sınırlı bir askeri güçle bastırılabilir; böylece İngiltere'nin bölgesel saygınlığı artardı; 4) Musul, Bağdat ve İran Kürdistanı arasındaki stratejik konumu nedeniyle Süleymaniye'nin ivedilikle etkin denetim altına alınması genel bölge siyaseti açısından büyük önem taşımaktaydı.⁴²

Bu değerlendirmeler ışığında, büyük çaplı bir askeri operasyon düzenlendi. Bölgeye gönderilen İngiliz güçleri, 17 Haziranda Baziyan Geçidi'nde yapılan savaşta Şeyh Mahmut'u ağır bir yenilgiye uğrattılar. Şeyh Mahmut, gücünün ve otoritesinin dayanağını oluşturduğunu sandığı Kürt aşiretlerinin birçoğunu bu savaşta karşısında buldu; başta Caf, Pişdar ve Talabani olmak üzere Kürt aşiretleri fiilî olarak İngilizlerin yanında savaştılar. Ağır yaralı olarak

---

kimi zaman cezalandırma, kimi zaman yerleşik yaşamı göçebelikten daha çekici kılan özendirme yöntemleriyle bunlara karşı etkili bir savaşım vermiş ve sonunda aşiret sistemini çökertmeyi başarmıştır. Türkiye ve İran ise bunu başaramamışlar, bu yüzden aşiretleri zayıfladıkları anda parçalayıp etkisizleştirmek suretiyle sorunu zaman içinde çözme yoluna gitmişlerdir. Soane, Noel'in kurmaya çalıştığı yönetim anlayışının, aşiret sistemini yeniden canlandırmayı amaçladığından ötürü gelişim çizgisine ters düştüğünü, bu nedenle yanlış olduğunu savunuyordu.)

⁴¹ FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; FO 371/5069, E 8751/11/44; FO 608/95/365-1-3/11144, G.O.C., Mesopotamia → W.O., Bağdat, 05.07.1919; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti.-Kalem-i Mahsus., No.50-3/25: Erzurum Vâlisi es-Seyyid Mehmed Reşid → Dâhiliye Nezâreti, 18.9.1335[1919]: XV.Kolordu Komutanlığı'nın 12.09.1335[1919]/308/1110 tarih sayılı yazısı; Wilson, a.g.e., s. 136-139; Longrigg, a.g.e., s. 104-105; Cecil John Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs: Politics, Travel and Research in North-Eastern Iraq 1919-1925*, Londra, Oxford University Press, 1957, s. 29-31, 45-52.

⁴² FO 371/4191: Wilson → Montagu, Bağdat, 25.05.1919.

ele geçirilen Şeyh Mahmut, Bağdat'a götürülüp yargılandı. Ölüm cezasına çarptırıldıysa da, idam edilmesinin yol açabileceği olumsuz sonuçlar dikkate alınarak cezası, Mezopotamya Seferî Gücü Komutanının emriyle on yıllık sürgüne çevrildi ve Hindistan'a gönderildi. Süleymaniye ve çevresi doğrudan doğruya Soane tarafından yönetilmeye başlandı.⁴³ Gelecekte ortaya çıkabilecek benzeri hareketlere zamanında müdahale edebilmek için Kifri-Kerkük üzerinden Musul'a uzanacak bir demiryolunun yapılması kararlaştırıldı.⁴⁴

Şeyh Mahmut ayaklanmasında Kürt aşiretlerinin genel tutumu, İngiliz yetkililerini, *self determination* ilkesinin Kürtlere uygulanamayacağı konusunda ikna etti. Çünkü bir halkın kendi kendini yönetebilmesi için önce yönetim biçimi ve yöneticide uzlaşması gerekiyordu. Oysa aşiret kimliğinden ötesini göremeyen insanlardan oluşan bir toplulukta, bu tür bir uzlaşma olanaksızdı.⁴⁵

Vilayetin Kuzeyinde Yaşanan Gelişmeler

Wilson, vilayetin kuzeyinde oluşturmayı tasarladığı özerk Kürt devletleri kuşağı için Barzan Şeyhi Ahmet, Ahmet Faik Bedirhan ve Seyit Taha'dan yararlanmak istedi. Ancak daha önce İngiliz işgal yönetimi, savaş sırasında Ruslarla işbirliği yaptıkları için kendilerini çevreleyen Müslüman halkın düşmanlığına hedef olan ve bu yüzden Hakkâri ve Urumiye'deki yurtlarından kaçarak Irak'a sığınmak zorunda kalan Asurîler için bir yerleşim planı hazırlamıştı. Plana göre, Hıristiyan göçmenler Büyük Zap vadisine yerleştirilecek ve burada özerk bir yönetim kurmaları sağlanacaktı. Bu amaçla silahlandırılan Asurîlerden oluşturulan iki tabur paralı asker, İngiliz subayları komutasında, Büyük Zap vadisindeki bazı bölgeleri *temizleyerek* Asurî yerleşimine açmakla görevlendirildi. "Temizlik"ten kasıt, bölgedeki Kürt köylerini zor kullanarak boşaltmaktı. Ermeni ve Asurîlerle geçmişte yaşanmış sorunlar nedeniyle Müslüman halkın Hıristiyanlara yönelik olumsuz yaklaşımları ortadayken, bu tür bir uygulama ayaklanmaya açık davetiye çı-

---

⁴³ FO 371/5069, E 12856/11/44; FO 371/5069, E 8751/11/44; FO 371/5069, E 5892/11/44: "Administration Report of Kirkuk Division for the Year 1919," S. H. Longrigg, 5.6.1920; FO 371/10824, E 1303/32/65; L/P-S/10/782, P 3523: "A Note on Northern Kurdistan," G. L. Bell, 08.03.1920; Wilson, a.g.e., s. 139.

⁴⁴ Busch, Mudros... a.g.e., s. 186.

⁴⁵ L/P-S/10/782, P 3523; Air 20/513; Sluglett, a.g.e., s. 117.

kartmak demektir. Nitekim Mart 1919'dan başlayarak vilayetin kuzeyini baştanbaşa bir ayaklanma dalgası sardı.⁴⁶

İlk silahlı direniş hareketi, Şırnak'ta bulunan Şeyh Abdurrahman'ın yönlendirmesiyle Asurî köylerine saldıran Goyan aşireti tarafından başlatıldı. Nisanda Zaho'daki İngiliz siyasi görevlisi öldürüldü. İngilizler, bölgeye bir cezalandırma birliği gönderdilerse de, saldırganlar Musul vilayet sınırının dışına kaçtılar. Bâb-ı Âlî, İngilizlere yaranabilmek için On-üçüncü Kolordu'nun kaçakları cezalandırmak amacıyla kullanılmasını önerdi. İstanbul Yüksek Komiseri Calthorpe, ayaklanmacıların zaten Türk makamlarının kışkırtmalarıyla hareket ettiklerini ve yardım önerisini kabul etmenin, İngiltere'nin zaafının ve bölgeden çekilerek yerini Türklerle bırakacağını göstergesi olarak algılanacağını ileri sürerek karşı çıktı.⁴⁷

İngiliz müdahalesinin etkisiz kalmasının ardından ayaklanma hızla yayıldı. İngiliz jandarma postaları ve askeri konvoyları birbiri ardına saldırıya uğramaya başladı. Artık Barvarî ve Guli aşiretleri de Goyan aşireti ile birlikte hareket ediyorlardı. Haziran ayı sonunda İngiliz yönetimi, Asurîlere yer açma planını uygulamadan kaldırarak Asurî taburlarını geri çektiyse de huzursuzlukların önü alınmadı. Temmuzda İmadiye'ye saldıran ayaklanmacılar, iki İngiliz subayını öldürdüler. Cezalandırma kolu yaklaşırken ayaklanmacılar yeniden sınırın öte yanına kaçtılar. Ancak bu kez İngilizler, Asurî taburlarını da kullanarak sınırın Musul tarafında kalan ve ayaklanmacılara destek verdikleri düşünülen Kürt köylerini yakıp yıkarak tepki gösterdiler. Ağustos ve Eylül ayları boyunca süren bu cezalandırma operasyonunda ilk kez hava kuvvetleri de etkin biçimde kullanıldı; Musul vilayetindekilerin yanı sıra Cizre'nin bazı

⁴⁶ Great Britain, Colonial Office, *Report on Iraq Administration*, October 1920 to March 1922, Londra, His Majesty's Stationary Office, 1922; Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, Ed. E. L. Woodward, Rohan Butler, *First Series*, Vol. IV, 1919, Londra, His Majesty's Stationary Office, 1952, No. 451, s. 679; Calthorpe → Curzon, İstanbul, 10.07.1919; No. 469, s. 704-705; Calthorpe → Curzon, İstanbul, 29.07.1919; No. 545, s. 813; Crowe → Curzon, Paris, 12.10.1919; B.O.A. D.H.-K.M.S., No. 50-3/25; Van Vâlisi Haydar → Dâhiliye Nezâreti, 06.05.1335[1919], 15.07.1335[1919]; Wilson, a.g.e., s. 127-132, 134, 143-144; Helmreich, a.g.e., s. 203-204; McDowall, a.g.e., s. 153-155; Arnold Joseph Toynbee, *Survey of International Affairs, 1925, Vol. I, The Islamic World*, Londra, Humphrey Milford, 1927, s. 484.

⁴⁷ FO 371/4191, ME 44/53756, 58996, 59057, 62841, 68028/3050; FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; L/P-S/10/781, P 6958; Longrigg, a.g.e., s. 102-103; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, Cem Yay., 1976, s. 237.

köyleri de bombalandı.⁴⁸ Fakat Ekim ayında bu kez Barzan, Zibar, Sürücü ve Soran aşiretleri ayaklandı. Kasımda Musul siyasi görevlisi yanındaki jandarmalarla birlikte pusuya düşürülerek öldürüldü. Ayaklanmacıların eline geçen Akra yağmalandı. Bu kez ayaklanmaya destek veren aşiretlerin köyleri Asurî birlikleri ve savaş uçakları kullanılarak yıkıldı.⁴⁹ İngilizler ayaklanmaların Türklerce kışkırtıldığını düşünüyorlardı.⁵⁰ Mustafa Kemal Paşa da ayaklanmacılara yardım edildiğini doğrulamaktadır.⁵¹

1918 Kasımında, Musul vilayetinin kuzeyinde güney-doğu Anadolu'da yaşayan Kürtlerin Britanya himayesi altında bir Kürt devleti kurulması yönündeki eğilimlerini belirlemek üzere Noel'in bölgeye gönderilmesi kararlaştırılmıştı.⁵² Nisan 1919'da Anadolu'da göreve başlayan Noel, Kürtlerin İngilizlerce kazanılabilemelerini sağlamak amacıyla Kürtler için genel af ilan edilmesi önerisinde bulundu. Noel'e göre, Kürtleri Türklerle yakınlaşmaya yönelten temel etken Ermenilere yaptıklarının hesabının kendilerinden sorulacağı korkusuydu. Eğer Kürtler kazanılmak isteniyorsa bu endişelerini gidermek zorunluydu. Bunun için Ermenilere karşı işlenen cinayetler için genel af ilan edilmeli ve Kürtlere, Ermeni mallarını iade etmeleri dışında bir istemde bulunulmayacağı güvencesi verilmeliydi.⁵³

Londra'nın onayıyla Wilson, Musul vilayeti sınırları içindeki Kürtlere yönelik olarak, savaş sırasında işlenen suçların cezalandırılmayacağı ve karşılık istenmeyeceği güvencelerini içeren bir bildiri yayınladı. Benzeri bir bildiri Halep'te de yayınlandı.⁵⁴ Noel'e, gelecekte İngiliz yönetimine geçmeleri durumunda, af uygulamasının Kuzey ve Batı Kürdistan'a da yaygınlaştırılacağı konu-

⁴⁸ FO 371/41912, ME 44 A/130560/3050; L/P-S/10/782, P 3523; Air 20/513, B.O.A., D.H.-K.M.S., No. 50-3/25: Van Vâlisi Haydar → Dâhiliye Nezâreti, 23.07.1335 [1919]; No.53-3/65: Bitlis Vâli Vekili Vehbi → Dâhiliye Nezâreti, 8.9.1335[1919]; Van Vâli Vekili Necib → Dâhiliye Nezâreti, 05.11.1335[1919]; Toynbee, a.g.e., s. 484; Longrigg, a.g.e., s. 102-103; McDowall, a.g.e., s. 154-155; Wilson, a.g.e., s. 152-153.

⁴⁹ L/P-S/10/782, P 3523; Wilson, a.g.e., s. 152-153; Longrigg, a.g.e., s. 102-103; Toynbee, a.g.e., s. 484; McDowall, a.g.e., s. 154-155.

⁵⁰ FO 371/4161, ME 44/170729/521: Robeck → Curzon, İstanbul, 26.12.1919.

⁵¹ Semen İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, Çev. Hasan Ali Ediz, 2. B., Ankara, Birey ve Toplum Yay., 1985, s. 120.

⁵² FO 371/3385, W 44/191848: Wilson → Montagu, Bağdat, 16.11.1918; L/P-S/10/818, P 1512: Wilson → Montagu, Bağdat, 12.03.1919.

⁵³ FO 371/4191, ME 44/66086/3050: Noel → Wilson, Nusaybin, 26.04.1919.

⁵⁴ Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, C. II, Mütareke Dönemi: 1918-1922*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay., 1986, s. 228.

sunda halka sözlü güvence verme yetkisi tanındı.⁵⁵ Ancak bu önlemler ayaklanmaların önlenmesi konusunda fazla etkili olmadı.

Kuzeydeki Kürt ayaklanmaları İngilizleri ciddi biçimde geri letmişti. 1919 yılı sonunda İngilizler vilayetin kuzey ve doğu kesimlerinden çekilmişlerdi.⁵⁶ Kürt ayaklanmacılarla düzenli ordu birlikleri kullanılarak baş etmenin olanağı bulunmadığını anlaşıldığından, hava kuvvetlerinin kullanılmasına dayanan yeni ve etkili bir yöntem geliştirildi. Bu suretle izleyen aylarda durum büyük ölçüde denetim altına alındı.⁵⁷

Özerk Kürdistan Yaratma Planının Başarısızlığa Uğraması

Kürtlerin Musul vilayetinde İngiliz işgal yönetimine karşı bütün yıl süren silahlı başkaldırıları, Kürtlerin İngiliz koruması istedikleri varsayımını çürütmüştü. Her ne kadar ayaklanmalarda Türklerin etkin rol oynadığı düşünülüyorsa da, Kürtlerin İngiliz yönetiminden hoşnutsuzluk duydukları da açıktı. Gelineen noktada İngilizler, hem kural ve yasa tanımayan, hem de toplumsal bütünlüşme dinamiklerinden ve liderlikten yoksun olan Kürt halkını denetim altında tutmanın, bundan beklenen yarara değmeyecek ölçüde güç ve masraflı bir iş olduğu sonucuna varmışlardı.⁵⁸ Erbil Siyasi Görevlisi Binbaşı W. R. Hay, Kürtleri tanıdıkça, onların bağımsız bir yönetim kurmaya yatkın olmadıklarına ve bu yönde bir istemlerinin de bulunmadığına kanaat getirdiğini belirtiyordu. Toplumsal ilişkileri, çiftçilerin ağalardan, ağaların da birbirlerinden duydukları korkunun biçimlendirdiğini ifade eden Hay'e göre, Kürtlerin istediği, bir dış gücün, toplumsal yapının ana dokusuna karışmadan, dengeyi ve güvenliği sağlamasıydı.⁵⁹ G. Bell konuya daha yüzeysel bakıyordu. Ona göre, ağalık ortadan kaldırılmalıydı; ağaların baskısından kurtulan halk, İngilizlerle işbirliği yapabilir-

⁵⁵ FO 371/4191, ME 44/73095/3050: Inter-Departmental Committee on Middle Eastern Affairs, 12.05.1919; FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; L/P-S/10/782, P 3523.

⁵⁶ FO 371/5069, E 12856/11/44; B.O.A., D.H.-K.M.S., No. 50-3/25: Van Vâlisi Midhat → Dâhiliye Nezâreti, 22.11.1335[1919], 27.11.1335[1919]; Longrigg, a.g.e., s. 105-106.

⁵⁷ FO 371/5068, E 3448/11/44: "Note on Rowanduz," Major W. R. Hay, P.O., Erbil, 26.12.1919.

⁵⁸ FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; L/P-S/10/781, P 7328; FO 371/4193, ME 44 A/153749/3050: Inter-Departmental Committee on Middle Eastern Affairs, 17.11.1919; Busch, Mudros..., a.g.e., s. 189-190; Helmreich, a.g.e., s. 204; Wilson, a.g.e., s. 136-153.

⁵⁹ FO 371/5068, E 3448/11/44.

di.⁶⁰ Kürtleri iyi tanıyan Soane da tıpkı Hay gibi, aşiret yapısının doğal koşulların dayattığı bir örgütlenme biçimi olduğunu ve halkın değişim istemediğini vurguluyordu. Şeyh Mahmut liderliğinde gerçekleştirilmek istenen merkezî yapıya dayalı örgütlenme modeli, geleneksel yaşam tarzına yönelik bir tehdit olarak algılandığı için halk tarafından desteklememişti. Soane bir gerçeğe özellikle dikkat çekiyordu: Şeyh Mahmut ayaklanması İngiliz güçlerince bastırılmamıştı; Kürt halkı desteklemediği için başarısız olmuştu.⁶¹

İngiltere'nin Kürdistan planı iki düşünceye dayanıyordu: Kuzey sınırında bir tampon devlet oluşturmak suretiyle Mezopotamya'nın güvenliğini sağlamak ve Ermenistan devletinin kurulmasını olanaklı kılmak. Bu düşüncelerin her ikisi de, ancak Türk otoritesinin bölgeden uzak tutulması ile gerçekleşebilirdi. Türkleri uzaklaştırmak ise, ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu bütünüyle işgal etmekle mümkündü. Oysa İtilaf Devletleri'nin bunun için yeterli güçleri yoktu. İngiltere'de savaş sonrasında ciddi bir ekonomik bunalım yaşanıyordu. Londra'da, Mezopotamya'nın güvenliğini sağlayan askeri gücün maliyeti bile sorgulanırken yeni serüvenlere girişmek ve Anadolu dağlarının işgaline kaynak ayırmak düşünülmezdi.

Ermenistan devletinin kurulması, yalnız Türklerin bölgeden uzak tutulmasına değil, Kürtlerin karşı çıkışının engellenmesine ve ABD'nin bölgede manda sorumluluğunu üstlenmesine de bağlıydı. Kürt direnişi ya bölge bütünüyle işgal edilip zorla bastırılacak ya da siyasal vaatlerle kırılmaya çalışılacaktı. İlk seçeneğin uygulanması İngilizler açısından maddeten olanaksız olduğundan, Kürt ulusçuluğunu işlemek ve ondan yararlanmak yolunu seçtiler.⁶² Fakat kısa zamanda ortada işlenecek bir Kürt ulusçuluğu bulunmadığını gördüler. Önce bir Kürt ulusçuluğu *yaratılması* gerekiyordu. Bu da kısa zamanda olacak bir iş değildi.

Türk ulusal hareketinin, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde örgütlenmesiyle birlikte, bölgedeki Kürtler, Türklerle birlikte hareket etmeye başladılar. Türk ulusçularının kullandığı Ermeni tehlikesi, İslâm birliği, Hilafet'in korunması motiflerini içeren etkin propaganda söylemleri, İngilizlerin Ermeni ve Asurî yanlısı politikalarıyla birleşince, Kürtlerin saflarını belirlemeleri kolaylaştı. Ermeni ve Asurî tehlikesinin en yakından hissedildiği bölgelerde

---

⁶⁰ L/P-S/10/782, P 3523.

⁶¹ Air 20/513: "Note on the Political Situation in Southern Kurdistan", E.B.Soane, April 1920.

⁶² FO 371/4191, ME 44 A/130560/3050.

Kürtlerin Anadolu'daki direniş hareketine kazanılması süreci çok daha hızlı yaşandı. Bu gelişmeyi fark eden Noel'in genel af önerisi ancak kısmen kabul edilip uygulandı; ama tam olarak uygulansaydı bile, Batı Anadolu'daki keyfi işgaller birbirini izlerken, Kürtlerin bu vaatleri inandırıcı bulmaları ve İngilizlerin içtenliğine güvenmeleri beklenemezdi.

Amerikan Senatosu'nun 19 Kasım 1919'da Versay Antlaşması ile Milletler Cemiyeti Misakı'nı reddetmesi, ABD'nin Ermenistan mandasını üstleneceği yolundaki beklentinin gerçekleşmeyeceğini ortaya koydu. Senato kararı üzerine Londra'ya gelerek 11 Aralıkta Lloyd George ile görüşen Clemenceau; Fransa'nın Kilikya'dan çekilme niyetini açıkladı. Böylece Ermenistan projesi, tüm maddi dayanaklarını yitirmiş oluyordu.⁶³

Yeni Politika Seçeneklerinin Geliştirilmesi ve Nihai Düzenleme

Kürdistan hesabının tutmayacağına anlaşılması üzerine, İngiliz yönetim çevrelerinde iki görüş ağırlık kazandı. Dışişleri Bakanı Curzon'un başını çektiği, kimi askeri yetkililerce de desteklenen yaklaşıma göre, Musul vilayetinin Kürtlerin yaşadığı bölgelerinden bütünüyle çekilerek, onları kendi hallerine bırakmak en doğrusuydu. Bunun karşısındaki görüş ise, Wilson'un başından beri savunduğu ve artık pek çok yandaşı olan özgün düşüncesiydi. Yani Mezopotamya'nın Musul vilayetini de kapsayacak biçimde stratejik gereksinmelere göre çizilecek sınırlarının gerisine çekilmek.⁶⁴ İki görüşün ortak noktası, Musul vilayet sınırının ötesindeki Anadolu topraklarına ilişkin hesaplardan vazgeçilmesini öngörmeleriydi. Fakat Curzon daha da ileri giderek, Musul vilayeti içerisindeki Kürt bölgelerinden de çekilmeyi savunuyordu. Bu iki ana görüşün dışında tartışma konusu olan üçüncü bir görüş daha vardı ki, o da Noel'e aitti. Noel, Kürtlerin yaşadığı topraklardan bütünüyle çekilmek konusunda Curzon'a katılıyor, ama Kürtlerin kendi hallerine bırakılması düşüncesine karşı çıkıyordu. Ona göre Kürtler, eğer İngiltere onları himayesine almayacaksa, geniş bir özerklikle bir bütün olarak Türk egemenliğine terk edilmeliydiler.

⁶³ Document on British Foreign Policy, 1919–1939, Ed. E. L. Woodward, Rohan Butler, First Series, Vol. II, 1919, Londra, His Majesty's Stationary Office, 1948, No. 55, s. 727; Anglo-French Meetings in Londra, 11.12.1919.

⁶⁴ L/P-S/10/781, P 6123; FO 371/4193, ME 44 A/157404/3050: Wilson → I.O., 22.10.1919; Wilson, a.g.e., s. 143; McDowall, a.g.e., s. 120, 165; Busch, Mudros..., a.g.e., s. 189-191.

Curzon, 19 Nisan 1920'de San Remo'da İngiltere'nin nihaî kararını açıklarken, ne İngiltere'nin, ne de Fransa'nın Kürdistan'da himaye sorumluluğunu üstlenmeyeceklerinin anlaşıldığını ve Kürtlerin Türkiye'den ayrılıp özerk bir devlet olarak örgütlendirilecek olurlarsa ne ölçüde bir denge unsuru oluşturabileceklerinin de kuşku olduğunu bildirdi. Yapılan araştırmalar temsil yeteneğine sahip bir Kürt lider bulunmadığını ortaya koymuştu. Kendi kabilesinden fazlasını temsil edebilen hiçbir Kürt yoktu. Kürtlerin ne istedikleri tam olarak anlaşılamamıştı; ama arkalarında büyük bir devletin desteği olmadan varlıklarını koruyabileceklerine inanmadıkları görülmüştü. Bu devlet İngiltere ya da Fransa olmayacağına göre, Türkiye olacaktır. Zaten ülke Türk yönetimine alışkındı. Öte yandan Curzon, bağımsız bir Kürdistan kurulursa, Musul vilayetinin bir bölümünü oluşturan Güney Kürdistan'ın da bu devlete katılacağına umulduğunu, oysa Musul'da yaşayan Kürtlerin bu yönde bir istemlerinin bulunmadığını ve pratikte Musul vilayetinin bölünmesinin de olanaklı olmadığını ileri sürdü. Eğer bağımsız bir Kürdistan kurulursa, Musul vilayetinde yaşayan Kürtlerin bu devletle birleşmeyi mi, yoksa Mezopotamya içinde kalmayı mı yeğleyecekleri, onların kendi kararlarına bırakılmalıydı.⁶⁵ Sevr Antlaşması'nın Kürdistan ile ilgili 62., 63. ve 64. maddeleri bu temel üzerinde düzenlenmiştir.⁶⁶

IRAK DEVLETİ'NİN KURULMASI

Irak Ayaklanması

San Remo'da Mezopotamya mandasının İngiltere'ye verilmesine tepki gösteren *El-Ahd* örgütüne kışkırtılan Bedevî Şammar aşiretine mensup 300 atlı, 3-4 Haziran 1920 tarihinde Tel Afer'deki İngiliz karakoluna saldırarak ikisi subay 20 askeri öldürdüler ve kenti de yağmaladılar.⁶⁷ Tel Afer saldırısı, Irak'ın bütünü-

⁶⁵ Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, Ed. Rohan Butler, J. P. T. Bury, First Series, Vol. VIII, International Conferences on High Policy, 1920, Londra, Her Majesty's Stationary Office, 1958, No. 5, s. 43-44: Meeting of Allied Representatives, 19.4.1920; Sevres Antlaşması'na Doğru, Derl. Osman Olcay, Ankara, A. Ü. S. B. F. Yay., 1981, s. 465-466; Helmreich, a.g.e., s. 301; Busch, Britain..., a.g.e., s. 387-388.

⁶⁶ DBFP, I/VIII, a.g.e., No. 5, s. 44-45: "Revised draft articles concerning Kurdistan," by Curzon, 19.04.1920; Sevres Antlaşmasına Doğru..., a.g.e., s. 467.

⁶⁷ Foster, a.g.e., s. 80; Kedourie, a.g.e., s.186-189; Wilson, a.g.e., s. 273-274; Longrigg, a.g.e., s. 119-120; Busch, Britain..., a.g.e., s. 400-401; Richard Coke,

ne yayılacak ve aylarca sürececek olan kanlı bir ayaklanmanın ilk kıvılcımıydı. Kerbelâ'daki Şîî liderlerin İngilizlere karşı cihat ilan etmeleriyle olaylar kontrolden çıktı. Özellikle Orta ve Yukarı Fırat bölgelerinde etkili olan ayaklanma boyunca İngiliz karakolları basıldı, askerleri ve görevlileri öldürüldü, iletişim hatları kesildi. Bağdat'ın dış dünya ile ilişkisi koptu. İngilizler ana kent merkezleri dışında ülkenin denetimini bütünüyle yitirdiler. Ayaklanma Ağustos'ta doruğuna çıktı. 11 Ağustos günü İngiliz işgal yönetiminin önde gelen isimlerinden Musul siyasi görevlisi Albay Gerald Leachman öldürüldü.⁶⁸ Kifri, Kızıl Robot, Hanikin, Bakuba ve Şahrabân Kürt aşiretlerinin saldırısına uğrayarak yağmalandı. Buralardaki İngiliz siyasi görevlileri öldürüldü. Eylülde Erbil'e saldıran Kürt aşiretleri ise geri püskürtüldü.⁶⁹ Olaylar üzerine Wilson görevden alındı.

Takviye birliklerinin gönderilmesiyle ülkedeki işgal güçlerinin toplam sayısı 100 bini aştı.⁷⁰ Musul vilayetinden çekilerek, tüm güçlerin Bağdat ve Basra'da toplanması düşünüldü ise de Wilson'un yerine Yüksek Komiser olarak Bağdat'a atanan Percy Cox, İngiltere'nin Mezopotamya'daki prestijini sarsacağını ve büyük bir felâkete yol açacağını ileri sürerek çekilmeye karşı çıktı.⁷¹

Çok geniş bir alana yayılmasına karşın, kısa süre içinde anlaşıldı ki, ayaklanmanın ne bir lider kadrosu, ne bir amacı, ne de bir eşgüdüm mekanizması vardır. Siyasi etkinlik hesabıyla hareket eden Şîî mücahit ve şeyhleri, İngilizlerce uygulanan vergilendirme ve yönetim politikalarına karşı olan yerli toprak ve mülk sahipleri, Osmanlı dönemindeki konumlarını yitirmiş eski memur ve bürokratlar Türk ve Arap ulusçularının yönlendirmesiyle eyleme geçmişlerdi. Fakat ayaklanmanın asıl vurucu gücünü, toplam nüfus içinde

---

The Heart of the Middle East, London, Thornton, Butterworth Ltd., 1925, s. 183-184.

⁶⁸ Foster, a.g.e., s. 82-83; Fromkin, a.g.e., s. 452; Kedourie, a.g.e., s. 192-193; Longrigg, a.g.e., s. 122; Ireland, a.g.e., s. 273; Coke, a.g.e., s. 188-190.

⁶⁹ FO 371/5229, E 10440/2719/44: "Note on the Causes of the Outbreak in Mesopotamia," Circulated by the Secretary of State for India, 26.08.1920; FO 371/9004, E 11789/1019/65; Longrigg; s. 124-125; McDowall, a.g.e., s. 159; Coke, a.g.e., s. 188-190.

⁷⁰ FO 371/5228, E 8483/2719/44: "British Policy in Mesopotamia," 19.07.1920, Report of Major Young, Enc. Haldane → W.O. Bağdat, 15.07.1920, W.O. → Haldane, Londra, 17.07.1920; FO 371/5231, E 13975/2719/44: "Note on the Mesopotamia-Persia Situation by Sir Percy Cox," 24.07.1920.

⁷¹ FO 371/5228, E 8483/2719/44; FO 371/5231, E 13975/2719/44; FO 371/5229, E 10440/2719/44; Busch, Britain..., a.g.e., s. 401-426.

sayısal olarak büyük bir ağırlığa sahip bulunan aşiretler oluşturuyordu. Bunlar, geleneksel olarak savaşa ve yağmacılığa eğilimli göçebelereydi. Bir süre sonra, bütünüyle denetimsiz olarak sağa sola saldıran, rasgele yerleşim merkezlerini yağmalayıp cinayetler işleyen çapulcu çeteleri çevreyi sardı. Tam bir kaos ortamı ülkeye egemen oldu.⁷²

İlk anda, ayaklanmanın hızla çok geniş bir alana yayılması üzerine endişeye kapılan İngilizler, olayın gerçek niteliğini fark edince, ellerindeki modern operasyon ve iletişim teknikleri sayesinde, sınırlı bir güçle, kısa sürede bunun üstesinden gelebileceklerini gördüler. Aslında zaten ayaklanma kendiliğinden tavsamış durumdaydı. Bombardıman uçakları ve zırhlı araçlar kullanılarak gerçekleştirilen operasyon ile Eylülde ana ulaşım ve iletişim hatları açıldı. Ekimde ana yerleşim merkezleri yeniden İngiliz denetimine girdi. Taşrada denetimin tam olarak sağlanması ise üç ayı buldu. İngilizlerin kaybı 2 bini, ayaklanmacılarınki ise 9 bini buluyordu.⁷³ Operasyonların toplam maliyeti 40 milyon paundu bulmuştu. Bu rakam, Birinci Dünya Savaşı boyunca İngilizlerin Arapları ayaklandırmak için yaptıkları harcamadan birkaç kat daha fazlaydı.⁷⁴ Ayaklanmanın bastırılması sırasında yapılan katliamlar, İngiltere'nin, Mezopotamya'yı Osmanlı baskısından "kurtardığı" söyleminin tüm dünyada sorgulanmasına yol açtı. Lawrence, ayaklanma bastırıldıktan sonra, hiçbir askeri gerekçeye dayanmaksızın, sırf oç alma ve gözdağı verme amacıyla köylerin bombalanıp, çoğu kadın ve çocuk büyük sivil kayıplara yol açılmasını sert bir dille eleştirdi.⁷⁵ Ayaklanma sürerken Ağustos ayında, Mendeli'de bir Arap hükümeti kurulduysa da etkili olamadı ve 1921 yılının başlarında kendiliğinden ortadan kalktı.⁷⁶ Ayaklanma bastırılmış, ama İngiltere büyük yara almıştı.

İngilizlerin, Türk sistemini model alarak oluşturdukları yönetsel yapı, bir yıl içinde çökmüştü. Oysa Osmanlılar, bunu 400 yıl başarıyla uygulamışlardı. İngilizlerin başlangıçta gözden

---

⁷² Foster, a.g.e., s. 83; Kedourie, a.g.e., s. 192-193; Longrigg, a.g.e., s. 122; Coke, a.g.e., s. 191-192.

⁷³ FO 371/5231, E 13298, 13301, 13302/2719/44: "British Troops in Middle East," Answer Given to the Parliamentary Question by the Secretary of State for War, W.S. Churchill, 27.10.1920.

⁷⁴ Ireland, a.g.e., s. 273; Howard Morley Sachar, *The Emergence of the Middle East 1914-1924*, New York, Alfred A. Knopf Inc., 1969, s. 373-374.

⁷⁵ Stivers, a.g.e., s. 115; Sachar, a.g.e., s. 374.

⁷⁶ Sachar, a.g.e., s. 372; Foster, a.g.e., s. 83; Kedourie, a.g.e., s. 192-193; Longrigg, a.g.e., s. 125.

kaçırdıkları gerçek, Türklerin, yönettikleri Irak halkıyla aralarında din birliğinin bulunması ve Osmanlı Sultanı'nın aynı zamanda Halife olmasıydı. Bu nedenle halk Türklere bağlılık duyuyordu. İngilizler ise, dinleri, dilleri, kültürleriyle bölgeye ve halka yabancıydılar. Üstelik Türkler, yerli unsurları yönetimde çok etkin olarak kullanıyorlardı. İngilizler ise, yerli halkı bir kenara bırakıp Hintlilerle iş görmeye kalkışmışlardı.⁷⁷

Faysal

Ayaklanma, zaman yitirilmeden bir Arap devletinin kurulmasının gerekli olduğunu ortaya koymuştu.⁷⁸ İngiliz yöneticilere göre, etnik ve dinsel bir mozaik görüntüsü veren ve nüfusunun büyük çoğunluğu göçebe aşiretlerden oluşan bir ülke için en uygun yönetim biçimi anayasal monarşiydi. Bütün iş monarkı bulmaya kalıyordu. Monark, hem İngiliz çıkarlarıyla uyumlu ve işbirliğine yatkın, hem de halkın karşı çıkmayacağı bir kişi olmalıydı. Bu tanıma bütünüyle uyan bir isim vardı: Faysal.⁷⁹

Cox, Irak Devleti'nin kurulması kararının alındığı Kahire Konferansı'ndan Bağdat'a döner dönmez harekete geçti. Faysal Avrupa'dan Basra'ya getirildi. 11 Temmuz 1921'de Cox'un atadığı Irak Bakanlar Konseyi, Faysal'ı Irak'ın anayasal kralı olarak tanıyan bir kararı kabul etti. Ancak bu yeterli değildi. Faysal'ın Irak halkı tarafından istendiğini göstermek gerekiyordu. Bunun için adına *referandum* denilen basit bir kamuoyu yoklaması yapıldı. "Referandum"un 1918 yılı sonunda yapılan "plebisit"ten farkı yoktu. Her yönetim biriminde, adına "temsil komiteleri" denilen ve doğrudan İngiliz işgal yönetimince seçilen kişilerden oluşan topluluklara Faysal'ın kral olmasını onaylayıp onaylamadıkları sorulmuştu. Tıpkı 1918'de olduğu gibi oylamalar açık olarak ve toplu halde yapılmıştı. Avam Kamarası'nda bile uygulama bir "fars" olarak nitelendirilmişti. Böylesine düzmece bir "referandum"da dahi iki livadan istenilen sonuç alınamadı. Süleymaniye livası "temsil komitesi" oluşturulamadığı için "referandum" dışı kaldı. Kerkük livasında ise, "temsil komitesi" Faysal'ın krallığı'nı reddetti. Irak İçişleri Bakanı, 18 Ağustos

⁷⁷ Longrigg, a.g.e., s. 113.

⁷⁸ FO 371/5229, E 10440/2719/44; FO 371/5231, E 13975, 2719/44.

⁷⁹ FO 371/9004, E 11789/1019/65; Longrigg, a.g.e., s. 126; Ireland, a.g.e., s. 287; Sluglett, a.g.e., s. 42, 44-45; Coke, a.g.e., s. 217-220, 224-225; Helmut Mejcher, *Imperial Quest for Oil: Iraq 1900-1928*, I.B., Londra, Ithaca Press, 1976, s. 74-75.

1921’de, halkın ezici çoğunluğunun Faysal’ın krallığını onayladığını açıkladı. Resmi açıklamaya göre, kabul oylarının oranı %96’ydı. 23 Ağustos 1921 günü Faysal, elli yıl önce Mithat Paşa tarafından yaptırılan Bağdat Sarayı’nda Irak Kralı olarak taç giydi.⁸⁰

Hukuksal açıdan tam anlamıyla fiilî bir durum söz konusuydu. Sevr Antlaşması geçerlik kazanmadığı için ülke hukuken Türk egemenliğindeydi. İngiltere, Mezopotamya mandasını San Remo’da İtilaf Devletleri’nin kendi aralarında aldıkları bir karara dayanarak üstlenmişti. İngiltere’nin *mandataireliği* henüz Milletler Cemiyeti Konseyi’nce onaylanarak hukuksal geçerlilik kazanmamıştı. Ülkede anayasal monarşi kurulduğu ilan edilmiş ve kukla monarka taç giydirilmişti; ama daha ortada anayasa bile yoktu.⁸¹

Irak’ta İngiliz Mandasının Kurulması

Irak Devleti kurulduktan sonra, sıra bu ülkede mandanın ne şekilde uygulanacağına gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılacak olan topraklar Paris Barış Konferansı’nın 30 Ocak 1919 tarihli oturumunda saptanmış, aynı oturumda mandaların paylaşımı konusunda da uzlaşmaya varılmıştı.⁸² Söz konusu uzlaşmanın temelini, savaş sırasında yapılan gizli paylaşım antlaşmaları oluşturuyordu. Manda sözcüğünün Irak halkı üzerinde yarattığı olumsuz etkiyi dikkate alan İngiliz yöneticileri, Irak’la yapılacak bir ikili antlaşmayla örtülü bir manda uygulamasına gidilmesine karar verdiler. Böylece görünüşte egemen bir statü kazanacak olan Irak’ın içinden gelebilecek tepkiler frenlenmiş olacağı gibi, İngiltere, manda koşullarının kimi kısıtlamalarından kurtulacak ve Milletler Cemiyeti denetimini gevşeterek daha serbest hareket edebilecekti.⁸³ Bu karar, 17 Kasım 1921’de İngiltere tarafından “manda yükümlülüklerinin yerel unsurlarla paylaşılacağı” ifadesiyle Milletler Cemiyeti Konseyi’ne bildirildi. Ardından bu doğrultuda bir taslak metin hazırlandı.⁸⁴ İngiltere için önemli olan, hukuksal geçerliliği

---

⁸⁰ FO 371/9004, E 11789/1019/65; Coke, a.g.e., s. 230-231; Longrigg, a.g.e., s. 132-139; Toynbee, a.g.e., s. 484; Foster, a.g.e., s. 95-96; Fromkin, a.g.e., s. 508; Howard, a.g.e., s. 321.

⁸¹ Longrigg, a.g.e., s. 134.

⁸² David Hunter Miller, *The Drafting of the Covenant, Vol. I*, New York, G. P. Putman, 1928, s. 101, 114.

⁸³ Foster, a.g.e., s. 97; Mejcher, a.g.e., s. 80; Stivers, a.g.e., s. 78-79.

⁸⁴ CAB 23/39, Conf. 125: “Situation in Mesopotamia,” 09.02.1922.

olsun olmasın, Irak'la anlaştığını ve manda ile ilgili yükümlülüğünü yerine getirme konusunda mesafe aldığını göstermekti.

Faysal'a imzalatılan antlaşma metni,⁸⁵ İngiltere'nin daha önce hazırladığı taslağın aşağı yukarı aynısıydı. Metnin başlangıcında, antlaşmanın hukuksal dayanağı olarak Sevr Antlaşması'nın 94. ve 132. maddeleri gösteriliyordu; oysa Sevr Antlaşması hiçbir zaman onaylanmamış ve yürürlüğe girmemişti. Taslağın, 8. maddesine göre, hiçbir Irak toprağı yabancı bir gücün denetimine terk edilemez ve kiralanamazdı. İngiltere bu hükmü metne dâhil etmekle, hem Arap ulusçularının desteğini sağlamayı hesaplıyor, hem Türk tarafına Musul konusunda kararlı olduğu mesajını veriyor, hem de, eğer antlaşma Konsey tarafından onaylanırsa, Musul konusunda Milletler Cemiyeti'nin desteğini arkasına almayı umuyordu.

Antlaşmada mandaya gönderme yapılmıyordu; ama manda kavramının içerdiği tüm koşullar antlaşmada yer alıyordu. İngiltere, herhangi bir dış saldırıya uğrarsa Irak'a destek ve yardım sağlayacaktı; karşılığında İngiliz Yüksek Komiseri ile ekibi Irak'ta yerleşecek ve tüm önemli yönetsel konularda karar verici konumunda olacaktı. Dış ilişkiler ve malî işlerle ilgili konularda İngiliz Yüksek Komiseri'nin önerileri bağlayıcı olacaktı.⁸⁶

27 Mart 1924 günü açılan Kurucu Meclis antlaşmayı onaylamaya yanaşmadı. Üyelerin çoğu, özellikle antlaşmanın malî hükümlerini çok ağır buluyorlardı.⁸⁷ Çeşitli kentlerde antlaşma karşıtı gösteriler giderek büyüdü. Mayıs ayında doruğuna ulaşan gösterileri polis, askeri birliklerin ve süvarilerin yardımıyla güçlükle bastırabildi.⁸⁸ Irak Kurucu Meclisi'nin antlaşmayı onaylamaması, Musul konusundaki İngiliz tezini büyük ölçüde zayıflatan bir durumdur. Bu nedenle Londra, Irak yönetimine ultimatö vererek onaylanmaması durumunda antlaşmayı reddedilmiş sayacağını ve soru-

---

⁸⁵ Treaty of Alliance between Great Britain and Iraq signed at Bagdad, October 10, 1922; and Protocol of Treaty of Alliance between Great Britain and Iraq of October 10, 1922, signed at Bagdad, April 20, 1923; together with Agreements Subsidiary to the Treaty of Alliance between Great Britain and Iraq of October 10, 1922, signed at Bagdad, March 25, 1924, (British White Paper) G.B.F.O., Treaty Series, No 17 (1925), Cmd. 2370; FO 371/7772, E 10741/33/65: "Iraq Treaty," signed 10.10.1921; FO 371/7772, E 11744/33/65: Documents Communicated by the British Government to the League of Nations, 11.10.1922; Mejcher, a.g.e., s. 83-84; Sluglett, a.g.e., s. 79; Longrigg, a.g.e., s. 141-142.

⁸⁶ Foster, a.g.e., s. 110-111; Cumming, a.g.e., s. 116.

⁸⁷ CO 730/58/18924: Dobbs → Thomas, Bağdat, 18.4.1924.

⁸⁸ Report by His Britannic Majesty's Government on the Administration of Iraq for the Period April 1923 to December 1924, C.O. No. 13 (1925), s. 53.

nun Milletler Cemiyeti Misâkı'nın 22. maddesine göre çözümlenmesi istemiyle Örgüt Konseyine başvuracağını bildirdi. Bunun anlamı antlaşmanın iptal edilmesi ve doğrudan manda koşullarının uygulanmasıydı.⁸⁹ Ültimatom etkili oldu. Başbakan Cafer Paşa çeşitli vaatlerle Kurucu Meclis'in 108 üyesinden 69'unu toplamayı başardı. İngiltere'nin verdiği sürenin dolmasına bir saat kala (10 Haziran 1924 günü saat 23'te) oturuma katılan 69 üyenin 37'sinin olumlu oyuyla antlaşma onaylandı.⁹⁰

SORUNLAR VE “ÇÖZÜM”LER

Kürt Sorunu

Irak Devleti'nin kurulması sürecinde İngilizlerin başını ağrıtan sorunların başında, yine Kürt sorunu geliyordu. Kürtlerin kendi kendilerini yönetemeyecekleri de, Irak'a dâhil edilmeleri halinde sorun yaratacakları da belliydi. Kahire Konferansı'nda Kürt sorunuyla bağlantılı derin görüş ayrılıkları ortaya çıkmış, sonuçta Cox'un, sorunun çözümünün zamana bırakılması ve bu süreçte Kürt bölgelerinin Irak içinde kalmakla birlikte, doğrudan İngiliz Yüksek Komiseri'nce yönetilmesi biçimindeki önerisi kabul edilmişti.⁹¹ Cox'un planı, Musul vilayetinde Kürtlerin yaşadığı bölgelerde alt vilayetler oluşturmak ve buralarda Kürt ya da Kürtçe bilen Arap memurları görevlendirmek suretiyle Kürt kimliğini Irak'ın siyasi bütünlüğü içinde tanımaktı. Cox üç tane alt vilayet kurulmasını öngörüyordu. İlki kuzeyde Zaho, Akra, Dohuk ve İmadiye'yi içine alacaktı. İkincisi Erbil, Köysancak ve Revandiz'den oluşacaktı. Üçüncüsü ise, Süleymaniye ve çevresini içerecekti. Kerkük ve Kifri, Kürt vilayetlerinin dışında tutulacaklardı. Fakat sonra kuzeyde ayrı bir vilayet oluşturma düşüncesinden caydı. Çünkü Zaho, Akra, Dohuk ve İmadiye ana ticaret merkezleri olan Musul'dan koparırlarsa Van'a yönelebilirlerdi. Bu yüzden Musul'a bağlı kalmalıydılar.⁹²

Cox, planını Kürtlerin görüşlerine başvurarak uygulamaya koymak istedi. “Kürtlerin görüşlerine başvurmak” denilen şey, İngiliz yanlısı olarak bilinen Kürt ağa ve şeyhleriyle yapılan bir

---

⁸⁹ CO 730/59/22744: Thomas → Dobbs, Londra, 14.05.1924; CO 730/59/23489: Thomas → Dobbs, Londra, 19.05.1924; Toynbee, a.g.e., s. 486; Foster, a.g.e., s. 122; Sluglett, a.g.e., s. 88; Mejcher, a.g.e., s. 150-151.

⁹⁰ Report on the Administration of Iraq...1923-1924..., a.g.e., s. 54.

⁹¹ Busch, Britain..., a.g.e., s. 469; Longrigg, a.g.e., s. 131.

⁹² L/P-S/10/782, P 2873: Cox → Churchill, Bağdat, 21.06.1921; McDowall, a.g.e., s. 166-167.

konsültasyondan ibaretti. Ama bunun da adına tıpkı 1918'de olduğu gibi "plebisit" denildi. "Plebisit" sonucunda Süleymaniye dışındaki Kürt bölgelerinin Irak'la siyasi birlik oluşturmaktan yana görüş bildirdikleri ilan edildi. Bu sonuca dayanılarak da Süleymaniye için özel bir statü oluşturulması, diğer Kürt bölgelerinin ise doğrudan Irak'a bağlanmaları kararlaştırıldı. Süleymaniye livası, eskiden olduğu gibi İngiliz siyasi görevlisi aracılığıyla doğrudan İngiliz Yüksek Komiseri'nce yönetilecekti. Kerkük, Musul ve Erbil ise Bağdat'tan atanacak mutasarrıflarca yönetilecekti. Kürt bölgelerinde yöneticiler yerli Kürtler arasından seçilecek ve resmi kurumlarda Kürtçenin kullanımı yaygınlaştırılacaktı.⁹³

Sömürgeler Bakanı Churchill, Irak ile Türkiye arasında tampon bir Kürdistan devleti kurulması konusunda hâlâ ısrarlıydı.⁹⁴ Fakat Cox, ayrı bir Kürdistan kurmanın sakıncalarını Churchill'e açıkladı ve patronunu ikna etti. Cox'a göre,

a) Kürt bölgelerinin Irak'ın denetimi dışında bırakılması, buralara yerleşecek olan Kemalistlerin Musul vilayetinin petrol alanlarını doğrudan tehdit edebilecek bir konuma gelmeleri tehlikesini yaratırdı. Özellikle Türk etkinliğinin merkezi olan Kerkük mutlaka denetim altında tutulmalıydı.

b) Kürt bölgelerini Irak'ın dışında tutmak, Musul vilayetini bir bütün olarak Irak'ın ayrılmaz bir parçası olarak gören Arap ulusçularıyla sürtüşmeye yol açardı. Son ayaklanmanın ağır bedeli ortadayken böyle bir sürtüşme göze alınamazdı.

c) Bağımsız bir Kürdistan yaratılması, yalnız Arap ulusçularının değil, Türklerle İranlıların da kabul edemeyecekleri bir seçenektir.

ç) Kürtler dışarıda bırakılırsa, Irak'taki Şî-Sünnî dengesi Şîler yararına bozulur; bu da kendisi Sünnî olan Faysal'ın konumunu ve ona bağlı olarak da İngiliz varlığını tehlikeye düşürürdü.

d) İlk bakışta ne denli ideal görünürse görünsün, etnik sınır ölçütü uygulamada ciddi zorluklar yaratırdı. Çünkü, insanlar birbirleriyle öylesine kaynaşmış durumdaydılar ki, Arap, Kürt ve Türkmen unsurlar arasında etnik bir sınır çizmek olanaksızdı.

---

⁹³ FO 371/9004, 11789/1019/65; Toynbee, a.g.e., s. 487; McDowall, a.g.e., s. 166-167.

⁹⁴ L/P-S/10/782, P 2873: Churchill → Cox, Londra, 24.06.1921.

e) Musul vilayetinin Kürt bölgelerinin Irak'tan ayrılması, İngiltere çekildikten sonra Irak Devleti'ni stratejik olarak savunulması güç sınırlarla başbaşa bırakırdı.

f) Nihayet unutulmamalıydı ki, Kürtlerin Irak içinde sürekli bir sorun kaynağı olarak yer almaları İngiltere'ye önemli avantajlar kazandırmaktaydı. Azınlık durumunda olmaları nedeniyle Kürtler, Araplara karşı İngilizlerle işbirliği yapmaktaydılar; bu da İngiltere'nin, Kürt sorununu bir baskı unsuru olarak kullanarak Bağdat üzerindeki ağırlığını artırmasını sağlayan bir etkendi.⁹⁵

Hıristiyanların Durumu

Musul vilayetinde yaşayan Hıristiyanlar Nesturî ve Keldanîlerden oluşan eski Asurî halkıdır.⁹⁶ Rusların vaatlerine kanıp, 1915 yılında Osmanlı yönetimine karşı ayaklanan Asurîler, 1917 devriminden sonra Rus Orduları dağılınca korumasız kalmışlar ve kendilerini çevreleyen Müslüman halkların düşmanlıklarına hedef olmuşlardır. Bunun üzerine, yurtları olan Hakkâri ve Urumiye'yi terk ederek İngiliz işgali altındaki Irak'a kaçmışlardır. İngilizler, Kasım 1918'de Bağdat yakınlarında Bakuba Kampı'nı kurarak 35 bin Hıristiyan sığınmacıyı buraya yerleştirmişlerdir.

Başlangıçta İngilizlerin bunlarla ilgili ciddi hesapları vardı. Hıristiyanların Büyük Zap'ın kuzeyinde, kendi korumaları altında özerk bir devlet kurmalarını sağlamak istiyorlardı. Lübnan'dakine benzer bir düzenlemeyle yönetilmesi tasarlanan bu devlet aracılığıyla, bölgede sağlam ve kalıcı bir denetim oluşturabileceklerdi.⁹⁷ Ancak İngiltere'nin, planı gerçekleştirmek için yeterli askeri gücü yğktu.⁹⁸

Zaman geçtikçe Hıristiyan sığınmacılar İngilizler için büyük bir soruna dönüştü. Çünkü 50 bin insanın barındırıldığı bir kampın maliyeti çok yüksekti. Üstelik aralarında birlik ve dayanışma duygusu da yoktu. Liderleri Patrik Benjamin Mar Şimun 1918

---

⁹⁵ L/P-S/10/782, P 2999: Cox → Churchill, Bağdat, 05.07.1921; FO 371/6347, E 12182/43/93: Cox → Churchill, Bağdat, 20.09.1921; Churchill → Cox, Londra, 03.10.1921; Sluglett, a.g.e., s. 119.

⁹⁶ FO 371/10081, E 11359/7/65: Further Answers to the Questionnaire submitted to His Majesty's Government by the League of Nations Irak Frontier Commission, 17.12.1922; Longrigg, a.g.e., s. 97-98.

⁹⁷ L/P-S/11/142, P 5421: "Memorandum Respecting the Settlement of Turkey and the Arabian Peninsula," by Political Intelligence Department, F.O., 21.11.1918.

⁹⁸ FO 371/4191, ME 44/57142/3050: Thwaites → Ronald Graham, Londra, 110.4.1919; Graham → Thwaites, Londra, 22.04.1919.

yılıının başında öldürülünce, on-üç yaşında veremli bir çocuk olan oğlu Paulus patrik olmuştu. Bir süre sonra o da öldü ve Asurîlerin dinsel örgütü bütünüyle dağıldı. İngiltere, yıllık maliyeti 2 milyon paundu bulan Hıristiyan sığınmacılardan kurtulmak istiyordu; ama bunu nasıl yapacağını bilmiyordu. Onları Hakkâri ve Urumiye'deki yurtlarına geri göndermek kolay değildi. İran'ın ne bunları kabule niyeti, ne de çevre Kürt aşiretlerinin saldırılarından koruyacak gücü vardı. Türkiye ile ilişkilerde ise hukuksal belirsizlik söz konusuydu.⁹⁹ Bunun üzerine Asurîlerin topluca İmadiye çevresine yerleştirilmesi düşünüldü. Bu kararı uygulamak için başvuru yöntem, yukarıda görüldüğü gibi, Kürtlerin İngiliz yönetimine karşı ayaklanmasına yol açtı. Bunun üzerine plandan vazgeçildi.

Mart 1920'de Aga Petros adlı bir serüvenci Bağdat'taki İngiliz yöneticilerine bir yerleşim planı getirdi. Plana göre, Aga Petros kendi halkından 8 bin silahlı adamıyla Türk-İran sınırındaki bir bölgeyi işgal edip burayı üs olarak kullanacak ve Hıristiyanların yurtlarına dönmelerini sağlayacaktı. Hakkâri ile Urumiye birleşecek ve Türkiye-İran-Irak arasında bir tampon devlet oluşturulacaktı. Son derece riskli olmasına karşın Hıristiyan sığınmacılardan kurtulmaya kararlı olan İngiliz yönetimi planı onayladı ve Aga Petros'u da onu uygulamakla görevlendirdi. Bakuba kampındaki Nesturî-Keldanîlerin yaklaşık 30 bini planı kabul etti. Geri kalanlar Dohuk-Akra bölgesine yerleştirildi ya da kamptan çıkarılarak başlarının çaresine bakmaları istendi. Kabul edenlerin yolculuğu Mayıs 1920'de Akra'dan başlayacaktı; ama Irak ayaklanmasının patlak vermesi üzerine, beş aylık bir gecikmeyle ancak 27 Ekim 1920 günü yola çıkılabildi. Sonuç tam bir felâketti. Bir yandan ağır kış koşulları, bir yandan da çevre Kürt aşiretlerinin saldırıları, zaten düzen ve disiplinden yoksun olan topluluğun dörtte birinin yok olmasına yol açtı. Kurtulabilenler kendilerini güçlkle Akra'ya attılar.¹⁰⁰

Planın başarısız olması üzerine Ocak 1921'de sığınmacılar için Akra yakınlarında Mindan Kampı kuruldu. Yolculuktan geriye dönmeyi başarabilen 20 bin Hıristiyan burada toplandı. Şubat 1921'de İngiliz yönetimi, bunları Hakkâri ve Urumiye'deki yurtlarına "tedrici sızma" denilen bir operasyonla göndermeyi kararlaştırdı. 1921 Mayısından itibaren kamp sakinleri gruplar halinde ülkelerine dönmeye zorlandılar. Ağustos ayında Mindan Kampı bütünüyle boşaltılmıştı. Urumiye kökenlilerin hemen hiç

---

⁹⁹ FO 371/9004, E 11789/1019/65.

¹⁰⁰ FO 371/9004, E 11789/1019/65.

birisi ülkelerine varamadılar. Bunlar, çiftçilikle geçinen yumuşak yapılı insanlar oldukları için ağır koşullara direnemediler. Birçoğu Kürt saldırıları sonucu yollarda öldü. Kalanlar, Bağdat'a ve Musul'a kaçarak sefalet içinde yaşamlarını sürdürmeye çalıştılar. Hakkârililer, dağlarda yaşayan, sağlam yapılı ve savaşçı insanlardı. Uzun yıllardır Kürtlerle sürekli çatışma durumunda yaşamak onlara kendilerini savunabilecek nitelikleri kazandırmıştı. Çoğu hayatta kalmayı başardı. Mindan Kampı'ndaki 14 bin Hakkâri'lerden yarısı Musul Ovası ile dağ yamaçlarında "boş" bulunan köylere yerleştirildi ya da Hakkâri'ye gönderildiler. Diğerleri kendi hallerine bırakıldı. Hakkâri'ye gidenlerin bir bölümü 1922 yılında; kalanı da 1924'teki Nesturî ayaklanması sırasında geri döndü. İngilizler Musul vilayetinde kalan Asurîlerin tümünü silahlandırdılar. 2 bin Asurî, paralı asker olarak İngiliz subayların emrinde iç düzeni sağlamakta kullandılar.¹⁰¹

Sonuçta 1918-1922 sürecinde İngilizlere sığınan 35 bin Nesturî-Keldanî'den 20-25 bininin Musul vilayetinin kuzeyine ya da Hakkâri'ye yerleşmeleri sağlanmış; geri kalanların çoğu ya ölmüş ya da, sağa sola dağılıp kaybolmuştu. Zulme uğrayan Hıristiyanları kurtardığı propagandasını sürekli işleyen İngilizler, sağ kalmayı başarabilen zavallı, çaresiz Asurîlerden ucuz paralı asker olarak yararlanmaya ve onları Müslüman halka karşı vurucu güç olarak kullanmaya sonuna kadar devam ettiler.

Lozan Konferansı'nda Fransız delegasyonu içinde yer alan Aga Petros, Türklerle ilişki kurarak bu yolla halkının kurtuluşunu sağlamaya çalıştı. 15 Ocak 1923'te İsmet Paşa ile görüşerek, 1) Hakkâri Sancağı'nın ya da en azından, Yüksekova ve Çölemerik kazaları ile Başkale, Şemdinli kazalarının birer bölümünün Nesturî-Keldanîlerin yerleşimine ayrılmasını; 2) Savaştan önce bölgede yaşamaktayken, çeşitli nedenlerle göç etmek zorunda kalan tüm Hıristiyanların topluca bu bölgede yaşamalarına izin verilmesi istedi. Karşılığında, 1) Nesturî ve Keldanîlerin Türklerle aralarında bir sorun olmadığını ilan etmeyi; 2) Musul'da bulunan silahlı Asurî birliklerinin, Musul vilayetine yönelik savlarını gerçekleştirebilmeleri için Türk makamlarının emrine verilmesini sağlamayı; 3) Ulaşma sağlanırsa, uygulamanın ayrıntılarını görüşmek üzere Ankara'ya gitmeyi önerdi. İsmet Paşa, Ankara'nın onayıyla Aga Petros

---

¹⁰¹ FO 371/9004, E 11789/1019/65; FO 371/10081, E 11359/7/65; FO 371/9006, E 10068/1019/65; F.O. Memorandum on "Assyrian Question," 11.10.1923; Edmonds, a.g.e., s. 386- 387; Longrigg, a.g.e., s. 138-139; Toynbee, a.g.e., s. 484-485.

ile yeniden görüştü ve isteklerinin kabul edileceği mesajını verdi.¹⁰² Ancak İngilizler devreye girerek Aga Petros'un Türk heyetiyle anlaşmaya varmasını engellediler.¹⁰³ Asurîler, Irak'taki vurucu güç içindeki en etkili unsurdu; onları yitirmek, İngiltere'nin bölgedeki konumunu önemli ölçüde zayıflatırdı.¹⁰⁴ Daha da önemlisi Musul sorunuyla ilgili İngiliz tezinin temel dayanağı Türklerin Hıristiyanlara mezalim uyguladığı söylemiydi. Hıristiyanların Türklerle anlaşması bu temel dayanağın çökmesi anlamına gelirdi. Musul sorunu İngiltere yararına çözülene dek Asurîlerin İngiliz denetiminde kalmaları gerekiyordu.

Bağdat'taki İngiliz yönetimi, Musul vilayetinde kalan ve sayıları 15–20 bin kadar olan Asurî-Keldanîlere daha önce Türklerin yaptığı gibi gevşek bir denetim uygulanması yolunu seçti. Onlara, liderlerini seçme ve vergilerini toplama konularında serbestlik tanıdı. Asurîlerin Musul vilayetinin Müslüman halkına karşı işgal yönetiminin vurucu gücü olarak kullanılması, onların bölgedeki geleceğini sıkıntıya sokacak nitelikte bir uygulamaydı. Fakat günü kurtarma peşinde olan İngilizler için bu önemsiz bir ayrıntıydı.

Türkiye'nin Musul'u Kurtarma Girişimlerinin Savuşturulması

Musul, Ankara yönetimince; Türkiye'nin işgal edilen diğer topraklarına göre öncelikle kurtarılması gereken bir bölge olarak görülüyordu. Coğrafi koşullar, ulaşım yetersizlikleri ve maddi güçlükler buraya askeri bir operasyon düzenlenmesine de elvermiyordu. Musul'un, Urfa, Antep ve Maraş'ta olduğu gibi, halkın kendiliğinden harekete geçmesi ve Ankara'nın vereceği maddi ve moral destekle kendi kendisini kurtarması isteniyordu. Bunu sağlamak için, Anadolu'dakilerle aşağı yukarı eşzamanlı olarak bazı örgütlenmeler gerçekleştirilmişti. Nisan 1919'da, Bağdat'ta yaşayan Türkler, Türk Derneği adıyla bir örgüt kurmuşlar, bir ay sonra derneğin Musul şubelerini açmışlardı. Türk Derneği, İngiliz işgaline karşı, Arap ulusçularının örgütü *El-Ahd* ile yakın ve sıkı bir işbirli-

---

¹⁰² Lozan Telgrafları – Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı, C.I, 1922-1923, Derl. Bilâl N. Şimşir, Ankara, T. T. K. Yay., 1990, No. 353, s. 388-389; İsmet Paşa → Rauf Bey, Lozan, 15.01.1923/230, 231; FO 371/8994, E 1152/84/65: "Interview between E. G. Forbes-Adam and Aga Petros," Report by Forbes-Adam, 22.01.1923.

¹⁰³ FO 371/8994, E 1585, 1647, 2003, 2013, 2515, 2603, 2833, 2890, 3320, 5189, 10863, 10882, 11078, 11079, 11298, 11385, 11878/84/65: (Nesturi-Keldanîlerin özerklik istemleri ile ilgili yazışmalar.) 08.02. / 15.12.1923.

¹⁰⁴ FO 371/9006, E 10068/1019/65.

ği içinde çalışıyordu.¹⁰⁵ Irak ayaklanması, Musul halkına İngiliz işgalinden kurtulmaları için önemli bir fırsat vermiş, Ankara hükümeti de içinde bulunduğu son derece güç koşullara karşın ayaklanmacılara elinden gelen yardımı yapmıştı.¹⁰⁶ Kerbelâ'daki Şiî din adamlarına 7 bin lira gönderilmiş,¹⁰⁷ Mustafa Kemal Paşa, Bağdat'taki Osmanlı Ulusal Güçler Komutanı Nasuhi Bey'e yazdığı 21 Mart 1921 tarihli mektupta Irak'ı İngilizlerden temizlemek için şimdilik yardıma gelemeyeceklerini bildirerek gönderilen paranın bir bölümünün aşiret reislerine dağıtılmasını, bir kısmıyla da silah ve cephane alınarak çete savaşları yapılmasını istemişti. 1920 Haziranında, El-Cezire cephesi komutanlığı Tel Afer'de İngilizlerle çarpışan Araplara silah yardımında bulunmaya başladı.¹⁰⁸ Musul-Cizre arasında Türklerle İngilizler arasında yer yer silahlı çatışmalar yaşandı.¹⁰⁹ İngiliz uçakları Cizre'deki Türk askeri hedeflerine hava saldırıları düzenlediler.¹¹⁰ Musul'a yönelik bir askeri operasyon planlayan El-Cezire cephesi komutanlığı, bu amaçla Kasım 1920'de Genelkurmay Başkanlığı'na başvurdu.¹¹¹ Ancak zaten üç cephede savaşılırken ve düzenli ordu henüz tam olarak kurulmamışken dördüncü bir cephe açılması uygun bulunmadı.

Irak ayaklanmasının 1920 yılı sonlarında bastırılmasından, Türk ulusalcılarının 1921 sonbaharında elde ettiği askeri ve diplomatik zaferlere (Sakarya Zaferi ve Ankara Antlaşması) değin geçen sürede, Musul'a yönelik Türk müdahalesi propaganda düzeyinde kalmıştır. Bu daha çok, İslâmî bir üslup kullanılarak kaleme alınan

---

¹⁰⁵ Al-Jumaily, a.g.e., s. 154-155.

¹⁰⁶ İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), C. I, (Nisan 1919-Mart 1920), Haz. Bilal N.[uri] Şimşir, Ankara T. T. K. Yay., 1973, Belge No. 28, 29, 33, 34, 65, 75, 88, 95, s. 79, 82, 91, 92, 177, 215, 247, 262; Salahi R.[amazon] Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri, Ankara, T.T. K. Yay., 1995, s. 63.

¹⁰⁷ FO 371/5048, E 5162/3/44: Wratislaw → Curzon, Beirut, 04.05.1920.

¹⁰⁸ FO 371/5228, E 9849/2719/44: Wilson → Montagu, Bağdat, 05.08.1920; FO 371/5229, E 10440/2719/44; FO 371/5230, E 12339/2719/44: "Mesopotamia: Preliminary Report on Causes of Unrest," Major N. N. E. Bray, 14.09.1920, Remarks on Report by H. Young, 12.10.1920; FO 371/5231, E 12966/2719/44: "Mesopotamia: Causes of Unrest-Report No. II." By Major N. N. E. Bray, 21.10.1920; Al-Jumaily, a.g.e., s. 62-63.

¹⁰⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C.I, Devre 1, İçtima 1, 24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1337 (1921), Ankara, T.B.M.M. Basımevi, 1980, s. 68-74.

¹¹⁰ FO 371/5231, E 13592, 13801, 14028, 14147/2719/44, 03-11.11.1920.

¹¹¹ T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi adına Ahmet Hulki Saral, *Türk İstiklâl Harbi, C.IV, Güney Cephesi*, Ankara, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yay., 1966, s. 282.

bildirilerin dağıtılması suretiyle yapılıyordu. Söz konusu bildirimlerde, Hintli askerlerden, komutası altında görev yaptıkları İngiliz subaylarının emirlerini dinlememeleri istenmekte; kâfirlerin kökünün kazınarak kutsal yerlerin kurtarılacağı bildirilmekte; bu uğurda savaşan Mustafa Kemal Paşa'ya katılma çağrısı yapılmaktaydı.¹¹²

Bu dönemde, propaganda çalışmalarının yanı sıra, küçük, düzenli birlikler aracılığıyla Kürt aşiretlerinin kışkırtılıp, İngiliz yönetimine karşı ayaklandırılmasını hedefleyen sınırlı ve dolaylı bir müdahale yöntemi de uygulanıyordu.¹¹³ Bu amaçla 1921'in bahar aylarında üç subay ve 100 erden oluşan bir piyade bölüğü Revandiz'e gönderilmişti.¹¹⁴ Önde gelen Kürt aşiret reis ve ağaları ile yörenin etkin kişilerinin yer aldığı, "Meclis-i Millî" adlı bir yerel yönetim meclisi kuruldu. Sürücü aşiretinden Ragıp Sürücü meclis başkanlığına getirildi. Meclis, İngiliz-İrak karakollarına, Türk birliği ile Kürt aşiretlerinin ortak askeri operasyonlar düzenlemelerini kararlaştırdı. Binbaşı Şevki Bey, operasyonları yönetmek üzere Süleymaniye ve havalisi komutanlığına atandı.¹¹⁵

Ankara Antlaşması ile Güney cephesini kapatan Türkiye, Musul sınırına bir miktar askeri yığınak yapma olanağını buldu. 17 Mart 1922'de Ankara, Revandiz'e doğrudan Kaymakam ataması yaptı ve Remzi Bey Revandiz Kaymakamı olarak Mayıs 1922'de göreve başladı. Mustafa Kemal Paşa'nın Revandiz'e takviye güç gönderilmesini öngören 1 Şubat 1922 tarihli emri üzerine, milis yarbayı Özdemir Bey bölgeye gönderildi.¹¹⁶ Özdemir Bey, 22 Haziran günü Revandiz'e ulaştı ve İngiliz uzmanlarının dört yılda başaramadıklarını birkaç hafta içinde başararak tüm bölge aşiretlerinin desteğini kazandı.¹¹⁷ Buna karşı İngilizler de Kürdistan Der-

---

¹¹² FO 371/6346, E 4300/43/93: Cox → Churchill, Bağdat, 19.04.1921; FO 371/9004, E 11789/1019/65; D.K.V./İrak Krallık Sarayı Dosyaları, No. 808-t/4/1: Türkiye ile Musul ve Sınır Sorunu, Belge No. 16'dan aktaran Al-Jumaily; s. 67; "Confidential Military Report on Mesopotamia, Area 9," Compiled by General Staff, Mesopotamian Expeditionary Force, Simla, Government Monotype Press, 1920, s. 7, 87, 102, 130-131, 141-143, 148-149'dan aktaran Al-Jumaily; a.g.e., s. 85.

¹¹³: FO 371/5232, E 15321/2719/44General Officer Commanding, Mesopotamia → W.O., Bağdat, 28.11.1920.

¹¹⁴ Harp Tarihi Dairesi Arşivi, No. 8/1989, Dosya No. 15'ten aktaran Saral, a.g.e., s. 266.

¹¹⁵ H.T.D.A., No. 8/1989, Dosya No. 15'ten aktaran Saral, a.g.e., s. 266; Al-Jumaily, a.g.e., s. 86.

¹¹⁶ H.T.D.A., No. 1/4283, Dosya No. 245'den aktaran Saral, a.g.e., s. 267-268.

¹¹⁷ FO 371/7772, E 9259/33/65: Irak Intelligence Report, No. 16, 15.08.1922; FO 371/7772, E 10859/33/65: Irak Intelligence Report, No. 17, 01.09.1922; FO

neği'ni kurarak propagandaya hız verdiler. Derneğin kurucusu Nemrut (Kürt) Mustafa Paşa, yayın organı ise *Bang-i Kurdistan* gazetesiydi.¹¹⁸ 12 Temmuz 1922 günü İngiliz siyasi görevlilerinin Süleymaniye'de yaptıkları toplantıda, Türklerin etkisini kırmamanın tek yolunun, ivedilikle bir Kürt ulusal yönetimi oluşturmak olduğuna karar verildi.

Neredeyse bütün önemli aşiretlerin desteğini kazanan Özdemir Bey, harekete geçerek 1 Eylül günü Derbent muharebesinde İngilizlere bağlı güçleri yenilgiye uğrattı.¹¹⁹ İngilizler, Süleymaniye'deki gayrimüslimleri havayolu ile tahliye ettiler Musul vilayetinin doğusunu bütünüyle Özdemir Bey yanlılarının denetimine terk etmek zorunda kaldılar.¹²⁰

Özdemir Bey'e verilen desteği zayıflatmanın tek yolu, Şeyh Mahmut'u sürgünden geri getirerek Kürtleri bölmektir.¹²¹ Sürgünde bulunduğu Hindistan'dan Bağdat'ta İngiliz Yüksek Komiseri Percy Cox'un huzuruna çıkarılan Şeyh Mahmut, Türkleri Süleymaniye'ye sokmama ve İngiliz hükümet politikalarına uygun davranma konularında güvence verdikten ve Kral Faysal'a bağlılık andı içtikten sonra Süleymaniye Valiliği'ne atandı.¹²² Ancak Süleymaniye'ye gelir gelmez verdiği sözleri unutarak Kürdistan'ın bağımsızlığını, kendisinin de Kürdistan Kralı olduğunu ilan etti. İngiliz yanlısı *Bang-i Kurdistan* gazetesini kapattı ve gazetenin editörlüğünü yapan Kürt Mustafa Paşa'yı Süleymaniye'den kovdu. Açıkta ulusçu bir çizgide yayın yapan *Rozh-i Kurdistan* gazetesini çıkarmaya başladı.¹²³ Kendi posta pulunu bastırды.¹²⁴ Ayrıca, Bağdat'ın karşı çıkmasına aldırmaksızın, Süleymaniye bölgesinden geçen bütün kervanlarından vergi almaya, ellerinde "Kürdistan Krallığı"nın geçiş belgesi olmayan kervanların mallarına el koymaya başladı. İngilizler kervanların yollarını Şeyh Mahmut'un etki alanı dışında kalan yerlere çevirerek onun gelir sağlamasını engellemeye çalıştılar ama etkili olamadılar.¹²⁵

371/7781, E 6864/96/65: Cox → Churchill, Bağdat, 05.07.1922; FO 371/7781, E 8600/96/65: Report on Situation in Kurdistan, 30.08.1922.

¹¹⁸ Al-Jumaily, a.g.e., s. 158-159.

¹¹⁹ FO 371/7772, E 12237/33/65, Irak Intelligence Report, No. 20, 15.10.1922.

¹²⁰ FO 371/7772, E 10410/33/65: Churchill → Cox, Londra, 07.09.1922.

¹²¹ FO 371/7781, E 9183/96/65: Cox → Churchill, Bağdat, 10.09.1922.

¹²² FO 371/10824, E 1303/32/65; Toynbee, a.g.e., s. 487-488; Longrigg, a.g.e., s. 144-145; McDowall, a.g.e., s. 160-161.

¹²³ McDowall, a.g.e., s. 174-175.

¹²⁴ Al-Jumaily, a.g.e., s. 90.

¹²⁵ FO 371/7772, E 14636/33/65.

Özdemir Bey, Şeyh Mahmut'un niyetini anlamak amacıyla Yüzbaşı Fevzi Bey'i Süleymaniye'ye gönderdi.¹²⁶ Şeyh Mahmut'un başlıca iki isteği vardı: 1) Kendisine Türk yönetimi altında yerel özerklik tanınması, 2) Silah ve cephane sağlanması. Bu iki koşul yerine getirilir ve Türkiye bölgeye askeri müdahalede bulunursa işbirliğine hazır olduğunu bildirdi.¹²⁷ Asıl niyeti, Musul vilayetinde bağımsız bir Kürdistan kurulmasını sağlamaktı. "Bağımsız Kürdistan"dan anladığı ise kendi aşiretinin tüm bölgeyi yönetmesiydi. Böylece, durumdan kendisi ve aşireti adına yararlanmış olacaktı. Oysa bunu daha önce denemiş ve başarılı olamamıştı. Ne diğer Kürt aşiretleri, ne de kentlerde yaşayan Türk nüfus onun yönetimi altına girmeyi kabul ederdi. Kendisinin bunu zorla yapabilecek gücü de yoktu. İngilizleri Türkleri ve çeşitli aşiretleri birbirlerine karşı oynayarak amacına ulaşabileceğini umuyordu.¹²⁸

İngilizlerin Şeyh Mahmut'u getirmekteki amaçları, olabildiğince çok sayıda aşireti Özdemir Bey'den uzaklaştırmaktı. Gerçekten de, Şeyh Mahmut'un gelmesinden sonra pek çok aşiret onun safına geçti. Bu bölünme etkisini hemen gösterdi. Özdemir Bey, Derbent savaşının ardından ele geçirdiği bazı yerlerdeki gücünü geri çekmek zorunda kaldı.¹²⁹ Yol açtığı sorunlara karşın, İngilizler Şeyh Mahmut'un varlığından büyük yarar sağlamışlardı.

İngilizlerin, Türk etkisini kırmak için başvurdukları diğer yöntem, hava operasyonları ile Özdemir Bey'e destek veren Kürt aşiretlerini yıldırmaktı. Hava saldırıları dost-düşman-tarafsız ayırımı yapmaya olanak vermiyordu. Fakat yöntem amansız olduğu ölçüde başarılıydı. Kentler, kasabalar, köyler aralıksız olarak bombalanıyor; ardından Asurî paralı askerleri kullanılarak yakılıp yıkılıyordu. Türklere destek oldukları varsayılan aşiretlerin hayvan sürüleri ve ekinleri yok ediliyordu. Özellikle Ekim ayı boyunca süren bombardımanlar sonunda Türklerin ve onları destekleyen Kürt aşiretlerinin elinde bulunan Köysancak, Raniye, Revandiz,

¹²⁶ H.T.D.A. No. 1/4282, Dosya No. 17'den aktaran Saral, a.g.e., s. 277; Longrigg, a.g.e., s. 144-145.

¹²⁷ Great Britain, Colonial Office, *Report on Iraq Administration, April 1922 to March 1923*, London, His Majesty's Stationary Office, 1923; Al-Jumaily, a.g.e., s. 93-95; Edmonds, a.g.e., s. 314; McDowall, a.g.e., s. 162.

¹²⁸ FO 371/7772, E 13087/33/65, Irak Intelligence Report, No. 21, 01.11.1922; Şeyh Mahmut→Kirmanşah Vâli-i Umûmîsi, Hoover Institute, Dağdeviren Koleksiyonu'ndan aktaran Tunaya, a.g.e., Belge No. 5, s. 215-216.

¹²⁹ Revandiz'den Köysancak ileri gelenlerine, 16.9.1922/1061 tarih sayılı mektup, D.K.V./Irak İçişleri Bakanlığı Dosyaları, No. 208-S.65/16/6: Kürdistan ile Kürdistan Doğusunda Bazı Olaylar, 1922-1923; Belge No. 60'tan aktaran Al-Jumaily, a.g.e., s. 89.

Bira Kapra, Kale Diza, Barzan, Rezan, Derbent, Merga gibi kent ve kasabalar büyük ölçüde tahrip edilmişti. Aşiretler açlıktan ölmek için birbiri ardına teslim oldular. 1922 yılı Kasımına gelindiğinde Özdemir Bey, ele geçirdiği bölgeleri terk ederek Revandiz'e geri çekilmişti. Aşiretlerin ise neredeyse tamamı İngilizlere boyun eğmişti.¹³⁰

Lozan görüşmelerinin başlaması üzerine askeri operasyonlarını durdurmak zorunda kalan İngilizler, zaman kazanmak için Şeyh Mahmut'a zeytin dalı uzatarak onun Özdemir Bey ile birleşmesini engellemeye çalıştılar. Bu düşünceyle, Bağdat yönetimi Kürtlere resmi bir çağırıda bulundu.¹³¹ 20 Aralık 1922 tarihinde, İngiltere-İrak ortak bildirisini biçiminde yapılan çağırıda, Kürtlere Irak sınırları içinde kendi yönetimlerini kurma hakkının tanındığı belirtiliyor ve çeşitli Kürt unsurlarının, oluşturulacak yönetimin yapısı, niteliği ve sınırları ile ilgili ayrıntıları görüşmek üzere yetkili temsilcilerini Kerkük'e göndermeleri isteniyordu.¹³²

Ocak 1923'te Süleymaniye'de toplanan aşiret şefleri, Şeyh Mahmut'u Kürdistan Kralı olarak tanıdıklarını ve İngiliz himayesi altında bağımsızlık istediklerini bildiren bir tutanak imzaladılar.¹³³ Kürt heyeti, Aralık bildirisini gereğince görüşmelerde bulunmak üzere 19 Ocak günü Kerkük'e geldi. Ancak heyette Türk yanlılarının bulunduğu ileri sürülerek, görüşme yapılmayacağı bildirildi.¹³⁴ Böylece, Aralık bildirisini ile verilen sözlerin ömrü ancak bir ay sürmüştü.

İngilizlerin tavrı karşısında Şeyh Mahmut, Türklerle ve Şii ulemasıyla bağlantı kurdu ve Ankara'ya bir heyet gönderdi. Özdemir Bey'e de, Kürdistan Valisi olarak konumunun korunması koşuluyla Türklerle ittifak yapmak istediğini ilettiler. Özdemir Bey, Şeyh Mahmut'a özerklik içeren on maddelik bir antlaşma tasarısı gön-

---

¹³⁰ FO 371/7772, E 10938, 12237, 13087, 13677/33/65; FO 371/7781, E 11529/96/65: Cox → Churchill, Bağdat, 22.10.1922; FO 371/7772, E 11903/33/65: Air Officer Commanding, Iraq → Air Ministry, Bağdat, 30.10.1922; FO 371/7772, E 11962/33/65: Air Officer Commanding, Iraq → Air Ministry, Bağdat, 31.10.1922; Saral, a.g.e., s. 278.

¹³¹ Events in Kurdistan, 13/14, Vol. II, Delhi, B.H.C.F.: Edmonds → Bourdillon, Kirkuk, 26.10.1922/K.847'den aktaran Sluglett, a.g.e., s. 120-121.

¹³² Report on Iraq Administration...1922-1923..., a.g.e., s. 38; Edmonds, a.g.e., s. 312; Toynbee, a.g.e., s. 488.

¹³³ FO 371/9009, E 1946/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 2, 19.02.1923.

¹³⁴ FO 371/9009, E 2341/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 3, 02.03.1923.

derdi.¹³⁵ Taraflar, ilkbaharda ortak saldırı düzenlenmesini öngören bir plan üzerinde anlaştılar. Plana göre, aşiretler Köysancak ve Kerkük'e saldırılacaktı. Şîî din adamlarıyla da anlaşmaya varılarak, Kerkük'e düzenlenecek saldırıyla eşzamanlı olarak Bağdat ve çevresinde ayaklanma başlatılması kararlaştırıldı. Gelişmeleri yakından izleyen İngilizler, Lozan görüşmelerinin kesintiye uğramasından yararlanarak, 24 Şubat 1923'de Şeyh Mahmut'a, yönetiminin geçersiz olduğunu bildirdiler ve ondan Süleymaniye'yi terk etmesini istediler. 3 Martta savaş uçakları kenti bombalamaya başladı. 4 Martta Şeyh Mahmut Süleymaniye'den ayrılarak aşiret savaşçılarıyla birlikte Saradaş Vadisi'ne çekildi.¹³⁶ Halk ise kenti boşaltarak dağlara çıktı.¹³⁷ 16 Mayıs'ta İngiliz birlikleri herhangi bir direnişle karşılaşmaksızın Süleymaniye'yi işgal ettiler.¹³⁸

Ancak İngilizler, eğer Musul vilayeti Irak Devleti'nin bir parçası olacaksa, Kürtlerin desteğini yitirmemek için onların ulusal istemlerinin Irak içinde olabildiğince karşılandığı bir yapı oluşturulması gerektiği değerlendirmesini yaptılar.¹³⁹ Bu düşünceyle bir "Yerel Kürt Konseyi" kurarak özerk bir örgütlenme gerçekleştirdiler. Buna göre Süleymaniye, Kürt Konseyi ve İngiliz Yüksek Komiseri'nin onayıyla Kral'ın atayacağı bir başkan tarafından yönetilecekti. Süleymaniye Livası'nda Kürtçe resmi dil olacak, bölgede görev yapacak tüm memurlar Kürt olacaktı; Faysal'a bağlılık andı içmemek koşuluyla Kürt temsilciler Irak Kurucu Meclisi'nde yer alacaklardı. Liva, Irak Devleti'nin yasalarına ve malî sistemine bağlı olacaktı; ama orada sağlanan gelirler liva için kullanılacaktı. Ancak İngiliz işgal gücünün çekilmesi üzerine Şeyh Mahmut, muzaffer bir komutan edasıyla ve büyük sevgi gösterileri arasında yeniden kente girdi ve bir kez daha krallığını ilan etti.¹⁴⁰ Bu durum karşısında Şeyh Mahmut'u Süleymaniye'nin *de facto* yöneticisi

¹³⁵ Lozan Telgrafları – Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı C. II, Şubat-Ağustos 1923, Derl. Bilâl N. Şimşir, Ankara, T.T.K. Yay., 1990, No. 88, s. 224; Rauf Bey → İsmet Paşa, Ankara, 27.04.1923.

¹³⁶ FO 371/9009, E 3466/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 5, 04.04.1923; FO 371/9009, E 3679/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 6, 11.04.1923.

¹³⁷ Busch, Mudros..., a.g.e., s. 374-375.

¹³⁸ FO 371/9005, E 5303/1019/65: 16.05.1923; FO 371/9009, E 5866/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 10, 06.06.1923.

¹³⁹ FO 371/9009, E 6469/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 11, 22.06.1923; Longrigg, a.g.e., s. 148.

¹⁴⁰ FO 371/9009, E 6964/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 12, 05.07.1923; FO 371/9009, E 7388/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 13, 17.07.1923; FO 371/9009, E 7681/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 14, 25.07.1923; FO 371/9009, E 8559/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 15, 24.08.1923.

olarak tanımak zorunda kalan İngilizler, Süleymaniye'yi Irak'a bağlı olmayan bir *no man's land* olarak tecrit ettiler.

İngilizler için asıl sorun Özdemir Bey'di. Türkler Musul vilayetinin içinde kaldıkça ve bölge Kürtleri ile doğrudan bağlantılarını sürdürdükçe, Kürtleri denetim altına almak olanaksızdı. Türklerle Musul Kürtleri arasındaki bağlantı mutlaka kesilmeli, bunun için de Özdemir Bey mutlaka Revandiz'den sökülüp atılmalıydı. Havalar düzelişip kapanan yollar açıldıktan sonra Türkler bölgedeki güçlerini takviye ederlerse, bir daha onları oradan uzaklaştırmak olanaklı olmayabilirdi. Şu anda birçoğu "bekle gör" anlayışıyla davranan Kürt aşiretleri kitlesel olarak Türklerden yana geçebilirlerdi.¹⁴¹ Müfrezesi ile birlikte, toplum yapısının ilkel aşiret ilişkilerine dayandığı son derece kaygan bir zeminde, hiçbir yerden yardım almaksızın, aşiretlerin desteğiyle, büyük yokluk ve yoksunluklar içinde ayakta kalmaya çalışan Özdemir Bey, Kürtlere güvenilemeyeceğinin farkındaydı. Mart 1923'te Kürt şefleriyle yaptığı bir toplantıda, bunu onların yüzüne karşı da söylemiş, onları ikili oynamakla suçlamıştı.¹⁴²

Nihayet İngiliz subayların komuta ettiği üç taburluk Asurî paralı askerleri, Hintli birlikler, Irak Ordusu'na bağlı birlikler ve İngiliz yanlısı aşiretlerden oluşan 10 bin kişilik güç, hava gücü desteğinde 11 Nisan 1923 günü iki koldan Revandiz'e doğru saldırıya geçti. Operasyon boyunca karşılarına çıkan tüm yerleşim birimlerini yakıp yıkarak ilerleyen birlikler 22 Nisan 1923 günü Revandiz'e girdiklerinde bütünüyle terk edilmiş karşılaştılar.¹⁴³ İran'a çekilen Özdemir Bey ve birliği, burada İran makamlarınca silahtan arındırıldıktan sonra Türkiye'ye iade edildi. Birlik, 10 Mayıs 1923 tarihinde, Van'ın Özalp Kazası'na geldi.¹⁴⁴

Bir yıl sonra, 25 Mayıs 1924'te başlayıp, üç gün süren bombardımanın ardından Süleymaniye'yi yeniden işgal eden İngilizler, bu kez bölgede kesin denetim sağladılar. Şeyh Mahmut, yandaşlarıyla birlikte bir daha dönmek üzere dağlara çekildi.

---

¹⁴¹ FO 371/9004, E 3117/1019/65: Air Officer Commanding, Mesopotamia → Air Ministry, Bağdat, 20.03.1923; Dobbs → Devonshire, Bağdat, 20.03.1923.

¹⁴² FO 371/9009, E 4188/1190/65.

¹⁴³ FO 371/9009, E 5237/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 9, 23.05.1923; FO 371/9004, E 4122, 4240, 4365, 4466/1019/65: Turkish Evacuation of Rowanduz, 22.04./3.05.1923.

¹⁴⁴ Lozan Telgrafları, II, a.g.e., No. 309, s. 358: Rauf Bey → İsmet Paşa, Ankara, 26.05.1923; Saral, a.g.e., s.278-281.

SONUÇ: YÖNETSEL DÜZENLEME

Musul vilayetinin geleceği ile ilgili nihai kararını 14 Aralık 1925 günü açıklayan Milletler Cemiyeti Konseyi, vilayetin İngiliz mandası altındaki Irak Devleti'ne bağlanması gerektiğine hükmetti. Bu, mevcut koşullar ve konjonktür dâhilinde beklenen bir karardı. Konsey kararında, Britanya hükümeti, Kürt halkını koruyacak yönetsel önlemleri almaya davet ediliyordu.¹⁴⁵ 2 Mart 1926 günü İngiltere, kendisinden istenen koşulları yerine getirdiğini belirten bir yazıyla ve gereğinin yapılması istemiyle örgüte başvurdu. Başvuru yazısının ekinde, Bağdat'taki İngiliz Yüksek Komiser Vekili B. H. Bourdillon ile Irak Başbakanı Abdulmuhsin al-Sa'dun'un imzalarını taşıyan ve Kürtlere tanınmış olan hakların kapsamını gösteren bir andırı yer alıyordu. Bourdillon ile Sa'dun'un ortak andirisında, Kürt bölgelerinde Maliye ve İçişleri Bakanlıkları adına görev yapan toplam 57 yönetim memurundan 43 tanesinin, Adalet Bakanlığı adına görev yapan 13 yargıç ve başkâtipten 10 tanesinin Kürt olduğu; mahkemelerde davaların Kürtçe görüldüğü; ayrıca Süleymaniye ve Köysancak'ta kayıtların da Kürtçe tutulduğu belirtilmekteydi. Öte yandan, Kürt bölgelerindeki vakıflar, posta ve telgraf, kamu, adalet, sulama hizmetleri ile gümrüklerde ve Tarım Bakanlığı'na bağlı birimlerde çalışan 55 görevliden 38'i Kürt'tü. 20 senatörden 2'si, 88 milletvekilinden 14'ü Kürt'tü. Ayrıca, Maliye Bakanı ile İletişim-Hizmetler Bakanı da Kürt'tü. Kürtler, Irak nüfusunun % 17'sini oluşturmaktaydılar; polis gücünün % 24'ü, Ordu'nun % 14'ü, demiryolu çalışanlarının % 23'ü Kürt'tü. Her üç alanda görev yapan toplam 20 bin kişiden 4 bini Kürt'tü. Kürt bölgelerinde toplam 25 okul vardı. Bunların 5'i Hıristiyan okuluydu; eğitim dili Keldanice ve Arapçaydı. Diğer 20 okulun 16'sında Kürtçe eğitim yapılmaktaydı; 4 okulda ise Hıristiyan ve Kürtler birlikte eğitim görmekteydiler ve bu okullarda eğitim dili olarak Arapça ve Kürtçe birlikte kullanılmaktaydı. Söz konusu okullarda görev yapan 52 okul müdüründen 44 tanesi Kürt, diğer 8'i ise Arap'tı; ama Arap müdürler de Kürtçe biliyorlardı. Savaştan önce Kürt dili ne resmi, ne de özel yazışmalarda kullanılmazken, İngiliz görevlilerinin çabalarıyla Kürtçe yazının oluşması ve bunun bir iletişim aracına dönüşmesi sağlanmıştı. Daha önce yazı dili olarak

---

¹⁴⁵ League of Nations, Council, Report by M. Undén on the Question of the Turco-Irak Frontier, Geneva, December 16, 1925, London, His Majesty's Stationary Office, 1925, Great Britain Foreign Office, Miscellaneous, No. 20 (1925), Cmd. 2565; PRO 30/52/104: C. 821, 1925-VII: Report by Undén, 14.12.1925.

Farsça, Türkçe ve Arapça kullanılıyordu. Vilayet genelinde Arapça ve Türkçe hâlâ yaygın kullanıma sahipti. Ancak, yoğun çabalar sayesinde Kürtçenin yazı dili olarak Erbil'e değin yaygınlaşması sağlanmıştı. Süleymaniye'de Kürtçe gazeteler çıkarılıyordu. Yönetim, Kürtçenin geniş bir alanda kullanılmasına izin vermekle kalmamakta; bunu teşvik de etmekteydi.¹⁴⁶

Andırıda, vilayette yaygın biçimde kullanıldığı söylenen Türkçeden ve Türkçenin eğitim ve yazışmalarda kullanılmasından hiç söz edilmemekte; hatta Türkçenin sınırlandırılmasına ve giderek tasfiyesine çalışıldığı da gizlenmemektedir. Kısacası, Musul vilayetinde Türklere ve Türkçeye yönelik olarak kapsamlı bir yok etme politikasının uygulamaya konduğu anlaşılmaktadır. Buna karşın Kürtçenin her düzeyde yaygınlaştırılması için çalışıldığı açıkça ortaya konmaktadır. İngiltere'nin, kısa vadede kurulamaya-çağı anlaşılan Kürdistan devletinin zaman içinde kurulmasını sağlamak için Kürt ulusal kimliğini yaratmaya yönelik uzun vadeli düzenlemeler yapmakta olduğunu anlaşılmaktadır. Bu düzenlemelerin meyveleri birkaç on yıl içinde alınmaya başlanacak ve hem Türkiye'nin, hem de bölgenin geleceği açısından ciddi sorunlara yol açacak bir süreç böylece başlatılmış olacaktır.

KAYNAKÇA

Yayınlanmamış Belgeler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi
B.O.A., D.H.-K.M.S., No.50-3/25.
B.O.A., D.H.-K.M.S., No. 53-3/65.

İngiliz Arşiv Belgeleri

Cabinet Files

CAB 27/1, CAB 27/24, CAB 23/39, Conf. 125.

Colonial Office Files

CO 730/58, 730/59.

Foreign Office Files

FO 371/3384, 3385, 4149, 4156, 4161, 4191, 4192, 4193, 5048, 5068, 5069, 5227, 5228, 5229, 5230, 5231, 5232, 6346, 6347, 7772, 7781, 8994, 9004, 9005, 9006, 9009, 9149, 10081, 10824, 11458,

---

¹⁴⁶ FO 371/11458, E 1367/44/65: "Memorandum on Administration of Kurdish Districts in Irak," by B. H. Bourdillon and Abdul'Muhsin-al-Sa'dun, 24.02.1926.

FO 406/40.
FO 608/95/365-1-3/11144.
PRO 30/52/104: C. 821, 1925-VII.

Air Ministry Files

Air 20/512, 20/513.

India Office Records – Library/India Office Files

L/P-S/10/781, 10/782, 10/818, 11/142.

Yayınlanmış Belgeler, Belge Derlemeleri

Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record 1914–1956, Derl. J.[acob] C.[olleman] Hurewitz, Vol. II, New York, D. Van Nostrand Co., Inc., 1958.

Documents on British Foreign Policy, 1919–1939, Ed. E. L. Woodward, Rohan Butler, First Series, Vol. IV, 1919, Londra, His Majesty's Stationary Office, 1952.

Document on British Foreign Policy, 1919–1939, Ed. E. L. Woodward, Rohan Butler, First Series, Vol. II, 1919, Londra, His Majesty's Stationary Office, 1948.

Documents on British Foreign Policy, 1919–1939, Ed. Rohan Butler, J. P. T. Bury, First Series, Vol. VIII, *International Conferences on High Policy, 1920*, Londra, Her Majesty's Stationary Office, 1958.

İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919–1938), C. I, (Nisan 1919-Mart 1920), Haz. Bilal N.[uri] Şimşir, Ankara T.T.K. Yay., 1973.

League of Nations, Council, *Report by M. Undén on the Question of the Turco-Irak Frontier, Geneva, December 16, 1925*, London, His Majesty's Stationary Office, 1925, Great Britain Foreign Office, Miscellaneous, No. 20 (1925), Cmd. 2565.

Lozan Telgrafları – Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı, C.I, 1922–1923, Derl. Bilâl N. Şimşir, Ankara, T. T. K. Yay., 1990.

Lozan Telgrafları – Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı C. II, Şubat-Ağustos 1923, Derl. Bilâl N. Şimşir, Ankara, T.T.K. Yay., 1990.

Great Britain, Colonial Office, *Report on Iraq Administration, October 1920 to March 1922*, Londra, His Majesty's Stationary Office, 1922.

Great Britain, Colonial Office, *Report on Iraq Administration, April 1922 to March 1923*, London, His Majesty's Stationary Office, 1923.

Report by His Britannic Majesty's Government on the Administration of Iraq for the Period April 1923 to December 1924, C.O. No. 13 (1925).

Review of the Civil Administration of Mesopotamia compiled by Miss G. L. Bell for the Acting Civil Commissioner, Parliamentary Papers, Cmd 1061 (1920).

Sevres Andlaşması'na Doğru, Derl. Osman Olcay, Ankara, A. Ü. S. B. F. Yay., 1981.

Treaty of Alliance between Great Britain and Iraq signed at Bagdad, October 10, 1922; and Protocol of Treaty of Alliance between Great Britain and Iraq of October 10, 1922, signed at Bagdad, April 20, 1923; together with Agreements Subsidiary to the Treaty of Alliance between Great Britain and Iraq of October 10, 1922, signed at Bagdad, March 25, 1924, (British White Paper) G.B.F.O., Treaty Series, No 17 (1925), Cmd. 2370.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C.I, Devre 1, İçtima 1, 24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1337 (1921), Ankara, T.B.M.M. Basımevi, 1980.

Kitap ve Makaleler

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, Cem Yay., 1976.

Al-Jumaily, Qassam Kh., *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, Yay.

Haz. İzzet Öztoprak, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 1999.

Aralov, Semen İvanoviç, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, Çev.

Hasan Ali Ediz, 2. B., Ankara, Birey ve Toplum Yay., 1985.

Bell, Gertrude, *The Arab of Mesopotamia*, Basra, 1917.

Busch, Briton Cooper, *Britain, India and the Arabs (1914–1921)*, Los Angeles, University of California Press, 1971.

Busch, Briton Cooper, *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918–1923*, Albany, State University of New York Press, 1976.

Coke, Richard, *The Heart of the Middle East*, London, Thornton, Butterworth Ltd., 1925.

Cumming, Henry Harford, *Franco-British Rivalry in the Post-War Near East: The Decline of French Influence*, Westport, Connecticut, Greenwood Press, 1986, c. 1938 (Oxford University Press).

Edmonds, Cecil John, *Kurds, Turks and Arabs: Politics, Travel and Research in North-Eastern Iraq 1919-1925*, Londra, Oxford University Press, 1957

Foster, Henry A., *The Making of Modern Iraq: A Product of World Forces*, London, Williams and Norgate Ltd., 1939.

Fromkin, David, *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East 1914-1922*, London, Penguin Books Ltd., 1991.

Gönlübol, Mehmet, *Milletlerarası Siyasî Teşkilâtlanma*, 3. B., Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., 1975.

Hay, W. R., *Two Years in Kurdistan, Experiences of a Political Officer, 1918-1920*, Londra, Sedgwick and Jackson, 1921.

Helmreich, Paul C., *From Paris to Sevres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, Columbus, Ohio State University Press, 1974.

Howard, Harry N., *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923*, New York, Howard Fertig Inc., 1966.

Ireland, Philip Willard, *Iraq: A Study in Political Development*, London, Jonathan Cape, 1937.

- Kedourie, Elie, *England and the Middle East. The Vital Years: 1914-1921*, London, Bowes and Bowes Publishers Ltd., 1956.
- Lenczowski, George, *The Middle East in World Affairs*, 2nd Pr., Ithaca, New York, Cornell University Press, 1958.
- Longrigg, Stephen Hemsley, *Iraq 1900 to 1950, A Political, Social and Economic History*, 3rd Pr., Beirut, Oxford University Press, 1968.
- McDowall, David, *A Modern History of the Kurds*, Londra/New York, I.B. Tauris and Co., Ltd., 1997.
- Mejcher, Helmut, *Imperial Quest for Oil: Iraq 1900-1928*, 1st Pr., Londra, Ithaca Press, 1976.
- Miller, David Hunter, *The Drafting of the Covenant*, Vol. I, New York, G. P. Putman, 1928.
- Monroe, Elizabeth, *Britain's Moment in the Middle East 1914-1956*, London/Baltimore, The John Hopkins Press, 1963.
- Nevakivi, Jukka, *Britain, France and the Arab Middle East 1914-1920*, London, Athone Press, 1963.
- Sachar, Howard Morley, *The Emergence of the Middle East 1914-1924*, New York, Alfred A. Knopf Inc., 1969.
- Saral, Ahmet Hulki, *Türk İstiklâl Harbi*, C.IV, *Güney Cephesi*, Ankara, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yay., 1966.
- Sluglett, Peter, *Britain and Iraq, 1914-1932*, London, Ithaca Press, 1976.
- Sonyel, Salahi R.[amazon], *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara, T. T. K. Yay., 1995.
- Stivers, William, *Supremacy of Oil: Iraq, Turkey and the Anglo-American World Order, 1918-1930*, London/Ithaca, Cornell University Press, 1982.
- The Letters of Gertrude Bell*, Vol. II, Ed. by Florance Bell, London, Ernest Benn, 1927.
- Toynbee, Arnold Joseph, *Survey of International Affairs, 1925*, Vol. I, *The Islamic World*, Londra, Humphrey Milford, 1927.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. II, *Mütareke Dönemi: 1918-1922*, 2.B., İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay., 1986.
- Wilson, Arnold Talbot, *Mesopotamia, 1917-1920: A Clash of Loyalties. A Personal and Historical Record*, London, Oxford University Press, 1931.
- Winstone, H. V. F., *Gertrude Bell*, London, Jonathan Cape, 1978.

KAPİTALİST TEKELLEŞMENİN TILSIMI: REKABET İLKESİ

Cengiz EKİZ*

Rekabet ve tekel kavramları bugüne kadar birbirinin karşıtı olarak kullanılmıştır. Oysa bu kavramlar ikiz kardeşler olarak kabul edilmelidir. Tekel rekabeti, rekabet de tekeli yaratır. Sonuç olarak kapitalist rekabet kaçınılmaz olarak tekelleşmeyi doğurur. Kamu yönetiminde bağımsız düzenleyici kurumların kapitalist devletin en önemli düzenleyici araçları haline gelmesi, devletin artık piyasanın ihtiyaçlarına doğrudan cevap verdiğini göstermektedir. Kamu yönetiminde yönetim yapısının egemen olduğu günümüzde, farklı sektörlerde faaliyet gösteren bağımsız düzenleyici kurumlar, tekeli sermaye birikimi sürecinin sorunsuz olarak sürdürülmesi için çok önemli roller üstlenmektedir Türkiye’de rekabet kurumunun düzenleyici rolü, değil piyasada tekelleşmeyi önlemek tersine onu kurumsallaştırmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Tekelci kapitalizm, sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması, yönetim, bağımsız düzenleyici kurum, Rekabet Kurumu

GİRİŞ: BEYAZ ADAMIN “AĞIR” YÜKÜ

Bugüne kadar kapitalist devletin dönüşümüne ilişkin çok farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Sihirli kavramlar dünyası, kamu yönetimi başta olmak üzere tüm disiplinlerin başını döndürmeye devam ediyor. Öte yandan son yıllarda etkilerini hissettiğimiz kapitalist devlete yönelik reform dalgaları, iktisadi ve idari düzenleme biçimlerinin bir parçasını oluştururken; reform zorlamaları aynı zamanda yeni kavramları da devreye sokmuştur. Emperyalizme arkaik bir dünyanın olgusu gözüyle bakan “yeni” telakkilerin kapitalizmin “eski” kavramlarına modası geçmiş muamelesi yapmasına şaşmamak gerek: Vahşi dünyaya medeniyet götüren beyaz adamın “ağır” yükü!¹

Kapitalist devletin reform dalgaları ile değişime zorlanması süreci her açıdan incelenmeye ve tartışılmaya değer bir konu olmuştur. Bu konuda, reform zorlamalarının geçmişte idari düzeyde yaşanan tadilatlardan yapısal uyarılma biçimlerine kadar geniş bir kapsamda çok sayıda çalışma yer almaktadır. Ancak söz konusu

---

*Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü. Katkı ve önerilerinden dolayı Birgül Ayman Güler, Saadet Aydın ve Selime Güzelsarı’ya şükranlarımı sunarım.

¹“Beyaz Adamın Yüğü” (White Man’s Burden) İngiliz şair Rudyard Kipling’in Amerikan sömürgeciliğini ve emperyalizmini karakterize eden ünlü şiiridir. “Ağır”lık günümüze yönelik bir gönderme olarak eklenmiştir. Şiirin orijinal hali için bkz. <http://www.fordham.edu/halsall/mod/kipling.html>

çalışmaların pek azı “eleştirel” içeriğe sahiptir.² Devlet reformu ise 1980’lerden sonra her biri kendi içinde başlı başına bir siyasal model önerisine dönüşen kamu reformlarının genel resmi niteliğindedir. Bunun sonucunda personel, bütçe, yerel yönetimler ve bütünlüğün asıl parçası kamu yönetimi reformları, parça parça devreye konulmuş, kapitalist devlet işlevleri, piyasa gereklerine uyarlanmış olacaktır.³

Kapitalist devletin farklı dönemlerdeki düzenlemelerinin siyasal ve toplumsal sonuçları açısından ele alınması, kamu yönetimi disiplininin tartışma alanına girmekte, düzenleyicilik işlevi, devletin niteliğinden doğrudan etkilenmektedir. Burada temel önerme, disiplinin temel inceleme alanının devlet oluşudur.⁴ İnceleme nesnesinin rolü ve işlevleri ile ilgili çok geniş bir “yönetişim” yazını oluşmuş durumda. Bağımsız düzenleyici kurumlar (BDK), devletin farklı sektörlerde sermaye birikimi döngüsünün sorunsuz bir biçimde tamamlanması için çok önemli roller üstlenmektedir. Türkiye’de faaliyet gösteren BDK’ler içinde belki de en önemlisi olan Rekabet Kurulu, ekonomideki tüm sektörlerle yönelik düzenleyici kararlarla ilgili olduğundan, tüm piyasanın düzenleyicisi konumunda sayılmaktadır.

Düzenleyici devlet modeline geçişte önemli kavramlardan biri, bu çalışmanın konusu olan rekabettir.⁵ Öte yandan bölge yönetişimi kavramı, yerel sermayenin toplumcu öğelerden arındırılmış yeni “kalkınma” modelinin en önemli icadı olarak düşünülmelidir. Yerel kalkınma modeli aslında kendini, makro iktisadi düzlemde “stratejik kalkınma” ilkeleriyle kurmaktadır. Bir yandan demokratikleşme ile katılım modelinin geliştirilmesi öte yandan da, küresel ekonomiye bağıllığı/bağımlılığı biçimlendiren yerel/bölgesel planlama modeli birikim sürecinin ana bileşenleridir.⁶ Bu bileşenlerin en önemli piyasa düzenleyicisi ise Rekabet Kurumudur.

² Yöntem ve yönetimde reform zorlamalarının ve kamu yönetiminde değişimin irdelendiği eleştirel ve kapsamlı bir çalışma için bkz. Birgül Ayman Güler, *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*, İmge, Ankara, 2005.

³ Birgül Ayman Güler, *Devlette Reform Yazıları*, YAYED, Paragraf, Ankara, 2005, s.31-32.

⁴ Birgül Ayman Güler, “Nesnesini Arayan Disiplin: Kamu Yönetimi”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 4, 1994, s.4-5.

⁵ Sonay Bayramoğlu Özügür, “Bağımsız Düzenleyici ve Denetleyici Kurumlar: Sermayenin Tekelleşmesi”, *Kamu Yönetimi: Yapı İşleyiş Reform*, (Ed. Barış Övgün), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 2009, s.95.

⁶ Yeni siyasal iktidar modeli olarak yönetim tıpkı sermaye birikim sürecinde olduğu gibi; “mevcut idari yapıyı önce ademi merkezileştirmekte, sonrasında

Bu yazı boyunca rekabet ve tekel kavramlarının karşılığı yerine benzerliklerine ve kavramların birbirini tamamlayıcı niteliklerine değinilmiştir. Yazının temel savı, tekelin rekabeti, rekabetin de tekeli doğuracağı yönündedir. Bu yüzden öncelikle “serbest rekabet” kavramı sorgulanmakta, kapitalist rekabetin kaçınılmaz olarak tekelleşmeyi doğuracağı savı, Rekabet Kurumunun düzenleyici işlevleri çerçevesinde tartışılmaktadır. Dünyanın bir çok ülkesinde olduğu gibi Türkiye’de de bağımsız düzenleyici kurumlar (BDK), küresel düzenin baş aktörleri olarak kapitalist devletin en önemli düzenleyici araçları haline gelmiştir. Yönetişimci devletin genişleyen piyasa ihtiyaçlarına doğrudan cevap veren bir araç konumunda olduğu günümüzde bağımsız düzenleyici kurumlar, tekeli sermaye birikimi sürecinin sorunsuz olarak sürdürülmesi için çok önemli rollere sahip görünmektedirler.

Yazıda Rekabet Kurumu sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması kavramı çerçevesinde, bir tekel düzenleyicisi olarak ele alınmaktadır. Ancak, Rekabet Kurumunun söz konusu tekel düzenleyiciliği işlevinin doğrudan bir sektörle ilişkilendirilmemiş olması hususu, yazının yönetsel kısıtı olarak kabul edilmelidir. Şimdiden belirtmek gerekir ki yapılan bazı çalışmalar ve veriler, Türkiye’de Rekabet Kurumunun düzenleyici rolünün, piyasada tekelleşmeyi önlemek yerine onu kurumsallaştırdığını göstermektedir.⁷ Bunun için öncelikle yazıda, serbest rekabet tanımı tartışılmakta, bunu izleyen bölümde de tekelleşme davranışının göstergesi olan sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması kavramı öne çıkarılmaktadır. Kapitalist tekelleşme sürecinin en önemli aktörlerinin tarihsel süreçte nasıl bir tekelleşme biçimi yarattıkları da ayrıca ele alınmaktadır. Rekabet kavramı da tarihsel olarak rekabet hukuku ile paralellikler sergilediğinden, rekabet düzenleyicisi konumundaki kurumların düzenleyicilik işlevlerine ve tekel düzenleyiciliği kavramına somutluk kazandırılmaya çalışılmıştır. Bunun için bağımsız düzenleyici kurumlar, hem hukuki hem de idari düzeylerde Türkiye açısından Rekabet Kurumu örneği yoluyla yazının kapsamı çerçevesinde ele alınmıştır.

---

ise kendi modelini yeniden merkezileşmeye esas alarak inşa etmektedir” Özüğürlü, “Bağımsız Düzenleyici...”, s.96.

⁷ Rekabet Kurumunun tekel düzenleyiciliği işlevini 1999-2008 yıllarına ait Rekabet Kurulu Kararlarını inceleyerek Türkiye’de çimento sektörü açısından değerlendiren yakın tarihli bir çalışma için bkz. Cengiz Ekiz, *Türkiye’de Rekabet Yönetimi: Tekelci Düzenlemenin Ekonomi-Politiği*, Siyasal, Ankara, 2010.

BİRİKİM SÜRECİNİN MEŞRUIYET ARACI: “SERBEST” REKABET

Serbest rekabet ilkesinin arkasında saklanmış olan tekelleşme olgusu, kapitalist birikim sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak piyasa mekanizması içinde yer almaktadır. Eleştirel yazında sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması kavramı genellikle “tekelci sermaye” yaklaşımının içine gömülü olarak anlatılmakta, günümüzdeki küreselleşme/tekelleşme süreçlerinde bu kavramdan nadiren de olsa yararlanılmaktadır. Oysa Marx’ın belirttiği gibi “sermayenin merkezileşmesi” olgusu, birikim sürecinin bir parçası olarak karşımıza çıkar.⁸ Yoğunlaşma, sermayenin kâr mekanizmasıyla birikimini (neo-klasik tanımla ‘büyüme’) anlatırken; merkezileşme dağınık duran sermaye varlıklarının “büyük/tekelleşmiş sermaye” hesabına bir araya getirilmesini ifade eder. Marx’a göre kapitalist büyüme süreci sermaye birikimini ifade ederken, birikim süreci boyunca tek tek kapitalistlerin elindeki sermaye miktarı artmaktadır. Bu süreç sermayenin yoğunlaşması olarak da bilinir. Sermayenin merkezileşmesi ise tek tek bireylerin elindeki sermayenin toplanmasını ve artışını içerir. Büyüme sağlayan şey, birikim sürecinin sermayenin yoğunluğunu artırarak büyümesi değil, genellikle büyük sermayenin diğer sermaye varlıklarını satın alması ve kendi bünyesine katmasıdır. Merkezileşme sermayenin kapitalistler arasında yeniden dağılımı ile ilgili olarak, sermayenin birleşme ve ele geçirmeler (*mergers&acquisitions*) biçiminde yoğunlaşmasıdır. Marx’ın deyişiyle “merkezileşme, bireysel sermayelerin bağımsızlıklarını kaybederek daha büyük sermayeye katılmalarını, kapitalistin kapitalist tarafından satın alınmasını ifade eder”.⁹ Serbest piyasa ekonomisi gücünü iktisadi tekel konumundaki şirketler, şirketler topluluğundan oluşan holdingler ve kartellerden almaktadır. Egemen iktisadi yazın, tekel ve tekelleşmeye ilişkin olarak, genellikle tekelin serbest piyasanın işleyişinde istisnai bir durum olduğunu öne sürmüştür. Oysa piyasa mekanizması içinde tekelleşme istisna sayılamayacak kadar yaygınlaşmış bir görüngü olarak karşımıza çıkar. Öyle ki serbest piyasa mekanizmasına gömülü birçok unsur içinde tekelleşme olgusu ile karşılaşırız.

Tekelcilik tartışmalarını hem nesnel bir düzeyde hem de eleştirel yönden ele alabilmek için bazı yaklaşımlar meseleyi anlama-

---

⁸ İpek İlkcaracan, “Tekelci Kapitalizm”, (Ed. Fikret Başkaya- Aydın Ördök), *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü*, Maki, Ankara., 2008, s.1087-1099.

⁹ Aktaran İlkcaracan, a.g.m., s.1087-1088.

mızda yardımcı olabilir. Örneğin geleneksel iktisat, tekelci piyasa olgusunu mikro iktisadi kapsamı aşamayan “teknik” ve salt iktisadi bir soruna indirgemıştır. Bunun aşılabilmesi için kapitalist ekonomide tekelleşmenin sisteme içkin olduğunu öne süren yaklaşımlardan yararlanmak gerekir. Öncelikle sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimlerini, birikim sürecinin işleyişi içinde düşünmek gerekir. Tekelci kapitalizm tanımı, Marksizm içinde bir yönüyle özel bir tartışma alanı olarak belirir. Klasik Marxçı kuramda sermaye birikim sürecinde “kar oranlarının düşme eğilimi”i vurgulanırken, tekelci sermaye (birikimi) yaklaşımına göre “iktisadi artığın yükselme eğilimi”ne ağırlık verilmektedir (Bkz. Ek-Şekil-1).¹⁰ Ancak bir yandan da piyasadaki rekabetin tekelleşme ile azalış artacağı konusu hararetle bir biçimde tartışılmaktadır. Buharin piyasadaki yoğunlaşma düzeyinin tekelleşme eğilimlerini arttırması ile serbest rekabetin zarar görmesi bir yana, tersine bu durumda rekabet savaşının daha da kızışacağını, bu görüşün de Marx’ın *Kapital*’de ele aldığı savlarla uyumlu olduğunu öne sürmektedir.¹¹

Günümüz “küreselleşme” tartışmalarına yönelik olarak Amin, “piyasa ekonomisi” tanımının aslında bir tür “oligopol finans-sermaye”nin tekelleşme eğilimlerini ifade ettiğini belirtmektedir. Piyasa ekonomisinde söz konusu oligopol finans-sermaye, kapitalist ayrıcalıklara sahip olarak yürüttüğü faaliyetleri sadece banka ve mali kuruluşlar gibi finans sektöründe değil, sanayi, sigorta, finans, araştırma-geliştirme gibi farklı sektörlerde de sürdürmektedirler. Bu durum serbest piyasa ekonomisi kavramının ne denli mitolojik bir içeriğe sahip olduğunu gösterirken, bir yandan da faizlerle finans piyasalarının, döviz kurlarıyla da dünya ekonomisinin oligopolistik gruplar tarafından kontrol edildiğini göstermektedir.¹²

Kapitalist üretim, hem genişleyerek hem de daralarak tarihsel olarak yarattığı döngü içinde sermayenin birikim sürecindeki sürekliliği ile olanaklı hale gelir. Sermaye vücut bulduğu varlık alanlarında, ister imtiyazlarla yaratılmış tekelci koşullar isterse de imtiyazların aşındırılmasıyla ortaya çıkan rekabetçi koşullarda olsun herhangi bir öznenin iradesine bağlı olmaksızın hareket etmektedir.

---

¹⁰“Az gelişmişlik” ve “iktisadi artık” kavramları arasındaki ilişkiyi irdeleyen önemli bir tartışma için bkz. Paul Baran, *Büyümenin Ekonomi-Politikleri*, May, İstanbul, 1974; John Bellamy Foster, *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, (Çev. Çiğdem Çıdamlı), Devin, İstanbul, 2005.

¹¹ Tartışmanın bazı kısımlarını aktaran İlkaracan, a.g.m., s.1091.

¹² Samir Amin, “Market Economy or Oligopoly-Finance Capitalism?”, *Monthly Review*, Cilt: 59, Sayı: 11, April 2008, <http://monthlyreview.org/080428amin.php>

Birikim süreci yalnızca artık-değerin sermayeye dönüştürülmesiyle kurulan basit bir ilişki değil, aynı zamanda bu dönüşümün sürekliliğini sağlayan bir “yeniden-üretim” ilişkisidir.¹³ Sermaye birikim sürecinde söz konusu artık-değerin sermayeleşmesi sonucu elde edilen sermaye artışı, tekil sermaye birikimlerinin artışını ifade ederken (yoğunlaşma), bir yandan da artan tekil sermaye varlıklarının farklı koşullarda bir araya gelmesi de sağlanmaktadır (merkezileşme). Özetle, birikim süreci aslında sermayenin yoğunlaşması, küçük işletmelerin büyük işletmeler tarafından yutulması sürecidir.¹⁴

Öte yandan sermayenin merkezileşmesi süreci piyasada anonim şirketleşme hareketi ile daha da hızlanmıştır. Anonim Şirketler (A.Ş.) farklı ellerde ayrı ayrı bulunan irili ufaklı hisseleri toplayarak tekelleşme eğilimini ve tekeli sermaye yapısını güçlendirmiştir. Öte yandan tekel ve rekabet ilişkisinin farklı bir boyuttan sorgulanması sonucunda, her iki kavramın da birbirinin tamamlayıcısı olduğu görülecektir.¹⁵ Klasik ve neo-klasik iktisadi paradigmadan farklı iktisat okullarınca ortaya konulmuş görüş ve tartışmalar ışığında egemen rekabet anlayışı sorgulanabilir bir düzlemde değerlendirilebilir. Bu sayede rekabet anlayışının oluşumunda, rekabet hukukuyla ve rekabetle ilgili kurumların doğuşunun ne denli birbirine paralel olduğu anlaşılacaktır.¹⁶ Tekelleşme olgusunun piyasa sistemine içkin olduğu kabul edilmektedir. Bunun anlamı, piyasada hedeflenen rekabetin, tekelleşme ile karşılıklı bir ilişki içinde bulunmasıdır. İlişkinin niteliği sermayenin tekelleşme davranışının fark edilmesi sürecinin üzerine farklı araçlarla örtmektedir. Egemen iktisat yazını sermayenin tekelleşme eğilimini mikro-iktisadi bir sorunsal çerçevesinde ele aldığından, tekelleşme iktisadi modellerde istisnai/özel bir durum olarak değerlendirilmiştir. Sermayenin merkezileşme eğilimi, tekelleşmenin istisna değil, piyasanın önemli bir “düzenleme” aracı haline geldiğini göstermektedir. Tekelci piyasa yapısı, ekonominin istisnai bir durumu olmaktan çok, ona içkin bir karakter sergilediğinden, rekabeti tekelleşmenin tersi olarak değil de tamamlayıcısı olarak anlamak gerekir. Marx’ın deyi-

¹³ Cengiz Ekiz, “Sermaye Birikimi Tartışması”, *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü*, (Ed. Fikret Başkaya-Aydın Ördök), Maki, Ankara, 2008, s.1007; Tom Bottomore (Ed.), *Marksist Düşünce Sözlüğü*, İletişim, İstanbul, 1993, s.87.

¹⁴ Nikolay Buharin, *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, (Çev. Uğur Selçuk Akalın), Bağlam, İstanbul, s.128.

¹⁵ Maurice Dobb, *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*, (Çev. Feyza Kantur), İletişim, İstanbul, 1985.

¹⁶ Ekiz, *Türkiye’de Rekabet Yönetimi*, s.87-88.

şiyile ““hayatın pratiğinde sadece tekel, rekabet ve bunların çatışması bulunmaz, bunların sentezi de bulunur. Tekel rekabeti doğurur, rekabet tekeli doğurur. Tekelciler rekabet eder, rakipler tekeli olur.”¹⁷

Tekelleşme olgusu incelenirken kullanılan bazı argümanlar, çoğunlukla kapitalizmin olumlu özelliklerinin öne çıkarılması ve buna mukabil olumsuz özelliklerinin gizlenmesi amacıyla hizmet etmiştir. Rekabet kavramı somut düzlemde, rekabet ve onun ayrılmaz parçası olan serbest piyasa kategorileriyle birlikte kullanılmaktadır. Oysa tekelleşme olgusu, egemen iktisadın mikro analitik araçlarıyla anlaşılacak denli çok boyutlu, politik-iktisadi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Örneğin mekanik bir bakış açısıyla ele alındığında, bir yapının karşıt iki ucu gibi gösterilen rekabet ve tekelleşme, kapitalizmde birbirine koşut, hatta simetrik gelişen olgulardır.¹⁸ Tekel, bir yapının kendiliğinden veya bir mekanizma marifetiyle bir başka yapı tarafından imtiyazlarla donatılması durumu olarak tanımlanabilir. Tekelin mevcut biçimlerinin neredeyse hiçbiri (zor ya da rıza eksenli) güç ve tahakkümle ilişkisiz değildir (Bkz. Ek Şekil-2). Özellikle “serbest” piyasa mekanizması marifetiyle kazanılan veya “lütfedilen” imtiyazlara talip olan birden çok yapının varlığı, tekeli rekabetin temelini oluşturmaktadır.

Kapitalist toplumsal yapıyla birlikte değerlendirildiğinde rekabet-tekeli ilişkisi, analitik düzeyi aşmış tarihsel düzeyde gözlenir hale gelir. Öyle ki Polanyi’nin deyişiyle önce toplumsala içkin olan iktisadi gerçeklik kapitalist aşamadaki toplumlarda, toplumsaldan bağımsız, onu şekillendiren, baskın öge (yani ‘piyasa’) haline gelmiştir.¹⁹ Böylece iktisadi olan, toplumsal yeniden üretim sürecini de belirlemektedir. Ancak bir yandan da bunun somut toplumsal düzeydeki görüntüsünü de oluşturmak gerekmektedir. Örneğin kamu reformu düzenlemeleri çerçevesinde yapılan tartışmalarda, devletin “yeni” işlevlerine ilişkin olarak rekabet-serbest piyasa argümanlarının farklı politika düzeylerinde savunulduğunu buluruz. Bunların da en başında “yeni sağ”ın 1980’lerdeki sihirli kavramları

¹⁷ Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, (Çev. Ahmet Kardam), Sol, Ankara, 1992, s.149; SSCB, *Günümüzde Tekelci Kapitalizm*, (Çev. Nuri Dinçer) SSCB Bilimler Akademisi, Bilim, İstanbul, 1977, s. 218.

¹⁸ Tekelleşmenin sisteme içkin bir eğilim oluşuna yönelik olarak Dobb; “Rekabet ve tekelleşme arasında çizilmiş kesin bir çizgi yok. Tekel gücü [kapitalist] sistemde bir derece sorundur.”, Dobb, *Kapitalizmin Dünyası ve Bugünü*, s.45.

¹⁹ Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, (Çev. Ayşe Buğra), Alan, İstanbul, 1986.

olan özelleştirme ve serbestleşme (liberalizasyon) gelmiştir.²⁰ Yeni-sağ bir yandan iktisadi gereklere uygun piyasa modelini dayatırken, diğer yandan toplumsal meşruiyetin yeniden üretimini sağlayacak ideolojik söylem düzenini inşa etmiştir.

Tarihsel olarak XX. yüzyılda kapitalizmin gelişmesi, hem toplumsal hem de iktisadi anlamda yeniden inşa süreciyle cisimleşir. Klasik sömürgecilikten sıyrılarak XX. yüzyılda kapitalist emperyalizmin kurumsallaştığı tekelci sermaye mantığı açısından birikim süreci önemli ölçüde sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması kavramları ile çözümlenebilir. Dev şirket, tröst ve holdinglerin kurulduğu yüzyılda, sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması ile hız kazanan tekelleşme süreci, milli gelirin, servetin ve sanayi üretiminin her gün daha da artan bir bölümünün büyük şirketlerin eline geçmesi sonucunu doğurmuştur.²¹ “Tekelci sermaye” ile nitelenen dönem, kapitalist gelişmenin özellikle XX. yüzyılda belirli bir olgunluğa ulaştığı İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1970'lere kadar uzanan kısmı kapsamaktadır.²² Klasik iktisat kuramı büyük ölçüde, akılcı felsefenin, bu dünyanın olası dünyalar içinde en iyi, en “kusursuz” olduğu görüşünden ve “doğa durumu” düşüncesinden etkilendiğinden piyasayı bunun gerçekleşme alanı olarak görmektedir. Piyasa, herhangi dengesizlik durumunda serbest (neoklasik deyimle ‘tam’) rekabet aracılığıyla kendi dengesini mutlaka yeniden sağlayacak bir mekanizmaya sahiptir. Bu kurama ilişkin inanç neo-klasiklerin marjinal devrimiyle de pekişmiş, perçinlenmiştir.²³ Marksizm içinde bu tartışmalara farklı bir bakış açısı su-

---

²⁰ Güler, *Devlette Reform Yazıları*, s.13-15.

²¹ SSCB, *Günümüzde Tekelci Kapitalizm*, s.158-159.

²² Foster, *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, 2005.

²³ Kendi kendine dengeye gelen piyasa fikri, Smith'ten beri klasik iktisat yazınının içine işlemiştir ve adeta bir kimlik niteliğindedir. İktisadi düşünce tarihinde, denge fikrinin en bilinen temsilcisi herhalde Say olsa gerektir. Say yasası olarak da bilinen yasa, her arzın kendi talebini yaratacağını, buradan hareketle de piyasanın zaten hiçbir müdahaleye gerek kalmaksızın dengeye geleceği fikrine dayanmaktaydı. Bu fikir aynı zamanda yukarıda sözünü ettiğimiz akılcı felsefenin (Leibniz) iktisadi düşünce dünyasındaki bir uzantısıydı; Hançerlioğlu Orhan, *Başlangıcından Günümüze Mutluluk Düşüncesi*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1965, s.120-124. Serbest rekabet ve serbestleşme fikri elbette rastlantısal olarak ortaya çıkmamıştır. Bunu hazırlayan tarihsel koşulların bilinmesi, neden ve nasıl ortaya çıktığının anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Öncelikle ticari kapitalizm merkantilizmi doğurmuştur, başta İngiltere'de olmak üzere sanayi devrimi klasik kuramın doğuşunu sağlamıştır. Klasik ekol merkantilizmin karşıtı gibi görünse de aynı felsefi köklerden beslendiklerini söyleyebiliriz. Dış ticaret serbestisinden, devlet müdahalesine mesafeli olan yaklaşım benzerlikler göstermektedir. XVIII. yüzyılın ortalarında aristokratik bir azınlığın egemenliğindeki İngil-

nan tekelci kapitalizm kuramına bakarken, Marx tarafından herhangi bir tekelci kapitalist kuram ortaya konmamış olduğunu hatırlatmak gerekir.²⁴ Marx *Kapital*'de, sermayenin merkezileşme eğilimini kapitalist sermaye birikim sürecine bağlamış, bizzat rekabetin merkezileşmeyi zorunlu kıldığını, bunun ise dünya pazarının temeli olduğunu ifade etmiştir.²⁵ Kapitalist birikimin sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğiliminin artmasıyla hızlanacağına ilişkin öngörü, XX. yüzyılda tekelci kapitalizm kuramının geliştirilmesine olanak sağlamıştır. XX. yüzyılda kapitalist ekonomilerde bankacılık, kredi sistemlerinin ve menkul kıymet, altın borsalarının gelişimi özellikle finans-sermaye kesimine müthiş bir güç sağlamış, merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimi ivme kazanmıştır.²⁶

Liberal iktisadi yaklaşım, tekelci imtiyazların yarattığı dengesizlik durumunun ancak ve ancak (iktisadi doğa düzeni anlamına gelen) piyasa mekanizması ile çözülebileceğini öne sürer. Bu yaklaşım ekonomideki kaynakların adil/etkin dağıtımının, bireylerin, birimlerin, aktörlerin *doğal* ve *müdahalesiz* halleriyle mümkün olabileceği inancına sahiptir. Doğal olarak rekabet piyasada adil-rasyonel kaynak dağılımını olanaklı kılan araç olarak varsayıldığından, tekele zıt bir olgu olarak kabul edilmektedir.²⁷ Rasyonel işbölümüne paralel olarak inşa edilen kendi kurallarına göre işleyen piyasa fikri (*self-regulating market*) serbest rekabetçi kapitalizmin en önemli öğelerinden birini oluşturur. Toplumda bireyin özgürlüğünün sağlanması ve insan isteklerinin karşılanması, “doğal” özgürlüğün iktisadi serbestlik alanına (piyasaya) uyarlanması olmazsa olmazdır.²⁸ Hirschman'ın belirttiği gibi kapitalist

---

tere'de sanayi devriminin ihtiyacı işgücü, çalışan nüfustu. Bunun için işgücü üzerindeki sınırlandırmaları kaldırmak gerekmiş, birey ve bireyciliğin faydası, iktisadi özgürlükler ön plana çıkarılmıştır. Böylece iktisadi dünyada hemen hemen her alanda çok bilinen laissez-faire anlayışı hakim olmuştur Gülten Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi, İstanbul, 1989, s.64.

²⁴ Foster, *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, s.174; Kazgan Gülten, a.g.e., s.424.

²⁵ Karl Marx, *Kapital*, (Çev. Mehmet Selik), 1.Cilt, 3.Kitap, Sol, Ankara, 1966.

²⁶ Ekiz, *Türkiye'de Rekabet Yönetim...*, s.94.

²⁷ Cengiz, a.g.e., s.94-95.

²⁸ (İktisadi) Liberalizme en güçlü eleştirileri getirmiş olan Polanyi liberal yaklaşımın bir tür inanç içeriğine sahip olduğuna vurgu yapmaktadır: “İktisadi liberalizm bir piyasa sistemi yaratmak üzere yola çıkan bir toplumun düzenleyici ilkesiydi... kendi kurallarına göre işleyen piyasada insanın gerçek kurtuluşunu bulan gerçek bir inanç biçiminde gelişmişti. Böylesine bir yobazlık kendisini adadığı amacın birden bire güçlenmesinin sonucuydu. Liberal inanç tam olarak gelişmiş bir piyasa ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere dini bir şevk kazandı”; Polanyi, *Büyük Dönüşüm...*, s.145.

(piyasa temelli) ticaret, XVIII. yüzyılda görülmeye başladığında, barbar, savaşçı ve yıkıcı olan feodal ve geleneksel dünya, piyasanın “faziletleri”yle yumuşamış ve hatta uygarlaşmıştır. Bireyler arasındaki ilişki piyasa yoluyla gelişmiş, serbestlik saiki ticaret kanalından toplumsal ve siyasal alana geçmiştir. XX. yüzyılda ise şirketlerin (firmaların) üretim ölçeği ve faaliyet alanları olağanüstü büyümüştür. Bir yandan da piyasa, sözum ona barışçı ve uygarlaşmış davranıştan, bunalım, çatışma ve kendi kendini yok etme güdüsüne sürüklenmiştir.²⁹ Bu yüzden Lenin'e göre XX. yüzyılda sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması sonucu, rekabet tekele dönüşmüş ve kapitalist emperyalizm aşaması ortaya çıkmıştır.³⁰

Kapitalizmin belirli bir döneminin "serbest" rekabetçi olduğu söylenirken aslında piyasanın bireyleri bu sayede "müreffeh" kıldığı varsayılmaktadır. Sermaye birikimi sürecine içkin bir tekelleşmeden söz ediyorsak, bu argümanın sorgulanmaya muhtaç olduğu açıktır. Marx'ın da ifade ettiği gibi, rekabet olmaksızın tekelin, tekel olmaksızın rekabetin tanımlanması mümkün görünmüyor. Marksist kuramda üretimin toplumsallaşması ve “genel” bir kategori olarak ele alınması tekelleşme ile birlikte düşünülmesi gereken bir olgudur. Özellikle XX. yüzyıl için Varga gibi bazı Sovyet iktisatçıları buna paralel düşünmektedirler. Varga, kapitalist ekonominin temel karakterinin ve ana ilkelerinin hiç değişmediğini, kapitalist gelişmenin son aşaması olan emperyalizmin, kapitalist ekonomiye özgü olan çelişkileri ortadan kaldırmadığını, tersine bu çelişkileri arttırdığını öne sürmektedir.³¹

Tekelci kapitalizm/sermaye yaklaşımı, daha çok dev şirketlerin (ÇUŞ) XX. yüzyılda belirleyici konuma yerleşmeleri üzerinedir. Baran ve Sweezy, neo-klasik iktisadın “eksik rekabet” kuramından yola çıkarak tekelci sermaye kuramına ulaşmışlardır.³² Tekelci sermaye kuramına yapılan katkılar (başta Lenin ve Hilferding'in kapitalizm, emperyalizm analizleri olmak üzere), “rekabetçi” ekonomi varsayımına dayandırılmıştır. Marx *Grundrisse*'de “rekabetin, sermayenin iç yasası olduğunu ve bu yasanın sermayeyi tek bir sermaye olmaya zorladığını” ifade etmiştir. Rekabet, üretim sürecindeki fiyatları, emek değerlerinden dönüştürerek, asıl çekim

²⁹ Robert J. Holton, *Economy and Society*, Routledge, London, 1992, s.96-97.

³⁰ Vladimir İlyiç Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (Çev. Cemal Süreya), Sol, Ankara, 1989, s.32.

³¹ Eugen Varga, *20. Yüzyıl Kapitalizmi*, (Çev. Uğur Kökden) Köprü, İstanbul, 1968, s.5.

³² Bu kuram Marksist ve Klasik İktisat'ın ortaya koyduğu rekabet kuramının zıttı konumunda kabul edilmektedir. Bkz. Foster, *Monopoly Capitalism...*, s.18.

merkezi olan piyasa fiyatlarına çevirmektedir (sermayenin iç mantığı).³³ Bu açıdan bakıldığında rekabet, sermaye birikimine ve sermayenin merkezileşme eğilimine, başka bir ifadeyle tekelleşmeye içkin bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

TEKELLEŞMENİN MEKANİZMALARI: SERMAYENİN MERKEZİLEŞMESİ VE YOĞUNLAŞMASI

Sermayenin merkezileşmesi ve sermayenin yoğunlaşması birbirini tamamlayan ikiz kavramlardır. Daha önce de tartıştığımız gibi merkezileşme, kapitalistlerin elinde yoğunlaşarak artan sermayenin bir araya gelmesini, yani toplanmasını ifade eder. Merkezileşme hareketi tekelleri mekanizmanın çalışması anlamına gelirken; sermaye birikim sürecinin hızlanması yoğunlaşmanın artmasına neden olmaktadır.³⁴ Aslında her iki kavram da Marx'a göre "yoğunlaşma" sürecini anlatmaktadır. Birikim yoluyla meydana gelen yoğunlaşma "sermayenin yoğunlaşması" olarak adlandırılırken; rekabet mali sermaye ve kredi yoluyla, dağınık ve birbirinden bağımsız olarak birikmiş/yoğunlaşmış sermayenin toplulaşma hareketi, "sermayenin merkezileşmesi" olarak tanımlanmaktadır.³⁵ Rekabet, daha düşük üretim maliyetleri yaratarak büyük çaplı yatırımları kolaylaştırırken, kredi sistemi bireysel kapitalistlere, yapacakları yatırımlar için gerekli kaynağı sağlamaktadır.³⁶ Dolayısıyla sermayenin bireysel olarak artması, yani yoğunlaşma, farklı sermaye kesimleri (genellikle büyük sermaye) tarafından satın alınması, yani merkezileşme ile tamamlanır. Kapitalistlerin bireysel anlamda sermaye birikimi gerçekleştirerek üretimi arttırmaları yoğunlaşma düzeyinin artması anlamına gelir. Bu yüzden de yoğunlaşma, birikim süreci olmadan gerçekleşemez. Öte yandan yoğunlaşma kavramına yakın gibi görünse de merkezileşme daha

³³ Foster, *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, s.51-52.

³⁴ Tekel ve rekabetin birbirini tamamlayıcı hareketi için Dobb'un şu pasajı anlamlıdır: "Görüyoruz ki tekeller kelimenin tam anlamıyla rekabeti dışlamaz. Her biri tekelleri olan ve paylarını arttırmak isteyen büyük firmalar, ya da büyük firmalarla küçük firmalar arasında rekabet ve mücadele vardır. Burada üstünde durulması gereken nokta rekabetin biçiminin değişik olmasıdır." Dobb, *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*, s.36-37.

³⁵ "Yoğunlaşma sürecinde ortaya çıkan ilk nokta tekel bir işletmede sermayenin yoğunlaşmasıdır. Toplumsal sermaye birikimi burada birbirlerine rakip olan tekel müteşebbislerin sermaye birikimi olarak ifade edilmiştir" Buharin, *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, s.128-129.

³⁶ Bottomore (Ed.), *Marksist Düşünce Sözlüğü*, s.492-493; İlkaracan, a.g.e, s.1087-1089.

farklı bir içeriğe sahiptir.³⁷ Merkezileşmenin temelinde yatan rekabet savaşı küçük sermayenin ortadan kalkmasına ve bu işletmelerin daha büyük çaplı şirketlere geçmesine yol açar. Rekabet, bizzat merkezileşmenin bir aracı konumunda yer alırken, bir yandan da günümüzde iyice karmaşıklaşmış, farklı mali araçlar, kredi sisteminin karmaşık düzeneğinde merkezileşmeyi büyük ölçüde hızlandırır.³⁸

Daha önce de tartıştığımız gibi tekel ve rekabet ilişkisi, Marx tarafından “tekelci” (kapitalizm) boyutuyla ele alınmamıştır. Ancak daha sonraki yıllarda Hilferding ve Lenin gibi kuramcılarının katkılarıyla, kapitalist birikimin tekelleşme boyutu, özellikle emperyalizm ve mali (finans) sermaye tartışmalarının etkisiyle daha yakından incelenmiştir. Genellikle Marksist yaklaşım sermaye birikim sürecini, Marx’ın “kâr oranlarının düşme eğilimi yasası”ndan yola çıkarak açıklamaktadır. Tekelci kapitalizm yaklaşımını geliştiren kuramcılar ise sermayenin merkezileşme etkisinin daha net gözlemlenebilmesi için kâr oranlarının düşme eğilimi yasası yerine, “iktisadi artığın (*surplus*) yükselme eğilimi”ne odaklanılması gerektiğini düşünürler.³⁹ Tekelci sermaye kuramının iktisadi çelişkilere yaptığı vurgu bu noktada başlamaktadır: İktisadi artığın büyümesi karşısında, bu artığın nasıl ve ne zaman emileceği sorunu ya da başka türlü bir ifade ile büyüyen artığın karşısında, nakdi olarak biriken kârın nasıl kullanılacağı sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu temel sorunla ilintili öteki soru(n)lar ise şöyle sırala-

³⁷ Merkezileşmenin yoğunlaşmadan farkını Marx şu şekilde açıklamaktadır: “Merkezileşme, elde bulunan ve faaliyetteki sermayenin dağılımındaki değişmeyi ele almaktadır. Bu nedenle faaliyet alanı, toplumsal servetin veya sermaye birikiminin mutlak sınırları ile sınırlandırılmıştır. Bir çok kişinin kaybettiği sermaye başka bir veya bir çok kişinin elinde büyük miktarlarda toplanmıştır. Bu, birikim ve yoğunlaşmadan farklı olarak merkezileşmenin ta kendisidir”; Karl Marx, *Kapital*, (Çev. Alaaddin Bilgi) 3. Cilt, Sol, Ankara, 1990, s. 686; Paul Sweezy, Paul Baran, Harry Magdoff, *Çağdaş Kapitalizmin Bunalmı*, (Çev. Yıldırım Koç), Bilgi, Ankara, 1975, s.30.

³⁸ Kredi sisteminin merkezileşmeye olan katkısı Marx’ın ifadesiyle: “Kredi sistemi başlangıçta birikimin mütevazı bir yardımcısı olarak işin içine girer. Görünmez bağlarla toplumda yayılmış olan parasal kaynakları tek tek kapitalistlere veya şirketlere çeker. Ancak bir süre sonra bu rekabet savaşı, dehşet saçan bir silaha dönüşür ve nihayetinde de sermayenin merkezileşmesinde dev bir toplumsal mekanizma haline gelir”; Karl Marx, *Kapital*, (Çev. Alaaddin Bilgi) 3. Cilt, Sol, Ankara, 1990, s.687.

³⁹ İktisadi artık işçilerin ücretleri ve toplam katma değer arasındaki fark olarak tanımlanarak, genel bir (iktisadi) artık kategorisine ulaşılmak istenmiştir. İktisadi artık meselesi Baran, *Büyümenin Ekonomi Politikası*, 1974’te daha geniş olarak tartışılmaktadır.

nabilir: “Artığın yarattığı çıktı, üretim, hangi taleple karşılanacaktır?”; “bu çerçevede bir aşırı üretim (eksik tüketim) krizi olabilir mi?”. Tüm bu sorular, bizi tekelleri kapitalizm yaklaşımının, (iktisadi) artığın birikmesi ve büyümesi karşısında ekonominin kaçınılmaz olarak durgunluğa gireceği tezine götürmektedir.⁴⁰

Tarihsel olarak kapitalist sistem serbest rekabetçi dönemden tekelleri sermaye evresine geçmiş, aile şirketleri, küçük girişimlerden oluşan yapılardan günümüzdeki tekelleri büyük çok uluslu şirketlerin (dev şirket-ÇUŞ) hâkim olduğu ekonomi ortaya çıkmıştır. Rekabet tekelleri, tekelleri rekabeti tarihsel olarak her seferinde yeniden kurmaktadır. Rekabet düzeni tekelleri kapitalizm evresinde ortadan kalkmamış tersine, farklı biçimlerde daha da yoğunlaşmıştır.⁴¹ Üretkenlik, verimlilik, etkinlik arayışı içindeki piyasanın, rekabetin daha farklı biçimlerine bürünmesiyle kâr maksimizasyonu ve maliyet minimizasyonları güdülleri daha da güçlenmiştir. Sonuçta rekabet, sermaye birikiminde tekelleri davranışın temel bileşeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Rekabet, hem XX. yüzyılda hem de günümüzdeki değişen, dönüşen biçimleriyle tekelleşmenin temel araçlarından birisi konumundadır.⁴² Rekabet kavramı da tüm öteki kategoriler gibi tarihsel olduğundan, iktisadi yaklaşımlarda farklı rekabet tanımlarının bulunması doğaldır. Aslında söz edilen şey çok açıktır: Birbirini dışlayan iki kategori yerine birbirini var eden, birbirini gerektiren iki kategori olarak tekelleri ve rekabet. Klasik ve neo-klasik iktisatçılarda egemen olan liberal bakış, rekabet ve tekelleri birbirini dışlayan, zıt kategoriler olarak ele almıştır. Bu durum, basit ama temel bir yanılgıdan, yani rekabetin mekanik bir biçimde bir eylemin belirli aktör veya aktörler (örneğin ÇUŞ'lar) yerine ilgili herkese (örneğin piyasada farklı üretim ölçeğinde yer alan tüm şirketlere) açık olarak tanımlanmasından ileri gelmektedir. Böyle olunca, rekabet-tekelleri tartışması analitik bir kavrayışla, bir eylemin bir ya da birkaç kişiye açık olması ya da herkese açık olması tartışmasına dönüşür ki bu bakış açısı tekelleri-rekabet ilişkisinin tarihsel biricikliğini (*uniqueness*) göz ardı eder. Bu bakış açısı

---

⁴⁰ Durgunluğu oligopolistik piyasa yapısının zorunlu bir sonucu olarak gören Keynesyen yaklaşımın etkisindeki Steindl savunmaktadır; Malcolm C. Sawyer, "Theories of Monopoly Capitalism", *Journal of Economic Surveys*, Cilt: 2, Sayı:1, 1988, s.60.

⁴¹ Foster, *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, s.194.

⁴² Bu konuda artan rekabetin yol açtığı üretim, yönetim ve pazarlama stratejileri ile belli bir pazarı hedefleme, talebe göre ürün geliştirme, reklamcılık, satış promosyonları ve kampanyaları gibi yöntemler, rekabetin tekelleri birikim yüzünü perdelemektedir.

sıyla tarihsel, toplumsal bir formasyon olarak kapitalizmin serbest rekabetçi ve teknelci dönemlerini kavramak da mümkün olmaz.

Sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması, fiyat, üretim ve yatırım düzeylerinin rekabet koşulları altında değil de tersine, teknelci koşullar altında belirlenmesine neden olmaktadır. Teknelci sermaye yaklaşımının temel tezi, serbest rekabetçi kapitalist birikim evresinden, teknelci birikim evresine geçişin olduğu yönündedir. Dev şirketlerin (ÇUŞ'lar) ortaya çıkmasıyla, fiyat, üretim, ücret düzeylerinde ve pazar kapma yarışında yaşanan rekabet, bir tür "danışıklı dövüş" olarak da nitelendirilebilecek, "anlaşmalı rekabet" koşullarına kaymaktadır. Bu çerçevede içinde, serbest rekabetçi kapitalist birikimle teknelci birikim arasındaki fark şu şekilde özetlenebilir:

- Serbest rekabetçi diye adlandırılan dönemde, piyasa genişliği, çeşitliliği içinde yürütülen bir rekabet söz konusuyken;
- Teknelci dönemde, dev şirketlerin anlaşmalı, merkezileşmiş bir güç oldukları rekabetten söz edilmektedir.⁴³

Mali anlamda kredi hacminin genişlemesi, sermayenin yoğunlaşma derecesini arttırmıştır. Rekabet, üretim maliyetlerinin düşmesini ve büyük ölçekli yatırımların kolaylaşmasını sağlar. Üretim sürecinde sermayenin yoğunlaşma hızı, sermaye birikiminden daha fazladır. Piyasanın doğası gereği rekabet, sermaye yönünden yetersiz ve zayıf girişimcileri ortadan kaldırarak kredi piyasasının olanaklarının daha çok kullanılmasına, sermayenin merkezileşerek (belirli ellerde toplanarak) tekelleşme sürecinin hızlanmasına neden olmuştur. Sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma davranışı, kapitalizmde üretimin sermayeleşmesini, aynı zamanda toplumsal sermayenin de gittikçe merkezileşmesi ve yoğunlaşmasını sağlamıştır.⁴⁴

Marx'ta "sınırsız rekabet" kavramsallaştırması yer alırken, neo-klasiklerde "tam rekabet" öne çıkarılmaktadır. Neo-Klasik yaklaşım, Genel Denge Kuramı'ndan (daha çok Walrasçı denge olarak bilinir) üretim faktörlerinin marjinal katkıları kadarıyla gelir (pay) elde ettikleri bir iktisadi model kurmuştur. Bu yüzden tam

---

⁴³ Schumpeter'in devasa şirketleri analiz ederken, dolaylı bir danışıklı dövüş içinde fiyat alıcılardan çok, fiyat koyucular gibi davranarak birbirlerine göre fiyatlandırma eğilimi içinde olmalarıyla açıkladığı süreç ki bu süreçte yaşanan rekabet, aynı zamanda "Schumpeterci Rekabet" olarak da adlandırılmaktadır. Bu rekabette esas olan şey, dev şirketlerin bazı teknolojik alanlar ve piyasalarda, teknelci rantlar ve kârlar elde ederek teknelci güçlerini daha da arttırmalarıdır; Foster, *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, s.194-196.

⁴⁴ Ekiz, a.g.e., s.100-102.

rekabet varsayımı modelin çalışması için olmazsa olmaz koşuldur.⁴⁵ Öte yandan, eleştirel yaklaşım, piyasada serbest rekabet modelinin çökmesinin kaçınılmaz olduğunu, bunun yerine, “eksik” rekabet, tekel veya oligopol modelinin geçeceğini ifade etmektedir. Hilferding, Kalecki, Steindl, Chamberlain, Robinson, Baran ve Sweezy gibi iktisatçılar serbest rekabet ve tekelci sermayeye ilişkin olarak sözünü ettiğimiz eleştirel yaklaşımın doğrudan veya dolaylı takipçisi olmuşlardır. Tekellerin egemenliğindeki bir ekonomi, rekabeti dışlayan, ekonomideki kaynak tahsisine ilişkin etkinlik koşullarını tahrip eden bir yapıdır. Aslında sözünü ettiğimiz eleştirel bakış açısı örtülü olarak rekabete “olumlu” bir anlam atfetmektedir. Oysa piyasada “serbest” rekabetin, üretim ve tüketim unsurları açısından sağlayacağı toplumsal yarar tartışmalıdır. Tekeller ise başlıbaşına bu yararı ortadan kaldırmaktadır. Rekabetin toplum için iyi olduğuna ilişkin bu kanı bazı eleştirel sosyal bilimciler tarafından da kabul görmüştür. Eleştirel dünyadaki bu yaygın kanıya karşı çıkanların başında Sovyet iktisatçı Varga gelmektedir. Varga, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesinin, rekabeti ortadan kaldırmak yerine, onu kışkırttığını ve hatta rekabet savaşının şiddetini arttırdığını söylemiştir.⁴⁶ Varga’nın kapitalist sisteme içkin bir tekelciliğin olduğu yönündeki görüşleri diğer ekonomipolitikçilerde güçlü izler bırakmıştır. Sermaye birikim sürecine içkin bir tekelleşme eğilimi olduğunu ifade eden Varga’nın kapitalist tekelleşme sürecine yönelik yaklaşımı, günümüzde özelleştirmelerin ve tekelciliğin etkileri açısından bize somut, açıklayıcı bir bakış açısı sunmaktadır.

TEKELCİ KAPİTALİST AKTÖR: ŞİRKET, ANONİM ŞİRKET,⁴⁷ DEV ŞİRKET

Sermaye birikim sürecinde merkezileşme ve yoğunlaşma kavramlarının, tekelleşme olgusunun anlaşılması için birlikte ele alınması gerekir. Merkezileşme ve yoğunlaşma kavramları sermaye

---

⁴⁵ Foster, *Monopoly Capitalism...*, s.53. Ayrıca bkz. Paul Sweezy, “Monopoly Capitalism”, *Monthly Review*, Cilt: 56, Sayı: 5, October 2004, <http://www.monthlyreview.org/1004pms2.htm>

⁴⁶ Varga, *a.g.k.*

⁴⁷ Anonim şirketler (A.Ş.) daha çok hisse senedi, yani her kapitalistin sermaye hissesini veya payını katmasıyla oluşmuş hisse payına dayalı şirketlerdir (joint-stock company). Şirkete katılma ölçüsü, oy hakkı, tasarruf ve kontrol yetkisi, ödediği sermaye payıyla belirlenmektedir. Girişimin tümünün kontrol yetkisi, hisse sermayesinin çoğunluğuna sahip olanların elindedir; Hilferding, *Finans-Kapital*, s.190.

birikiminin iki ayrı yönüne yapılan atıfla tanımlanmaktadır. İlk olarak bu kavramların emek süreciyle ilgili yönü, belirli bir işçi kitlesini denetim altında bulunduran yoğunlaşmış üretim araçlarını ifade ederken; diğer yönü, kapitalistlerin elinde yoğunlaşmış toplumsal servetle ilgilidir. Birikim yoluyla sermayenin artışı “sermayenin yoğunlaşması”nı ifade ederken, rekabetin ve kredi hacminin artışı ile sermaye birikim sürecinin hızlanması “sermayenin merkezileşmesi” ile gerçekleşmektedir. Birikim, kârın daha yeni, daha verimli alanlarda, yeni üretim teknikleri, yöntemleriyle yeniden kullanılmasını ifade eder. Yeni üretim teknikleri yatırımları uyaraçağından, işçi başına sermaye, çıktı artacak dolayısıyla sermayenin yoğunluğunda bir artış yaşanacaktır. Birikim sürecinde, sermayenin bireysel kapitalistler elinde gittikçe bölünmesiyle, toplumsal sermaye daha fazla elde dağılmaya başlayacaktır. Bu durum sermayenin merkezileşmesi (adem-i merkezileşmesi) anlamına gelecek, birikim süreci yavaşlayacaktır. Sonuçta birikim emek süreci yoluyla sermayenin yoğunlaşmasını sağlarken, bir yandan da mülkiyeti merkezileştirecektir.⁴⁸

Sermayenin yoğunlaşması genellikle toplam sınaî işgücünün önemli bir kısmının büyük işletmelerde toplanması şeklinde gerçekleşmektedir.⁴⁹ Sonuçta birbirini tamamlayan ikili hareket daha da netleşmektedir. Sermayenin yoğunlaşması, toplumsal servetle ifade edilen bireysel sermayenin mutlak olarak artmasıdır. Sermayenin merkezileşmesi ise, çok sayıdaki küçük firmanın varlığı ile nakit (likidite) ihtiyacının karşılanması ve gerekli sermayenin emilmesi ile görece daha hızlı bir genişlemenin sağlanmasıdır. Ayrıca kapitalist ekonomideki kredi yapısı ve finansal olanaklar bu süreci hızlandırmaktadır.⁵⁰

Sermayedarın kontrol ettiği sermaye miktarı artarken, üretim hacmi de artar. Yoğunlaşma süreci, sermaye birikiminin hızlanması ile gerçekleşmektedir. Sermayenin farklı parçalara bölünmesi durumunda, sermaye miktarı olarak azalmasına rağmen sermaye birikimi süreci devam etmektedir. Yoğunlaşma süreci üretimdeki çıktı ve verimlilik (prodüktivite) düzeyinin artışı yoluyla devam

---

⁴⁸ Bottomore (Ed.), *Marksist Düşünce Sözlüğü*, s.492-493.

⁴⁹ Ernest Mandel, *Marksist Ekonomi El Kitabı*, 2. Cilt, (Çev. Orhan Suda), Suda, İstanbul, 1974, s.240.

⁵⁰ Yılmaz Aslan, *RekabetHukuku Dersleri*, Ekin, Bursa, 2006.

etmektedir.⁵¹ Öte yandan sermayenin merkezileşmesi süreci de iki yönden hızlanmaktadır:

- Anonim Şirketlerin (A.Ş.) hisse değerlerinin piyasada artmasıyla çoğalan kurucu karları;⁵²

- Büyük ölçekli sermayenin merkezileşmesini belirgin olarak sağlayan A.Ş. örgüt yapısının varlığı ve bu yolla üretim hacminin farklı sektörlerle doğru genişleyerek olağanüstü düzeyde artması.

Rekabet, sermayenin merkezileşmesi sürecinin en önemli unsurlarından biridir. Rekabet yoluyla sermaye, kâr oranlarını arttırmada daha verimli üretim düzeylerine, daha az maliyetle ulaşmaktadır. Marx'ın deyişiyle "rekabet savaşı, daima küçük kapitalistin, yenilmesi ve batmasıyla sona erecektir".⁵³ Küçük kapitalistin rekabet savaşıyla ortadan kaldırılması ile üretim ölçeği genişler ve sermaye yoğunluğunu gittikçe artırır. Sonuç olarak rekabet, sermayenin merkezileşmesi için hayati bir araç haline gelir. Küresel düzeyde ise çok uluslu şirketler (ÇUŞ) dünya pazarında kıyasıya bir re-

---

⁵¹ Üretimde verimliliği sağlayan şey teknolojik gelişmenin olması ve sermayenin organik bileşiminin artmasıdır. Organik bileşim arttıkça emek verimliliği artarken, bir yandan da ortalama emek talebi azalacağından, kar oranlarında düşme kaçınılmaz olacaktır. Bkz. Sweezy, Baran vd, *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*, s.9; Mandel, a.g.e.

⁵² Örneğin sermayesinin % 20'si kadarı getirisi olan bir girişimci veya şirket düşünelim. Piyasadaki ortalama getiri oranı % 10 ise bu durumda kurucu hisseler, yani şirketin kuranların ortaya koydukları sermayenin değeri yaklaşık iki katı artacaktır. Ortaya çıkan kâr "kurucu karı" olarak adlandırılmaktadır. Kurucu karlarının varlığı aynı zamanda para sermayesinin üretim sürecinden kopuşunu da kısmen açıklamaktadır. Bu kar yoluyla sermaye üzerindeki kontrolün merkezileşmesi mümkün olmaktadır. Görünüşte şirketin kontrolü, hissedarlar topluluğunun elindedir; ancak hukuken hisse çoğunluğunu elinde bulunduranlar, bütün hissedarların koyduğu sermayeyi kontrol etmektedirler. Pratikte ise gerekli çoğunluk hissedar olarak yarıdan bile azdır. Bunun sayesinde bir birkaç A.Ş.'de büyük sermayeye sahip kapitalist, sahip olduğu sermayenin birkaç katı sermayeyi kontrol etmektedir; Sweezy, Baran, vd, *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*, s.33-34.

⁵³ "Rekabet savaşı, malların ucuzlamasıyla verilir. Malların ucuzluğu ise, diğer şeyler sabit varsayıldığında, emeğin üretkenliğine, bu da üretim hacmine bağlıdır. Bu nedenle büyük kapitalistler daha küçükleri alt ederler. Kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle, gerekli asgari sermaye miktarı da artacaktır. Bu yüzden küçük sermaye, büyük sanayinin üretim alanına akar ve burada toplanır. Burada rekabet birbirine düşman sermayelerin sayılarıyla doğru büyüklükleriyle ters orantılı olarak devam eder. Bu savaş daima küçük kapitalistin batmasıyla sona erer."; Karl Marx, *Kapital*, (Çev. Alaaddin Bilgi) 3. Cilt, Sol, Ankara, 1990, s.777; Karl Marx, *Kapital*, (Çev. Alaaddin Bilgi), 1.Cilt, Sol, Ankara, 1986, s.643; Sweezy, Baran, vd, *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*, s.30.

kabete girerek, az gelişmiş ülkelerdeki ihracatçı ekonomileri, kendi ürünlerini üretmeye, pazarlamaya zorlayarak daha da bağımlı hale getirirler.⁵⁴ Bir yandan sermaye yoğunluğu artarken diğer yandan toplumdaki alt-tüketici tabakası yoksullaşır.

Sermayenin merkezileşmesi, kendisine kaynaklık eden başka bir faktörün etkisiyle olmaktadır. Kredi ve bankacılık sisteminin gelişmesiyle, sermayeye kaynak yaratma olanağı genişlemiş, A.Ş.'lerin hisse senediyle finansmanı artmış, borsalar yaygınlaşmıştır.⁵⁵ Kredi olanaklarının genişlemesi merkezileşme eğilimini arttıracak, merkezileşmenin hızlanmasıyla A.Ş.'lerin birleşmeleri tekelleşme eğilimi artacaktır. Tekelleşmeyle sonuçlanan merkezileşme eğiliminde, bazı etkiler ortaya çıkmaktadır;⁵⁶

- Emek sürecinin kapitalist üretim sürecinde toplumsallaşması ve rasyonelleşmesi,

- Teknik değişim ve sermayenin organik bileşiminin sermayenin merkezileşmesi ile artması (daha önce de tartışıldığı gibi bu sürecin sonunda sermayenin sabit bölümü değişen bölüme oranla daha çok ağırlık kazanır; bu da emeğe olan görece talebin azalması sonucunu doğurur).

- Pazar kavgasındaki rekabette tekeli, yarı-tekeli yapıların, çok sayıda şirketin olduğu rekabetçi piyasa yapısının yerine geçmesi; bunun bir sonucu olarak piyasanın kontrolünün tekel konumundaki büyük şirketlerin elinde olması kaçınılmaz görünmektedir.

Sermayenin merkezileşmesine, küçük sermaye sahibi kesimin büyük sermayeden kopma süreci eşlik etmektedir. Hisse senedi temeli üzerine kurulu olan şirketler (A.Ş.), Marx'a göre üç noktada sermaye birikim sürecinde kırılmaya neden olmuştur;⁵⁷

---

⁵⁴ Emperyalizm ve tekelcilik bağlamında daha geniş bir tartışma için bkz. Örsan Akbulut, *Küreselleşme Ulus-Devlet ve Kamu Yönetimi*, TODAİE, Ankara, 2007, s.336-337.

⁵⁵ "Kapitalist üretim ile birlikte tamamen yeni bir güç sahneye çıkar; kredi sistemi! Bu sistem ilk aşamalarında, birikimin içine girer, para kaynaklarını, tek tek veya ortaklık halindeki kapitalistlerin ellerinden çeker; ama çok geçmeden rekabet savaşında müthiş bir silaha, sermayenin merkezileşmesi için dev, toplumsal bir mekanizmaya dönüşür."; Karl Marx, *Kapital*, (Çev. Alaaddin Bilgi) 3. Cilt, Sol, Ankara, 1990, s.777-778; Karl Marx, *Kapital*, (Çev. Alaaddin Bilgi), 1.cilt, Sol, Ankara, 1986, s.643-644.

⁵⁶ Sweezy, Baran, vd. *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*, s.31-32.

⁵⁷ Karl Marx, *Kapital*, (Çev. Alaaddin Bilgi) 3. Cilt, Sol, Ankara, 1990, s.386; Foster, *Monopoly Capitalism...*, s.18; Sweezy, Baran vd. *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*, s.32.

- Üretim hacminde, üretim ölçeğinde büyük bir artış; bu artış ile bireysel anlamda kapitalist girişimcinin kaldıramayacağı üretim ve yatırım ölçeği söz konusudur,

- Sermaye, üretim sürecine koşul olarak toplumsallaşmıştır; işletmeler bireysel işletme veya şirket olmaktan çıkmıştır. Bunun sonucu olarak dev şirketler pazar hâkimiyetini ele geçirmeye başlamıştır.

- Kapitalist yöneticiler, sermaye sahibinin varlığını yönlendiren, bu varlığı uygun yatırım alanlarına aktaran kişiler haline geldiklerinden, sermaye sahipleri de “para-kapitalistleri”ne dönüşmüşlerdir.

Hisse sisteminin gelişmesiyle, sınaî işletmeler, şirketler bağlı oldukları reel ekonominin kaynaklarından kısmen kopmuşlardır. Aslında birikimin bu aşamasında hisseler yoluyla sermayenin merkezileşmesine tanık olduğumuzdan, üretimin ölçeğini genişletmesi, artık tek tek kapitalistlerin varlığına bağlı olmaktan çıkmıştır. Yani, sermaye birikim sürecinin gayri-şahsileşmesi, A.Ş’lerin sermaye varlıklarını bünyesinde toplaması aracılığıyla ile mümkün olabilmiştir. Şirketlerin oluşumunda sermayenin merkezileşmesi artık mülkiyetin merkezileşmesinden daha hızlı yürümektedir. Burada sanayi kesiminde merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimleri ile oluşan hareketin, hisse senetlerinin alınıp satıldığı borsalardaki finansal hareketlerden kopmasından söz edilmektedir. Hilferding, mülkiyetin belirli ellerde toplanmasını (kendisinin deyimiyle ‘konsant-rasyon’), mülkiyetin hareketinden kaynaklanan ve bu hareketle birlikte gerçekleşen merkezileşmeden ayırmakta, bu da sermayenin mülkiyet işlevi ile kontrol işlevinin birbirinden ayrılması anlamına gelmektedir.⁵⁸

---

⁵⁸ Sweezy’ye göre sanayi kapitalizminin dönüşümde borsa en önemli unsurunu oluşturur; “Kapitalist ancak hisse senedi ve tahvil borsası aracılığıyla, parasını yatırdığı belirli işletmenin kaderinden kendi kaderini ayrı tutabilir. Hisse senedi ve tahvil borsası ne kadar iyi işlerse hisse sahibi eski tür kapitalist işletmecinin durumundan ayrılıp, gittikçe, istediği zaman parasını elde edebilen, bir ödünç verici durumuna girer. Bir farkla gerçekleşir bu; pay sahibinin zarar etme olasılığı, ödünç verenin zarar etme olasılığından daha büyüktür. Bu nedenle hisse senetleri gelirin belirli bir risk primi oranında ödünç verilen paradan alınan faizi aşması beklenmelidir. Bu koşullar altında hisse sahibinin, kar elde eden bir sanayi kapitalistinden faiz elde eden bir para kapitalistine dönüştürülmesi ilke olarak tamamlanmıştır.” Sweezy, Baran vd., *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*, s.33; Hilferding, *Finans-Kapital*, s.205; Ahmet Öncü, “Şirket”, *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü*, (Ed. Fikret Başkaya-Aydın Ördök), Maki, Ankara, 2008, s.1083-1084.

Sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması, genel olarak büyük ölçekli sermayenin nispeten daha küçük sermaye girişimlerini ele geçirerek veya onları piyasadan atarak birikim sürecini hızlandırması anlamına gelmektedir. Bir yandan da sermayenin yoğunlaşma düzeyi arttıkça sermaye birikim süreci hızlanmaktadır. Merkezileşme süreci, büyük sermayenin kıyılarına yayılmış, dağınık durumda bulunan küçük sermaye varlıklarını belirli ellerde toplama işlevini yerine getirir. Kısaca, piyasa mekanizması içinde büyük sermaye küçük sermayeyi yutar veya ele geçirir. Küçük ölçekte birikmiş sermaye kesimi ancak piyasada büyük sermayeye eklenerek hayatta kalır ve sonuçta daha büyük çaplı girişimler, tekellerin kontrolüne geçer.⁵⁹ Rekabetin sağlanması, küçük ölçekli çok sayıda girişim ve şirkete yaşama alanı yaratırken, aynı zamanda büyük ölçekli girişimlere de tekelleşme imkânı sunacaktır. Bu yolla toplam sermaye hacmi genişlediğinden rekabet, bir kez daha merkezileşmenin önemli bir aracı haline gelir.⁶⁰

Sonuç olarak serbest rekabet düzeni piyasa mekanizması aracılığıyla bankacılık ve kredi sistemini derinleştirerek merkezileşmeyi kolaylaştırır. Kredi sistemi, girişim kapasitesinin artmasını ve piyasada atıl olarak bulunan irili ufaklı sermaye varlıklarının yönlendirilmesini veya bir girişime kaynaklık etmesini sağlayacağından, aynı zamanda rekabetin sermayenin diğer kesimlerine yayılmasını sağlar. Ancak bu süreç klasik ve özellikle neo-klasik iktisadın rekabetin “eşitlikçi” fırsatlar yarattığı yolundaki savında olduğu şekliyle ele alabileceğimiz bir rekabet değildir. Buradaki rekabet, merkezileşmenin bir aracı olduğundan, parça parça, farklı ellerde toplanmış sermaye varlıklarının toplanmasını sağlayan bir çanak görevi görmektedir. Öte yandan da gittikçe sertleşen rekabetin mevcut dev şirketleri tehlikeye atmaması için yapılan işbirliklerine de zemin sağlamaktadır.⁶¹

⁵⁹ Tekeller birbirinden farklı bir çok türde birlikler ve ortaklıklar kurarlar. Dobb buna değinmiştir: “Bu türün en yaygın biçimi kartellerdir. Karteller (ticaret birlikleri) üye firmaların ürünlerinin pazarlamasını denetlemek ya da idaresini elinde tutmak üzere oluşturulmuş üretim ve satış birlikleridir” Dobb, *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*, s.38.

⁶⁰ Paul Sweezy, *Kapitalist Gelişme Teorisi*, (Çev. Uğur Selçuk Akalın), Kalkedon, İstanbul, 2007, s.253-254.

⁶¹ Cengiz Ekiz, *Türkiye’de Rekabet Yönetimi...*, s.111-112; Kıvılcımlı’nın anlatımı çok öğretici görünmekte: “bir memleketteki artı-değer toplamı değişmez kapitalle değil, değişir kapitalle orantılıdır. Kar oranı ise toplam kapitale oranla alınan kazançtır. Kapital biriktikçe organik bileşim yükselir. Kapitale düşen kar oranı da alçalır... Küçülen kar oranı karşısında üretime yatırılan müthiş (koda-man) kapitaller birbirleriyle rekabet ederlerse elde avuçta bir şey kalmayacağını

REKABET KAVRAMI VE REKABET HUKUKUNUN ORTAYA ÇIKIŞI

Rekabet kavramı ile hangi alanın tanımlandığı önemli olmakla birlikte, serbest rekabetin sağlanmasının rekabet hukuku içindeki özgül yerinin belirlenmesine bağlı olduğu iddia edilmektedir. Smith, rekabeti bir yarışmada birbirine rakip olanların davranışlarına benzetmiştir. Bu benzetmenin ardında ekonomide kaynaklar kıt (sınırlı) ve ihtiyaçların sınırsız olması varsayımı bulunduğundan, rekabetin asıl yaratıcısı da bu varsayımdır.⁶² Ayrıca Smith, ideal anlamda rekabetin, piyasaya giriş-çıkışın serbest olduğu, bilgi eksikliğinin olmadığı bir ortamda gerçekleşebileceğini ifade etmektedir.⁶³

Modern kuramdaki rekabetin günlük yaşamda kullanıldığı şekli-
nden daha sınırlı ve piyasada bazı özel koşulların sağlanmasıyla gerçekleşebileceği kabul edilmektedir. Rekabet, birbirine (aşağı yukarı) eşit veya denk olduğu varsayılan tarafların (piyasa aktörlerinin), gerçekleştireceği mücadele durumunu ifade etmektedir. Ancak bu yapının kurumsallaşmasını, genel kabul görmüş kurallar

---

görürler... Rekabetle çok kar edeyim derken az kardan dahi olacağını anlayan kapitalistler, aralarında birleşmeye, tekeller yapmaya kalkıştılar. Bir üretim koluna yatırılan kapital, kar gelmemeye başlayınca, üretimden kaldırılıp başka bir üretim koluna götürülür." Hikmet Kıvılcımlı, *Emperyalizm Geberen Kapitalizm, Tarih ve Devrim*, İstanbul, 1974, s.32.

⁶² Smith, kendisinden sonraki neo-klasik gelenekte de görüleceği gibi, rekabeti, şirketlerin piyasadaki değişikliğe uyum sağlama faaliyeti olarak görür. Bu daha sonraki düşüncelere ışık tutan "evrimci" yaklaşımın başlangıcını oluşturur. Ona göre rekabet, teşebbüslerin kâr elde etmek için, diğerlerinin faaliyetlerini zorlaştırması olarak tanımlanabilir. Smith'in rekabet için yaptığı, kendi çıkarları uğruna ve diğerlerinin aleyhine davranmak şeklindeki tanımı, günümüzde terk edilmiş olmakla beraber, Smith'in bazı gözlemleri modern iktisadın gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur; Adam Smith, *Ulusların Zenginliği, 1.Cilt*, (Çev. Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı), Alan, İstanbul, 1985.

⁶³ Rekabetin faziletleri ve topluma kazandırdıklarına ilişkin liberal inancı yansıtmaması açısından şu pasaj ilginçtir: "Rekabet, sosyal hayatta kimin daha iyi olduğunun bilinmediği durumlarda, bunu belirleme yoludur. Ekonomik yaşamda olduğu gibi, sosyal yaşamın diğer bölümlerinde de, rekabet bize belirli bir durumda kimin başarılı olduğunu gösterirken, kişiler üzerinde de, en iyi olandan da başarılı olmak için daha çok gayret göstermek gibi bir etki yapar. Rekabet kişileri, bilgi ve becerilerinin tümünü kullanmaya teşvikte, bilinen en etkin yoldur. Kişilerin, diğerlerinden daha başarılı olmak için tüm faydalı bilgi ve becerilerinden yararlanması da toplumsal bir kazançtır. En iyinin tespiti usulü olan rekabet, en fazla yeni toplumsal değerlerin de ortaya çıkmasını sağlar"; DPT, *Rekabet Hukuku ve Politikası*, (7. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu), DPT, Ankara, 1994, s.10.

haline gelmesini sağlayan alan hukuktur. İktisadi kuramın piyasa ve rekabete ilişkin tanım ve yaklaşımları, rekabetin sağlanmasına yönelik uygulamalar ve bunun piyasadaki sonuçları birbirinden büyük oranda farklılıklar göstermiştir. Aslında rekabete ilişkin düzenlemeler çoğu kez serbest piyasa yanlısı görünümü altında sermaye kesimi lehine imtiyazların düzenlenmesidir. Rekabet düzenlemelerinin bu anlamda, kamusal ve sosyal haklar, sosyal güvenlik önlemleri ile herhangi bir bağlantısını aramak boşuna bir çaba olacaktır.

Rekabet, piyasanın vazgeçilmez bir unsuru olduğu için rekabet hukukunu sermayenin yeniden üretim mekanizmasının merkezinde olduğu bir yapılanış içinde düşünmek gerekiyor. Bu açıdan rekabet hukuku, piyasada rekabetin sermaye kesimi lehine sonuçlarını düzenlemeye yönelik vazgeçilmez bir unsurdur. Rekabet hukukunun oluşumunda toplumsal ve siyasi düzeylerde kabullerin iktisadi gerekçelerden daha etkili olduğu söylenebilir. Rekabet hukukunun aslında tüketici haklarının korunmasına hizmet ettiği düşüncesi, toplumda belirli bir meşruiyet temelini oluşturmasını sağlamıştır. Buna göre rekabetin üretimde verimliliği arttıracığı, kâr hadlerinde bir düşüşe neden olmadan toplam ürünü arttırmak suretiyle, tüketici düzeyinde bir refah artışına neden olacağı varsayılmaktadır. Aslına bakılırsa rekabetin tek başına, piyasa için her şeyin anahtarı olarak gösterilmesi, iktisadi, toplumsal ve siyasal düzeyde bir meşruiyet aracı olmasından kaynaklanmaktadır.

Klasik/neo-klasik yaklaşım, rekabetin piyasaların olabilecek en iyi şekilde işleyişini olanaklı kılacağını ve toplumsal refahı artacağını öne sürmektedir. XVIII. yüzyıldan beri liberal iktisadi anlayış doğrultusunda geliştirilen iktisat politikaları, sermayenin piyasadaki taşıyıcı unsurunun rekabetçi yapı olduğu kanısını güçlendirmiştir. Kendini düzenleyen piyasanın gerekliliklerinin başında serbest rekabet ortamının sağlanmasının gelmesiyle, XIX. yüzyılda ilk modern rekabet kanunu olan *Sherman Kanunu* (1890) ABD’de kabul edilmiştir. Kanunun çıkış nedeni, tröstlerin güçlerini gittikçe arttırması ve bunun piyasada dengesiz bir sermaye birikimine neden olmasıydı. Rekabet politikalarının ve yasalarının uygulanmasının önde gelen savunucuları rekabetin hararetli destekçileri arasında yer alırken, bundan farklı düşünenler, rekabete ilişkin düzenlemelerin gereksiz olduğunu söylemişlerdir.⁶⁴

---

⁶⁴ 1890 yılında Sherman Kanunu ilk kabul edildiğinde, çoğu iktisatçı bunu gereksiz bir düzenleme olarak algılamış ve tekelin doğal bir olay olduğu ve bunun ancak sistemin kendi içindeki güçler tarafından değiştirilebileceğini düşünmüş-

1950'li yıllardan sonra iktisatçılar arasında rekabet politikalarına ve rekabet hukukuna yeni bir boyut kazandırmak amacıyla yapılan çalışmalar ve arayışlar, rekabet sorunlarına değişik çözümler üretmeye yönelik olmuştur. *Sherman Kanunu*'ndan beri kabul gören tekelin doğal bir durum olduğuna ilişkin genel kanı değişmiş, uyumlu eylemlerin, teşebbüsler arası anlaşmaların rekabeti kısıtladığı ve bunların yasaklanması gerektiği konusunda görüş birliği oluşmuştur. Günümüzdeki rekabeti güçlendirme eğilimi, piyasada güçlü şirketlerin, küçük veya orta ölçekli şirketlerle birleşmesini, kendi pazarında büyük şirketlerin küçük şirketleri ele geçirmesini, yutmasını engellemeye yönelik yasal düzenlemeler getirmektedir. Bu düzenlemelerin tekelleşme eğilimini tamamen ortadan kaldırması değil, tekelleşmenin serbest piyasa sistemine en az zararlı olacak derecede denetim altında tutulması öngörülmektedir.⁶⁵

II. Dünya Savaşı sonrasında rekabet hukuku daha çok yasal ve kurumsal temeller içinden düşünölmeye başlanmıştır. ABD'nin dünyanın egemen gücü olmasıyla, rekabet hukuku, başta bütün Avrupa ölkeleri olmak üzere tüm dünyaya yayılmıştır. Rekabet hukuku ve düzenlemeleri konusunda yaklaşık yüz yıllık bir geçmişi olan ABD'nin yanı sıra, bu konuda önemli sayılabilecek olan Alman Kartel Kanunu ve Japon Rekabet Kanunu bu iki ölkenin savaş sonrası askeri ve iktisadi güçlerinin denetim altında tutulması amaçlandığından sert hükümler içermekteydi.⁶⁶ Geçerken şunu da belirtmek gerekiyor, I. ve II. Dünya savaşları arasındaki dönem, silah ve metal sanayisinin şahlandığı, kartel ve tekellerin hızla çoğaldığı ve güç kazandığı evre olmuştur.⁶⁷

---

tür. Kapitalizmin başlangıçta piyasa aktörlerinin ve kurumlarının oluşumunda çektiği sancılar doğaldır. Sanayi devrimi sonrasında piyasa mekanizmasının, meta ekonomisinin yaygınlaşması zaman almıştır. İktisatçılar artık daha sık bir biçimde rekabet politikası ve rekabet, anti-tröst/tekel kanunlarından söz eder olmuşlar; çeşitli iktisat okulları, birbirini etkileyen ve birbirini tamamlayan farklı rekabet yaklaşımları ortaya koymuşlardır; Kurthan Fişek, *Yönetim*, Paragraf, Ankara, 2005, s.140; Ali İlçak, *Sherman Antitröst Yasasının Ortaya Çıkışı: Yanılsamalar ve Gerçekler*, *Uzmanlık Tezleri No:8*, Rekabet Kurumu, Ankara, 2003, s.16.

⁶⁵ DPT, *Rekabet Hukuku ve Politikası*, s.7-9.

⁶⁶ Almanya'da endüstrinin dev kartellerinin Alman Nasyonal Sosyalist Partisi'ne destek vermeleri kartel oluşumu konusunda dünyada olumsuz görüşlerin ortaya çıkmasına ve kartel karşıtı düzenlemelerin doğmasına neden olmuştur. Bu yüzden de 1958 yılında Almanya'da sosyal piyasa ekonomisi görüşünden etkilenecek yapılan Alman Kartel Kanunu kabul edilmiştir; Tamer Müftüoğlu, "Rekabet Kanunu ve İki Yıllık Uygulaması", *Rekabet Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, 2000, s.7.

⁶⁷ Ekiz, a.g.k., s.141-143.

TÜRK KAMU YÖNETİMİNDE BAĞIMSIZ DÜZENLEYİCİ KURUMLAR

Günümüzde olağanüstü bir hıza sahip olan teknolojik gelişmeler ve küreselleşme süreci, toplumsal ilişkileri olduğundan çok daha karmaşık kılmış, bu durum devletin idari yapılanmasında kurumsal ve kavramsal yeniliklere neden olmuştur. Günümüzde devletin en temel sorunu, bir yandan devletin artan idari faaliyet alanlarına uygun “yeni” bir idari yapı ve kurumları oluşturması, öte yandan temel hak ve özgürlüklerin kapsamlı biçimde korunmasının sağlanması zorunluluğudur. Söz konusu “yeni” yönetim arayışlarının ortaya çıkardığı idari yapılardan biri "bağımsız idari otoriteler" (BİÖ) veya başka bir deyişle “bağımsız düzenleyici kurumlar”dır (BDK).⁶⁸

BDK’lerin kurulması ve faaliyete geçmesi, dünyadaki benzerleri gibi Türkiye’de de çeşitli tartışmalara neden olmuştur. Tartışmalar genellikle BDK’lerin Anayasa karşısındaki konumlarından kaynaklanmıştır. Anayasa’nın BDK’lerin oluşumuna dayanak olan 167. maddesi, devletin piyasaları düzenlemesine olanak sağlamaktadır. Buna göre, "devlet, para, kredi, sermaye, mal ve hizmet piyasalarının sağlıklı ve düzenli işlemelerini sağlama ve piyasaların gelişmesi için tedbirler almakla" görevli kılınmıştır.⁶⁹ Bu görev,

⁶⁸ BİÖ ve BDK tanımlamaları konusunda idare hukuku ve kamu yönetimi açısından ciddi tartışmalar yürütülmektedir. Hangi tanımlamanın kullanıldığı, soruna bakış açısını kısmen de olsa yansıtmaktadır. Tanımlamayı BİÖ üzerinden yapan sosyal bilimciler, çoğunlukla bu tip idari yapıların gerekliliğini savunmaktadır. Oysa BDK tanımına, bu yapıların genellikle dışarıdan alınmış veya empoze edilen (politika transferi) idari yapılar olduğu şeklinde, eleştirel, soruna daha kuşku ile yaklaşan bir kesimde rastlanmaktadır. Bu kurumların yetkili kurullarının oluşumunda hem yasama hem de yürütme organı bulunmaktadır. Faaliyet alanları içerisinde düzenleme ve denetleme yetkilerinin yanı sıra yaptırım uygulama yetkileri de bulunduğundan, bu kurumlar “yargı-benzeri” sıfatıyla tanımlanmaktadır. Bu kuruluşların özellikleri gereği klasik idari şemada özel bir kategori oluşturdukları kabul edilememektedir. Ayrı bir tüzel kişilik sahibi olmaları zorunlu olmamakla beraber, Türkiye’deki BDK’lerin tümü, ayrı bir kamu tüzel kişiliğine sahiptir. Bu kuruluşların başbakanlık veya bakanlıklarla ilişkilendirmelerinin bütçe açısından gerekli olduğu kabul edilmektedir. Ancak vesalet denetimi veya hiyerarşi ilişkisi açısından bu kurumların başbakanlık veya herhangi bir bakanlık bünyesinde olması öngörülmemiştir; bkz. Ömer Bozkurt, Turgay Ergun, Seriy Sezen, *Kamu Yönetimi Sözlüğü*, TODAİE, Ankara, 1998, s.21.

⁶⁹ Piyasaların denetimi ve dış ticaretin düzenlenmesi ile ilgili Anayasa’nın hükmü şu şekildedir: “Madde 167 – Devlet, para, kredi, sermaye, mal ve hizmet piyasalarının sağlıklı ve düzenli işlemelerini sağlayıcı ve geliştirici tedbirleri alır; piyasalarda fiili veya anlaşma sonucu doğacak tekelleşme ve kartelleşmeyi

başka araçlarla da yerine getirilebileceği gibi, sadece piyasadaki aktörlerin faaliyetlerini düzenlemek ve denetlemekle de gerçekleştirilebilir; bu konudaki tercih hakkı yasama organının tasarrufundadır.

BDK'lerin idari birer otorite olarak değerlendirilmesinin temel nedeni, temel hak ve özgürlükler alanında ve kamusal düzeyde kendilerine ait önemli yetkiler kullanarak düzenleme ve denetim işlemleri yapabilmeleridir. Bu kurumlar idari yapılanmanın yer yer içinde, yer yer de dışında sayılmaktadırlar. İlk başlarda temel görevleri farklı faaliyet alanlarında kamu adına “kolluk” faaliyeti yürütmek, temel amaçları piyasada düzenleme ve denetleme sağlamak olan BDK'lerin siyasi iktidarın karar-verme sürecinin dışında olmadıkları bilinmektedir.⁷⁰ Bu kurumların genel anlamdaki işlevleri, kamu hizmetlerini ilgilendiren hassas toplumsal, kamu ve özel faaliyet alanlarında düzenleme yapmak, bu alanlardaki değişimleri izlemek ve denetlemek olarak sıralanabilir. İktisadi alanının tamamıyla “serbest piyasa” koşullarına göre düzenleneceği anlayışından hareket eden BDK'ler, kamu çıkarını, gerektiğinde piyasa koşullarına göre yeniden tanımlayabilmektedirler. Temel hak ve özgürlüklere ilişkin kısıtlar gerektiğinde serbest piyasa adına kaldırılabilirken, bunun tersi geçerli değildir; yani kamu kesimi, kamu çıkarını, piyasa mekanizmasının işleyişi önüne engel olarak koyamaz.

Düzenleyici kurumlar üzerine yapılan tartışmalarda, bu kurumların yasama organının gücüyle kurulması ve kamu fonlarından, merkezi bütçeden yararlanması nedeniyle idari yapının bir parçası olduğu kabul edilmiştir. Bu kurumlar yürütme, yasama ve yargı organlarının düzenlemelerine bağlı olan, sektörlere göre düzenliliği sağlama ve denetleme görevini belli bir özerklik içinde uygulamaya yönelik yetkilerle donatılmış kamusal kuruluşlar olarak tanım-

---

önler. Dış ticaretin ülke ekonomisinin yararına olmak üzere düzenlenmesi amacıyla ithalat, ihracat ve diğer dış ticaret işlemleri üzerine vergi ve benzeri yükümlülükler dışında ek mali yükümlülükler koymaya ve bunları kaldırmaya kanunla Bakanlar Kuruluna yetki verilebilir” Anayasa, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, Seçkin, Ankara, 2004, s.153-154.

⁷⁰“Siyasal iktidar ve ekonomik güç odakları karşısında ancak bağımsız ve güven-
celi otoriteler, temel hak ve özgürlükler ile piyasa mekanizmalarının düzgün
işleyişini, bunların müdahale, baskı ve etkileri olmadan sağlayabilir ve güvence
altına alabilir” Lütfi Duran, “Türkiye’de Bağımsız İdari Otoriteler”, *Amme İda-
resi Dergisi*, Cilt: 30, Sayı:1, 1997, s.4.

lanmaktadır.⁷¹ Burada iki temel ön kabulün olduğu rahatlıkla görülebilir:

- Öncelikle siyasal alanın “dışında”, sadece “teknik” düzeyde yönetilecek ve düzenlenecek idari organların, süreçlerin olduğuna ilişkin kanı, söz konusu organları, yeni kurumlar oluşturmanın bir önkoşulu olarak kabul etmektedir,

- İkincisi, piyasa, tüm müdahale ve düzenlemelerin üzerinde, “dokunulmaz” bir alan olarak yer almaktadır.

Öyle ki piyasa mekanizmasının dengesini ve çalışmasını bozan her şey, tüm yapıya doğrudan veya dolaylı olarak zarar vermektedir. Sadece piyasanın düzenlenmesine değil, piyasanın müdahale olmaksızın işleyişinin gereklerine uygun düzenlemelere ihtiyaç vardır. Düzenleyici kurumların dokunulmazlıkları veya özerklikleri buradan kaynaklanır. Bu kurumlar, kamu kesimi açısından önemli sektörleri keyfilikten koruyacak nesnelliğin ve yansızlığın güvencesi olarak görülmektedirler. Devletçi politikaların yerini özelleştirme uygulamaları ve "düzenlenmiş piyasa ekonomisi" almıştır. Bu yaklaşımın sonucu olarak düzenleme işlevi devletin asli görevleri arasında sayılmıştır. Mevcut bürokratik yapılanma yerine, kısa sürede karar alan ve bunları uygulayan uzmanlar ve kurumlar inşa edilmektedir. Söz konusu uzman ve kurumlar eliyle alınan kararların hayata geçirilmesi düzenleyici kurumların varlık nedenini oluşturmaktadır.⁷²

İletişim, medya, finans, bankacılık gibi birçok sektörde ortaya çıkan ve merkezî yönetimin (vesayet) denetimine tâbi olmaksızın çok geniş yetkilerle donatılan BDK'lerin idari yapılanma içindeki yerleri, kurulup faaliyete geçtikleri bütün ülkelerde tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Düzenleyici kurumların diğer bir ayırt edici özelliği, bağımsız olmalarıdır. Söz konusu bağımsızlık tamamen piyasa merkezli olup, piyasada rekabetin sağlanması amacına adeta yapışıktır. Yeni kurumcu yaklaşım, piyasa merkezli bir bakış açısına sahip olduğundan, farklı toplum kesimlerini ve kamu kesimini bir bütün olarak “kurumsal” yapı içinden analiz etmektedir. Siyaset bilimci ve hukukçular, her piyasa aktörü gibi politikacıların da kendi politik(a) piyasalarında rant peşinde koştuklarını (rant-

---

⁷¹ Ebru Öztürk, Türk İdare Sisteminde Rekabet Kurumunun Yeri ve Diğer Bağımsız İdari Otoritelerle Karşılaştırılması, *Uzmanlık Tezleri No:38*, Rekabet Kurumu, Ankara, 2003, s.3.

⁷² Lütfi Duran, “Türkiye’de Bağımsız İdari Otoriteler”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 30, Sayı:1, 1997, s.4-5; Turgut Tan, “Bağımsız İdari Otoriteler”, *Perşembe Konferansları-4*, Rekabet Kurumu, Ankara, 2000, s.4.

kollama) öne sürmüşlerdir.⁷³ Bu durumda, toplumsal ve iktisadi yaşam için son derece önemli sektörlerde kararların alınmasında ve uygulanmasında, yürütme organı yerine bağımsız ve tarafsız olduğu düşünülen “teknokratların” görev alması tercih edilmektedir.⁷⁴ BDK’leri diğer kamu kurum ve kuruluşlarından ayıran unsur, diğer kurumlar gibi idari hiyerarşi ve denetim içinde bulunmamaları, örgütlenme, yetki ve yapılanmada diğer kurumlara göre “serbest”, “özerk” ve “bağımsız” olmalarıdır. BDK’ler, kamu yönetiminde geleneksel yapının dışında yer almaktadır. BDK’lerin düzenleme işlevlerini yerine getirirken hangi hukuki zeminden hareket edecekleri bir başka tartışma nedenidir. Bu kurumlar karar alma süreçlerinde çeşitli idari işlem yetkilerine sahiptir. Denetim yetkileri açısından ise, araştırılan veya soruşturulan konuya göre, bilgi isteme, araştırma, inceleme, soruşturma yapma, yaptırım uygulama ve yargıyı devreye sokma gibi yetkilere sahip oldukları bilinmektedir.⁷⁵ Düzenleyici kurumlara, görev alanlarına ilişkin olarak geniş düzenleme yetkileri verildiği bilinmektedir. Bu düzenleme yetkileri kullanılarak, kısmen ya da tamamen serbestleştirilen/özelleştirilen yeni kar alanları belirlenmektedir.

BDK’lerin bağımsızlığının güvencesinin, organlarının oluşum biçimi ve üyelerinin statüsü ile sağlandığı kabul edilmektedir. Bu yüzden karar organlarını oluşturan üyelerin belirlenmesinde izlene-

---

⁷³ Yargı makamlarının, gerçekleşmiş (a posteriori) ve somut bir olayla “sınırlı” olarak denetim yapmalarının, kararların çok gecikmesine neden olduğu öne sürülmektedir. Bu bakış açısına göre meselenin özü aslında aynıdır. Mahkemelelerin, hâkimlerin, piyasanın karar alma mekanizmaları ve karar alma hızları karşısında “yavaş” olduğu, bu durumun da piyasanın “adil” rekabet ilkesini ortadan kaldırdığı yapılan eleştiriler arasındadır. Piyasa işleyişindeki aksaklıkların bir kısmı böylece farklı ideolojik söylemin bir parçası haline gelmektedir: Genel olarak idarenin, devletin ve özelde de mahkemelerin “yeni” kamusal hizmetlerin gerektirdiği teknik bilgi donanımından yoksun olmaları; klasik idari yapının buna uyum sağlamada zorluk yaşaması. Bütün bu eleştiriler, devletin, kamu iradesinin yeniliğe uyum ve uzmanlık niteliklerinin eksik olduğu, bireysel özgürlükleri gözetmeyen bürokratik bir yapı ve bunlara duyulan tepkinin de BDK’lerin doğuşunu sağlayan faktörler olduğu iddiasına dayanmaktadır. Yavaşlık eleştirisi için bkz. Musa Akıncı, *Bağımsız İdari Otoriteler ve Ombudsman*, Beta, İstanbul, 1999, s.374.

⁷⁴ Bu durumda teknokratların da çıkar ve rant kollamaya çalışabilecekleri ayrı bir tartışma konusudur.

⁷⁵ Bu kurumların sahip oldukları yetki türleri arasında, “kendilerine özgü” (sui generis) yetkiler olarak tanımlanan, özel kişilere talimat ve emir verme, rapor, bildiri, uyarı gibi yollarla kamuoyunu bilgilendirme yetkileri de sıralanmaktadır; Ali Ulusoy, “Türk İdare Sistemi İçerisinde Rekabet Kurumu’nun Yeri”, *Perşembe Konferansları-2*, Rekabet Kurumu, Ankara, 1999, s. 6.

cek yöntemin mümkün olduğu kadar siyasal etkiye kapalı olması tercih edilmektedir. Üyelerin statüsü ile ilgili olarak görev süresi, yeniden seçilme olanağı bulunup bulunmadığı ve görev süresi dolmadan görevden alınmanın mümkün olup olmadığı, Türkiye’de idari yapının karakteristikleri açısından tartışmalı görünmektedir.⁷⁶ Buna göre üyeler belirli süreler için seçilmekte ve bu süre bitinceye kadar görevden alınmamaktadır. Ayrıca üyelerin, üyelikten önceki veya dengi görevlere dönebilmeleri güvence altındadır. BDK’lerin kuruluş ve işleyişleri ile ilgili kanunlarda kurul üyelerinin, kuruldaki görev alanlarıyla ilgili iş ve mesleklerde ayrıca görev alamayacağına yönelik hükümler de yer almaktadır.⁷⁷

Sonuç olarak Türkiye’de BDK’ler diğer ülke örneklerine hem benzer hem de onlardan farklı olarak idari ve hukuki yapıya sonradan eklenmiş kurumlardır. Bu anlamda da idari yapıya iyice nüfuz etmiş olan yönetim modelinin en önemli parçalarından birini oluşturmaktadır. Büyük oranda rejimin hiyerarşik denetim ve yetkileri dışında yer alan BDK tipi yapıların idari yapıya eklenmesiyle, temel gücünü, meşruiyetini parlamenter rejimden alan, merkezden ve yerinden yönetim ilkeleri çerçevesinde, bakanlık tipi hiyerarşik teşkilat yapısına sahip olan genel idari unsurlar büyük bir hızla farklılaşmıştır. Bu değişim sürecinin günümüzdeki sermaye yanlısı kamu yönetimi modeli olan yönetişimin temellerini attığı açıktır.

TÜRKİYE’DE “SERBEST” REKABETİN DÜZENLENMESİ

Rekabet söylemi ile ulaşılmak istenen sonuçlar yönetim yapısına uygun olarak devletin farklı kurumsal istekler doğrultusunda dönüşümü olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁸ Rekabet alanında devletin piyasa lehine bağımsız düzenleyicilik işlevini yerine getiren Rekabet Kurumunun ilgili olduğu iki konu, piyasada faaliyet göste-

⁷⁶ Şeref Gözübüyük ve Tan Turgut, *İdare Hukuku*, 1.Cilt, Turhan, Ankara,1998, s.294.

⁷⁷ BDK’lerin üyeleri genellikle siyasal iktidarların değişen eğilimlerine karşı koruyucu bir önlem olarak, iktidarın görev süresinden daha uzun bir süre için atanmaktadır; Akıncı, *Bağımsız İdari Otoriteler ve Ombudsman*, s.104.

⁷⁸ Güler’in deyişiyle “XXI. Yüzyılda neo-liberal katılımcılık modeli, sermayeye açtığı iktidar sandalyesiyle kamu kudretinin kapitalizmin egemen sınıfına teslim etmekten başka bir hedefe sahip değildir”, Birgül Ayman Güler, “Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye”, *Praksis*, Sayı:7, 2003, s.95. Ayrıca bkz. Birgül Ayman Güler, a.g.m., s.104; Sonay Bayramoğlu Özügürlü, “Küreselleşmenin Yeni Siyasal İktidar Modeli: Yönetişim”, *Praksis*, Sayı:7, 2002, s.87-88; Faruk Ataay, *Neoliberalizm ve Muhafazakar Demokrasi*, DeKi, Ankara, 2008, s.39-41.

ren işletme veya teşebbüslerin rekabet koşullarını bozmaya yönelik faaliyetleri ve rekabet koşullarının henüz tam olarak oluşmadığı piyasaları denetlemeye ve ele geçirmeye yönelik faaliyetlerdir. Rekabet kanunları, piyasaların gelişmesini sağlamaya ve piyasaları her türlü kamu müdahalesinden korumaya yönelik hükümler içerir. Bunun arkasında, piyasanın kendi kendine dengesini sağlayamadığı zamanlarda kamu kesimi adına kamu yetkisini kullanan bir düzenleyicinin bunu sağlayacağı “düzenleyici devlet” fikri bulunmaktadır.⁷⁹ Rekabet hukukunun temelinde piyasanın en küçük ve en önemli birimi olan tüketicilerin rekabet düzenlemelerinden doğrudan yararlanacağı varsayımı yer almaktadır. Rekabet hukuku bu anlamda, serbest piyasa sistemin işleyişini ya da piyasanın kurallarını düzenleyen hukuk olarak tanımlanabilir. Bunun sonucu olarak da rekabet hukukunun elbette serbest piyasanın benimsendiği ekonomilerde kurumsallaşacağı düşünülmektedir.

Başta iktisadi kapsamda yer alan serbestleşme (liberalizasyon) fikri, toplumdaki herkes için özgür seçimin veya seçme özgürlüğünün amaçlandığı bir paradigma olarak sunulmuştur. Serbestlik, siyasal katılım ve iktisadi zenginlikten herkesin pay alma özgürlüğünü içermediğinden, piyasanın “eşitsiz” çalışma mekanizmasını ifade eder. Serbestlik, farklı sermaye kesimlerinin mülkiyet yoluyla “kazanılmış hakları”na içkin olarak tanımlanarak, toplumun diğer kesimlerinin sermaye ile olan ilişkisindeki uzaklığı ve yakınlığına, söz konusu mülkiyet konumlarına göre belirlenmektedir. Rekabet hukukunun bu bağlamdaki işlevi, piyasaların “doğal düzen” içinde gelişmesini ve serbest piyasanın, herhangi bir müdahaleye olanak vermeyecek biçimde, tam anlamıyla inşasını sağlamaktır. Bunun sağlanması için de devletin veya kamu iradesinin piyasaları etkilemeye ve denetlemeye yönelik faaliyetlerinin piyasa aktörleri lehine düzenleme faaliyetlerine dönüşmesi gerekmektedir. Kamu kurumlarının, kamu işletmelerinin ekonomide bir aktör olarak faaliyet göstermesi, piyasanın dengesini bozucu kararlar alması, bu yolla piyasa etkilemesi düşünülemez bile. Öyle ki kamu kesimi, piyasanın “hassas” bünyesine zarar veren bir tür virüs, atılması, etkisiz kılınması mutlaka gerekli bir organizmadır.

Serbest piyasa fikrinin arkasında güçlü bir şekilde yer alan liberal iktisadi düşünce, bir yandan siyasal düzlemde yaptığı çoğulculuk savunusuyla, hak ve özgürlüklerin herkes için olduğunu ilan etmekte, asıl serbestliğin piyasada serbestçe rekabet eden taraflara, ancak mülkiyet konumlarına göre sağlanacağına yönelik bir inancı

---

⁷⁹ Özügürlü, “Bağımsız Düzenleyici ve Denetleyici Kurumlar...”, s.95-96.

yaymaktadır. Söz konusu inanç, siyasal alanda kendini “güçler ayrımı” olarak gösteren parlamenter rejimin çoğulculuğunun, iktisadi alanda rekabet düzenine karşılık geldiğini öne sürer. Bu sistem, hak ve özgürlüklerin güvencesini oluşturmaktadır. Öyleyse liberal yaklaşıma göre rekabetin korunması en az demokratik sistemin çoğulculuğunun korunması kadar önemlidir. Piyasanın her şeyin üzerinde tutulduğu bir düzende, devletin en önemli görevlerinden biri, ekonominin “düzenlenmesi” için iktisadi kolluk işlevini mevcut idari mekanizmalarla yerine getirmesidir.⁸⁰ Türkiye’de rekabet hukukunun İngiltere ve bazı Avrupa ülkelerindeki yaklaşıma sahip olması ilginçtir. Serbest rekabeti ortan kaldıran kartel oluşumuna karşı formüle edilen rekabet hukuku, temelde kartelin varlığına yönelik olarak değil de, kartel yaratan sermaye gruplarının güçlerini kötüye kullanmalarına yönelik düzenlemeler içermektedir.⁸¹ Rekabetin Korunması Hakkında Kanunun (RKHK) 6. maddesinin hükümleri de buna benzer bir şekilde, hâkim duruma değil, hâkim durumun kötüye kullanılmasına karşı düzenlemeleri içermektedir.

Devletin serbest piyasa için düzenleyicilik işlevinin altında yatan anlayış, tüm yurttaşlara yönelik kamu hizmetinin piyasada tüketiciler veya tüketici konumundaki bireylere verilen hizmete indirgenmesine dayanmaktadır. Türkiye’de BDK’ler aracılığıyla kamu yönetimi alanına yönelik düzenleme ve politika oluşturma faaliyetinin en önemli organlarından biri Rekabet Kurumu’dur. Rekabet Kurumu’nun düzenleyicilik işlevi, tek bir sektör veya alanla sınırlı olmayıp, ekonominin tümündeki sektörlerin içinde bulunduğu çok sayıda piyasa faaliyetini kapsamaktadır. Geniş bir çerçevede düşünüldüğünde Türkiye’de rekabet politikasının belirlenmesi, siyasal ve idari düzeyde, birbirine temas eden birçok alanın düzenlenmesiyle ilgilidir. Örneğin, özelleştirilen KİT’lerin, birleşmeler kapsamında sayılması nedeniyle Rekabet Kurumu’nun iznine tâbi olması, kurumun karar verme sürecinde ne denli etkili bir konumda olduğunu göstermektedir.⁸²

---

⁸⁰ Düzenleyicilik işlevinin neo-liberal devlet modeli açısından eleştirel bir incelemesi için bkz. Selime Güzelsarı, *Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü: Türkiye’de Mali İdarede Yeniden Yapılanma*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2008, s.116-119.

⁸¹ Ergun Özsunay, *Kartel Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1985, s. 9.

⁸² RKHK’nin birleşme ve devralmaları tanımlayan 7.maddesi, birleşme ve bu işlemin kurula bildirilmesini içeren 10. maddesi ile 1997/1 sayılı “Rekabet Kurulundan İzin Alınması Gereken Birleşme ve Devralmalar Hakkında Tebliğ” ve

Rekabet Kurumu'nun bağımsız/özerk bir kamu tüzel kişiliğine sahip olması, kamu yönetiminde üst kurullaşma ile yönetim yapısının kurulması sorununun bir parçası olarak da düşünülebilir.⁸³ Bu kurumun hem kamu tüzel kişiliğine sahip olup hem de idarenin bütünlüğünü temsil eden anayasal ilkelerden birçok açıdan muaf olması ciddi bir tartışma konusudur.⁸⁴ Kurumun bu anlamda en yetkili organı Rekabet Kurulu'dur (RK). Kurul'un düzenleme yetkisi, idarenin düzenleme yetkisi sınırları dışına çıkamaz. Bu anlamda idarenin kullandığı yetki, yasal düzenlemeler ile belirlenmiş tamamlayıcı nitelikte ve bu düzenlemelere bağlı bir yetki olmak zorundadır.⁸⁵ Rekabet Kurumu, söz konusu düzenleyicilik gücünü "mevzuat yapma" yetkisi aracılığıyla elinde bulundurmakta, rekabet özgürlüğünün sağlanması için kamu tüzel kişiliğinden aldığı güçle, siyasal anlamda bir belirleyicilik rolü üstlenmektedir.⁸⁶ Bir bütün olarak BDK'lerin idari bünyedeki faaliyetleri, özel kesimle birlikte kamusal karar-alma sürecinin yaşandığı yönetim modelinin önemli birer parçası haline geldiğini göstermektedir. BDK'ler bu açıdan incelendiğinde siyasi karar alma mekanizmalarının yönetsel parçalarını oluşturmakta, bu kararların doğrudan siyasal iktidar odağı veya odakları tarafından tasarlanmasını da sağlamaktadır.⁸⁷

1998/4 sayılı "Özelleştirme Yoluyla Devralmaların Hukuki Geçerlilik Kazanabilmeleri İçin Rekabet Kurumuna Yapılacak Ön Bildirimlerde ve İzin Başvurularında Takip Edilecek Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ" hükümlerince, özelleştirilen KİT'lerin yeni sahiplik durumlarının kesinleşmesi için Rekabet Kurumunun iznini alma zorunluluğu mevcuttur.

⁸³ Birgül Ayman Güler, *Türkiye'nin Yönetimi-Yapı-*, İmge, Ankara, s.323-324; Selime Güzelsarı, "Neo-liberal Politikalar ve Yönetişim Modeli", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 36, Sayı: 2, 2003, s.20-23.

⁸⁴ Merkezi bütçeden pay alan kuruluşlar içinde yer alması nedeniyle, RKHK'nin 33.Madde'sine istinaden Rekabet Kurumu'nun hesapları Sayıştay denetimine tâbidir.

⁸⁵ Turgut Tan, "Bağımsız İdari Otoriteler", *Perşembe Konferansları-4*, Rekabet Kurumu, Ankara, 2000, s.10; Ebru Öztürk, *Türk İdare Sisteminde Rekabet Kurumunun Yeri ve Diğer Bağımsız İdari Otoritelerle Karşılaştırılması*, Uzmanlık Tezleri No:38, Rekabet Kurumu, Ankara, 2003, s.28.

⁸⁶ Akıncı, *Bağımsız İdari Otoriteler ve Ombudsman*, s.240; Kemal Erol, "Rekabet Kurulunun Yapısı, Yetkileri ve Usul", (Ed. İnan Nurkut), *Rekabetin Korunması Hakkında Kanun'un Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelere Etkisi*, TES-AR, Ankara, 1996, s.28.

⁸⁷ Rekabet Kurulu'nun yetkileri dahilinde belirli görevleri de mevcuttur: "a) Kanunda yasaklanan faaliyetler ve hukukî işlemler hakkında, başvuru üzerine veya res'en inceleme, araştırma ve soruşturma yapmak; bu Kanunda düzenlenen hükümlerin ihlal edildiğinin tespit edilmesi üzerine, bu ihlallere son verilmesi için gerekli tedbirleri alıp bundan sorumlu olanlara idarî para cezaları uygulamak; b)

Sonuçta Rekabet Kurumu'nun özerkliği veya bağımsızlığı, onun işlev, görev ve yetkileri açısından aldığı kararların yarattığı sonuçlar kadar önemli görünmektedir. Bu kararların sonucunda ortaya çıkan etkinin, kamusal açıdan yalnızca birer idari tasarruf veya idare hukuku meselesi olarak görülmesi eksik bir bakış açısı yaratmaktadır. Rekabet Kurumu özelinde BDK kararlarının etkileri, yaygın kanının tersine tarihsel, toplumsal ve iktisadi düzlemin kesiştiği sosyal bilimlerin ortak bağlamında değerlendirilmelidir. Bu konudaki çalışmalar, karar-alma sürecindeki teknik aşamaları incelemenin çok da yeterli olmadığını, özellikle BDK kararlarının idari yapı dolayısıyla siyasal ve toplumsal boyutta yarattığı tahribata odaklanılması gerektiğini göstermektedir. Böylece kamu yönetiminde değişimin yönü ve seyri, idari reformlar yoluyla gerçekleştirilen düzenlemelerin devletin dünyada tanımlanan yeni işlevleri açısından toplumsal kesimleri hangi ölçüde etkileyeceği, daha kapsamlı olarak çözümlenebilecektir.

SONUÇ

Türkiye'de kamu reformlarının serbestleşme dalgalarının etkisiyle yöntem değiştirdiği günümüzde, değişmeyen niteliklere sahip yapının kapitalist devlet olduğunu söylemek pek abartı olmayacaktır. Devlet, farklı dönemlerde ve farklı boyutlardaki reform zorlamalarıyla, sahip olduğu işlevleri piyasa ekonomisi koşullarına uygun olarak değiştirmekte, bir tür başkalaşma süreci yaşamaktadır. Başkalaşma süreci devletin asli olan kapitalist niteliğini ortadan kaldırmamakta tersine farklı yönlerden güçlendirmektedir. Küresel niteliklere sahip olan tekelci kapitalist devlet biçimi, kamunun yönetiminde yeni stratejileri elbette yeni kurumlar inşa ederek hayat geçirmektedir. Türkiye'de bağımsız düzenleyici kurumlar bağlamında tartışılan yönetim modeli, kapitalist devletin başkalaşma sürecinin bir parçası, belki başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Bu sürecin sonunda nasıl bir yapının ortaya çıkacağını şimdiden söylemek zor görünmekle birlikte; hem öz niteliği hem de tarihselliği açısından kapitalist üretim tarzının yarattığı toplumsal, kültürel,

---

İlgililerin muafiyet ve menfi tespit taleplerini değerlendirerek, uygun olan anlaşmalara muafiyet ve menfi tespit belgesi vermek; c) verilen muafiyet kararları ve menfi tespit belgelerinin ilgili olduğu piyasaları sürekli takip ederek, bu piyasalarda ya da tarafların durumlarında değişiklikler tespit edilmesi halinde ilgililerin başvurularını yeniden değerlendirmek; d) Birleşme ve devralmalara izin vermek” (RKHK, 27.Madde).

siyasi formasyon düzeyinin yapının değişmez özelliği olduğunu söyleyebiliriz.

Yönetişim modelinin parlattığı BDK'lerin işlevi günümüzde kamu reformlarının sonuçları açısından değerlendirildiğinde daha da netleşmektedir. Liberal bakış açısının bir ürünü olarak karşımıza çıkan piyasa ve devlet ikileminden türetilen gerekçelerle, kamu otoritesinin piyasa düzenleyicilik işlevinin toplumsal meşruiyet temelleri kurulmaktadır. Bunun sonucunda sermaye kesiminin çıkarları tüm toplumun çıkarıymış gibi tanımlanmış, piyasa ekonomisinin gerekleri toplumsal görev ve ödev olarak benimsetilmiş, piyasa ekonomisinin kuralları dokunulmaz hükümler olarak normalleştirilmiştir. Rekabete yönelik düzenlemelerin, devletin düzenleyicilik işlevleri içerisinde farklı bir nitelikte olduğu açıktır. Bunun en temel nedeni, rekabet alanına yönelik düzenlemelerin, piyasadaki tüm sektörleri etkilemesidir. Rekabet politikasının rekabet düzenleyicisi tarafından yürütülmesi, yalnızca piyasadaki mevcut rekabet sorunlarının ele alınması ile sınırlı değildir. Devletin rekabet düzenleyiciliği rolü, tüm ekonomideki gelir ve kaynak dağılımı ile ilişkili olduğundan, düzenleyicilik işlevi özünde toplumsal ve siyasal sonuçlar yaratmaktadır. Örneğin devletin kimi kamu işletmelerini özelleştirme veya özel kesim elindeki işletmelere el koyması "yeniden dağıtım mekanizmasının" daha doğru bir dille sermayenin değerlenme-değersizleştirme-yeniden değerlendirilme sürecinin bir parçası olarak ele alınabilir. Sonuçta bir "katılım" modelinin yürütücü aktörü olarak önerilen "düzenleyici devlet", küresel ekonomiyle uyum içinde, uluslararası tekelin bahşettiği yatırım olanakları için ülke içindeki her şeyi seferber eden bir büyüme/kalkınma stratejisini yürütmekle görevlidir. Bu stratejinin gerektirdiği yönetim modeli (yönetişim), siyasal iktidar alanlarının yanı sıra toplumsal iktidarın da dokularına işleyecek mekanizmanın yaratılmasında önemli roller oynamaktadır. Söz konusu rollerin dağıtımında BDK'ler ve özellikle Rekabet Kurumu söz konusu rollerini belirginleştirmek konusunda ısrarcı görünmektedir.

Sözün özü şudur: Rekabet, kendinin karşıtı gibi gösterilen tekelleşme ile aynı paydada yer almaktadır. Rekabet olmadan tekelci yapılar, tekelci yapılar olmadan da herhangi bir rekabet düzeyi/düzeni ortaya çıkmamaktadır.

KAYNAKÇA

4054 Sayılı "Rekabetin Korunması Hakkında Kanun", *RG*:
13.12.1994/22140, <http://www.rekabet.gov.tr/kanun.html>

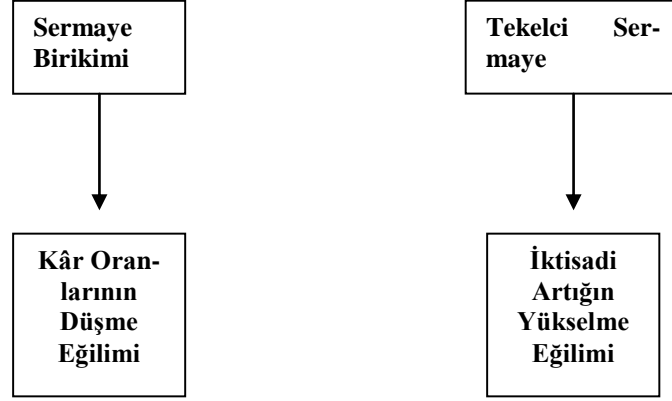

- Akbulut Örsan, *Küreselleşme Ulus-Devlet ve Kamu Yönetimi*, TODAİE, Ankara, 2007.
- Akıncı Musa, *Bağımsız İdari Otoriteler ve Ombudsman*, Beta, İstanbul, 1999.
- Amin Samir, "Market Economy or Oligopoly-Finance Capitalism?", *Monthly Review*, Cilt: 59, Sayı: 11, April 2008, <http://monthlyreview.org/080428amin.php>
- Anayasa, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, Seçkin, Ankara, 2004.
- Aslan Yılmaz, *Rekabet Hukuku Dersleri*, Ekin, Bursa, 2006.
- Ataay Faruk, *Neoliberalizm ve Muhafazakâr Demokrasi*, DeKi, Ankara, 2008.
- Baran Paul, *Büyümenin Ekonomi Politikası*, (Çev. Ergin Günçe), May, İstanbul, 1974.
- Bottomore Tom (Ed.), *Marksist Düşünce Sözlüğü*, İletişim, İstanbul, 1993.
- Bozkurt Ömer, Ergun Turgay, Sezen Seriyi, *Kamu Yönetimi Sözlüğü*, TODAİE, Ankara, 1998.
- Buharin Nikolay, *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, (Çev. Uğur Selçuk Akalın), Bağlam, İstanbul.
- Dobb Maurice, *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*, (Çev. Feyza Kantur), İletişim, İstanbul, 1985.
- DPT, *Rekabet Hukuku ve Politikası*, (7. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu), DPT, Ankara, 1994.
- Duran Lütfi, "Türkiye'de Bağımsız İdari Otoriteler", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 30, Sayı:1, 1997, s. 3-10.
- Ekiz Cengiz, "Sermaye Birikimi Tartışması", *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü*, (Ed. Fikret Başkaya-Aydın Ördök), Maki, Ankara, 2008, s.1007-1021.
- Ekiz Cengiz, *Türkiye'de Rekabet Yönetimi: Tekelci Düzenlemenin Ekonomi-Politikası*, Siyasal, Ankara, 2010.
- Erol Kemal "Rekabet Kurulunun Yapısı, Yetkileri ve Usul", (Ed.) İnan Nurkut, *Rekabetin Korunması Hakkında Kanun'un Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelere Etkisi*, TES-AR, Ankara, 1996, s.27-49.
- Fişek Kurthan, *Yönetim*, Paragraf, Ankara, 2005.
- Foster John Bellamy, *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, (Çev. Çiğdem Çıdamlı) Devin, İstanbul, 2005.
- Foster John Bellamy, *Monopoly Capitalism: An Elaboration of Marxian Political Economy*, Monthly Review, New York, 1986.
- Gözübüyük Şeref ve Tan Turgut, *İdare Hukuku*, 1.Cilt, Turhan, Ankara, 1998.
- Güler, Birgül Ayman, "Nesnesini Arayan Disiplin: Kamu Yönetimi", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 4, 1994, s.3-19.
- Güler, Birgül Ayman, *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*, İmge, Ankara, 2005.
- Güler, Birgül Ayman *Devlette Reform Yazıları*, YAYED&Paragraf, Ankara, 2005.

- Güler, Birgül Ayman, “Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye”, *Praksis*, Sayı:7, 2003, s.93-116.
- Güler, Birgül Ayman, *Türkiye'nin Yönetimi-Yapı-*, İmge, Ankara.
- Güzelsarı, Selime, “Neo-liberal Politikalar ve Yönetişim Modeli”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 36, Sayı: 2, 2003, s. 17-34.
- Güzelsarı, Selime, *Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü: Türkiye’de Mali İdarede Yeniden Yapılanma*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2008.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Başlangıcından Günümüze Mutluluk Düşüncesi*, Varlık, İstanbul, 1965.
- Hilferding, Rudolf, *Finans-Kapital*, (Çev. Yılmaz Öner), Belge, İstanbul, 1995.
- Holton, Robert J., *Economy and Society*, Routledge, London, 1992.
- İlicak, Ali, Sherman Antitröst Yasasının Ortaya Çıkışı: Yanılsamalar ve Gerçekler, *Uzmanlık Tezleri No:8*, Rekabet Kurumu, Ankara, 2003.
- İlkkaracan, İpek, “Tekelci Kapitalizm”, *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü*, (Ed. Fikret Başkaya-Aydın Ördek), Maki, Ankara, 2008, s.1087-1099.
- Kazgan, Gülten, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi, İstanbul, 1989.
- Kıvılcımlı, Hikmet, *Emperyalizm Geberen Kapitalizm*, Tarih ve Devrim, İstanbul, 1974.
- Kipling, Rudyard, “White Man’s Burden”, *Modern History Sourcebook*, <http://www.fordham.edu/halsall/mod/kipling.html>, 1899.
- Lenin, Vladimir İlyiç, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (Çev.Cemal Süreya), Sol, Ankara, 1989.
- Mandel, Ernest, *Marksist Ekonomi El Kitabı*, 2. Cilt, (Çev. Orhan Suda), Suda, İstanbul, 1974.
- Marx, Karl, *Felsefenin Sefaleti*, (Çev. Ahmet Kardam), Sol, Ankara, 1992.
- Marx, Karl, *Grundrisse: Ekonomi Politğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, (Çev. Sevan Nişanyan), Birikim, İstanbul, 1979.
- Marx, Karl, *Kapital*, (Çev. Alaaddin Bilgi) 3. Cilt, Sol, Ankara, 1990.
- Marx, Karl, *Kapital*, (Çev. Alaaddin Bilgi), 1.cilt, Sol, Ankara, 1986.
- Marx, Karl, *Kapital*, (Çev. Mehmet Selik), 1.cilt, 3.Kitap, Sol, Ankara, 1966.
- Müftüoğlu, Tamer, “Rekabet Kanunu ve İki Yıllık Uygulaması”, *Rekabet Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, 2000, s. 5-24.
- Öncü, Ahmet, “Şirket”, *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü*, (Ed. Fikret Başkaya-Aydın Ördek), Maki, Ankara, 2008, s.1075-1086.
- Özsunay, Ergun, *Kartel Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1985.
- Öztürk, Ebru, Türk İdare Sisteminde Rekabet Kurumunun Yeri ve Diğer Bağımsız İdari Otoritelerle Karşılaştırılması, *Uzmanlık Tezleri No:38*, Rekabet Kurumu, Ankara, 2003.

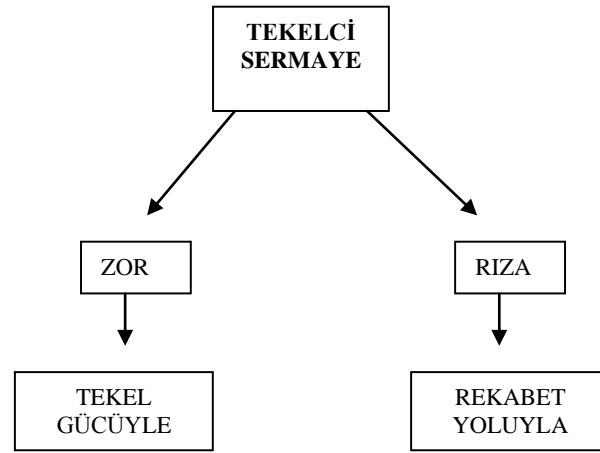
- Özüğurlu, Sonay Bayramoğlu, “Bağımsız Düzenleyici ve Denetleyici Kurumlar: Sermayenin Tekelleşmesi”, *Kamu Yönetimi: Yapı İşleyiş Reformu*, (Ed. Barış Övgün), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 2009, s.93-115.
- Özüğurlu, Sonay Bayramoğlu, “Küreselleşmenin Yeni Siyasal İktidar Modeli: Yönetişim”, *Praksis*, Sayı:7, 2002, s.85-116.
- Polanyi, Karl, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, (Çev. Ayşe Buğra), Alan, İstanbul, 1986.
- Sawyer, Malcolm C., "Theories of Monopoly Capitalism", *Journal of Economic Surveys*, Cilt: 2, Sayı:1, 1988, s.47-76.
- Smith, Adam, *Ulusların Zenginliği*, 1.Cilt (Çev. Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı), Alan, İstanbul, 1985.
- SSCB, *Günümüzde Tekelci Kapitalizm*, (Çev. Nuri Dinçer) SSCB Bilimler Akademisi, Bilim, İstanbul, 1977.
- Sweezy, Paul ve Baran, Paul, *Tekelci Kapitalizm*, (Çev. Filiz Onaran) Doğan, Ankara, 1970.
- Sweezy, Paul, “Monopoly Capitalism”, *Monthly Review*, Cilt: 56, Sayı: 5, October 2004,
<http://www.monthlyreview.org/1004pms2.htm>
- Sweezy, Paul, Paul Baran, Harry Magdoff, *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*, (Çev. Yıldırım Koç), Bilgi, Ankara, 1975.
- Sweezy, Paul, *Kapitalist Gelişme Teorisi*, (Çev. Uğur Selçuk Akalın), Kalkedon, İstanbul, 2007.
- Tan, Turgut, “Bağımsız İdari Otoriteler”, *Perşembe Konferansları-4*, RekabetKurumu, Ankara, 2000, s. 3-32.
- Ulusoy, Ali, “Türk İdare Sistemi İçerisinde Rekabet Kurumu'nun Yeri”, *Perşembe Konferansları-2*, Rekabet Kurumu, Ankara 1999, s. 3-30.
- Varga, Eugen, *20. Yüzyıl Kapitalizmi*, (Çev. Uğur Kökden) Köprü, İstanbul, 1968.

EK-ŞEKİL-1:

Kaynak: John Bellamy Foster, *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, (Çev. Çiğdem Çıdamlı) Devim, İstanbul, 2005, s.190'dan yararlanılarak yapılmıştır.

EK-ŞEKİL-2:

Kaynak: Cengiz Ekiz, *Türkiye'de Rekabet Yönetimi: Tekelci Düzenlemenin Ekonomi-Politiği*, Siyasal, Ankara, 2010, s.90.

ÖZELLEŞTİRME OLGUSU VE TÜRKİYE’NİN ÖZELLEŞTİRME DENEYİMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Münevver SOYAK*

İkinci Dünya Savaşı sonrası süreçte ulusal ekonomilere yönelik devlet müdahalesi olgusu, sınai gelişme ve ekonomik büyümeyi teşvik etmenin en temel yollarından birisi olarak görülmekteydi. Ancak 1970’li yıllardaki ekonomik krizin etkisiyle Keynesyen ekonomi politikaları tüm dünyada etkinliğini kaybetti. Bu dönemde kamu sektörünün ve devlet müdahalesinin rolü ve önemi sistematik olarak sorgulanmaya başlandı. Özelleştirme tartışmaları ilk kez İngiltere ve Fransa gibi sanayileşmiş ülkelerde başlamıştır. Bu olgu daha sonra özellikle yüksek borçlu gelişmekte olan ülkelere de aktarılmıştır. Türkiye gibi birçok gelişmekte olan ülkede IMF ve Dünya Bankası’nın yapısal uyum programları özelleştirme faaliyetlerini daha da hızlandırmıştır. Türkiye’de de IMF güdümlü 24 Ocak 1980 Ekonomik İstikrar Programından sonra özelleştirme programları ilan edilmiş ve günümüze kadar özelleştirme uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmanın amacı, Özelleştirme İdaresince hazırlanan özelleştirme programının temel amaç ve hedefleri doğrultusunda Türkiye’deki özelleştirme uygulamalarının sonuçlarını değerlendirmektir.

Anahtar Sözcükler: Özelleştirme, IMF, Dünya Bankası, yapısal uyum politikaları, Türkiye

GİRİŞ

Ulusal ekonomilere yönelik devlet müdahalesi ve kamu işletmeciliği olguları, İkinci Dünya Savaşı sonrası süreçte birçok ülkede ekonomik gelişmeyi sağlama, yönlendirme ve teşvik etmenin en temel araçları olarak görülmekteydi. Ancak, 1970’li yıllardaki ekonomik krizlere çözüm bulamayan Keynezyen ekonomi politikaları tüm dünyada etkinliğini ve popülerliğini kaybetti. Neoliberal politikaların yükselmesiyle beraber bu dönemde kamu sektörünün işlevi ile devlet müdahalesinin rolü ve önemi de sistematik olarak sorgulanmaya başlandı. Özelleştirme tartışmaları ilk kez İngiltere ve Fransa gibi gelişmiş ülkelerde gündeme gelmiştir. Bu olgu daha sonra özellikle yüksek borçlu gelişmekte olan ülkelere (GOÜ) de aktarılmıştır. Türkiye gibi birçok gelişmekte olan ülkede IMF ve Dünya Bankası’nın yapısal uyum programları özelleştirme faaliyetlerini daha da hızlandırmıştır. Türkiye’de IMF güdümlü 24 Ocak 1980 Ekonomik İstikrar Programı’ndan hemen birkaç yıl sonra ilk özelleştirme programı ilan edilmiştir. Türkiye’de özelleştirmeye

---

* Yrd. Doç. Dr. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Öğretim Üyesi.

ilgili faaliyetlere 1980'lerin ortasında başlanmasına karşın, büyük çaplı özelleştirme uygulamaları özellikle AKP hükümetleri döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu durumun oluşmasında AKP hükümetlerinin IMF ve Dünya Bankası politikalarını kesintisiz ve tavizsiz bir şekilde uygulamasının büyük etkisi vardır. Günümüzde özelleştirmeden sorumlu olan T.C. Başbakanlık Özelleştirme İdaresi Başkanlığı (ÖİB) özelleştirme programının temel amaç ve hedeflerini şu şekilde belirlemiştir: “Devletin ekonomideki sınai ve ticari aktivitesinin en aza indirilmesi, hür teşebbüsün faaliyeti için yasal ve yapısal çerçeve sağlanması, devlet bütçesi üzerindeki kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT) finansman yükünün azaltılması, özelleştirmeden elde edilecek kaynakların temel altyapı yatırımlarına kanalize edilmesi, mülkiyetin tabana yayılarak mevcut sermaye piyasasının derinleştirilmesi ve geliştirilmesi, etkin kaynak dağılımının sağlanması”. Çalışmada, yukarıdaki amaç ve hedeflerin ışığında Türkiye'nin özelleştirme programına ilişkin uygulama sonuçları değerlendirilecektir.

ÖZELLEŞTİRME OLGUSU ÜZERİNE

1970'li yıllarda ekonomi gündeminde yükselmeye başlayan özelleştirme olgusu, 1980'li yıllardan itibaren hem gelişmiş, hem de GOÜ'lerde hız kazanarak, tüm dünyada geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Gelişmiş ülkelerde özelleştirme “sanayi kuruluşlarının tasfiyesinden” ziyade, kamu işletmelerinin daha etkin ve rasyonel çalışması, kaliteli mal ve hizmet üretilmesi, yönetimle ilgili sorunların çözülmesi ve kamu teşebbüslerinin bütçe üzerindeki yüklerinin hafifletilmesi amacıyla uygulanmıştır. Başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Japonya gibi gelişmiş ülkelerde özelleştirme faaliyetlerinin genellikle bu amaçlara hizmet ettiği görülmektedir.

Geniş anlamıyla, kamu sektörü faaliyetlerinin özel sektöre devredilmesi olarak tanımlanabilen özelleştirme, bazı yararlı kamu programlarının satılması biçiminde öncelikle İngiltere ve Fransa'da başlatılmış ve daha sonra birçok GOÜ'ye de aktarılmıştır.¹ Türkiye gibi GOÜ'lerin çoğunda özelleştirme faaliyeti, kamu sektörünün gereksinimi olan tasarrufu sağlamanın yani bütçe açıklarını kapamanın bir aracı olarak IMF ve Dünya Bankası gibi finansal kuruluşlarca dayatılmış ve kamu işletmelerinin verimsiz çalıştığı gerekçesiyle, bu kuruluşların güdümündeki özelleştirme

---

¹ Hemming, R., A. Mansoor. "Is Privatization the Answer?", *Finance and Development*, Vol.25, No.3, 1988, s. 31.

programları alelacele uygulamaya konulmuştur.² Daha da önemlisi birçok GOÜ’de ve Türkiye’de yapısal uyum ve özelleştirme programlarının uygulanması sanayileşmiş ülkelerin aksine, özelleştirme öncesinde devletin kontrolünde olan modernleşme ve sanayileşme politikalarının terkedilmesiyle sonuçlanmıştır. İlgili ülkelerde neoliberal politikalara dayalı bu tür programlarla yaşanan kırılma, ülkelerin çoğunda sanayileşme, tarım ve dış ticaret politikaları ile yabancı sermayeye yönelik düzenlemeler ve işgücü piyasalarında çok ciddi etkilere yol açmıştır.³

Günümüzde özelleştirmeyi savunan ve bunu GOÜ’lere dayatan IMF ve Dünya Bankası gibi finansal kuruluşların, yirminci yüzyılın ikinci yarısının başında aksine bir tavırla kamu işletmeciliğini savunup bunu uygulatmış olmaları, özelleştirme olgusunun güçlü bir ekonomik temelini olmadığını, daha çok ideolojik yanının ağır bastığını ortaya koyması açısından da önemli bir tespittir.⁴

ÖZELLEŞTİRMENİN AMAÇLARI VE YÖNTEMLERİ

Özelleştirmeyle ilgili tartışmalara bakıldığında amaçlar konusunda oldukça geniş bir yelpazeyle karşılaşılmaktadır. Genel kabul gören ayrıma göre özelleştirmenin amaçları üç kategori altında toplanmaktadır: (1) Ekonomik Amaçlar, (2) Mali Amaçlar ve (3) Toplumsal-Siyasi Amaçlar. Ekonomik amaçlar daha çok mikro düzeyde verimliliği ve etkinliği artırmak, makro düzeyde ise piyasa ekonomisinin tüm kural ve kurumlarıyla yerleşmesini sağlamak, sermayeyi tabana yaymak, optimal kaynak dağılımını sağlamak olarak özetlenebilir. Mali amaçlar içinde öne çıkan konular ise, başlıca üç grup içinde ele alınmaktadır. Bunlardan birincisi, devlete gelir sağlamak ve kamu açıklarının düşürülmesinde özelleştirmenin bir araç olarak kullanılmasıdır. İkinci amaç, KİT’lerin borç yükünün azaltılması ve son olarak da özelleştirilen kuruluşlardan alınacak gelir ve kurumlar vergisinden hareketle vergileme yapısının dolaylı vergilerden dolaysız vergilere dönüştürülmesi olarak özetlenebilir. Üçüncü kategoride yer alan toplumsal-siyasi amaçlar ise, ekonomik amaçların gerçekleşmesi doğrultusunda toplumsal olarak ortaya çıkabilecek artılar varsayımına dayandırılmaktadır. Özelleş-

² Soyak, Alkan, “Özelleştirme: Sorun Yalnızca Etkinlik mi?”, *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt.6, Sayı 17-18, 1995, s.127.

³ Ghai, Dharam, “Yapısal Uyum, Küresel Bütünleşme ve Sosyal Demokrasi”, *Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma* (içinde), Ed: R. Prendergast ve F. Stewart, Çev: İ. Eser, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995, s.50.

⁴ Önder, İzzettin, “Özelleştirmeye Genel Yaklaşım” E. Arıoğlu (ed.), *Dünyada ve Türkiye’de Özelleştirme*, T. Maden Bilgileri Sen., Ankara, 1994, s.11.

tirmenin k t kaynakların optimal dağılımlını sağlamaktan, gelir dağılımlında iyileşmeye kadar bir dizi etkiyle dengeli toplum yaratma işlevine hizmet edeceği öngörülmektedir. Neo-liberal iktisatçılara ait bu kategorideki bazı yorumlar meseleyi daha da ileri götürerek *özelleştirmeye demokratikleşmeyi* dahi ilişkilendirmektedir. Buna göre, mülkiyetin tabana yaygınlaştırılmasının demokratikleşme anlamına geleceği, bireylerin siyasi anlamdaki özgürlüklerinin ancak özel mülkiyet sahipliğine bağlı olarak gerçekleşebileceği savunulmaktadır.⁵

Özelleştirme çalışmaları yürütülürken birçok özelleştirme yöntemi kullanılabilir. Ancak bu noktadaki kritik sorun, özelleştirmeden beklenen amaçlarla özelleştirme yöntemleri arasında sıkı bir ilişkinin olduğudur. ÖİB, özelleştirmenin yöntemlerini aşğıdaki şema ile ortaya koymuştur (Bkz; Şekil.1).

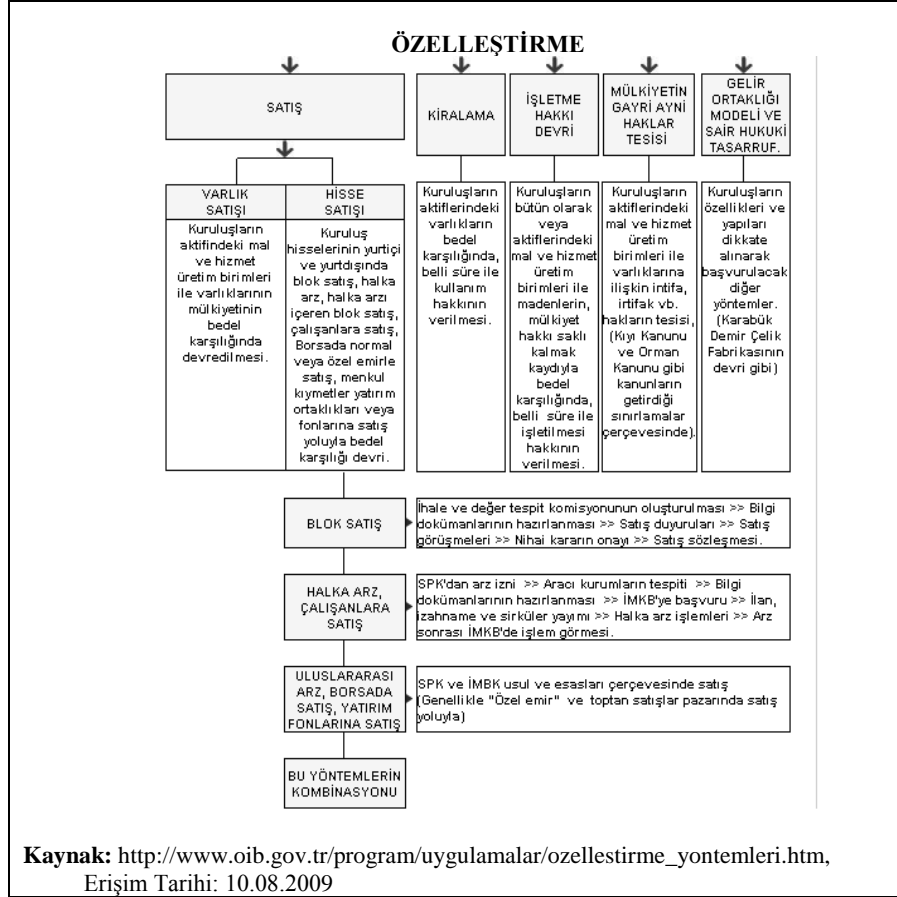
Şekil.1’de görüleceği gibi eğer özelleştirme “satış” olarak gerçekleştirilecekse, “Varlık Satışı ve Hisse Satışı” biçiminde 2 yöntem söz konusudur. Varlık Satışı özelleştirmeye konu olan kuruluşların aktifinde yer alan mal ve hizmet üretim birimleri ile varlıkların mülkiyetinin belirli bir bedel karşılığında alıcıya devredilmesinden ibarettir. Hisse Satışında ise kuruluşun hisseleri yurtiçi ve yurt dışında çeşitli biçimlerde satışa sunulmaktadır. Bir özelleştirme uygulamasında *mülkiyetin tabana yayılması, sermaye piyasalarının geliştirilmesi, çalışanlara hisse senedi verilmek suretiyle işgücü verimliliğinin artırılması, sabit gelirlere kârdan pay vermek suretiyle gelir dağılımlında adaletin sağlanması* gibi amaçlara öncelik verilecekse, *varlık satışından çok hisse satışı ve özellikle de blok satış yerine halka ve çalışanlara arz yöntemlerinin* seçilmesi gerekir. Bu bağlamda çalışmanın temel amaçlarından birisi de Türkiye’de özelleştirmenin öncelikli amaçlarıyla, gerçekleştirilen özelleştirme uygulamalarında kullanılan yöntemlerin ne derece örtüştüğünü ortaya koymaktır.

---

⁵ Öztürk, Nursel, “Özelleştirme Ders Notları”, http://www.ydk.gov.tr/egitim_notlari/ozellestirme.htm, (Erişim Tarihi: 04.08.2010), s.1.

Şekil 1 Özelleştirme Yöntemleri

TÜRKİYE'DE ÖZELLEŞTİRME OLGUSU: AMAÇLAR, UYGULAMALAR VE SONUÇLAR

1980'li Yıllarda Yapısal Uyum Programları ve Özelleştirme Deneyimleri

Türkiye'de özelleştirme olgusuna yönelik tartışmaların KİT'lerin ilk kuruluş yıllarından itibaren yapılması söz konusuysa da, uygulamadaki kararlılık açısından ayırt edici yıl 1980'dir.⁶ 24 Ocak 1980

⁶ Bu çalışmada 1980 öncesindeki KİT ve özelleştirme tartışmalarına girilmeyecektir. Cumhuriyetin kuruluşundan 1980'lere KİT'lerin sorunlarını ve özelleştirmeyle ilgili tartışmaları Türkiye ekonomisinin gelişme dinamikleri çerçevesinde

Ekonomik İstikrar Tedbirleriyle birlikte uygulamaya konan dışa açık ekonomi modeli doğrultusunda, IMF ve Dünya Bankası güdümünde gerçekleştirilmeye çalışılan yapısal uyarlama çabaları özelleştirmeye ivme kazandırmıştır.

Bilindiği gibi, ithal ikamesine dayalı içe dönük sanayileşme politikaları petrol kriziyle birlikte sarsılmış, Türkiye ekonomisi 1970’li yılların sonuna doğru krize girmiştir. Ekonomik büyüme hızı önce yavaşlamış daha sonra negatife dönüşmüş, diğer yandan ise enflasyon hızlanmış ve ithalatın finansmanı için gereken dövizin sağlanamaması nedeniyle iç piyasada mal kıtlıkları oluşmuştur.⁷ Nihayetinde derinleşen bu sosyoekonomik kriz Türkiye’yi 1980’de hem 24 Ocak Kararları olarak bilinen neo-liberal reçeteye, hem de 12 Eylül Askeri darbesiyle tanıştırmıştır. Bir anlamda 24 Ocak 1980 istikrar tedbirleri, daha sonra gerçekleşen 12 Eylül askeri darbesinden de beslenerek, ekonominin kısa süreli istikrarını sağlamanın ötesinde, uzun dönemli birikim rejimini değiştirme ve yapısal uyarlamayı başlatma görevini yüklenmiştir. IMF ve Dünya Bankası politikaları bu tarihten itibaren Türkiye’nin iktisat politikalarında çok daha belirleyici bir hale gelmiştir.⁸

Türkiye’de 1980 sonrası dışa açılma ve dünyayla bütünleşmeye yönelik uygulanan neo-liberal politikaların arkasında IMF ve Dünya Bankası’nın *yapısal uyum programlarının* olduğu bilinen bir gerçektir. Dünya Bankası 1980’li yıllardan sonra yalnızca baraj ve yol gibi altyapı projelerini desteklemenin ötesine geçmiş, yanısıra yapısal uyum kredileri adı altında çok daha kapsamlı desteklere imza atmaya başlamıştır. İlgili krediler yalnızca IMF onay verdiğinde gerçekleşmekte ve arkasından ülke için IMF’nin dayattığı koşullar gündeme gelmektedir. 24 Ocak 1980’de IMF güdümüyle Türkiye’de başlatılan yapısal uyum süreci; hem ekonominin geneline yönelik makro düzenlemeleri dayatan Dünya Bankası yapısal uyum kredileri, hem de sektörlerin işleyiş mekanizmalarını değiştirmeyi amaçlayan sektörel uyum kredileriyle gelmiştir.⁹

Türkiye’de 1980’li yılların başında devletin ve ekonominin yeniden şekillendirilmesi adına Dünya Bankasıyla neoliberal politika-

---

de ele alan bir çalışma için bkz; Karluk, Rıdvan, *Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve Özelleştirme*, Esbank Yayınları, İstanbul, 1994.

⁷ DPT, *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990–1994)*, DPT Yayınları, Ankara, 1989, s.335.

⁸ Soyak, Alkan, ‘*Ulusaldan Uluslarüstüne*’ İktisadi Planlama ve Türkiye Deneyimi, İstanbul, Der Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2006, s.141-142.

⁹ Sezen, Seriyeye, *Devletçilikten Özelleştirmeye Türkiye’de Planlama*, TODAİE Yayınları, Ankara, 1999, s.250-251.

ların fitilini ateşleyen beş adet yapısal uyum kredisi anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmalar sonucunda Türkiye yaklaşık 1,6 milyar dolar kredi almış ve karşılığında yapısal uyarlamaların en kritik düzenlemeleri söz konusu olmuştur. İlgili anlaşmaların getirdiği bu düzenlemeler; ihracatın geliştirilmesi, enerji sisteminin özelleştirilmesi, kamu yatırımları içinde KİT yatırımlarının azaltılması ve altyapıya öncelik verilmesi, finansal sermaye hareketlerinin altyapısının hazırlanması ve bunun için para ve sermaye piyasalarının kurulması ve işletilmesi, tarım sektöründe gübre, tohum, ilaç, makine gibi girdilerde devlet tekelinin kırılması gibi kritik konuları içermektedir. Daha sonra Dünya Bankası ile 1985 yılından itibaren tarım, mali ve enerji alanında sektörel uyum kredileri imzalanmıştır. Bu dönemde isimlerinde her ne kadar sektörel uyum geçmese de eğitim, sağlık ve yerel yönetim alanlarında yeniden yapılanma amacıyla proje kredisi anlaşmalarının uygulamaya konulduğu görülmüştür.¹⁰

Bu dönem içinde özelleştirmeye ilişkin ilk yasal düzenleme, 29.2.1984 tarih ve 2983 sayılı Kanun ile yapılmıştır. Özelleştirme konusuyla ilgili ilk önemli hüküm Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (1985-1989) gündeme getirilmiş; DPT özelleştirme konusunda görevlendirilmiştir. Türkiye’de ilk özelleştirme uygulaması 1985 yılında birinci ANAP hükümeti döneminde Sümerbank’ın Iğdır Pamuklu Dokuma Tesisleri’nin satılmasıyla başlamış ve bu uygulama “devlet ayakkabı üretir mi?” türünden söylemlerle KİT alehtarlığının göstergesi olarak kabul edilmiş; hukuki çerçevenin önemi gözardı edilerek yapılması nedeniyle de ideolojik kökenli olarak nitelenmiştir.¹¹

Türkiye’de Özelleştirmenin Amaçları ve Yaşanan Gelişmeler

1985 yılında özelleştirme hazırlık çalışmalarının genel stratejisi-ni ve uygulama yöntemlerini saptamak üzere DPT ile Morgan Guaranty Bank arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Bu şirket, özelleştirme hazırlık çalışmalarını Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası, Sınai Yatırım ve Kredi Bankası, Yatırım Finansman AŞ ve Price Waterhouse Muhaş AŞ ile birlikte yürüterek, hazırladıkları Master

---

¹⁰ Güler, Birgül Ayman, “Devletin Yeniden Yapılandırılması”, <http://www.bes.org.tr/yorum/yenidenyapilanma.htm> (Erişim Tarihi: 12.11.2002), s.1.

¹¹ Buğra, Ayşe, “Özelleştirme Tartışmalarında Yeni Boyutlar”, *Görüş Dergisi*, Sayı.11, 1993, s. 27.

Planı 1986 yılında ANAP hükümetine sunmuştur. Bu planda özelleştirme için 14 amaç belirlenmiştir.¹²

- Piyasa güçlerinin ekonomiyi harekete geçirmelerine imkân verilmesi,
- Verimlilik ve üretkenliğin artırılması,
- Mal ve hizmetlerin nitelik, nicelik ve çeşitliliklerinin artırılması,
- Mülkiyetin tabana yayılması,
- Sermaye piyasasının gelişiminin hızlandırılması,
- KİT'lere hazine tarafından sağlanan finansal desteğin minimize edilmesi,,
- KİT'lerin tekeli fiyatlarının ve dolaylı vergilerin azaltılması,
- Bürokratların KİT'leri yönetmek yerine politika ve mevzuat üzerinde çalışmalarına imkan sağlanması,
- Modern teknoloji ve yönetim tekniklerinin çekilmesi
- Çalışanlara pay senedi verilmek suretiyle işgücü verimliliğinin artırılması,
- Endüstrideki kamu ve özel mülkiyet arasındaki dengenin yönünün değiştirilmesi,
- Yabancı yatırımlar vasıtasıyla uluslararası ekonomik ve politik bağların kuvvetlendirilmesi,
- Mevcut sermaye yatırımları getiri oranlarının yükseltilmesi,
- Devlete gelir sağlanması.

Türkiye'de 1980'lerdeki özelleştirme faaliyetlerinin bir anlamda yönergesi niteliğini taşıyan Morgan Bank'ın hazırlamış olduğu bu Master Plan, sosyal fayda ve maliyet hesabına dayanılmaksızın hazırlandığı ve özelleştirmelere kârlı işletmelerden başlanılarak, satışların ağırlıklı olarak yabancılara yapılması nedeniyle birçok yazar tarafından eleştirilmiştir.

1990'lı yıllara gelindiğinde DYP-SHP koalisyon hükümeti özelleştirme konusunda çok önemli bir oluşuma imza atmış ve "KİT Reform Programını" uygulamaya koymuştur. Bu programda KİT'lerin verimliliği ve kârlılığının artırılmasından, profesyonel ve özerk yönetime, özelleştirmenin bir amaç değil de araç olduğundan, AŞ'ye dönüştürülen KİT'lerin %50 hisselerinin devredilebileceği özerk bir kurumun kurulmasına kadar önemli maddelere yer

---

¹² Aktan Coşkun Can, "The Privatization of State Economic Enterprises in Turkey", *Boğaziçi Journal Review of Social, Economic and Administrative Studies*, Vol. 7, No. 1-2. 1993, s. 185-199 ve Altıntaş, Berra, *KİT'lerin Özelleştirilmesi ve Özelleştirmenin Sermaye Piyasasına Etkileri*, SPK Yayınları, Ankara, 1988, s. 56-57.

verilmiştir. İlgili kurumun oluşturulmasına yönelik bir yasa tasarısı çıkarıldıysa da, Dünya Bankası ve IMF ile ülke içindeki özelleştirme yandaşları tarafından bu tasarı gündemden düşürülmüş ve yasanın sunduğu öneriler unutturulmuştur.¹³

Bu sürecin sonunda özelleştirme bir araç olmaktan çıkıp amaç haline getirilmiş, KİT'lerin özelleştirilmesi kararıyla birlikte yatırımlarının tamamen kesilmesi sonucunda bu kuruluşlar özelleştirme öncesinde ciddi ekonomik sorunlarla karşı karşıya bırakılmıştır. 1994 yılında çıkarılan 4046 sayılı yasayla birlikte mevzuattaki karışıklıklar azaltılmış; 1997 yılından itibaren sağlanan siyasi istikrarla birlikte özelleştirmeye hız verilmiştir. 1998 yılında yaşanan ivmeyle 2000 yılında özelleştirmede üst noktalara ulaşılmış; 2003 yılında çıkarılan 4046 sayılı yasayı düzenleyen 4971 sayılı yasayla özelleştirmenin hukuki çerçevesinde bir istikrar sağlanmıştır.¹⁴ Ayrıca, 2000 ve 2001 krizlerinin getirdiği olumsuz atmosferden çıkılması ve AKP hükümetleriyle birlikte 2004 yılından itibaren özelleştirmelerde diğer dönemlere göre çok büyük artışlar yaşanmıştır.¹⁵ Bu artışların en önemli nedeni, 1990'ların sonlarında yeniden gündeme gelen IMF ve Dünya Bankası ilişkilerinin, 2001 Krizi sonrasında kabul edilen “*Güçlü Ekonomiye Geçiş Programıyla*” zirveye çıkması ve Kasım 2002'deki seçimleri kazandıktan sonra AKP hükümetlerinin IMF ve Dünya Bankası politikalarını tavizsiz bir şekilde uygulamasıdır. 2008 yılında Dünya Bankası tarafından hazırlanan “*İkinci Rekabetçilik ve İstihdam Sektörü Geliştirme Politika Kredisine*” ilişkin raporda AKP hükümeti ve ÖİB, ödevlerini iyi yapmış olmanın karşılığını “*özelleştirme konusunda başarılı bulunarak*” almışlardır.¹⁶ Bu dönemdeki özelleştirme uygulamalarının Türkiye açısından hangi sonuçları doğurduğu çalışmanın sonraki aşamalarında ortaya konulacaktır.

---

¹³ Boratav, Korkut, Ergun Türkcan, *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s.262-264.

¹⁴ 1980'lerden günümüze kadar özelleştirmeye ilgili birçok yasal düzenleme yapılmıştır. Bu yasal düzenlemeleri tek tek aktarmak bu çalışmanın amacını ve sınırlarını aşmaktadır. İlgili yasal düzenlemeleri toplu halde şu kaynakta bulabilmek mümkündür: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, *Türkiye'de Özelleştirme*, Ankara, 2010, s.8.

¹⁵ Bulungiray, Naim, *Özelleştirmenin Sosyoekonomik Etkileri Üzerine Bir Uygulama: Kardemir Örneği*, *Yüksek Lisans Tezi*, MÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s.63.

¹⁶ Finans Gündem, “Türkiye Özelleştirmede Başarılı”, <http://www.finansgundem.com/haber/TURKIYE-OZELLESTIRMEDE-BASARILI/4128>, 05.01.2009, s.1.

Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'nın 2010 yılında yayınladığı bir kitapta özelleştirmenin günümüzdeki amacı, hedefi ve önceliği net bir şekilde belirlenmektedir. Bu çalışmaya göre:

“Özelleştirme ile devletin ekonomideki sınıai ve ticari aktivitesinin en aza indirilmesi hedeflenirken, rekabete dayalı piyasa ekonomisinin oluşturulması, devlet bütçesi üzerindeki KİT finansman yükünün azaltılması, sermaye piyasasının geliştirilmesi ve atıl tasarrufların ekonomiye kazandırılması, bu yolla elde edilecek kaynakların altyapı yatırımlarına kanalize edilebilmesi mümkün olacaktır. Özelleştirmenin temel amacı nihai olarak, devletin ekonomide işletmecilik alanından tümüyle çekilmesini sağlamaktadır. Öte yandan, borsa ve sermaye piyasalarını geliştirmeden Türkiye’de sağlıklı bir ekonomik gelişmeden bahsetmek mümkün değildir...(ö)zelleştirme uygulamaları ile bir yandan mali piyasalara ve dolayısıyla sermaye piyasalarına yönelmeyen yerli ve yabancı tasarrufları bu piyasalara yönlendirerek yeni kaynaklar yaratılması, diğer yandan da kamu kesiminin fonlar üzerindeki talebi nedeniyle sıkışan mali piyasa üzerindeki olumsuz baskının engellenmesi hedeflenmektedir.”¹⁷

TÜRKİYE’DE ÖZELLEŞTİRME UYGULAMALARI VE SONUÇLARI (1985-2010)

Özelleştirme Uygulamaları

Özelleştirmenin yasal ve kurumsal altyapısının oluşturulmaya başlandığı 1985 yılından itibaren 270 kuruluşun kamu hisseleri özelleştirme kapsamına alınmıştır. Bu kuruluşların yanısıra 22 yarım kalmış tesis, 8 otoyol, boğaz köprüleri, 102 tesis, 6 liman, 524 taşınmaz ve şans oyunlarının lisans hakkı ile araç muayene istasyonları da kapsam içine çekilmiştir. Bu arada 25 kuruluş ile 4 taşınmaz daha sonra özelleştirme kapsamından çıkarılarak, ya tasfiye edilmiş ya da bir başka kuruluşla birleştirilmek suretiyle tüzel kişiliği sona erdirilmiştir. Özelleştirme uygulamasının başlatıldığı 1980’lerin başından 2010 yılına kadar kapsama alınan kuruluşların yarısından fazlasında özelleştirme gerçekleştirilmiştir. 1986 yılından itibaren özelleştirmeye hız kazandırılmış; tamamı kamuya ait veya kamu iştiraki olan kuruluşlardaki kamu paylarının özelleştirme kapsamına alınmasıyla gerçekleştirilen program çerçevesinde bugüne kadar 199 kuruluşta hisse senedi veya varlık satış/devir işlemi yapılmıştır. Sonuçta bu kuruluşlardan 188’inde artık hiçbir kamu payı kalmamıştır.¹⁸

¹⁷ ÖİB, Özelleştirme İdaresi Web Sitesi, <http://www.oib.gov.tr> , Erişim Tarihi: 10.08.2009, s.1.

¹⁸ ÖİB, a.g.k., s.10.

1986-2010 döneminde gerçekleştirilen özelleştirme işlemlerinin özelleştirme yöntemlerine göre dağılımını Tablo.1’de görmek mümkündür. Bu tabloda ilgi çeken en önemli nokta, Türkiye’de özelleştirmenin amacı olarak sermayeyi tabana yaymak öne çıkarılmışsa da, uygulamada blok satış ve varlık satışı yöntemlerine ağırlık verilmiş olmasıdır.

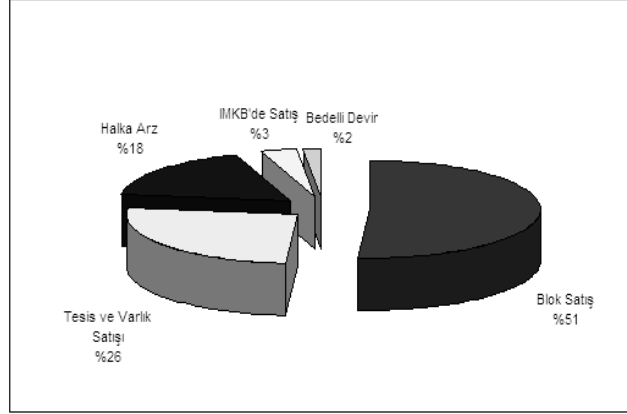
Tablo 1. 1986 - 2010 Dönemi Gerçekleştirilen Özelleştirme İşlemleri

	1986 – 2008	2009	2010	TOPLAM
	(\$)	(\$)	(\$)	(\$)
Blok Satış	20,257,066,639	0	0	20,257,066,639
Tesis/Varlık Satışı	7,077,423,863	2,270,728,895	938.176.132	10,286,328,890
Halka Arz	7,091,202,610	0	0	7,091,202,610
İMKB’de Satış	1,261,053,768	0	0	1,261,053,768
Yarım Kalış Tesis Satışı	4,368,792	0	0	4,368,792
Bedelli Devirler	705,653,756	4,256,264	2,401,372	712,311,392
TOPLAM	36,396,769,428	2,274,985,159	940,577,504	39,6 2,332,091

Kaynak: ÖİB

Toplam özelleştirme işlemleri içinde halka arz ve İMKB’de yapılan satış oldukça düşük bir paya sahiptir. Halka arz ve İMKB’de gerçekleştirilen özelleştirmenin payı %21 iken, varlık satışı ve blok satışın toplam içindeki payı %77 olarak gerçekleşmiştir (Bkz; Şekil.2).

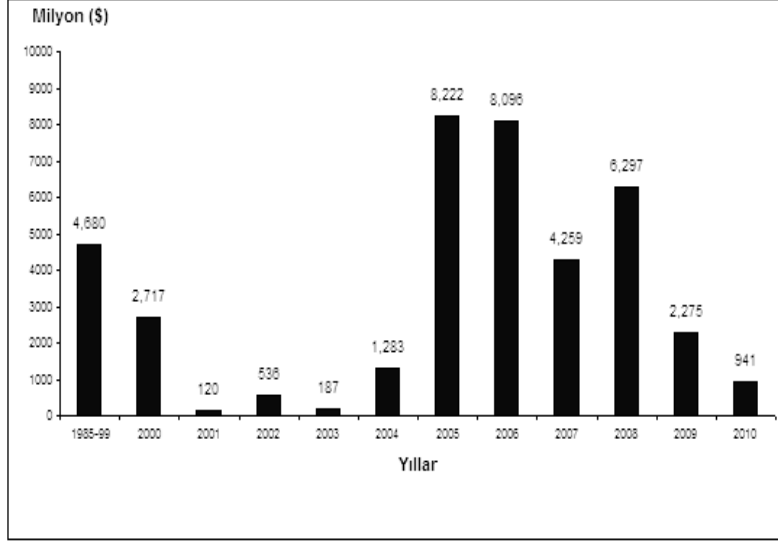
Şekil 2 Yöntemler İtibariyle Özelleştirme İşlemleri (1986-2010)

Bu arada 1980’lerin ortasından 2010 yılına kadar gerçekleştirilen özelleştirmelerin yıllar itibariyle dağılımına bakıldığında AKP Hükümetleri’nin iktidarda olduğu 2003 sonrası dönemde ciddi bir atılımın olduğu dikkat çekmektedir. 1985-2002 döneminde toplam

8 Milyar \$ civarında bir özelleştirme gerçekleştirilmişken, 2003-2010 döneminde bu rakam 31,5 Milyar \$'ı aşmıştır. Yalnızca 2006 yılı özelleştirme gelirleri dahi AKP iktidarı öncesi dönemde gerçekleştirilen özelleştirme gelirlerinin toplamına eşittir (Bkz; Şekil.3).

Şekil 3 Yıllar İtibariyle Özelleştirme İşlemleri

Tablo ve şekillerden de anlaşılacağı üzere 1985 yılından bugüne kadar gerçekleştirilmiş olan özelleştirme işlemlerinin toplam tutarı 39 Milyar \$'ı aşmıştır. ÖİB'nin yapmış olduğu hesaplamalara göre, 31 Aralık 2009 itibariyle bir kısmı vadeli ve döviz cinsinden gerçekleştirilen hisse senedi ve varlık satışı işlemlerinden 28 milyar \$ net giriş gerçekleştiği belirtilmektedir. Özelleştirme kapsamındaki kuruluşlardan elde edilen 4 milyar \$ temettü geliri ve 10 milyar \$ diğer kaynaklarla birlikte 1985- 31 Aralık 2009 dönemi toplam kaynaklarının 43 milyar \$ düzeyine ulaştığına dikkat çekilmektedir.

Özelleştirme Uygulamalarına İlişkin Kullanımlar

ÖİB'nin vermiş olduğu bilgiye göre Türkiye'de 1985 yılından 2010 yılı başına kadar yapılan özelleştirme uygulamaları çerçevesinde 41 milyar \$ tutarında kullanım gerçekleştirilmiştir. Özelleştirme sürecinde gerçekleşen kullanımların % 98'lik bir bölümünün, kapsamdaki kuruluşlara yönelik sermaye iştiraki, kredi borçları ve

personel ödemeleri, özelleştirme bonoları ve Hazineye aktarılan tutarlardan oluştuğu belirtilmektedir.¹⁹

ÖİB, özelleştirme uygulamaları sonucunda elde edilen kaynakların kullanımını üç başlık altında ele almaktadır. Birincisi özelleştirme kapsamındaki kuruluşlara yapılan ödemelere ilişkindir ve yaklaşık 10 milyar \$ düzeyindeki bu tutar, toplam kullanımların %25'ini kapsamaktadır. İlgili tutarın; kuruluşlara yapılan sermaye iştirakleri, verilen krediler, çalışanlara yönelik iş kaybı ve özelleştirme sonrası tazminatları ile emeklilik primi ödemeleri gibi kullanım kalemlerinden oluştuğuna dikkat çekilmektedir. İkinci önemli kalem 19 milyar \$'la toplam kullanımların % 47'sini kapsamakta ve Hazine ile Hazine bünyesinde bulunan Kamu Ortaklığı Fonuna yapılan aktarmalardan oluşmaktadır. Son kullanım ise özelleştirme uygulamalarını gerçekleştirmek amacıyla çıkarılan bono ve tahvil ödemeleri gibi tutarlardan oluşmakta, 11 milyar \$'ı bulan bu harcamalar toplam kullanımların %26'sını içermektedir.²⁰

Elde edilen gelirlerin 43 milyar \$ civarında olduğu düşünüldüğünde bu gelirlerin yaklaşık 40,7 Milyar \$'ı bu üç ana kalem için kullanılmış, geri kalanı ise özelleştirme uygulamaları için yapılan danışmanlık, ihale ilanları, reklam ve tanıtım giderlerine harcanmıştır. Bu noktada ÖİB'nin ilgili çalışmasında yapmış olduğu bir yorum oldukça şaşırtıcıdır. İdare, *“yukarıda belirtilen üç ana kullanım kalemi toplamı olan 40,7 milyar \$ düzeyindeki tutar, toplam kullanımların % 98'ini kapsamakta ve özelleştirme olgusu var olsa da, olmasa da, devletin bir şekilde Hazinesinden yapmak zorunda olduğu tutarlardan oluşmaktadır”*²¹ biçiminde ilginç ve yanıltıcı bir tespitte bulunmaktadır. Baraj, otoyol ve içme suları gibi altyapı tesislerinin finansmanında kullanılmakta olan Hazine ve Kamu Ortaklığı Fonu'na yapılan aktarmaları bir kenara bıraktığımızda, eğer özelleştirme olgusu olmasaydı birinci ve üçüncü kaynak kullanım alanlarının niçin gündeme geleceğini anlamak mümkün değildir. Örneğin, özelleştirme yapılmayıp da kapsama alınan kuruluşlar rehabilite edilmiş olsaydı, birinci grup kaynak kullanımına bu denli başvurulacak mıydı? Ya da özelleştirme uygulaması söz konusu olmasaydı, bu uygulama için yapılan bono ve tahvil ödemeleri söz konusu olacak mıydı? Bu gibi çok temel soruları yanıtlamaktan uzak olan bu yorum, özelleştirme sonucunda elde gelirin

---

¹⁹ a.k., s.10-11.

²⁰ a.k., s.11.

²¹ a.k., s.11.

neredeysse %53'ünün nasıl heba edildiğini örtmeye yönelik bir yaklaşımın ürünü gibi durmaktadır.

Sonuç olarak özelleştirme uygulamalarının başlatıldığı 1985 yılından 2010 yılına kadar geçen 25 yıllık sürede kapsama alınan kuruluşların yarısından fazlasının tamamen özelleştirildiği görülecektir. Bu kuruluşlardan bazılarının durumları Kutu-1'de verilmiştir.

Kutu-1 Özelleştirme Uygulamalarına Konu Olan Bazı Önemli Kuruluşlar ve Son Durumları

- SEK ve YEM Sanayii, ÇİTOSAN, TESTAŞ ve ORÜS'e bağlı tüm üretim birimleri tamamen özelleştirilerek, devlet bu alanlarda işletmecilikten çekilmiştir.
- Kasım 1997'de YEM Sanayii A.Ş. ve SEK Süt Ürünleri A.Ş.'nin, Temmuz 1999'da ise ÇİTOSAN ve TESTAŞ'ın tüzel kişilikleri Ticaret Sicili'nden silinerek söz konusu şirketler EBK (Et ve Balık Ürünleri A.Ş.) bünyesinde birleştirilmek suretiyle tasfiye edilmiştir.
- Aralık 1998'de KÖYTEKS Yatırım Holding A.Ş. Sümer Holding A.Ş. bünyesinde birleştirilerek tasfiye edilmiştir.
- Mart 2000 tarihinde ORÜS Orman Ürünleri A.Ş. bünyesinde bulunan 21 işletmesi özelleştirilmiş, kalan 2 işletme SEKA'ya devredilerek, kuruluş tasfiye edilmiştir.
- 31 Ocak 2002 tarihinde imzalanan devir sözleşmesiyle İSDEMİR tüm varlıkları ile birlikte ERDEMİR'e devredilmiş ve tüzel kişiliği sona ermiştir.
- 31 Mayıs 2002 tarihinde ÇELBOR A.Ş.'de bulunan %100 oranındaki hisselerin tamamı ERDEMİR'e devredilmiştir.
- Mayıs 2002'de T. Gemi Sanayii A.Ş. ise T. Denizcilik İşletmeleri A.Ş. bünyesinde birleştirilerek tüzel kişiliği sona ermiştir.
- 21 Kasım 2002 tarihinde DİTAŞ Deniz İşletmeciliği A.Ş.'de bulunan %50.98 oranındaki hisselerin tamamı TÜPRAŞ'a devredilmiştir.
- 7 Şubat 2003 tarihinde Turban Turizm A.Ş., T. Zirai Donatım A.Ş. ve TÜMOSAN Türk Motor Sanayii A.Ş., 19 Eylül 2005 tarihinde ise Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları A.Ş. (SEKA) ile Türkiye Gübre Sanayi A.Ş. (TÜGSAŞ) SÜMER HOLDİNG A.Ş. bünyesinde birleştirilerek tüzel kişilikleri sona ermiştir.
- 29 Ocak 2008 tarihinde ise, Türkiye Demir Çelik İşletmeleri A.Ş., SÜMER HOLDİNG A.Ş. bünyesinde birleştirilerek tüzel kişiliği sona ermiştir.
- KARDEMİR özelleştirmesiyle ilk defa yöre halkı, sanayici ve çalışanlara bedelsiz devir suretiyle gider tasarrufuna yönelik bir uygulama yapılmıştır.
- NETAŞ ve TOFAŞ'da bulunan kamu hisseleri ilk defa uluslararası piyasalarda halka arz edilmiştir
- 1998 yılında da T. İŞ BANKASI'ndaki kamu hisseleri ile 2000 yılında TÜPRAŞ hisselerinin büyük bölümünün özelleştirilmesiyle yurtiçi ve yurtdışı piyasalarda halka arz gerçekleştirilmiştir.
- SÜMERBANK, DENİZBANK, ETİBANK ve ANADOLUBANK'ın özelleştirilmesi ile de kamu bankalarının özel sektöre devredilmesinin kapısı açılmıştır.
- DENİZ NAKLİYATI T.A.Ş.'nin özelleştirilmesi, TDİ'nin İzmir Körfez Hattı ile Şehir içi Yolcu ve Araç Taşımacılığı'nın da devri sonucunda devlet, deniz taşımacılığında da çekilmeye başlamıştır.

- 2000 yılı içerisinde POAŞ'ın % 51 oranındaki hissesinin blok satış yöntemiyle özelleştirilmesi gerçekleştirilmiştir.
- 2002 yılında ise kalan kamu hisselerinin İMKB'de satışı sonucunda POAŞ'da bulunan kamu hisselerinin tamamı özelleştirilmiştir.
- Bu süreç içinde, turizm, tekstil ve hayvancılık sektörlerindeki devlet işletmelerinin yaklaşık % 90'ı da özelleştirilmiştir.
- Halihazırda özelleştirme kapsamında 2, kapsam ve programda 16 olmak üzere toplam 18 kuruluş özelleştirilmeyi beklemektedir. Bu kuruluşların 11 tanesinde % 50'nin üzerinde kamu payı bulunmakta, söz konusu 2 kuruluşun programa alınması yönündeki çalışmalar sürdürülmektedir. Bunun yanı sıra, özelleştirme kapsamında 192 taşınmaz, 77 tesis, 5 liman, 8 otoyol, 2 boğaz köprüsü ile şans oyunları lisans hakkı da yer almaktadır.

Kaynak: ÖİB Resmi Web Sitesi

Türk Telekomünikasyon AŞ (TTAŞ) Özelleştirme Deneyimi

TTAŞ'ın özelleştirme çalışmaları diğer özelleştirme faaliyetlerinden daha farklı bir yasal prosedür ve kurumsal içerikle uygulanmıştır. 406 sayılı Telgraf ve Telefon Kanunu çerçevesinde yapılan özelleştirme uygulaması halen ÖİB, Ulaştırma Bakanlığı ve Hazine Müsteşarlığı üyelerinin oluşturduğu değer belirleme ve ihale komisyonları tarafından sürdürülmektedir. Türkiye'nin en kritik özelleştirme uygulamalarından birisi olan Türk Telekom'un blok satışı için iki kez ihaleye çıkılmasına karşın çeşitli nedenlerle bu sonuçlandırılmamıştır. 2004 yılının sonlarına doğru yeni bir ihale süreci başlatılmış, AKP hükümeti Bakanlar Kurulunun aldığı bir kararla yeni satış stratejisi belirlenerek; şirket hisselerinin en az %51'inin tek seferde blok olarak satılması ve blok satış sonrası kalan hisselerin halka arz edilmesi kararlaştırılmıştır. Alınan kararla stratejik bir sektör olan telekomünikasyon alanının tamamen yabancıların eline geçmesine kapı açan düzenlemelere gidilmiştir.²² İlgili kararlarla yabancılara yönelik sermaye sınırlamasının kaldırılmasının yanı sıra altın hissenin kapsamının daraltılması ve şirketin %100'ünün satılabilmesi olanaklı kılınmıştır. 15.10.2004 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile şirket hisselerinin %55'nin blok olarak satılması hükme bağlanmış ve ihale aşaması sonucunda 6,55 milyar ABD Doları bedelle en yüksek teklifi veren OGER Telecoms Ortak Girişim Grubu ile 24.08.2005 tarihinde hisse satış sözleşmesi imzalanmıştır. 2008 yılının Mayıs ayı başında ise Türk

²² Bilindiği üzere telekomünikasyon sektörünün üreticiler cephesindeki özelleştirmeler 1990'lı yılların sonunda tamamlanmış ve NETAŞ VE TELETAS gibi kuruluşlar yabancıların denetimi altına geçmiştir. Bu konuda kapsamlı bir çalışma için bkz; Soyak, Alkan, *Teknolojik Gelişme ve Özelleştirme, Telekomünikasyon Sektörü Üzerine Bir Deneme*, İstanbul: Kavram Yayınları, 1996.

Telekom'un halka arz olacak %15 oranındaki hissesinin, çalışanlar, yurtiçi ve yurtdışı kurumsal yatırımcılara yönelik halka arz süreci tamamlanmıştır. Nihayet yapılan bu özelleştirme işlemi sonucunda Türk Telekom bir kamu şirketi olmaktan çıkarılmış, yabancıların yönetimine geçmiştir.²³

Özelleştirme Uygulamalarının Değerlendirilmesi

1980'li yılların ortasından günümüze kadar yapılan özelleştirme uygulamalarına bakıldığında özelleştirme kapsamına alınan kamu kuruluşlarının bütün olarak ya da kısım kısım özelleştirildiği görülmektedir. Kamu kesiminin elinde bulunan sanayi işletmelerinin yanısıra hizmet sektöründeki kuruluşlar da özelleştirilmiştir. Et, süt ve gübre sanayinden, dokuma sanayine, çimento sanayinden gemi, demir-çelik ve kimya-petro kimya sanayine kadar birçok sektördeki kamu işletmeleri özel sektöre devredilmiştir. Enerji santralleri özelleştirmeleri gerçekleştirilmiş, dağıtım işlerinde özelleştirme sürdürülmektedir. Bunun yanısıra ulaştırma, telekomünikasyon ve bankacılık sektörlerinde ciddi özelleştirme faaliyetleri söz konusu olmuştur (Bkz; EK-A). Çok önemli bir bölümünün AKP hükümetleri döneminde gerçekleştirildiği bu özelleştirme uygulamalarıyla birlikte ortaya çıkan sonuçları şu şekilde değerlendirmek mümkündür:

(1) Yaklaşık 25 yıllık özelleştirme uygulamaları sonucunda yalnızca 43 milyar \$'lık bir kaynak girişi söz konusu olmuştur. Bu beklenenin çok altında bir rakamdır. Bunun yanısıra yaklaşık 41 milyar \$'lık bir kaynak kullanımı söz konusu olmakla birlikte Hazineye aktarılan rakam 19 milyar \$ olarak gerçekleşmiş ve bu toplam gelirin %47'sine karşılık gelmiştir. İTO'nun 1983-2007 dönemi bütçe harcamalarını inceleyen bir raporundaki bazı rakamlarla özelleştirme rakamlarını karşılaştırdığımızda, özelleştirmenin bütçe açıklarını kapama ve altyapı yatırımlarına kaynak aktarma fonksiyonlarında ne derece başarısız kaldığı görülmektedir. *“1983-2007 yıllarını kapsayan 25 yıllık dönemde Türkiye'nin toplam bütçe harcamaları 1 trilyon 316 milyar dolara ulaşırken, bunun 373,9 milyar doları iç, 59,4 milyar doları da dış borç olmak üzere toplam 433,3 milyar doları faiz ödemelerine gitmiştir. Aynı dönemde devletin bütçeden yaptığı yatırımların tutarı 100 milyar dolarda kalırken, personele de 335,8 milyar dolar ayrılmıştır.”*²⁴ Özelleştirme-

²³ ÖİB, a.g.k., s.17-19.

²⁴ İTO, “Türkiye 25 Yılda 433 Milyar Dolar Faiz Ödedi”, <http://www.sabah.com.tr>, 01.09.2007, s.1.

den Hazine'ye aktarılan kaynaklar düşünüldüğünde ilgili dönemde özelleştirmenin merkezi bütçeye neredeyse hiç bir katkısının olmadığı söylenebilir. Bu süreçte *özelleştirmeler yoluyla ulusal varlıklar elden çıkarılırken, borçlanmanın artarak sürmesi ilgi çekici bir ikilem* olarak karşımızda durmaktadır. Diğer taraftan özelleştirmeden elde edilen kaynakların %53'ü ise özelleştirme amacıyla gerçekleştirilen bono ve tahvil harcamalarıyla özelleştirilen kuruluşlara yapılan aktarmalardan oluşmaktadır. Bu da özelleştirmenin katkıları konusunda tartışılması gereken bir başka tespittir.

(2) Yapılan özelleştirmeler ağırlıklı olarak "blok satış yöntemiyle" gerçekleştirilmiştir. %51'lik kısmın "blok satış", %26'lık kısmın "varlık ve tesis satışı" yöntemiyle gerçekleştirilen özelleştirmeler, özelleştirmenin en önemli amacı olarak sunulan "*mülkiyetin tabana yayılması ve sermaye piyasalarının geliştirilmesi*" amaçlarına hizmet etmekten uzak sonuçlar doğurmuştur. Bu yöntemlerin tercih edilmesi ve özelleştirmede yabancılara yönelik imtiyazlar tanınması sonucunda, özellikle büyük çaplı özelleştirmelerde (Türk Telekom, Tekel ve Limanların bir kısmı gibi) alanlarında tekel konumunda bulunan çokuluslu yabancı şirketlerin ülkeye girdikleri ve ülke ekonomisini giderek daha dışa bağımlı hale getirdikleri gözlemlenmektedir (Bkz; Kutu 2).

(3) Özelleştirmenin amaçlarından bir tanesi de özelleştirmeye birlikte kamu işletmelerinin etkinlik, kârlılık ve verimlilik gibi göstergelerinde iyileşmeler olacağı teziyle ilgilidir.²⁵ Türkiye'de özelleştirilen kuruluşların özelleştirme öncesi ve sonrası performanslarını ele alan bazı çalışmalarda bu beklentinin gerçekleşmediği açıkça ifade edilmektedir. Yapılan araştırmalarda tüm kuruluşlarda özelleştirme sonrası kârlılık ve verimliliğin hemen artmadığı, bazı kuruluşlarda kârlılık artarken verimliliğin düştüğü, bazı kuruluşlarda kârlılığın düştüğü, ancak verimliliğin arttığı ve hatta bazı durumlarda iki göstergenin de birlikte düştüğü tespit edilmiştir.²⁶

---

²⁵ Özmen, a.g.m., s.75.

²⁶ Özbek, Orkun, "Ar-Ge Bülteni" İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir, Aralık 2007, s.8.

Kutu-2 Özelleştirmeye Yabancılar Satılan Bazı Önemli Kuruluşlar ve Yabancı Şirketlerin Kökenleri

TÜPRAŞ.....	(Amerikalı)
Türk Şeker Fabrikalarının bir kısmı.....	(İsraili)
SEKA Fabrikalarının bir kısmı.....	(Yunanlı)
Sümerbank'ın bazı fabrikaları.....	(İngiliz)
Çimento fabrikalarının bir kısmı.....	(İtalyan)
Çimento fabrikalarının bir kısmı.....	(Fransız)
Tekel	(İsraili)
Yozgat YİBİTAŞ.....	(Portekizli)
Türk Telekom.....	(Arap ve Amerikalı)
Telsim.....	(İngiliz)
Türk Kablo.....	(Finli)
İzmir Limanı.....	(Hong Konglu)
Kuşadası Limanı.....	(İngiliz)
PETKİM.....	(Amerikalı ve Ermeni)
Rakı Üretimi.....	(Amerikalı)
Araç Muayene hizmeti.....	(Alman)
Başak Sigorta.....	(Fransız)
Güneş Sigorta.....	(Fransız)
Denizbank.....	(Belçikalı)
Oyakbank.....	(Hollandalı)
Dışbank.....	(Hollandalı)
Şekerbank.....	(Kazak)
Adabank.....	(Kuveytli)
Yapı ve Kredi Bankası.....	(İtalyan)

Kaynak: Hayrettin İvgin, “Herşeyimiz Satılmış Ama Haberimiz Olmamış”, *Ulus Gazetesi*, 30 Ağustos 2010, s. 4

(4) Özelleştirme uygulamalarının sonuçlarına yönelik diğer eleştirileri şu şekilde özetlemek mümkündür:²⁷

- Özelleştirilen kuruluşlardan aktarılan kaynağın bu kuruluşların arsa bedellerini bile karşılamadığı,
- Özelleştirme sonrası birçok kuruluşun faaliyetlerini durdurup, yalnızca arazilerini değerlendirdiği,
- Kâr eden bazı kuruluşların zarar etmeye başlayarak devleti vergi kaybına uğrattığı,
- Halka arz yoluyla küçük yatırımcıya giden hisselerin daha sonra borsada yapılan spekülasyonlarla toplandığı,
- Özelleştirme sonrası kitlesel işten çıkarmaların getirdiği işsizliğin yaygınlaşması sorunun çözülemediği,
- Özelleştirmeden elde edilen kaynakların büyük ölçüde yine özelleştirme giderlerine gitmesi nedeniyle teknolojik yenilenme

²⁷ a.k., s.8-9

gibi konulara kaynak ayrılmadığı ve sonuçta gelirlerin yeni yatırımlar ve istihdam artışı için kullanılmadığı,
- Özellikle telekomünikasyon, petro-kimya, enerji ve bankacılık gibi stratejik sektörlerde yabancı şirketlerin egemenliği ele geçirerek ekonominin dışa bağımlılığını daha da arttırdığına dikkat çekilmektedir.

Özelleştirmenin ilk etkilerini iflasa sürüklenen bir işletmenin taşınmaz mallarını satmasına benzeten bir iktisatçının belirttiği gibi, satış bedeli sonucunda elde edilen gelirler nedeniyle bu işlemin sakıncalarının üzeri belirli bir süre örtülebilir. Satış bedelinin bir kısmı bütçe gelirlerine eklendiğinde mali disiplin sağlanmış ve bütçe açıkları daralmış gibi görülebilir. Bu gelirlerin bir bölümü özelleştirme sonucu işsiz kalanlara dağıtıldığında tepkiler bir ölçüde bastırılabilir. Hatta gelen yabancı sermaye nedeniyle ekonomide olumlu bir hava bile estirilebilir. Ancak, ülkede satılacak işletme ve tesis kalmadığında, yani “elde edilen kârlar ve ödenen vergiler” gibi Hazineye olan KİT destekleri kesildiğinde ise her şey için artık çok geç olacaktır.²⁸

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Aktan, Coşkun Can, *Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve Özelleştirme*, İzmir, Bilkom Matb., 1987.
- Altıntaş, Berra, *KİT'lerin Özelleştirilmesi ve Özelleştirmenin Sermaye Piyasasına Etkileri*, SPK Yayınları, Ankara, 1988.
- Bulungiray, Naim, *Özelleştirmenin Sosyoekonomik Etkileri Üzerine Bir Uygulama: Kardemir Örneği, Yüksek Lisans Tezi*, MÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Emir, Mustafa ve Devlet Toksoy, “Özelleştirmenin Amaçları ve Türkiye’deki Uygulama Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *TMMOB 1993 Sanayi Kongresi*, 1993.
- Karlık, Rıdvan, *Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve Özelleştirme*, Esbank Yayınları, İstanbul, 1994.
- Özbek, Orkun, “*Ar-Ge Bülteni*”, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir, Aralık 2007.
- Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, *Türkiye’de Özelleştirme*, Ankara, 2010.
- Sezen, Seriyeye, *Devletçilikten Özelleştirmeye Türkiye’de Planlama*, TODAİE Yayınları, Ankara, 1999.
- Soyak, Alkan, *Teknolojik Gelişme ve Özelleştirme, Telekomünikasyon Sektörü Üzerine Bir Deneme*, Kavram Yayınları, İstanbul, 1996.

²⁸ Akgüç, Öztin, “Özelleştirmenin Sonuçları”, *Bağımsız Kemalist Hâkimiyet-i Milliyet Gazetesi*, www.hakimiyetimilliyet.org, Erişim Tarihi: 18.08.2010, s.1.

-----, 'Ulusalda Uluslarüstüne' İktisadi Planlama ve Türkiye Deneyimi, İstanbul, Der Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2006.

Makaleler

Akgüç, Öztin, "Özelleştirmenin Sonuçları", *Bağımsız Kemalist Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi*, www.hakimiyetimilliyeye.org, Erişim Tarihi: 18.08.2010.

Aktan Coşkun Can, "The Privatization of State Economic Enterprises in Turkey", *Boğaziçi Journal Review of Social, Economic and Administrative Studies*, Vol. 7, No. 1-2. 1993, s.39-52.

Buğra, Ayşe, "Özelleştirme Tartışmalarında Yeni Boyutlar", *Görüş Dergisi*, Sayı.11, 1993, s.26-30.

Finans Gündem, "Türkiye Özelleştirmede Başarılı", <http://www.finansgundem.com/haber/TURKIYE-OZELLESTIRMEDE-BASARILI/4128>, 05.01.2009

Güler, Birgül Ayman, "Devletin Yeniden Yapılandırılması", <http://www.bes.org.tr/yorum/yenidenyapilanma.htm> (Erişim Tarihi: 12.11.2002).

İTO, "Türkiye 25 Yılda 433 Milyar Dolar Faiz Ödedi", <http://www.sabah.com.tr>, 01.09.2007.

İvgin, Hayrettin, "Herşeyimiz Satılmış Ama Haberimiz Olmamış", *Ulus Gazetesi*, 30 Ağustos. 2010, s.4.

Hemming, R., A. Mansoor. "Is Privatization the Answer?", *Finance and Development*, Vol.25, No.3, 1988, s.31-33.

Köymen, Yiğit, "Özelleştirme Nedir? Sağlıklı Bir Özelleştirme Nasıl Olmalıdır?", *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, Eylül, 2003, s.66-76.

ÖİB, Özelleştirme İdaresi Web Sitesi, <http://www.oib.gov.tr>, Erişim Tarihi: 10.08.2009.

Öztürk, Nursel, "Özelleştirme Ders Notları", http://www.ydk.gov.tr/egitim_notlari/ozellestirme.htm, (Erişim Tarihi: 04.08.2010).

Soyak, Alkan, "Özelleştirme: Sorun Yalnızca Etkinlik mi?", *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt.6, Sayı 17-18, 1995, s.127-150.

Diğer Kaynaklar

Boratav, Korkut, Ergun Türkcan, *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

DPT, *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)*, DPT Yayınları, Ankara, 1989.

Ghai, Dharam, "Yapısal Uyum, Küresel Bütünleşme ve Sosyal Demokrasi", *Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma* (içinde), Ed: R. Prendergast ve F. Stewart, Çev: İ. Eser, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995, s.39-72.

ÖİB, *Türkiye'de Özelleştirme*, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010.

Önder, İzzettin, "Özelleştirmeye Genel Yaklaşım" ed. E. Arıoğlu, *Dünya-da ve Türkiye'de Özelleştirme*, T. Maden Bilgileri Sen., Ankara, 1994.

EK-A Türkiye’de Gerçekleştirilen Bazı Özelleştirme Uygulamaları

Özelleştirilen Pay (%)		Özelleştirilen Pay (%)	
1	Adıyaman Çimento Sanayii T.A.Ş.	100,00	84
2	Anadolubank A.Ş.	100,00	85
3	Aşkale Çimento Sanayii T.A.Ş.	100,00	86
4	Bozüyük Seramik San. Tic. A.Ş.	100,00	87
5	BURSAGAZ AŞ	100,00	88
6	Denizbank A.Ş.	100,00	89
7	Denizli Çimento Sanayii T.A.Ş.	100,00	90
8	DİV-HAN A.Ş.	100,00	91
9	Ergani Çimento Sanayi A.Ş.	100,00	92
10	ESGAZ A.Ş.	100,00	93
11	Etibank Bankacılık A.O.	100,00	94
12	ETİ Alüminyum A.Ş.	100,00	95
13	ETİ Bakır A.Ş.	100,00	96
14	ETİ Gümüş A.Ş.	100,00	97
15	Eti Elektrometalurji A.Ş.	100,00	98
16	ETİ Krom A.Ş.	100,00	99
17	Filyos Ateş Tuğlası Sanayi A.Ş.	100,00	100
18	HAVAŞ Havaalanları Yer Hiz. A.Ş.	100,00	101
19	İskenderun Çimento Sanayii T.A.Ş.	100,00	102
20	Karabük Demir Çelik Müessesesi	100,00	103
21	Kars Çimento Sanayii ve Tic. A.Ş.	100,00	104
22	Konya Krom Man. Tuğla San. Tic. A.Ş.	100,00	105
23	Kurtalan Çimento Sanayi Tic. A.Ş.	100,00	106
24	Ladik Çimento Sanayii T.A.Ş.	100,00	107
25	Lalapaşa Çimento Sanayii T.A.Ş.	100,00	108
26	Ordu Soya Sanayii A.Ş.	100,00	109
27	Petrol Ofisi A.Ş.	100,00	110
28	Sivas Çimento Sanayii T.A.Ş.	100,00	111
29	Sümerbank A.Ş.	100,00	112
	Eskişehir Yem Fabrikası A.Ş.	45,00	
	Trakmak Traktör ve Zirai Mak. A.Ş.	45,00	
	PAN Tohum Islah ve Üretim A.Ş.	43,93	
	Konya Çimento Sanayi A.Ş.	43,91	
	YİFAŞ Yeşilyurt Tekstil San. A.Ş.	43,86	
	Kepez Elektrik A.Ş.	43,68	
	TELETAŞ Telekomünikasyon A.Ş.	43,29	
	Migros Türk T.A.Ş.	42,22	
	Başak Emeklilik A.Ş.	41,00	
	İstanbul Demir Çelik Sanayi A.Ş.	40,00	
	Biga Yem Fabrikası A.Ş.	40,00	
	Aksaray Yem Fabrikası A.Ş.	40,00	
	SUNTEK Ağır Isı Sanayi A.Ş.	39,00	
	AEG Eti Elektrik A.Ş.	38,96	
	Türkkablo A.O.	38,00	
	Kars Yem Fabrikası A.Ş.	37,07	
	Bolu Çimento Sanayii A.Ş.	35,54	
	Türk Traktör ve Ziraat Makinaları A.Ş.	33,73	
	Çimhol Çimento ve Yan Mam. San. Hold.	30,42	
	Polinas Plastik Sanayi T.A.Ş.	30,00	
	Güneş Sigorta A.Ş.	30,00	
	Çorum Yem Fabrikası A.Ş.	30,00	
	ALTEK Elek.Sant. Tes.İşlet. ve Tic. A.Ş.	30,00	
	Çelik Halat ve Tel Sanayii A.Ş.	29,57	
	MEKTA Ticaret A.Ş.	28,00	
	Çamsan Ağaç Sanayi T.A.Ş.	26,83	
	Çukurova Elektrik A.Ş.	25,40	
	ÇANTAŞ Çankırı Tuz Ürün Üre. ve Dağ. A.Ş.	25,00	
	Toros Zirai İlaç ve Pazarlama A.Ş.	25,00	

30	Şanlıurfa Çimento Sanayii T.A.Ş.	100,00	113	SAMAŞ Sanayi Madenleri A.Ş.	25,00
31	TAKSAN Takım Tezgahları San. ve Tic. A.Ş.	100,00	114	Bandırma Yem Fabrikası Ltd. Şti.	24,62
32	Trabzon Çimento Sanayii T.A.Ş.	100,00	115	Konya Şeker Fabrikası A.Ş.	24,00
33	TÜPRAŞ Türkiye Petrol Rafinerileri A.Ş.	100,00	116	Tofaş Türk Otomobil Fabrikaları A.Ş.	23,13
34	USAŞ Uçak Servisi A.Ş.	100,00	117	Tofaş Oto Ticaret A.Ş.	21,79
35	Van Çimento Sanayii T.A.Ş.	100,00	118	YEMTA A.Ş.	20,00
36	Yarımcı Porselen Sanayi T.A.Ş.	100,00	119	Köy-tür Ana Dam. Tav. San. ve Tic. A.Ş.	20,00
37	Deniz Nakliyatı T.A.Ş.	99,99	120	Etüdaş Erzincan Tar. Ürün. Üre. Değ. A.Ş.	18,76
38	GERKONSAN Çel. Kons. A.Ş.	99,99	121	Metal Kapak Sanayii A.Ş.	18,66
39	Sivas Demir Çelik İşletmeleri A.Ş.	99,99	122	Tat Konserveler Sanayii A.Ş.	17,27
40	PETLAS Lastik Sanayi A.Ş.	99,92	123	ÖBİTAŞ İnşaat ve Tic. A.Ş.	16,74
41	Güven Sigorta T.A.Ş.	99,91	124	Arçelik A.Ş.	16,37
42	Trakya (Pınarhisar) Çimento San. T.A.Ş.	99,90	125	Pancar Motor Sanayii A.Ş.	16,00
43	Elazığ Çimento Sanayii T.A.Ş.	99,89	126	Fruko Tamek Meyve Suları San. A.Ş.	15,66
44	Çorum Çimento Sanayii T.A.Ş.	99,85	127	ATAKÖY Marina ve Yat İşletmeleri	15,07
45	Niğde Çimento Sanayii T.A.Ş.	99,84	128	Amasya Şeker Fabrikası A.Ş.	15,00
46	Bartın Çimento Sanayii T.A.Ş.	99,79	129	Manisa Yem Fabrikası A.Ş.	15,00
47	KÜMAŞ Kütahya Man-yezit İşl. A.Ş.	99,74	130	Isparta Yem Fabrikası A.Ş.	15,00
48	Gaziantep Çimento Sanayii T.A.Ş.	99,73	131	TUNGAS Tunceli Gıda Sanayi A.Ş.	15,00
49	Söke Çimento Sanayii T.A.Ş.	99,60	132	Olgun Çelik San. ve Tic. A.Ş.	15,00
50	Afyon Çimento Sanayii T.A.Ş.	99,60	133	DİTAŞ Doğan Yedek Parça İmalat A.Ş.	14,73
51	Ankara Çimento Sanayii T.A.Ş.	99,30	134	Toros Gübre ve Kimya Endüstrisi A.Ş.	14,48
52	GİMA Gıda ve İhtiyaç Mad. T.A.Ş.	98,53	135	ABANA Elektromekanik San. A.Ş.	13,50
53	ÇINKUR Çinko Kurşun Metal San. A.Ş.	98,41	136	Şeker Sigorta A.Ş.	13,37
54	Balıkesir Çimento Sanayii T.A.Ş.	98,30	137	Kayseri Yem Fabrikası A.Ş.	13,33
55	Asil Çelik Sanayi ve Ticaret A.Ş.	96,60	138	Aymar Yağ Sanayii A.Ş.	11,06
56	Meysu A.Ş.	96,15	139	Şekerbank T.A.Ş.	10,00
57	Gümüşhane Çimento Sanayii T.A.Ş.	95,46	140	Pancar Ekicileri Birliği A.Ş.	10,00
58	Adapazarı Şeker Fab. A.Ş.	94,09	141	Aroma Bursa Meyve Suları San. A.Ş.	9,17

59	NİMSA Niğde Mey.Su ve Gıda San.A.Ş.	92,67	142	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş.	8,24
60	TOE - Türk Otomotiv End. A.Ş.	91,66	143	Ege Et ve Mamülleri Yem San. ve Tic. A.Ş.	7,71
61	ANSAN Ankara Meşrubat Sanayii A.Ş.	88,33	144	Çanakkale Seramik Fabrikaları A.Ş.	5,80
62	KÖYTAŞ Köy Tarım Makinaları A.Ş.	85,59	145	Pınar Entegre Et ve Yem San. A.Ş.	5,76
63	Ankara Anonim Türk Sigorta Şirketi	84,51	146	Tamek Gıda Sanayii A.Ş.	5,54
64	Güneysu A.Ş.	67,31	147	Hektaş Ticaret T.A.Ş.	5,47
65	Tüstaş Sınai Tesisler A.Ş.	63,87	148	Layne Bowler Dik Türbin Pomp. A.Ş.	4,17
66	Adana Kağıt Torba Sanayii T.A.Ş.	60,00	149	Ankara Halk Ekmek ve Un Fabrikası A.Ş.	3,80
67	ATAKÖY Turizm Tesisleri ve Ticaret A.Ş.	58,59	150	Sivas Yem Fabrikası A.Ş.	3,57
68	ATAKÖY Otelcilik A.Ş.	56,49	151	Hascan Gıda Endüstrisi A.Ş.	3,40
69	Başak Sigorta A.Ş.	56,67	152	Mars Ticaret ve Sanayi A.Ş.	3,33
70	Baha Esat Tekand Kütahya Şeker Fab. A.Ş.	56,00	153	MAKSAN Malatya Makina Sanayii A.Ş.	2,50
71	Ereğli Demir Çelik Fab. A.Ş. (ERDEMİR)	55,10	154	ÇESTAŞ Çukurova Elektrik San. A.Ş.	2,29
72	Bursa Soğuk Depoculuk Ltd. Şti.	52,00	155	Balıkesir Pamuklu Dokuma San. T.A.Ş.	2,18
73	İpragaz A.Ş.	51,00	156	İMSA İstanbul Meşrubat Sanayii A.Ş.	1,01
74	Kıbrıs Türk Hava Yolları	50,00	157	Liman İşletmeleri ve Nak. San. ve Tic. A.Ş.	0,84
75	Ray Sigorta A.Ş.	49,65	158	Ülfet Gıda ve Sabun San. A.Ş.	0,68
76	ÇEMAŞ Döküm Sanayi A.Ş.	49,61	159	MAN Kamyon ve Otobüs San. A.Ş.	0,37
77	Ünye Çimento Sanayi A.Ş.	49,23	160	OYTAŞ İç ve Dış Ticaret A.Ş.	0,05
78	Çaybank A.Ş.	49,00	161	Ceyhan Sanayi ve Ticaret A.Ş.	0,04
79	NETAŞ Northern Elektrik Telekom A.Ş.	49,00	162	Dosan Konserve San. ve Ticaret A.Ş.	0,04
80	BİNAŞ Bingöl Yem San. A.Ş.	47,50	163	Aydın Tekstil İşletmesi A.Ş.	0,03
81	Adana Çimento Sanayii T.A.Ş.	47,28	164	Karadeniz Çimento Kireç ve Ürün AŞ	0,01
82	Mardin Çimento Sanayii A.Ş.	46,23	165	T. Kalkınma Bankası A.Ş.	0,00009
83	Çayeli Bakır İşletmeleri A.Ş.	45,00			

Kaynak ÖİB Resmi Web Sitesi

NEO-LİBERAL DÖNÜŞÜM SONRASI REFAH DEVLETİ KURAMLARI

Cenk AYGÜL*

Refah devleti üzerine bir yazın eleştirisi olarak tasarlanan bu yazı iki bölüme ayrılmaktadır. İlk bölümde Claus Offe, James O'Connor, Gosta Esping-Andersen ve Ian Gough'un refah devleti üzerine yazdıkları eleştirel olarak ele alınmaktadır. Bu bölümde refah devletinin kuruluşunda Sosyal Demokrat Refah Devleti tezinin önemi vurgulanmakta ve daha sonraki katkılar arasında öne çıkan Esping-Andersen yorumunun aslında sosyal demokrat tezleri 1980 sonrası neo-liberal dönüşümle birlikte bir derece korumaya çalışırken aslında nasıl değiştirdiği incelenmektedir. Bu bölümde O'Connor'un refah devleti yorumunun günümüz koşullarında tekrar üretilmesi de önerilmektedir. Makalenin ikinci yarısında ise refah devletlerinin dağıldıklarının iddia edildiği 1980 sonrası koşullarda çalışılması önerilen çeşitli altbaşlıklar tartışılmaktadır. Bu altbaşlıklar refah devletlerinin gerçekten çözümlenip çözülmedikleri, refah devletlerinin kurulma nedenleri, refah devleti çalışmalarında kurumsal araştırmaların önemi, 1970'lerin önemi, Üçüncü Dünya'daki gelişmelerin bu yazında eksikliğinin mutlaka giderilmesi gerektiğidir.

Anahtar Sözcükler: Refah devleti, fordizm, neo-liberalizm, sosyal demokrat refah devleti, Esping-Andersen

İngiltere'de her şey üç aşamadan geçmek zorundadır: "Bu olanaksızdır; bu İncil'e karşıdır; ve bunu zaten biliyorduk." Sosyalizm hızla bu üçüncü aşamaya geçmektedir. Majeste'nin bakanlarından birisi artık hepimizin sosyalist olduğunu açıklamıştır ...¹

Artık hepimiz bir çeşit sosyal demokrat olduk ve vaktiyle sadece refah devleti korumasını değil aynı zamanda da sanayi dönemi işçi sınıfının politik meşruiyetini sağlamaya yardımcı olan eski keskinliklerin, genel grevin, büyük sendikalar ve işçi partilerinin ortadan kayboluşuna üzüntü ile bakıyoruz.²

Politik ve idari iktidar, Marx bu konuda ne söylemiş olursa olsun, doğrudan bir şekilde üretim güçleri üstündeki hakimiyetten türetilemez. Siyasal otoriterliğe karşı çıkmak günümüzün en beğenilen terimi olan demokrasinin etkisi sonucunda ortaya çıkmıştır. Artık günümüzde kim demokrat olmadığını söyleyebilir?³
... ileri kapitalizmdeki bütün ülkeler artık büyük ölçüde reformist olmuşlardır...⁴

---

* Yrd. Doç. Dr. Yakın Doğu Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü. Makaleyi dikkatle okuyan ve önemli düzeltmeler yapan iki hakem okuyucuya çok teşekkür ediyorum.

¹ Panitch Leo, *Working-Class Politics in Crisis: Essays on Labour and the State*, London, Verso, 1986, s.1.

² Piven Frances Fox ve Richard A. Cloward, "Eras of Power", *Monthly Review*, 49(8), 1998, s.21.

³ Giddens Anthony, "Brave New World: The New Context of Politics", *Reinventing the Left*, (Ed. David Miliband), Cambridge, Polity Press, 1994, s.28.

⁴ Therborn Goran, "Why Some Classes are More Successful than Others", *New Left Review*, Sayı: 138, 1983, s.37.

GİRİŞ

Refah devletinin ya da refah rejimlerinin gelişmesi ya da 1980'ler sonrasındaki neo-liberal dönüşümle birlikte aldığı yeni biçimler birçok farklı biçimde okunabilir. Bu konuda, Türkiye'de de yaygın olarak kabul edilen indirgemeci okumalardan birisi, refah devletinin "bittiği" iddiasını ortaya atmıştır. Bob Jessop'un 1990'larda çok okunan yazılarından etkilenen bu görüşlerde, 1980'lerden sonra Keynesyen uzlaşma ve fordizmin bitişi ile birlikte bunların belirlediği Fordist Keynesyen Refah Devleti yerini Schumpeter'ci bir çalışma devletine bırakmaktadır.⁵ Ne var ki, refah devletlerinde son derece önemli kısıntılar yapılmış olsa da, refah devletlerinin tamamen ortadan kalkacağı gibi bir beklenti gerçekleşmemiştir. Gelişmiş kapitalist ülkelerdeki refah harcamalarında uzun dönemde büyük oranda azalma olmadığı gibi, belki daha da önemli olarak, refah devletinin kuvvetli olmadığı çeşitli ülkelerde refah devleti programlarının daha da arttırılması gündeme gelmiştir. Örneğin, geleneksel olarak gelişmeci bir ideolojiye sahip Güney Kore gibi Doğu Asya ülkeleri 1997-8 Asya krizinin de etkisiyle toplumlarını krizin etkilerine karşı korumak üzere refah önlemleri almak zorunda hissetmişlerdir.⁶ Gelişmiş ülkelerde refah devleti yerine geldiği iddia edilen çalışma devleti, sosyal yardımlardan destek alan evsizler, tek ebeveynli aileler gibi kesimlere yapılan acımasız bir saldırı anlamına gelse de refah devletlerinin çözüldüğü iddiası doğru değildir.⁷ Dolayısıyla, konunun Türkiye gibi refah devletinin ancak sınırlı ölçüde var olduğu, yani neo-liberal kısıtlamalar içinde olsa bile refah harcamalarını arttırmanın kaçınılmaz olduğu bir ülkede ciddiyle ele alınması gerekmektedir.

Makale RD'nin kurulması ve dağılması olarak iki bölüm halinde kurgulanmıştır. Bu yazının ilk bölümünde, bu tür çalışmalara bir ön hazırlık olarak, Refah Devleti'nin (RD) krizinin ortaya çıkmaya başladığı dönemlerde yazılan ve hala önemlerini koruyan kitapların

---

⁵ Jessop Bob, "The Transition to Post-Fordism and the Schumpeterian Workfare State," *Towards a Post-Fordist Welfare State?* (Ed. Roger Burrows ve Brian Loader), Londra, Routledge, 1994a, 13-37. Jessop Bob, "Post-Fordism and the State," *Post-Fordism: A Reader*, (Ed. Ash Amin), Oxford, Blackwell, 1994b, 251-279.

⁶ Örneğin bakınız, Aspalter Christian, "The East Asian Welfare Model," *International Journal of Social Welfare*, no 15, 2006, ss. 290-301.

⁷ Marston Greg, "A War on the Poor: Constructing Welfare and Work in the Twenty-First Century," *Critical Discourse Studies*,5(4), 2008, ss. 359-70.

eleştirel bir okunması sunulacaktır. Bu bölümde James O'Connor, Claus Offe, Gosta Esping-Andersen ve Ian Gough'un refah devleti üzerine yazdıkları incelenecektir. Son derece yaygın olarak okunan bu yazarlar 1970'lerden başlayarak RD konusundaki anlayışımızı şekillendirmişlerdir. Bu bölümde ayrıca Türkiye'deki tartışmalarda yeterince ele alınmayan Sosyal Demokrat Refah Devleti (SDRD) modeli de ele alınacaktır. Bilindiği gibi, SDRD sosyalizme ulaşmanın bir yolu olarak refah devletinin kurulması ve güçlendirilmesini temel hedef haline getirmiştir. Bu bölümde inceleme sonrasında bitenin refah devleti mi, yoksa Türk sosyal demokrasisinde hiç var olmayan bir sosyalizm anlayışı mı olduğu da tartışılacaktır. İkinci bölümde ise RD'nin çözüldüğünün iddia edildiği dönemde RD yazınında gündeme gelen bazı önemli tartışma noktaları ele alınacaktır. Bu bölümdeki tartışma alanları, RD konusunda Türkiye'de tartışmanın azaldığı bir noktada bize tartışmayı yeniden canlandırma olanağı da sunabilecektir.

REFAH DEVLETİNİN GELİŞMESİ

Esping-Andersen'e göre, RD'nin kuruluşu konusunda katkıda bulunmaya çabalayan kuramlar RD konusunda iki farklı anlayışa sahiptirler⁸: RD ya kapitalizmin artan kapasiteleri sonucunda mümkün olan, ya da işçi sınıfının aktif mücadeleleri sonucunda kazanılan bir gelişmedir. İlk tür işlevsel yaklaşımlar genellikle sanayileşme ya da modern bürokrasinin kurulmasını referans olarak almakta ve RD ile sosyal politikaların bunların sonucunda ortaya çıktığını iddia etmektedirler. İkinci tür yaklaşımlar ise toplumsal sınıflardan hareket etmekte ve aktör olmağı (agency) vurgulamaktadırlar. Esping-Andersen'e göre tek başına alındıklarında her iki yaklaşımda da sorunlar bulunmaktadır. İlk tür yaklaşımlar hükümet sosyal politikalarının zamanlaması hakkında bir şey söylememektedir. İkinci tür yaklaşımlarsa işçi sınıfının gücünün yanı sıra anlamlı olabilecek başka değişkenler, örneğin işçi sınıfı dışındaki sınıfların gücü, sağ iktidarların yapısı ya da RD'ni mümkün kılan kapitalist üretim ilişkileri konusunda sessizdirler. Esping-Andersen'e göre yüksek kamu harcamalarının sermayenin çıkarlarına her zaman aykırı olduğu düşüncesi doğru değildir.

Offe RD'nin Sosyal Demokrat reformizm, Hristiyan sosyalizmi, aydınlanmış muhafazakar siyasal ve ekonomik elitler ve büyük sendikaların katıldığı karmaşık bir süreçte ortaya çıktığını düşün-

---

⁸ Esping-Andersen Gosta, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton, Princeton University Press, 1990, 13.

mektedir.⁹ Bu tezlerde Offe, Esping-Andersen'in farklı tezler olarak aldığı işlevselci ve aktörcü yaklaşımları birbirlerinden ayırmadan kullanmaktadır. Bir başka deyişle, Offe'de, Polanyi ile benzer olarak, RD emek gücü sömürüldükten sonra işçilere verilen bir şey değildir. "Bunun yerine, RD emek gücünün metalaşması sürecinin ön şartlarından birisidir".¹⁰ Ne var ki, Offe'deki bu eşzamanlı gelişme düşüncesi sadece RD'nin ortaya çıkışını açıklamaktadır. Eğer RD doğrusal olarak gelişen bir kurum olarak ele alınmayacaksa, RD analizi RD'nin üç gelişme dönemini, yani iki savaş arasındaki dönem ile 1960'lı ve 1970'li yılları açıklamak durumundadır.¹¹ Bu da bizi Esping-Andersen'in iki yaklaşımı arasındaki farka geri getirmektedir. Bu dönemlerde gelişen RD kapitalistlerden elde edilmiş bir kazanım mıdır, yoksa RD'nin bu dönemlerde gelişmesinin kendine özgü nedenleri mi vardır? İlerideki sayfalarda ele alacağımız O'Connor, Offe ve Gough'un RD üzerine yazılarında yanıt aradıkları temel sorulardan biri de budur.

James O'Connor: Devletin Mali Krizi

RD'nin en etkili yorumlarından birisi James O'Connor tarafından üretilmiştir ve ABD'deki durumu incelemeye yoğunlaşmış olan çalışması günümüzde de daha yaygın olarak okunmayı hak etmektedir.¹² Esping-Andersen'in O'Connor'un çalışmasını, RD'ni kapitalist üretim tarzının gelişmesine doğrusal bir biçimde bağlamakla suçlamasına karşın,¹³ O'Connor'un yaptığı bu değildir. Gerçekten de O'Connor on altıncı yüzyıldan itibaren kapitalizmin tarihini refah devletinin tarihi ile eşitlemektedir. Ancak, O'Connor kapitalizmin rekabetçi dönemini tekellerden ayırmaktadır. Tekellerde, O'Connor'a göre, tekeller sanayiler daha fazla eşitsizlik yaratmakta ve değişen ekonomik ve politik örgütlenme sonucunda bu eşitsizlikler algılanabilmekte ve bunlara müdahale edilebilmektedir. Tekeller aşamada oligopolistik şirketlerin "yaşa ve

---

⁹ Offe Claus, *Contradictions of the Welfare State*, Cambridge, The MIT Press, 1984, s.148. RD kurulmasında Hristiyan Demokratlar'ın etkisi hakkında bakınız; Manow Philip, "Electoral Rules, Class Coalitions and Welfare State Regimes, or How to Explain Esping-Andersen with Stein Rokkan," *Socio-Economic Review*, no: 7, 2008, ss. 101-21.

¹⁰ A.k., s. 263.

¹¹ Gough Ian, *The Political Economy of the Welfare State*, London, MacMillan, 1979.

¹² O'Connor James, *The Fiscal Crisis of the State*, New York, St. Martin's Press, 1973.

¹³ Esping-Andersen, a.g.k., s. 14.

birak yaşasın” demelerine benzer olarak, örgütlü emek de siyasal bir özne haline gelmekte ve rekabetçi dönemden farklı olarak, toplumdaki eşitsizlikler konusunda ‘piyasa güçlerinin’ yanı sıra sorumluluk sahibi olmaktadır. Bir başka deyişle, örgütlü emek ekonominin ve toplumun işleyişi konusunda söyleyeceği sözü olan bir siyasal güç haline gelmektedir.¹⁴

O’Connor’un modelinde işçi sınıfı devingenliği ve gücünün tek bir düzeyi değil, ama farklı düzeylerinin karmaşık bir matrisi bulunmaktadır. Örgütlü emeğin yanı sıra, bütçeden kendisi için ayrılan payı arttırmaya çalışan ve rekabetçi sektörlerde çalışan bir artık emek bulunmaktadır. Tekelci sermaye bunların refahı için bir pay ayırmak istememektedir. Örgütlü emek de asgari ücreti arttırmak dışında bunlara yapılan refah harcamalarının artması ile ilgilenmemektedir. Dolayısıyla bu kesimler eğer politik bir hareketlenme içine gireceklerse, karşılarında büyük engeller bulunmaktadır. Bu kesimlerin Batı’da geleneksel olarak kadınlar ve etnik azınlıklardan oluşması nedeniyle önlerindeki engellerin büyüklüğü daha da artmaktadır.¹⁵ Üçüncü bir grup olan devlet çalışanları ise ücret artışları için çok daha fazla mücadele etmek zorundadırlar, zira bunların ücretlerindeki artış, tekelci sektörlerde olduğu gibi ürünlerin fiyatlarına yansıtılamaz. Ayrıca bu kesim, sendikal hakları için de devletle mücadele etmek zorundadır.¹⁶

Sonuç olarak, O’Connor işlevsel gerekliliklerle politik devingenlik arasındaki dengeyi kuran bir açıklama getirerek, yapısal/işlevsel ve sınıfsal analiz ikileminden kurtulmuştur. Tekelci, rekabetçi ve devlet sektörleri ve buralarda çalışan işçileri ayırt eden bir analiz, RD’nin oluşmasında işlevsel gerekliliklerin her zaman sınıf mücadeleleri yolu ile gerçekleşmesini açıklamaktadır. O’Connor’un temel iddiaları şunlardır: İlk olarak, devletin büyümesi tekelci sermayenin büyümesinin hem nedeni hem de sonucudur. İkinci olarak, sermaye birikimi ile toplumsal harcamalarının artışı çelişkili bir süreçtir. Bu nedenle, RD kapitalist devletin birikim ve meşruiyet gereksinimleri arasındaki çelişkinin bir tür geçici çözümü olarak her aşamada kuvvetlenmiştir. Ortaya çıkan bu ‘çözümde’ sermaye maliyetleri giderek daha fazla toplumsallaşırken, elde edilen karların özel ellerde kalmaya devam etmesi sonucunda devletin mali krizi kaçınılmaz olacaktır.¹⁷

---

¹⁴ O’Connor, a.g.k., ss.159-160.

¹⁵ A.k., s.222.

¹⁶ A.k., ss.239-40.

¹⁷ A.k., ss.7-9.

Mali krizin ortaya çıkmasındaki nedenler şunlardır: Tekelci sermaye ve örgütlü emeğin kentsel yenilenme ya da otoyol yapımı gibi devlet tarafından finanse edilen toplumsal yatırımların artmasını desteklemeleri; tıbbi harcamalar ya da işçilerin emeklilik ücretleri gibi toplumsal tüketim harcamalarının sosyalleştirilmesi ve yeni askeri programların getirdiği maliyetler. Ayrıca, hem tekelci sermayenin hem de örgütlü emeğin emek tasarruf eden teknolojilerin uygulanmasında uzlaşmaları rekabetçi ve devlet sektörlerinde istihdamın artmasına yol açmakta ve bu da refah harcamalarının daha da artmasına neden olmaktadır.¹⁸ Bu tür bir kapitalizmde ortaya çıkacak olan mali krizi tamamen çözmek mümkün olmasa da, bir ölçüde de olsa dengelemek için yapılacak, hepsi de enflasyona yol açan üç eylem vardır: Ülke dışında ekonomik yatırımları arttırmak; tekelci sektörlerde uyumlu üretim ilişkileri sağlamak ve tekelci sektör maliyet ve harcamalarını toplumsallaştırmak.¹⁹ Bunun sonucunda ortaya çıkacak enflasyonu kontrol etmek ABD’de 1960’lardan beri politik tartışmanın en önemli gündem maddelerinden biri olmuştur. O’Connor’a göre enflasyonu kontrol altına almak için üç yol vardır: Kontrollü bir resesyon, ücret ve fiyat kontrolleri ve toplumsal-sınai kompleks.

Kontrollü resesyon toplumsal talebi azaltacak parasal ve mali politikalar uygulayarak işsizliği azaltmak ve sendikaların gücünü tırpanlamak için kullanılmaktadır. Ne var ki, bu yöntemin kapasite kullanım oranlarını ve verimliliği düşürmek ve birim başına ürün maliyetlerini arttırmak gibi olumsuz etkileri vardır. Dahası, artan işsizlik devlet bütçesi üzerine artan mali yükler bindirmekte ve bu yüzden hedeflenenin tam tersi ortaya çıkmaktadır. Ücret ve fiyat kontrolleri uygulamak da kontrollü bir resesyon gibi toplumsal talebi kısmaktadır. Ancak bu yöntemin zararları daha fazladır. Bu yöntem bir taraftan şirket yönetimlerinin sermayeyi etkin olarak kullanmalarındaki esnekliklerini azaltmakta, diğer taraftan da sistemi istikrarsızlaştırarak ve emek ile sermaye arasındaki çelişkiyi emek ile devlet arası çelişkiye dönüştürerek sınıf bilinçli ve birleşmiş bir işçi sınıfının ortaya çıkmasını sağlamaktadır.²⁰ Son olarak, toplumsal-sınai kompleksin kurulması uzun dönemli etkin olabilecek tek yöntemdir. Bu kompleks ile birlikte devlet tekelci

---

¹⁸ A.k., ss.41-42.

¹⁹ A.k., s. 47.

²⁰ A..k., ss. 48-50.

sektörün verimliliğini dolaylı olarak arttırdığı gibi, aynı zamanda sermaye birikimi için yeni alanlar da yaratmaktadır.²¹

Toplumsal-sınai kompleks, aslında askeri sınai kompleks teriminin sivil karşılığıdır.²² Bir başka deyişle, çelişkilerini askeri harcamalarını arttırarak öteleyen kapitalizm, aynı zamanda toplumsal-sınai komplekse yatırım yapmak yoluyla hem artık nüfusu kontrol etmekte (yani sistemin meşruiyeti sağlamakta) hem de talebi ve artık sermaye için ulusal pazarı genişletmektedir (yani birikimi sağlamaktadır).²³ Dolayısıyla, O'Connor'un incelemesinde zaman zaman birbirinden ayrı olarak ele alınan birikim ve meşruiyet sağlama süreçleri veya yapısal analizler ile aktör analizleri aynı süreç içinde ele alınmaktadır.²⁴ Bütün bu analizdeki temel hedef işçilerin sektörel bilinçlerinin ötesine gitmelerini sağlayacak bir siyasal partinin kurulmasıdır. O'Connor RD'ne bağımlı kalan kitleler seslerini duyurmadıkça mali krizin eninde sonunda ortaya çıkacağını söylemektedir. Tekelci-sermaye oluşturulan bu toplumsal-sınai kompleksi bütün gücüyle kendi çıkarlarına dönük olarak kullanmaya çalışmaktadır. Buna karşı "özel çıkarları aşacak ve tekelci ve devlet sektörlerinde çalışanların ve artık nüfus arasındaki bölümlenmeleri kaldıracak" bir sosyalist politik hareketin kurulmasından başka çözüm yolu bulunmamaktadır.²⁵ Böyle bir hareket kurulmadıkça, bu grupların çıkarları birbirlerine karşı kullanılacak ve aralarındaki ayrılıklar daha da artacaktır. O'Connor'un buradaki analizi günümüzde de geçerli olmaya devam etmektedir.

Sonuç olarak, O'Connor'a göre RD işçi sınıfı ile sermaye arasındaki basit bir uzlaşma değildir. Bu nedenle, ileride tartışacağı-

---

²¹ A.k., ss. 51-58.

²² Askeri sınai kompleks teriminin anahatlarını önde gelen Amerikan seçkin kuramcılardan C. Wright Mills 1956 yılında çizmiş, ancak terim Amerikan Başkanı Eisenhower tarafından 1960'da kullanıldıktan sonra yaygınlaşmıştır. Kendisi de eski bir general olan Eisenhower bu tarihte başkanlıktan ayrılmadan önce askeri liderler, silah üreticileri ve sempatizan politikacıların oluşturduğu bir gücün Amerikan demokrasinin önünde büyük bir tehdit olduğunu söylemiştir. Bkz, Brodie Janine, "Politics, Power, and Political Science", *Critical Concepts: An Introduction to Politics*, (ed. Janine Brodie), Toronto, Prentice Hall, 2001, s. 15.

²³ A.k., s. 151.

²⁴ O'Connor'un kitabı ABD politikasına has bazı özgünlüklere yer vermesine karşın mutlaka okunması gereken bir kitaptır. Kitaptaki sınıfların ve sınıfsal katmanların devingenliğinin, ya da idari birimler (federal, eyalet ya da yerel) arasındaki ilişkilerin incelendiği bölümler, bu makalede yer alamazlar, ancak mutlaka okunmalıdır.

²⁵ A.k., s. 255.

mız gibi Esping-Andersenvari bir yöntemle, homojen bir sınıf yapısı olan İsveç'teki özel durumu genelleştiren RD analizleri diğer ülkelere uygulanamaz. O'Connor ABD'deki koşulları inceleyen bir eser yazarken, aslında bütün ülkelerdeki yazarlara kendi kuramımızı geliştirirken dikkat etmemiz gereken unsurları göstermektedir. İkinci olarak, O'Connor'un RD'nin dağılışı üzerine bir şey yazmadığına dikkat etmek gerekmektedir. Bu 'eksiklik' sadece kitabının 1970'lerin başında yazılmasından kaynaklanmamaktadır. O'Connor'un yazdığı dönemde de, kitabının adından da belli olduğu üzere RD'nin yarattığı mali kriz son derece önemli bir sorundu. Neo-liberal 1980'lerde toplumsal-sınai kompleksin tamamen dağıtıldığı tezi, ileride tartışacağımız gibi, gerçekçi bir tez değildir. Kurulma sürecinde de, 'dağılma' sürecinde de sermaye toplumsal-sınai kompleksi kendi çıkarları ile uyumlu bir biçimde kullanmaya çalışmaktadır.

Claus Offe: Ne RD'li ne de RD'siz

Offe'nin RD analizi sektörler ve sınıflar olarak O'Connor'un modeline benzer varsayımlardan hareket etmektedir: Modelde tekeli (T), rekabetçi (R) sektörler, devlet sektörü (D) ve artık emek gücü sektörleri (A) bulunmaktadır. Ancak Offe'nin kuramı O'Connor'dan farklı bir biçimde işlemektedir. O'Connor'un modelinde bu sektörlerin hiçbirisinde piyasaların işleyişi öne çıkartılmamaktadır ve kapitalizmin işleyiş mantığında devlet ve diğer sektörler arasında bir ayırım yapılmamaktadır. Offe ise ekonomik sistem ile normatif ve politik sistem arasında ayırım yapan devlet kuramından dolayı bu sektörleri metalaşma derecelerine göre, yani piyasa ile ilişkilerine göre derecelendirmektedir. Buna göre, yukarıdaki sektörlerde T'den A'ya gidildikçe, sektörel büyüme oranları, işlevsel tutarlılık ve sınıf ve çıkar gruplarının örgütlenmesi azalmakta ve militan çatışmaların ortaya çıkma olasılığı artmaktadır. Bu modelden Offe, "geç kapitalist toplumlarda piyasa tarafından düzenlenen kapitalist birikimin aynı zamanda hem hakim, hem de giderek güçsüzleşmekte" olduğunu çıkarmaktadır.²⁶ Dolayısıyla, O'Connor'da RD kapitalizm için hem bir önşart hem de sürekli bir gerçeklik olurken ve RD'nin biçimi sürekli olarak sınıf çatışması ve sermaye birikimi tarafından belirlenirken, Offe'nin modelinde RD piyasa ilişkilerini giderek daha fazla bozan bir olgu olarak ele alınmaktadır.

---

²⁶ Offe, *Contradictions...*, s. 48.

Offe'nin piyasa ilişkilerini vurgulaması aslında Habermas'ın tezlerini benimsemesinden kaynaklanmaktadır. Habermas'a göre, sermaye oluşumu sınırsız rekabet koşullarında olmaktadır.²⁷ Devletin resme dahil olması, sermayenin bu rekabetin koşullarını, yani "artık değer üretiminin toplumsal temellerini" sağlamakta başarısız olması sonrasındadır. Devlet müdahaleleri sermaye için ne kadar elzem olursa olsun, bunlar kendisi kapitalist olmayan, ancak "açık bir biçimde kolektif-kapitalist iradeyi ortaya koyan" bir öznenin müdahaleleridir. Devlet üretimin genel koşullarını güvence altına alırken "değer yasasının yürütücü organı" olsa bile kendisi de değer yasasının işleyişine tabidir. Habermas'a göre, idari etkinlikler krizi arttırmaktadır. Offe'de var olan piyasa ilişkilerinin giderek daha fazla bozulması buradan türemektedir. Böyle bir kavramlaştırılmaya sahip olunca da, yeni sağın 'sağlıklı' müdahaleleri üzerine yaptığı yorumlarda, yeni sağın bu bozulmayı geriye almasının övülmesine şaşmamak gerekir.²⁸

Burada sermayenin bu 'katılıkların' ortaya çıkmasına neden razı olduğunu sormamız gerekir. Offe'ye göre, Keynesyen RD kitle siyasi partilerinin var olduğu ileri kapitalist ülkelerde bir 'barış formülü' olarak ortaya çıkmıştır.²⁹ Bu formül sayesinde politik devrimci radikalizm, ekonomist, dağılıma odaklanmış ve daha kurumsallaşmış bir sınıf mücadelesi biçimine dönüşmüştür. Bu sınıf uzlaşması, asgari yaşam standartlarının, sendikal hakların ve liberal demokratik hakların korunması, kitlesel işsizliğin önlenmesi ve reel gelirlerin yaklaşık olarak emek verimliliği ile paralel olarak artması karşılığında, kaynak dağılımı, uluslararası değişim, teknolojik yenilenme, ürün geliştirme ve sınai lokasyon konularında karlılık mantığının ve piyasaların belirleyiciliğinin emek tarafından kabulüne ve bunun gerektiğinde devlet müdahaleleri ile sağlanmasına dayanmaktadır.³⁰

---

²⁷ Habermas Jürgen, *Legitimation Crisis*, London, Heinemann, 1976, ss. 50-1.

²⁸ "Çeşitli gelişmelerin ... sonucunda yurttaşlara yasal haklar sağlayan devlet kurumları görece olarak 'katı' ve hatta geriye döndürülemez bir hale geldiler. Belirli bir endekse ya da ücretli emeğin maruz kaldığı riskleri ya da belirsizlikleri hafifletme gereksiniminin ötesine geçmemeyi sağlayacak bir 'durma kuralı' ile sınırlanmadıkları için, metasızlaşan (decommodified) devlet kurumları kendi başlarına bir yaşam geliştirdiler. Bu noktada, refah devletinin kapitalist ekonomi üzerinde tahammül edilemeyecek bir yük haline geldiğini iddia eden yeni-muhafazakar iddialardan çok şey öğrenilebileceğini düşünüyorum" (Offe, *Contradictions*, s. 264).

²⁹ Offe, *Contradictions...*, s. 147.

³⁰ A.k., s. 193.

Offe'nin kuramsallaştırmasında RD hem bir "barış formülü hem piyasa ilişkilerinin serbestçe oluşmasını engelleyen katılıkların kaynağı olarak ele alınmaktadır."³¹ Offe'ye göre, kapitalizm ne RD ile ne de RD'siz yaşayabilmektedir. Yeni sağ ile RD'nin katılıklar getirdiği konusunda anlaşsa bile, Offe yeni sağın reçetelerini kabul etmez. Offe'ye göre RD "ortadan kaldırılması politik demokrasinin ve sendikaların ortadan kaldırılmasını ve parti sisteminde radikal değişikliklerin yapılmasını gerektirecek, geriye dönüşü olmayan bir yapıdır." Dahası refah devletsiz bir kapitalizm yaşayabilir bir sistem olmayacaktır.³² Ne var ki, Offe'ye göre, RD'nin kurumsal yapısı ile çözülebilen sorunlar artık en önemli ve acil sorunlar değildir.³³ Offe'nin bu iddiasını desteklemek için yaptığı analizde kullandığı arz-yönlü iktisat, RD altından işçilerin çalışmaya teşvik edilmedikleri ve RD'nin esnek olmayan yapısı gibi terimler aslında yeni sağın terimleridir ve bunlar bu makalenin ikinci yarısında daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Offe daha sonraki çalışmasında "örgütsüz (disorganized) kapitalizm" konusunu incelemeye yönelmiştir.³⁴ Burada da, örgütsüz kapitalizmin örgütlü kapitalizme bir karşıt model olmadığını söylemektedir. Bir başka deyişle, RD'nin bazı öğeleri aşınmış olsa da ve RD'nin çözdüğü sorunlar dışında başka sorunlar yakıcı bir hale gelse de, RD modelinin yerine geçecek başka bir tutarlı model görünmemektedir.

Offe daha sonraki çalışmalarında yeni bir model konusunda bir şey söylemektense, neden RD uzlaşmasının artık eskisi kadar kuvvetli olmadığını incelemektedir.³⁵ Kurumsal devamlılıkların yanı sıra, RD'nin seçmenler tarafından desteklenmeye devam etmesi bir gerçeklik olsa da, Offe'ye göre, kitle demokrasisi ile RD arasındaki ilişkinin artık karşılıklı olarak birbirlerini desteklemesinin son bulması nedeniyle Sosyal Demokrat sınıf uzlaşmasının varsayımları eskimiştir. Ücretli işçiler arasındaki ayrımlar artmış, ekonomik çıktı ile istihdam arasındaki paralel ilişki bozulmuş, RD'nin bürokratik kurumlarına tepkiler yoğunlaşmış, ücretli yeni orta sınıflar yükselmiş ve Sol kitleleri mobilize etmek için inandırıcı bir program ya da proje üretememiştir.³⁶ Sonuç olarak Offe sınıf uzlaşma-

---

³¹ A.k., s. 153 ve s. 262.

³² A.k. ss. 152-153.

³³ A.k. s. 196.

³⁴ Offe Claus, *Disorganized Capitalism: Contemporary Transformations of Work and Politics*, Cambridge, The MIT Press, 1987, s.5.

³⁵ Offe Claus, *Modernity and the State: East, West*, Cambridge, The MIT Press, 1996, ss.156-57.

³⁶ A.k., ss. 171-79.

sının bittiğini görmekte, ancak bunun sonucunda ortaya çıkan durumu anlamak için kısmi kuramsallaştırmalar ve gözlemler üretmektedir. Sosyal Demokrat sınıf uzlaşması pek mutlu olmayan bir sona gelmiştir.

Sosyal Demokrat Model

Bu aşamada Sosyal Demokrat (SD) modelin ne olduğunu biraz daha ayrıntılı incelemek gerekmektedir. SD modeli 1970'lerde öne çıkmış ve sınıf uzlaşmasının altyapısını kurmuştur. Shalev'e göre, Bolşevikler'le ayrıştıkları yirminci yüzyıl başından sonra Sosyal Demokratların geliştirdiği sosyalist dönüşüm kuramları akademik bir fikir jimnastiği olmanın ötesine gidememiş ve bu konu ile ilgili akademik çevreler bile bir süre sonra sosyalist dönüşüm konusuna ilgilerini kaybetmişlerdir.³⁷ Ancak 1970'lerde Sosyal Demokrasi yeni bir yaşamsallık kazanırken, Avrupalı siyasetçilerin ürettikleri en önemli yenilik sosyal demokrat bir RD modeli önermek olmuştur. SDRD (Sosyal Demokrat Refah Devleti) modeline göre, farklı ulusların refah devletleri o ülkedeki SD işçi hareketlerinin gücü ile orantılı olarak güçlü olmaktadır. RD'nin elde edilmesinde işçi sınıfının gücünü vurgulayan bu yaklaşımda işçi sınıfı çıkarlarının ve kapasitelerinin tartışılması, bu dönemde genel olarak artan politik ve akademik radikallik ile de paralel gitmektedir. Bu dönemde SDRD daha soldaki RD anlayışlarından iki konuda farklılaşmıştır: İlk olarak, SD modeli parlamento dışındaki politik iktidar biçimlerinden daha çok parlamento içinde bir güç olarak yasama gücünün elde edilmesine vurgu yapmaktadır. İkinci olarak da politik ve ekonomik alanların birbirlerinden bağımsız olduğunu iddia etmektedir.³⁸

SDRD modelinin temel varsayımları şunlardır:

- 1- RD bir sınıf sorunudur ve işçi sınıfı RD'nin en başta gelen kurucusudur.
- 2- RD'nin temel parametreleri büyük ölçüde hükümetlerin seçimleri ile tanımlanmaktadır.
- 3- Kapitalist demokrasilerdeki en önemli partizan ayrım işçi sınıfı partileri ile diğerleri arasındadır. Ancak reformist partilerin hükümet gücünü elde etme konusunda ciddi bir iddiaları olabilir.

---

³⁷ Shalev Michael, "The Social Democratic Model and Beyond: Two Generations of Comparative Research on the Welfare State", *Comparative Social Research*, Vol.6, 1983, ss. 315-16.

³⁸ A.k., s. 319.

4- Reformist işçi partilerinin kapasiteleri sendikalarda ve politik partilerde örgütlenmiştir ve kurumsal işçi sınıfı hareketinin yaygınlığı ve tutarlılığının bir fonksiyonudur.³⁹

SDRD modeli reformist emek stratejisi ile iki pozitif strateji elde etmeyi ummaktadır: Bir taraftan, işçiler sağlık ve eğitim başta olmak üzere sosyal konularda kaynaklara sahip olacaklar, fakirlik ortadan kalkacak ve ücrete bağımlılık azalacaktır ve bu yolla da işçilerin politik kapasiteleri artacak ve işçilerin birliğini engelleyen faktörler ortadan kalkmış olacaktır. SDRD işçi sınıfının mobilizasyonunu arttıracak ve ücretli emek ilişkisinde var olan işçilerin birbirlerinden izolasyonu sorununu azaltacaktır. Diğer taraftansa, SDRD modeli ekonomik etkinlik ve verimliliği sağlayacaktır.⁴⁰ Bu iki özellik kendi aralarında sürdürülebilir bir uzlaşma yaratarak, toplumun tümü için yararlı olacaktır.

SDRD modeli 1970'ler boyunca başarılı olmuştur.⁴¹ İsveç ve Avusturya gibi ülkelerde RD devleti harcamaları artmış ve bununla birlikte giden artan kurumsallaşma nedeniyle evrensel programlar uygulanması yaygınlaşarak, insan onurunu ayaklar altına alan olanak testleri (means-test) uygulamaları azalmıştır. 1980'lerden sonra ise bu modelin bir zamanlar iddia edildiği kadar sürdürülebilir olmadığı ortaya çıkmış ve modelin temel varsayımları artık işlememeye başlamıştır. Öncelikle modelin dayandığı uzlaşma düşüncesi 1980'lerden sonra devam etmemiştir. Ekonomik koşullar emek ve sermayenin ulusal birliğini bozduğunda, sermaye tercihini giderek daha kuvvetli olarak çıkış stratejileri yönünde kullanmıştır. Sermayenin küresel hareketliliğinin artışı ile birlikte de uzlaşma artık işlememeye başlamıştır.

İkinci olarak, SDRD modeli belirttiğimiz gibi reformist işçi partilerini öne çıkarmaktaydı. Modele göre, bu partilerin iktidarı işçilerin çıkarlarının savunulmasına ve RD'nin güçlendirilmesine olanak verecekti. Ne var ki, Shalev'e göre, bu bir aşırı basitleştirme idi, çünkü RD'ni sermayenin çıkarına aykırı bir şey olarak görmekte ve RD'nin aynı zamanda sermayenin çıkarlarını da sağlayan bir yapı olduğunu idrak etmemekteydi.⁴² Daha önemli olarak, SD partiler birçok ülkede RD üzerinde bir tekele sahip değillerdi ve her birindeki hükümetler kendi siyasal görüşleri doğrultusunda bir

---

³⁹ A.k., ss. 319-20.

⁴⁰ Esping-Andersen, a.g.k., s. 12.

⁴¹ A.k., s.323; Scharpf Fritz W, *Crisis and Choice in European Social Democracy*, Ithaca, Cornell University Press, 1991.

⁴² Shalev, a.g.m., s. 326.

sistem oluşturmuşlardı. Piven ve Cloward'ın dediği gibi, solcu olmayan hükümetler “aşağı sınıfların protestosunu sınırlamak ve boşa çıkarmak için ve aynı zamanda da refah devletinden yararlanmayı piyasa ekonomisine bağlamak için yollar aramaktaydı”.⁴³

Son olarak, SDRD modelinin yürütme gücünü elde etmeye yoğunlaşan ve işçi sınıfının sendikalar ve partideki örgütlü gücünü geliştirmesine dayanan stratejisi uzun ömürlü olmamış ve sendikalarla parti ve sendikal liderlikle sendika üyeleri birbirlerinden uzaklaşmışlardır. İsveç Sosyal Demokrat Partisi'nin uygulamaya çalıştığı Rehn-Meidner modelinin incelenmesi bunun neden böyle olduğu konusunda bir fikir vermektedir. Rehn-Meidner modeli 1980'lerden önceki otuz yıl, getirilen “büyük ücret fonları” sistemi ile çalışmış, ancak 1980'lerde tekeli sektörlerin içine girdiği kriz sonrasında artık etkinliğini yitirmiştir (model bu makalenin ikinci yarısında açıklanmaktadır). Sistem çalışırken sendika ve parti üyelerinin içine girdiği politiksizleşme süreci ise sistem eskisi gibi çalışmadığında alternatif program proje getirilmesini engelleyen önemli faktörlerden biri olmuştur.⁴⁴

Esping-Andersen: SD modelin devamı ya da nazik bir geri dönüş?

Esping-Andersen'in RD ve özellikle de SDRD hakkındaki görüşleri biraz daha karmaşıktır. 1990'da basılan ve çok yaygın olarak okunan *Refah Kapitalizmi'nin Üç Dünyası* başlıklı kitabında, önceki bölümde bahsettiğimiz gibi, SD modele karşı dile getirilen eleştirileri yinelemektedir. Parlamenter mücadelenin en önemli konu haline getirilmesini reddetmekte, RD'nin sadece SD değil sağ partiler dahil başka partiler tarafından da geliştirildiğini söylemekte ve SDRD modelinin sürdürülebilirliği iddialarını eleştirmektedir.⁴⁵ Esping-Andersen bu eleştiriler doğrultusunda RD araştırmalarına iki önemli yenilik getirmektedir.

İlk olarak, Esping-Andersen'e göre, RD araştırmalarında sınıflar arası koalisyon yaklaşımı kabul edilmelidir. İlk çalışmalarında RD programlarının sınıfsal karakterinin sadece işçi sınıfı tarafından belirlenmediğini ve belirleyici olanın işçi sınıfının evrensel RD programlarını (seçmeli programlar yerine) talep eden orta sınıflarla

---

⁴³ A.g.m., s. 329.

⁴⁴ Pontusson Jonas, “Sweden: After the Golden Age”, *Mapping the West European Left*, (Ed. Perry Anderson ve Patrick Camiller), London, Verso, 1994.

⁴⁵ Esping-Andersen, a.g.k., ss. 16-17.

yaptığı ittifaklar olduğunu söylemektedir.⁴⁶ Daha sonraki çalışmalarında ittifak edilenlerin sayısı orta sınıfların tamamı ve çiftçi örgütlerinin de katılımı ile artmıştır.⁴⁷ Ne var ki, bu yeni ittifaklar da SDRD modelinin içsel zayıflığına bir çözüm olmamıştır. Esping-Andersen'in ittifaklar yaklaşımı farklı sınıf ve kesimlerin RD'ye bakışlarını analiz etmekte anlamlı ise de, işçiler ve kapitalistler arasındaki uzlaşma sonucunda ortaya çıkmış olan RD düşüncesinden bir uzaklaşmadır. Esping-Andersen SD sınıfsal mobilizasyon tezini neo-liberal zamanlarda farklı kesimler ekleyerek devam ettirmektedir. Ne var ki, Esping-Andersen'in SD modeli yeni aktörler ekleyerek devam ettirme çabası, bu modeli mümkün kılan sınıfsal uzlaşma düşüncesinin sermaye tarafından bozulması nedeniyle ortadan kalkmıştır. Neo-liberal düzen aslında sermayenin bu uzlaşmaya bir karşı duruşudur ve sermayenin bu politika değişimini sorunlaştırmadan uzlaşmayı farklı kesimlere yaymak mümkün olmayacaktır.

İkinci olarak, yukarıdaki 'yenilikle' bağlantılı olarak, Esping-Andersen⁴⁸ RD'nin üç farklı rejimi olduğunu söylemektedir:

1- Liberal Refah Devleti (ABD, Kanada ve Avustralya): Bu rejimde genellikle olanak testleri uygulanmakta ve RD programları genellikle bütün toplumu kapsayıcı olmayıp ancak düşük gelirliyle yönelik olmaktadır. Sosyal sigorta son derece sınırlıdır. RD programlarından yararlananlar en fakirler dışında işçi sınıfının en fakir unsurlarıdır. Bu modelde toplumsal reformların yapılması geleneksel liberal çalışma etiği ve normları nedeniyle oldukça zordur.⁴⁹

2- Korporatist-devletçi Refah devleti (Avusturya, Fransa, Almanya ve İtalya): Bu muhafazakar ve korporatist RD türünde, piyasa verimliliği ve metalaşmaya liberal refah devletinde olduğu ölçüde temel önem atfedilmez ve toplumsal hakların tanınması görece olarak daha kolaydır. Bu modeldeki temel vurgu hakların sınıf ve statüye göre verilmesi ve statü farklılıklarının özenle korunmasıdır. Korporatist RD modelinde piyasa ilişkilerini dışlayarak refah hizmetleri sağlamaya hazır bir devlet sektörü bulunmaktadır. Bu nedenle, özel sigortacılık ve ücretlere bağlı yan ödemeler sistemi ancak marjinal bir rol oynayabilir (liberal RD'nde ücretlerin

---

⁴⁶ Shalev, a.g.m., s. 333.

⁴⁷ Esping-Andersen, a.g.k., s. 30.

⁴⁸ A.k., ss. 26-27.

⁴⁹ Esping-Andersen'in bu sınıflandırmasına ve özellikle de ABD'nin konumuna ilişkin önemli bir itiraz için bkz, Hacker, Jacob S. "Bringing the Welfare State Back In: The Promise (and Perils) of the New Social Welfare History," *The Journal of Welfare History*, vol 17, No: 1, 2005, ss. 125-54.

yanı sıra sigorta ve diğer RD hizmetlerinden yararlanma şirketten şirkete, hatta çalışandan çalışana farklılık gösterebilir).

3- Sosyal Demokrat RD (İskandinav ülkeleri): Evrensel programlar yani çalışanların ve halkın bütününe kapsayan programlar ve sosyal hakların metasızlaşması yani meta olmaktan çıkarılması orta sınıflara da yaygınlaştırılmıştır. Toplumsal reformun arkasındaki ana itici güç sosyal demokrasidir. Devlet ile piyasalar ve işçi sınıfı ile orta sınıflar arasında bir ayırım yaratılmadan temel gereksinimler için olası en yüksek standartların herkes için sağlanması temel hedeftir.

Bu sınıflandırma, SD modelinin temel varsayımları açısından bakıldığında olumlulukların yanı sıra olumsuzluklar da içermektedir. Bir taraftan, SD modelinin diğer RD türlerine kıyasla daha üstün olduğu görülmektedir. Ancak diğer taraftan, SD modelinin temel iddiası olan, RD'nin sosyal demokrat partilerin çalışmaları sonucunda elde edilen bir olgu olduğu düşüncesi yerine, ileri kapitalist tüm ülkelerde var olan bir sistem olduğu söylenmiş olmaktadır. Elbette, Esping-Andersen'in modeli SD modelini yeni koşullar altında yeniden üretmektedir. Yukarıdaki modeldeki temel kıstaslardan birisi RD hizmetlerinin metalaşması ya da metasızlaşmasıdır. Liberal model olanak-testleri ve zayıf RD hizmetleri ile RD sisteminde metasızlaşmayı mümkün olduğu kadar azaltmakta, yani piyasa ilişkilerini mümkün olduğu kadar hakim kılmaktadır. Korporatist-devletçi modelde zorunlu devlet sigortası piyasaya alternatifler sunmakta ise de ancak sosyal demokrat modelde RD piyasanın yerini alan bir sistem kurmaya yaklaşmaktadır.⁵⁰

Esping-Andersen bir taraftan SD modeli yeniden üretirken bir taraftan da onu dönüştürmesi nedeniyle yaygın olarak okunmuşsa da, bazı eleştirilerden de kurtulamamıştır. Örneğin, ideal tipleştirme yöntemine dayanan modelinin, gerçek hayatta tam bir örneğinin bulunamayacağı söylenmiştir.⁵¹ Daha önemlisi, modeli aynı model içinde ele alınan ülkeler arasındaki ayrımları tam olarak ortaya koyamamaktadır. Örneğin, her ikisi de liberal RD modeli olarak sayılan Kanada ve ABD'nin 1960 sonrasında birbirlerinden çok farklı doğrultularda gelişmeleri ve genel sağlık sigortası siste-

⁵⁰ Olof Palme 1975'te şöyle demiştir: "Biz sosyalistler kapitalizmle bir dereceye kadar simbiyotik bir biçimde yaşamaktayız. İşçi hareketi kapitalizme karşıdır" Sassoon Donald, *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century*, London, Fontana Press, 1996, s. 747.

⁵¹ Cochrane Allan, "Looking for a European Welfare State", *Comparing Welfare States: Britain in International Context*, (Ed. Allan Cochrane ve John Clarke), London, Sage, 1993b.

mini uygulayan Kanada'nın, halkının önemli bir kısmının hiçbir sağlık sigortası kapsamına girmediği ABD ile aynı modelde sayılması bir eksikliklerdir.⁵² Bu sorun salt bir sınıflandırma sorunu olmaktan ötedir ve Esping-Andersen'in sınıflandırmasının kuramsal dayanakları konusunda soru işaretleri yaratmaktadır.

Esping-Andersen RD'nin sanayi sonrası topluma geçişle birlikte evrimi konusunda da bazı iddialar ortaya atmıştır. Burada da RD rejimindeki farklılıklara bağlı olarak farklı yollar olduğunu söylemektedir. Ona göre, liberal rejimler iki katmanlı istihdam rejimleri yaratmak yolundadırlar ve etnik ve cinsel ayrımlara bağlı olarak ucuz işler yaratılması artmıştır. Korporatist-devletçi rejimlerde ise istihdam yaratmayan ekonomik büyüme koşullarında işsizliğin artması sonrasında içerdekiler/dışarıdakiler ayrımı ortaya çıkmıştır. SD rejimlerde ise temel ayrım noktası kamu/özel sektör çalışanları arasındadır. Devletçe istihdam edilenlerin çoğunun kadın olması nedeniyle bu ayrım aynı zamanda cinsel bir ayrım olarak da alınabilir (aradaki çelişkinin sorunsuz atlatılabilmesi aile bağlarının ne kadar kuvvetli olduğuna bağlıdır demekten de geri kalmaz Esping-Andersen). Ne var ki, RD evrimleri üzerine bu söylenenlerin kuramsallaştırmadan çok oldukça tartışmalı bazı gözlemlerden ibaret oldukları söylenmelidir. Pierson'a göre, dışarıdakilerin önemli bir kısmı bir zamanlar içeride olan çalışanlardı ve emek sürecindeki değişiklikler ve esnek üretim biçimlerinin yaygınlaşması sonrasında dışarıda kaldılar.⁵³ Alman işçilerinin çok iyi öğrendikleri gibi, dışarıdakilerin refahını azaltıcı önerilerin içeridekileri de eninde sonunda etkileyeceği görülmektedir ve içeridekiler/dışarıdakiler ayrımlarının politik analizi bu kesimler arasında bir ekonomik çıkar farklılığı olduğunu desteklemeyebilir.

Ian Gough: Eğer gerçekten deniz bittiyse, korporatizmi bir süre kabul edebiliriz

Bu bölümde son olarak, Gough'un RD üzerine yazdıklarını ele alacağız. Gough'un bu konudaki yazıları Thatcher'in 1979'da başlattığı neo-liberal saldırının İngiliz Solu açısından ne kadar beklenmedik bir hareket olduğunu göstermektedir. Gough kitabında

⁵² Olsen Gregg, M. "Locating the Canadian Welfare State: Family Policy and Health Care in Canada, Sweden, and the United States", *Canadian Journal Of Sociology*, 19(1), 1994, 1-20.; Myles John, "When Markets Fail: Social Welfare in Canada and the United State", *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*, (Ed. Gosta Esping-Andersen), London, Sage, 1996.

⁵³ Pierson, "The New...", s. 155.

RD'nin özellikle İngiltere'deki gelişimini incelemektedir. RD'nin gelişiminde RD harcamalarının artışı analiz etmekte ve bunu yaparken de zaman zaman harcama artışının RD kapsamına alınan hizmetlerin sunumunu metasızlaştırdığını ileri sürmektedir.

Asıl sorunsa, kitabında genel olarak benimsediği ortalamacı üsluptur. Örneğin, RD'nin gelişiminde hem işlevsel nedenlerle kapitalist gelişmeyi desteklemenin, hem de işçi sınıfının siyasal mücadelelerinin önemli olduğunu söylemekte, ancak bunu yaparken O'Connor'un tezine yakın bir analiz sunmamaktadır.⁵⁴ RD'nin krizi konusunda da ortalamacı bir yaklaşıma sahiptir. Ona göre,

RD'nin büyümesi kapitalist gelişimin ne nedeni ne de sonucu olup, sadece bir boyuttur. Dolayısıyla da bugünkü krizin de ne nedeni ne de sonucu olmayıp sadece bir boyutunu oluşturmaktadır. Devletin ekonomiye müdahalelerinin ve de refah harcamalarının giderek daha fazla artması sermaye ile emek arasında olan çatışmayı ekonomik, politik ve ideolojik düzeylerde daha da arttırmaktadır. Refah harcamalarını arttıran basıncın mali sorunlarla birleşmesi sonucunda da O'Connor'un 'devletin mali krizi' olarak adlandırdığı durum ortaya çıkmaktadır. Fakat bu bugünkü ekonomik krizde kapitalist büyüme ve gelişmenin doğasından kaynaklanan anlardan sadece birisidir.⁵⁵

Bu paragrafta, Offe tarafından dile getirilen, RD çalışmalarında refah devleti harcamalarına odaklanmanın sorunlu olmasını bir tarafa bıraksak bile, mali krizin bugünkü ekonomik krizde anlardan biri olduğu iddiası sorunludur. Burada da sınıf savaşı ile sermaye birikimi arasında O'Connor gibi inandırıcı bir model kuramaması belirleyici olmaktadır. Gough'un çalışması sınıfsal ilişkileri de işin içine anlamlı bir biçimde katamamaktadır.

Gough'un kitabındaki en önemli sorun gelecek hakkında önerilerde bulunduğu bölümlerde karşımıza çıkmaktadır. Thatcher iktidara gelmeden sadece birkaç ay önce basılan kitabında, yani RD'ne karşı önemli saldırıların başlamasının ve devletin yeniden düzenlenmesinin arifesinde, Gough emek ve sermaye arasında yeni bir toplumsal uzlaşmanın kurulması gerektiğinden ve korporatizmden bahsedebilmektedir.⁵⁶ Korporatizmin dengeli ve etkin olmaması nedeniyle, bu yeni uzlaşmanın sadece geçici bir çözüm olacağını ve korporatizmin işçi örgütlerinde yönetimle üyeler arasında çelişkileri arttırma eğiliminde olduğunu söylese bile, Gough

---

⁵⁴ Gough, A.g.k. s. ix.

⁵⁵ A.k., s. 127.

⁵⁶ A.k. s. 146.

korporatizmin kapitalistlere iyi ‘satılması’ gerektiğinden bahsetmektedir. Korporatizmi kapitalistlere daha çekici bir hale getirmek içinse toplumsal ücretin kapitalistlerin karı yerine toplumun bütünü tarafından üstlenilebileceğini söylemektedir.⁵⁷ Getirdiği analiz 1970’lerin ortalarından itibaren İngiltere’de oluşan sınıfsal hareketlenmeleri iyi analiz etmemekte ve ortalamacı üslubu nedeniyle de monetarizmi savunan güçlerle işçi sınıfı arasında bu ikisinin kuvvet dengesine dayanan yeni bir uzlaşma isteyebilmektedir. 1970’lerin krizini tartışmaya Clarke ve Pontusson’un çalışmalarını ele alacağımız gelecek bölümde devam edeceğiz.

REFAH DEVLETİNİN DAĞILMASI

1970’lerin sonuna gelindiğinde sınıfsal uzlaşma yoluyla RD’nin geliştirilmesinin altındaki zemin ortadan kalkmaktaydı. Küresel ekonomideki değişimleri inceleyen standart çalışmalar aşağıdaki başlıkları daha fazla önemsemeye başlamışlardı: 1- enflasyon oranlarındaki artış; 2- hem mutlak olarak hem de GSMH’ya kıyasla ticaretin artan hacmi; 3- finansal piyasaların bütünleşmesi; 4- istihdamın yapısının ve sektörel bileşiminin değişmesi; ve 5- çalışma ve üretiminin örgütlenmesinde küresel devrim.⁵⁸ Ortaya çıkan krize çözüm olarak monetarizmin giderek öne çıkması ile birlikte, RD’nin büyümesi günah keçisi haline getirildi. Aradan geçen otuz yıla yakın süre sonrasında, bugün monetarizmin çözeceğini iddia ettiği sorunlara gerçekten bir çözüm getirdiğinin son derece tartışmalı olduğu açıktır.

Neo-liberal politikaların uygulanması önce Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri’nde başlamış ve 1980’lerin başından

---

⁵⁷ A.k., ss. 149-51.

⁵⁸ Hall Peter A, “The Political Economy of Europe in an Era of Interdependence”, *Desarrollo Economico*, Sayı: 145, 1997, 151-52. Bu süreç daha ayrıntılı olarak incelenmelidir. Burada yalnızca bu sürecin ‘tetikçisinin’ ne olduğu konusunda birkaç cümle etmek mümkündür. Scharpf’a (a.g.k., ss. 243-245) göre, tüm dünyada faiz oranlarının artmasına neden olan süreç ABD tarafından tetiklenmiştir. ABD Merkez Bankası (FED) 1978 yılında daha önceki politikalarını terk ederek faiz oranlarını arttırmıştır. Bunun üzerine bütün Avrupa ülkeleri de faiz oranlarını arttırmak durumunda kalmıştır, zira aksi yöndeki bir politika sermayenin Avrupa’dan kitle halinde kaçmasını gerektirirdi. Ancak bu hareket ulusal hükümetlerin elindeki parasal ve finansal yetkileri almıştır. Daha önemlisi, bu hareket sermayenin istediği gibi kaçışına olanak tanıdığı için sermaye ve emek arasında ileri kapitalist dünyada var olan uzlaşmanın altındaki zemini de erozyona uğratmıştır. Scharpf’in bu önemli gözlemine karşı şunu sormak gerekir: Neden bütün Avrupa hükümetleri kendilerine çok da yararlı olmayan bu finansal deregülasyona onay vermişlerdir?

itibaren diğer OECD ülkelerine yayılmıştır. 1982’de sosyalist bir hükümetin iktidara geldiği Fransa ise iki yıl daha neo-liberal politikalara karşı dirense de, 1984 yılından itibaren bu politikaları belirli ölçülerde uygulamak durumunda kalmıştır. Ne var ki, taraftarlarının bütün iddialarına karşın, neo-liberal politikaların uygulandığı ülkelerdeki ekonomik performans başarılı olmaktan uzaktır. Neo-liberal politikalar birçok durumda sanayisizleşme ile sonuçlanmış ve ülkelerin dış ticaretlerinde sanayinin payı giderek düşmüştür. 1980’lerde neo-liberal politikaları uygulamaya başlayan Almanya, Japonya ve EFTA (European Free Trade Area- Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi) ülkeleri daha başarılı gibi görünmektedirler.⁵⁹ Ancak bu ülkelerin de 1990’larda temel ekonomik göstergelerinde önemli sorunlar kendilerini göstermişlerdir.⁶⁰ 1990’ların başındaki resesyon sonrasında bu ülkelerde de, daha önce uygulanması mümkün olmayan ücretlerin düşürülmesine yönelik politikalar uygulanmaya başlamışlardır.⁶¹

Ulusal performansların karşılaştırılmasındaki gelgitleri hesaba katmazsak, kapitalizmin bir bütün olarak sorunlu bir döneme girdiğini teşhis etmek mümkündür. Halihazırda, seçilen ulusal yollardan hiçbirisinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında, 1970’lerin petrol krizine kadar yaşanan ‘Kapitalizmin Altın Çağı’ döneminde olduğu gibi demokratik sınıf uzlaşmalarının uygulanabileceği bir sabitlik üretebilecekleri söylenememektedir.⁶² Kapitalizmin krizi farklı ülkelerde farklı biçimlerde görünse bile (genel olarak, Kuzey Amerika’da düşük ücretli, Avrupa’da ise istihdam yaratmayan büyüme), temeldeki sorunun, fordizmin kendini küresel bir fordizm /neo-fordizm olarak yeniden üretememesi olduğu söylenmektedir.⁶³ Bu koşullar altında RD’nin de önemli çalkantılarla karşılaşması doğaldır. Günümüzde, kapitalizmin altın çağı ve daha sonrasında ortaya çıkan ‘teneke çağ’ üzerine önemli bir yazın gelişmiş-

⁵⁹ Lipietz Alain, “The New Core-Periphery Relations: The Contrasting Examples of Europe and America”, *The State and the Economic Process*, (Ed. C.W.M. Naastepad ved Servaas Storm), Cheltenham, Elgar, 1996, s. 116.

⁶⁰ Coates David, *Models of Capitalism: Growth and Stagnation in the Modern Era*, Malden, Polity Press, 2000, s.1.

⁶¹ Streeck Wolfgang, “Neo-Voluntarism: A New European Social Policy Regime?” *European Law Journal*, 1(1), 1995, 31-59.; Scharpf, a.g.k.; Pontusson, a.g.m.

⁶² Kitschelt Herbert et al, “Convergence and Divergence in Advanced Capitalist Democracies”, *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*, (Ed. Herbert Kitschelt et al.), Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 428.

⁶³ Davis Mike, “The Political Economy of Late-Imperial America”, *New Left Review*, Sayı: 143, 1984, 6-38.

tir. Bu bölümde, bu hızla büyüyen yazın içinden RD'nin geleceği konusunda önemli tezler gündeme getirenler ele alınacaktır.

RD gerçekten de çözülüyor mu?

RD'nin çözülmesi üzerinde çalışan yazarların önemli bir kısmı sosyal harcamaların neo-liberal dönüşüm sonrasındaki değişimini vurgulamışlardır. Tablo 1'de gelişmiş 21 OECD ülkesindeki sosyal harcamaların 1980 ile 2003 arasındaki değişimi gösterilmektedir. Tablo'dan görüldüğü gibi, 1980'ler ve 1990'larda bu ülkelerde sosyal harcamaların azaldığı değil hem mutlak olarak hem de hükümet harcamaları içinde oran olarak arttığı görülmektedir.

Tablo 1- GSMH ve Hükümet Bütçesi İçinde Sosyal Harcamaların Değişimi, 1980 ve 2003⁶⁴

	GSMH içinde sosyal harcamaların yüzdesi				Hükümet bütçesi içinde sosyal harcamaların yüzdesi		
	1980	1990	2003	1980-2003	1990	2003	1990-2003
ABD	13,3	13,4	16,2	2,9	36,1	44,1	8,0
Almanya	23,0	22,5	27,3	4,3	51,6	57,0	5,4
Avustralya	10,9	14,1	17,9	7,0	39,7	51,1	11,4
Avusturya	22,6	23,7	26,1	3,5	46,0	51,1	5,1
Belçika	23,5	25,0	26,5	3,0	47,9	51,9	4,0
Danimarka	25,2	25,5	27,6	2,4	45,6	49,9	4,3
Finlandiya	18,4	24,5	22,5	4,1	51,0	45,1	-5,9
Fransa	20,8	25,3	28,7	7,9	51,2	53,9	2,7
Hollanda	24,1	24,4	20,7	-3,4	44,5	44,0	-0,5
İngiltere	16,6	17,2	20,1	3,5	40,6	54,8	14,2
İrlanda	16,8	15,5	15,9	-0,9	36,0	47,5	11,5
İspanya	15,5	20,0	20,3	4,8	46,7	53,1	6,4
İsveç	28,6	30,5	31,3	2,7	49,8	53,7	3,9
İsviçre	13,9	13,5	20,5	6,6	45,0	55,9	10,9
İtalya	18,0	19,9	24,2	6,2	37,6	50,1	12,5

⁶⁴ Kaynak: Starke Peter et al, "Convergence Towards Where: In What Ways, If Any, are Welfare States Becoming More Similar?" *Journal of European Public Policy*, 15(7), 2008, ss. 975-1000.

Japonya	10,3	11,2	17,7	7,4	35,2	46,1	10,9
Kanada	14,1	18,4	17,3	3,2	37,7	42,0	4,3
Norveç	16,9	22,6	25,1	8,2	42,4	52,0	9,6
Portekiz	10,8	13,7	23,5	12,7	34,0	51,7	17,7
Y. Zelanda	17,1	21,8	18,0	0,9	41,0	46,4	5,4
Yunanistan	11,5	18,6	21,3	9,8	47,6	54,3	6,7

İlk bölümde tartıştığımız yazarların hepsi, O'Connor dışında, RD'nin çözülmesi üzerine de yazmışlardır. Örneğin Gough'a göre, RD'nin geleceği konusunda farklı senaryolar mümkün olabilecektir.⁶⁵ Gough bir taraftan RD'nin çözülmesinden çok yeniden yapılandırılmasının olası olduğunu söylerken, diğer taraftan da eğer kapitalizmin krizi sonrasında işçi sınıfı örgütlenmesinde bir zayıflama olursa, uzun dönemde RD'nin ve bununla birlikte demokrasinin zayıflayabileceğini söylemektedir. Buna karşılık, O'Connor RD harcamalarında kısıntılar olabilsen bile, bunun RD'nin çözülmesi demek olmadığını çünkü RD'nin kapitalist birikim için bir önşart olduğunu söylemektedir.

Pierson ise, çözülme iddialarını daha ayrıntılı olarak inceleyip reddetmektedir. Pierson'a göre, RD sanıldığından daha dayanıklı olmuştur ve yeni sağın aksi yöndeki görüşleri temelsizdir. Sermayenin bir bütün olarak RD'nin çözülmesini desteklediği ve RD harcamalarını azaltmanın yabancı sermayeyi çekmek için her zaman bir önşart olduğu doğru değildir. Büyük ölçekli kamusal programlar artık politik hayatın vazgeçilmez öğeleri haline gelmişlerdir ve kolaylıkla kapatılamazlar. Pierson'a göre, RD'nin kurulması ile çözülmesi farklı hareket yasalarına göre işlemektedir. RD'nin çözülmesini destekleyen politikacıların bu görüşlerini savunmaları siyasal intihar anlamına gelmektedir. RD politikalarını sadece işçiler ve sol partiler desteklememekte, farklı programları benimseyen grupların oluşturduğu yaygın siyasal destek ağbağları da RD'ni savunmaktadırlar.

Pierson ikinci olarak, RD harcamalarını incelemekte ve incelediği ileri kapitalist ülkelerin hiçbirisinde harcamaların azalmadığını söylemektedir.⁶⁶ Örneğin, ABD'de hedef RD harcamalarını azaltmak değil, ancak hızla artmaya devam eden harcamaları kontrol altına almaktır. Esping-Andersen de bu görüşü desteklemekte ve

⁶⁵ Gough, a.g.k., s. 138 ve s. 151.

⁶⁶ Pierson Paul, "Continuity ...".

asıl yapılmak istenenin RD harcamalarını azaltmak değil, ancak mümkün olduğu ölçüde dondurmak olduğunu iddia etmektedir.⁶⁷

Pierson'un çalışmaları RD'nin çözüldüğü iddialarına karşı önemli bir 'gerçeklik testi' sağladığı için ve RD'nin çözümlenmesinin mümkün olmadığını ve RD'nin kurulma sürecinde olduğu gibi çözümlenme sürecinde de tek yönlü lineer bakışların yetmeyeceğini göstermesi açısından önemlidir. Ancak, çalışmasında bazı sorunlar da bulunmaktadır: İlk olarak, çalışması, İngiltere, Almanya, İsveç ve ABD'deki gelişmeleri incelemekte ve ileri kapitalist ülkeler dışında kalan ülkelerdeki gelişme ile ilgilenmemektedir. İkinci olarak, seçmen tavırlarını öne çıkaran bir bakışın, önemli ekonomi politik temelleri olan bir tartışmada yeterli olması mümkün değildir. Pierson'un burada yapmaya çalıştığı, İngiltere'de İşçi Partisi'nin etrafında refah harcamalarının azalmasına duyarlı bir seçmen kitlesi oluşturma çabasıdır ve bu anlamda Üçüncü Yol çizgisi dahilindedir.

Üçüncü olarak, Offe'nin dediği gibi harcamaları vurgulayan bir yaklaşımın sorunları vardır. Pierson RD'de harcamaların tek başına anlamlı olmadığını ve bunun ancak 'yapısal kaymalar'ın⁶⁸ analizi ile anlamlı olacağını söylese bile, analizinde harcamalar en önemli yeri teşkil etmektedir. RD harcamalarında önemli azalmaların olmaması hatta bazı artışların olması, RD'nin kuvvetli olmaya devam ettiği anlamına gelmek zorunda mıdır sorusunu Pierson sormamaktadır. Pierson'un yaklaşımı RD harcamalarındaki artışı refah devletinin içeriğini anlamakta bir ölçü olarak almaktadır ve birçok programın harcamalarındaki artışın resesyon koşullarından ve buna bağlı olarak artan işsizlikten kaynaklanabileceğini ihmal etmektedir.⁶⁹ Dahası, Pierson birçok ülkede 'kemerleri sıkma' konusunda bir uzlaşma olmasını da önemsememektedir. Bu uzlaşma harcamaları azaltmasa da, harcamaların yapılış biçiminde önemli değişiklikler olduğu anlamına gelmektedir.⁷⁰ Birçok ülkede yaşananlar 'liberal esneklik' politikalarının ücretlerin daha da düşürülebileceği alanlarda uygulandığını ve RD hizmetlerinde kesintilerin de en çok bu alanlarda yapıldığını göstermektedir. Örneğin, işsizlik

---

⁶⁷ Esping-Andersen, a.g.m., s.24.

⁶⁸ Pierson'un belirttiği yapısal kaymalar şunlardır: 1- Refah hizmetlerinin olanak testleri ile sağlanmasındaki artış, 2- hizmet sunumunda özel sektöre ağırlık verilmesi, 3- belirli bir programda verilen hizmetlerin kalitesinin ya da o hizmetten kimlerin faydalanabileceğinin niceliksel bir dönüşüm anlamına gelecek bir biçimde değiştirilmesi.

⁶⁹ Shalev, a.g.m., s. 346.

⁷⁰ Cochrane, a.g.m.

sigortası ya da hastalık durumunda yapılan ödemelerde kesintiler yapılırken, emekli maaşlarında önemli kesintiler yapılmamıştır.⁷¹ Dolayısıyla, yapılması gereken RD'nin çözülmesi, ya da Pierson'un yaptığı gibi çözülmemesi iddialarının ötesine giden, O'Connor'un yaptığı gibi RD hizmetlerinin sınıf mücadeleleri ile nasıl biçimlendirildiğini gösteren analizlere ağırlık vermektir.

Dördüncü olarak, Pierson'un yaklaşımı RD'nin toptan ortadan kaldırılmasının mümkün olmayacağını gösterse de, sessiz bir refah kesintisi süreci ve bu süreçte seçmenlerin çeşitli yollarla marjinalleştirilerek ikna edilmeleri (yani bir çeşit böl-yönet) her zaman mümkündür, hatta İşçi Partisi hükümetleri bile zaman zaman bu yöntemlere başvurmuşlardır. Ayrıca, Pierson'un programların geri alınmazlığına olan inancını, ekonomik ve politik analizlerle desteklememesi de önemli bir eksiklidir.

RD'nin kurulma nedenleri: küresel hegemonik güç olmak mı?

Yukarıda tartıştığımız gibi, RD'nin kurulma nedenleri arasındaki işlevsel nedenler olabildiği gibi, SDRD tezinde olduğu gibi, sınıfsal mobilizasyonu uzlaşma temelinde oluşturmaya çalışan yaklaşımlar da bulunmaktadır. Kuramsal çabaların sadece RD'nin genişlemesi dönemine değil, RD'nin geriletilmesi ya da 'dondurulması' dönemine de ışık tutması gerektiği açıktır. RD'nin kurulmasında anlamlı olan etkenlerden biri olan küresel hegemonik iktidar konusu da bu bağlamda önem kazanmaktadır.

Arrighi'ye göre, bütün göstergelerin kapitalizmin son bulacağını gösterdiği İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, kapitalizm ABD hegemonyası altında tekrar canlandırılmış ve 1970'lere kadar süren bir 'altın çağ' yaşamıştır.⁷² ABD yönetici sınıflarının görece aydınlanmış unsurları katı bir burjuva iktidarının mümkün olmadığını idrak etmişler ve dünya proletaryasının geniş bölümlerinin toplumsal gücü ve istekleri de hesaba katılarak yeni bir dünya düzeni kurulmuştur. ABD hegemonyası altındaki Avrupa da aynı düzeni kabul etmiş ve bu sistemi sanayi üretiminin Üçüncü Dünya ülkelerine taşınmasına kadar uygulamıştır. Arrighi'nin bu tezi önemli ve ikna edici bir tezdur ve sadece RD'nin kuruluş döneminde değil ama çözülüş döneminde de ABD'nin etkisini anlamak önemlidir.

---

⁷¹ Kitschelt et al, a.g.m., ss. 455-56.

⁷² Arrighi Giovanni, "Marxist Century, American Century: The Making and Remaking of the World Labour Movement", *New Left Review*, Sayı: 179, 1990, ss. 17-18.

Bu tezin Üçüncü Dünya ülkelerini ilgilendiren boyutunu daha ilerideki sayfalarda ele alacağız. İleri kapitalist ülkelerle sınırlı olarak aldığımızda, Arrighi'nin bu önemli tezinin bazı sorunları olduğu görülmektedir. İlk olarak, RD'nin gelişmesinde ABD etkisi önemli olsa bile, bunun tek etken olarak ele alınması doğru değildir. Hegemonik ülke olarak ABD'nin kapitalizme karşı ortaya çıkan tehditleri karşılamak çabası içinde olması doğaldır, ancak eğer RD'nin kurulmasını ABD yönetici sınıflarının 'aydınlanmışlığına' bağlayacaksak, nasıl oluyor da Avrupa yönetici sınıfları ABD'den daha aydınlanmış ve Almanya, Avusturya ve İskandinav ülkelerinde olduğu gibi daha ileri bir RD kurmuşlardır sorusu havada kalmaktadır.

İkinci olarak, Arrighi'nin iddiası Batı'da sıklıkla öne sürüldüğü gibi, ileri kapitalist ülkelerde işçi sınıfı isteklerinin gerçekleştirildiği ya da en azından bu yönde bazı adımlar atıldığı iddiasını desteklemektedir. Liberal demokrasinin ve refah hizmetlerinin önemli kazanımlar olduğu açıksa da,⁷³ Arrighi'nin bu 'aydınlanma' tezinin eleştirel olarak incelenmesi gerekir. Arrighi'nin kendisi de, aşağıdaki alıntından da görülebileceği gibi, işçi sınıfının istemlerinin elde edilmesi iddiasını desteklemeyen satırlar da yazmaktadır:

Bu yüzyıldaki her türlü ilerlemeye, bütün mobilizasyon ve reformlara ve hatta devrimler ve ulusal kurtuluşlara karşın, dünya bugün hala çok fazla kapitalist olmaya devam etmektedir ve hatta daha da fazla kapitalist olmuştur. Elbette, bu, dünyanın eskiden olduğundan farklı olmadığı demek değildir. Farklılık kısmen kurulu düzene karşı çıkanların burjuvazi tarafından gerçekleştirilen büyük dönüşümlere karşı kendileri izole etmelerinden ya da bu dönüşümleri kendi istemleri doğrultusunda etkilemelerinden kaynaklanmıştır. Ancak Sol'un kurumları ve en başta da Komünist ve Sosyal Demokratik partiler giderek daha fazla yarıştan düşmüş ve hareket önceliğini kapitalist değişimi isteyen güçlere kaptırmışlardır.⁷⁴

Dolayısıyla, RD'nin işçi sınıfı istemlerini kısmen de olsa gerçekleştirdiğini söylemek anlamlı değildir. RD hiçbir şekilde burjuvazinin üretim ve iletişimdeki iktidarına alternatif olamamıştır. Bu

---

⁷³ Panitch Leo, "A Different Kind of State?" *A Different Kind of State? Popular Power and Democratic Administration*, (Ed. Gregory Albo, David Longille ve Leo Panitch), Toronto, Oxford University Press, 1993, ss. 5-6.

⁷⁴ Aktaran Panitch Leo, "Globalization and the State", *The Socialist Register*, 1994, s. 61.

nedenle, RD'nin dağılma sürecinde işçi sınıfının her şeye yeniden başlaması gerektiği tartışmalarda dile getirilebilmektedir.⁷⁵

RD programlarını anlamak için kurumsal incelemelere gereksinimimiz var mı?

RD'nin kurulması konusunda yaygın olarak okunan kurumsalcı tezler arasında Theda Skocpol'un⁷⁶ yanı sıra, yukarıda gördüğümüz gibi Pierson gibi yazarların 'kurumsal ataleti' vurgulayan çalışmaları bulunmaktadır. Özellikle Skocpol gibi yazarların vurguladığı değişken sınıfsal güç değil, devletlerin kapasiteleri ve devlet politikalarının bıraktığı uzun dönemli mirastır. Daha önce söylediğimiz gibi, Pierson da büyük RD programlarının kendi geleneklerini oluşturduklarını ve siyasal partilerden hiçbirisinin bu programları kaldırmayı teklif dahi edemediğini söylemektedir. Kurumsal atalet iddiaları mantıklı gibi görünmektedir, ancak bu iddiaların, değişimin olmazlığını söyleyen her düşünce gibi, eninde sonunda yanlışlanacakları açıktır.

Kurumsalcı çalışmalarda görece ihmal edilen bir kol kurumların belirleyici oldukları iddiasını ve atalet iddiasını reddetmektedir. Bu çalışmalar veri kurumların ataletini kabul etse de, belirli bir kurumun kendi içyapısallığından gelen ataletini aşmanın çok kolay olduğunu söylemektedirler; yapılması gereken tek şey o kurumu kapamak ve yenilerini kurmak, ya da yönetim bilimcilerin terminolojisi ile konuşmak gerekirse, bir kurumu yeniden yapılandırmaktır.⁷⁷ Bu konuda yapılabilecekler örnek vermek gerekirse, Thatcher yönetiminin birçok QUANGO (Quasi Non Governmental Organizations, Hükümet Dışı Örgütmüş gibi yapan örgütler), kurduğu "Next Steps" inisiyatifi sayılabilir. Bu dönemde oturmuş ilkeleri olan kamu yönetimi kurumları yerine piyasa kurallarına göre çalışan birçok ajans kurulmuştur. Benzer olarak, Kanada'da ulusal kalkınma ajansı 1980'lerde birçok bölgesel ajans şeklinde

---

⁷⁵ Panitch Leo, "Capitalism Socialism and Revolution: The Contemporary Meaning of Revolution in the West", *The Socialist Register*, 1-29, 1989, s. 5 ve s. 11.

⁷⁶ Weir Margaret ve Theda Skocpol, "State Structures and Possibilities for 'Keynesian' Responses to the Great Depression in Sweden, Britain and the United States", *Bringing the State Back in*, (Ed. Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol), Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

⁷⁷ Örneğin, bakınız, Beck-Jorgensen Torben, "Modes of Governance and Administrative Change", *Modern Governance: New Government-Society Interaction*. (Ed. Jan Kooiman), London. Sage, 1993.

(Atlantic Canada Opportunities Agency -ACOA, Western Diversification -WD ve Federal Economic Development for Northern Ontario Region -FEDNOR) örgütlenecek neo-liberal ilkeler doğrultusunda çalışmaları sağlanmıştır.⁷⁸ Türkiye’de DPT’nin reorganizasyonu 1980 sonrasında en önemli değişimlerinden birisidir ve bu kurumda onca uzmanın çalışmasına ve kaynak ayrılmaya devam edilmesine rağmen ortaya çıkan ürünler bağlamında bir kurumsal süreklilikten hiçbir şekilde bahsedilemez. Dolayısıyla RD’nin çözülüşü sürecinde kurumların kendi ataleti nedeniyle önemli değişikliklerin olmayacağı düşüncesi pek sağlam bir iddia olamamaktadır.

Ne var ki, bu söylenenler kurumların önemini yadsımak anlamına da gelmez. RD’nin sağlık, eğitim, emeklilik sigortası gibi bireysel programlarının daha ayrıntılı olarak çalışılması gerekmektedir. RD’nin çözülüş döneminde, bütün bu kurumlarda, O’Connor’un söylediği gibi, bu programları sermayenin çıkarları doğrultusunda yeniden düzenlemek için büyük bir mücadele sürmektedir. RD’nin çözülüş döneminde olduğu gibi, kuruluş döneminde basit uzlaşma düşünceleri bu süreci anlamamızı kolaylaştırmamaktadır.

Örneğin, Starr ve Immergut’a göre, sağlık alanında İkinci Dünya Savaşı sonrasında görülen gelişme evreleri şunlardır: İlk önce, çok fazla politik çatışmanın olmadığı bir devletçi büyüme dönemi; ikinci olarak, giderek artan taleplerin, kısıntıların ve politik çatışmaların öne çıktığı bir dönem; ve üçüncü olarak da en azından bazı ülkelerde görüldüğü gibi, sağlık ve sosyal hizmetlerde devletin üstlendiği sorumluluklardan vazgeçtiği dönem.⁷⁹ Yazarlara göre, birinci dönemde bile özel sektör çok fazla geri planda kalmamıştır. Bu dönemde, yüksek gelir grupları için özel sigortacılık, doktorların özel sektörde tam ya da yarı-zamanlı çalışabilmeleri ve kar amacı gütmeyen hastanelerde bile özel bölümlerin ya da özel yatırımların olması nedeniyle özel sektör büyüyen kamu sektörüne karşın yaşamaya devam etmiştir.⁸⁰ Bir başka deyişle, kamu sektörünün gerilediği daha sonraki dönemlerde hızla büyüyen özel sektör, daha önceki dönemlerde de sanıldığı kadar metasızlaşmadan

⁷⁸ Savoie Donald J, “Regional Development: A Policy for All Seasons”, *New Trends in Canadian Federalism*, (Ed. François Rocher ve Miriam Smith), Peterborough, Broadview, 1995, ss. 374-381.

⁷⁹ Starr Paul ve Ellen Immergut, “Health Care and the Boundaries of Politics,” *Changing Boundaries of the Political*, (Ed. Charles S. Maier), Cambridge, Cambridge University Press, 1987, s. 225.

⁸⁰ A.k., ss. 234-35.

'muzdarip' olmamıştır. RD'nin bütün programları için dikkatli kurumsal analizler bu süreci anlamamızı kolaylaştıracaktır.

1970'lere tekrar bakmamız gerekir mi?

RD tartışmalarında kapitalizm için görülen değişiklikler genellikle refah konusunda da aynen alıp uygulanmaktadır. Kapitalizmin evreleri denilince, kapitalizmin altın çağı dönemi herkesin üstünde anlaşıtı bir konudur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan bu dönem 1970'ler petrol krizi ile bittiğinde ise ne olduğu tartışmalıdır. Sınıf mobilizasyonu tezini savunanlar emek sürecindeki değişimler veya üretim süreçlerinin Üçüncü Dünya'ya taşınması ya da sanayi sonrası topluma geçişle birlikte işçi sınıfının güzsüzleştiğini ve buna bağılı olarak da RD'nin zayıfladığını söylemektedirler. İkinci olarak, kapitalizmin içine girdiğı ekonomik kriz sonrasında yeni bir büyüme dönemine girmeyi başaramaması nedeniyle, kapitalistlerin ekonomik karlılığı yeniden tesis etmek amacıyla daha esnek düzenlemeler peşinde koşmasının gerektiğini söyleyen düşünceler bulunmaktadır. O'Connor'un sıklıkla bahsedilen ancak az okunan kitabında ortaya attığı 'devletin mali krizi' bunun sonucunda gündeme gelmektedir. Bu ikinci yaklaşım daha makro düzeyde olaylara bakmakta ise de burada da sınıf ilişkileri dolaylı olarak önemlidir.

O'Connor'a göre, devletin mali krizi refah isteyen kesimler siyasal olarak mobilize olana kadar geçerli olmaya devam edecektir.⁸¹ Yukarıda da belirttiğimiz gibi, krizi çözebilmek için devletin önünde üç yol bulunmaktadır: Kontrollü bir resesyon; ücret ve fiyat kontrolleri; ve toplumsal-sınai kompleks. İlk iki yolun sorunlu olduğu açıktır. 1970'lerde ücret ve fiyat kontrolleri uygulanan bütün ülkelerde önemli sorunlar ortaya çıkmış ve sermaye örgütleri bu kontrollere karşı çıkmıştır.⁸² Ücret kontrolleri sermayenin çıkarlarına uygun bir hareket olsa bile, sermaye bu politikaların uygulanmasını desteklememiştir. Bu politika işçi ile sermaye arasındaki çelişkiyi işçi ile devlet arası çelişkiye dönüştürme eğilimi taşımış ve sorunun kolay bir çözümünü oluşturmak yerine, işçilere önemli kazanımlar elde edebilecekleri bir strateji oluşturma olanağını sağlamıştır.

---

⁸¹ O'Connor, a.g.k., s. 226.

⁸² Kanada'da olanlar için bakınız, Clarke Tony, *Confronting the Big Business Takeover of Canada: Silent Coup*, Toronto, Canadian Center for Policy Alternatives, 1997.

İngiltere'nin 1970'lerde yaşadıkları bundan daha şiddetli olmuştur. Clarke'a göre, monetarizmin hakimiyeti ile biten süreç hiçbir zaman sonradan söylendiği gibi kaçınılmaz bir süreç olmamıştır.⁸³ 1970'lerin sonunda hala uzlaşmayı temel alan çeşitli stratejilerin tartışıldığı bir zamanda, sermaye, kendi iktidarına karşı bir alternatif üretme gücü olmayan Sol'la yeni bir uzlaşma arayışı içinde olmadığını göstermiş ve örgütlü emeğe hiçbir ödün vermemeye politikasını hayata geçirmiştir. Monetarizme karşı tek alternatif ancak sosyalizm olabilirdi, ne var ki, bunun için gerekli örgütsel ve ideolojik yeterliliği elde etmek mümkün olmamıştır.⁸⁴ Panitch'e göre, İngiltere'de rekabet radikal demokratik ile finans kapitalist alternatifler arasında yaşanmıştır ve bu mücadele dünyanın daha sonra alacağı biçimleri belirleyen bir mücadele olmuştur.⁸⁵ Dönemin ABD Maliye Bakanı'na göre 'tehlike' son derece ciddi: "Hepimizde var olan düşünce her şeyin son derece ciddi bir biçimde yıkılabileceği idi... seçim İngiltere'nin liberal finansal sistem içinde kalmaya devam etmesi ile yolunda meydana gelebilecek radikal bir değişiklik arasında idi... Sanırım ikinci olsaydı bütün sistem çökmeye başlayabilirdi".⁸⁶ Sonuçta, bilindiği gibi mücadeleyi ABD'nin desteğini de arkasına alan liberal finansal sistem kazanmıştır. Bu sistemin ABD kaynaklı son mali krizin de gösterdiği gibi son derece büyük maliyetleri olduğu ise açıktır.

1970'lerin sonunda İsveç'te kapitalistlerin korkuları daha az olmamıştır. 1938 yılından itibaren uygulanan 'sınıf uzlaşması' politikaları işçi örgütlerinin sermayenin işçileri diledikleri işe almak ve işten atmak ve emek sürecini istediği gibi kontrol etmek hakkını kabul etmesiyle mümkün olmuştur (*Svenska Arbetsgivarforeningen-SAF*'ın 32. maddesi).⁸⁷ 1976 yılına gelindiğinde ise, işçi örgütlerinde üyeler örgüt liderliğine kıyasla daha radikalleşmişler ve bunun sonucunda da 32. Madde iptal edilmiştir. Daha önemli olarak, 1950'lerdeki uzlaşma modelinin mimarlarından birisi olan Meidner, 1976'da yeni bir plan önermiştir. "Büyük ücretli emek fonu" adı verilen bu plana göre, işçiler çalıştıkları şirketlerin bir kısım hisse senedine sahip olacaklardı. Böylelikle,

---

⁸³ Clarke Simon, "Capitalist Crisis and the Rise of Monetarism", *The Socialist Register*. 1987, s. 419.

⁸⁴ A.k., ss. 421-22.

⁸⁵ Panitch Leo, "Elites, Classes and Power in Canada", *Canadian Politics in the 1990s*, (Ed. Michael S. Whittington ve Glen Williams), Scarborough, Nelson Canada, 1990, s. 10.

⁸⁶ A.k., s. 11.

⁸⁷ Pontusson, a.g.m., s. 25.

artık savaş sonrasında uzlaşma düşüncesi nihai sonucuna vardırılmış olacaktı. Radice'in söylediği gibi, bütün bu sorunlara karşı gündeme getirilen monetarizm iddia ettiği başarılarından hiçbirisini gerçekleştirmese bile, kuvvetli olduğu nokta, Keynesyenizmin ve RD'nin son kertede proto-sosyalist hareketler oldukları yönündeki bir korkudan beslenmekti.⁸⁸ Proto-sosyalist olanın Keynesyen RD mi, yoksa bütün örgütsel engellemelere karşı hareketlenen işçi sınıfı mı olduğu tartışmaya açıktır. Belki de 1970'lerdeki fırtına birçok sosyalistin bile hiç beklemediği anda esip gitmiştir.

Üçüncü Dünya'da ne oluyor?

Refah devleti tartışmalarında genel olarak önemli bir eksiklik de Üçüncü Dünya'daki gelişmelerin yeterince işlenmemiş olmasıdır. Üçüncü Dünya'daki RD hakkındaki incelemeler genel olarak iki türde olmaktadır. Birinci olarak, Üçüncü Dünya ülkelerinde RD'nin gelişmesi (ya da gelişmemesi) üzerine giderek büyüyen bir yazın bulunmaktadır. İkinci tür incelemelerde ise, Üçüncü Dünya Altın Çağ'ın bitmesindeki günah keçilerinden birisi olarak görülmektedir. Üçüncü Dünya'daki işçiler ise ya ileri kapitalist ülkelere göç ederek çalışmaya can atan ve sağladıkları ucuz işgücü nedeniyle ileri kapitalist ülkelerdeki hayat standartlarını düşüren (ABD'ye kaçak yollarla geçen Meksikalı ve Latin Amerikalı işçiler ya da Batı Avrupa'ya geçmeye çalışan Doğu Avrupalılar) ya da kendi ülkelerindeki ucuz emek nedeniyle üretim tesislerinin Üçüncü Dünya'ya taşınmasına neden olan kişiler olarak görülmektedir.

Esping-Andersen ilk türden çalışmalara örnek olarak verilebilir.⁸⁹ Kendisinin kuramsal olarak tartışmalı çalışmalarının Üçüncü Dünya'yı da inceleme alanı görmek gibi olumlu bir tarafı vardır. Esping-Andersen bu ülkelerdeki sistemlerin neo-liberal koşullar altında nasıl dönüştüğünü incelemektedir. Kendisine göre, Doğu Avrupa, Şili ve Arjantin gibi ülkelerde özel sigortalar, zayıflayan kamusal sosyal güvenlik ağları ve olanak testlerinin giderek daha fazla kullanımına dayanan liberal stratejiler hakim olmuştur. Brezilya ve Kosta Rika gibi ikinci grup ülkelerde ise kapitalizmin bu alanlardaki hamlelerine karşı direnilmiş ve sosyal güvenlik sistemleri daha fazla geliştirilmiştir. Son olarak, kendilerine özgü ayrı bir tür oluşturan Doğu Asya ülkeleri aile tabanlı sistemler uygulamak

---

⁸⁸ Radice Hugo, "Taking Globalization Seriously," *The Socialist Register*, 1999; karşıt bir görüş için Magdoff Harry, "A Letter to a Contributor: The Same Old State", *Monthly Review*, 49(8), 1998, s. 17.

⁸⁹ Esping-Andersen, a.g.m., ss. 20-24.

yoluyla kamusal sosyal hizmetleri mümkün olduğu kadar kısıtlı bir biçimde sağlamaya çalışmaktadırlar. Burada sorulması gereken soru şudur: İlk grup ülkeler RD yazınında neredeyse hiç var olmayan RD sistemlerini nasıl liberalleştirmeye başlamışlardır?

İkinci tür çalışmalara örnek olarak gösterilebilecek Wallerstein'a göre ise ondokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren işçi ve vatandaşlık haklarının gelişmeye başlaması ile birlikte Üçüncü Dünya ülkeleri bu süreçlerden dışlanmışlardır. Oy hakkı, 'ikili milliyetçilik' (yani hem milliyetçilik hem de ırkçılık) ve RD'ni içeren üçlü gelişme ile ileri kapitalist ülkelerde vaktiyle tehlikeli olarak görülen sınıflar sorumlu ortaklar haline dönüşmüştür.⁹⁰ Ne var ki, aynı üçlü gelişmenin Üçüncü Dünya'ya da yaygınlaştırılması çok maliyetli olmuştur. 1970'lerden itibaren de dünya kapitalizmi artan maliyetler karşısında gelirin yeniden dağıtılması ve eşitlik yönündeki eğilimleri tersine çevirmiştir. Üçüncü Dünya'da RD'nin maliyetleri kişi başına fazla olmasa da nüfusun fazla olması nedeniyle çoktur. Batı işçi sınıfının ise toplam sayısı fazla olmamasına rağmen kişi başına harcama çok fazladır.

Bu tezdeki 'sorumlu ortaklar' haline dönüşen Batı işçi sınıfı iddiasının daha fazla tartışılması gerekir. Dahası, refah harcamaları ödeyen (ya da ödemeyen) kapitalizm yaklaşımı da sorundur. Ancak bu tezdeki en önemli sorun, Üçüncü Dünya'nın kavramsallaştırılmasıdır. Neden Üçüncü Dünya işçileri 'ödenemeyen' refah taleplerinde bulunmaya başlamışlardır. Wallerstein'ın Üçüncü Dünya terimini ileri kapitalist ülkelerin dışında kalan ve birbirlerinden çok farklılaşan ülkeler için kullanması da ayrı bir sorundur.

Bu tür yaklaşımlardaki sorunlara panzehir Coates'den gelmektedir.⁹¹ Kendisine göre, finansal entegrasyon üzerine tek taraflı açıklamalar getiren küreselleşme kuramları yanıltıcıdır. Ona göre, "sermayenin son otuz yılda giderek artan küresel mobilitesi teknik nedenlerden çok toplumsal nedenlerden kaynaklanmaktadır. Sermayenin geçmişe kıyasla coğrafi olarak daha hareketli olmasının nedeni dünyada daha fazla işçi olmasından dolayıdır." Kapitalizmin Altın Çağı'nda dünya proletaryasının önemli bir kısmı ileri kapitalist ve sosyalist ülkelerde yaşarken, günümüzde proleterleşme Üçüncü Dünya denilen bölgenin birçok kısmında hızlanmıştır (elbette son derece büyük toplumsal sorunlarla birlikte). Üçüncü Dünya ülkelerinde daha fazla grevlerin ve toplumsal olayların gö-

---

⁹⁰ Aktaran, Arrighi Giovanni ve Beverly J. Silver, "Hegemonic Transitions: Past and Present", *Political Power and Social Theory*, Vol.13, 1999a, s. 247.

⁹¹ Coates, a.g.k., ss. 255-56.

rülmesinin nedeni de buralardaki hızlı proleterleşmedir. Dolayısıyla ikinci tür incelemelerin RD'nin çözülmesinde suçu Üçüncü Dünya'ya atan tavırları kabul edilemez. Üçüncü Dünya'nın gelişmesi günümüzün en önemli toplumsal olaylarından birisidir ve sosyal bilimlerin bu konuyu hakkıyla inceledikleri ne yazık ki henüz söylenemez. Üçüncü Dünya işçilerinin sayısının artması, Batı işçilerinin çıkarlarına aykırı bir gelişme olarak alınamaz.

Tekrar uzlaşma mı?

1989 sonrasında sosyalist sistem çökerken, Batı'daki akraba partiler bu olay kendilerini çok da fazla ilgilendirmiyormuş gibi baktılar. Ancak gerçeklik o kadar da basit değildi. Sosyalizmin çöküşü zaman zaman iddia edildiği gibi sosyal demokrasinin zafetini getirmedi. Komünist ve sosyal demokratik projelerinin her ikisi de yara aldılar ve birinin başarısızlığı tamamen diğerine indirgenemese de aralarında bir bağlantı olduğu açıkça ortaya çıktı.⁹² SD partiler bu durumda genellikle daha fazla sağa kayarak neo-revizyonist pozisyonlar benimsemeye başladılar. Bu, onların neo-liberal ilkeleri benimsedikleri ve RD'nin çözülmesine onay verdikleri anlamına gelmiyorsa da,⁹³ sınıf mobilizasyonunu sağlamanın bir yolu olarak SDRD modelinin gününü doldurduğunu gösteriyordu.

Bu süreç yapısalcı ve örgütselci olmak üzere iki farklı biçimde betimlenmektedir. Yapısalcı açıklamalar ortaya çıkan süreçte artan işsizliğin işçi sınıfının pazarlık gücünü azaltmasını, ticaret ve finansın daha yüksek düzeylerde bütünleşmesi nedeniyle işçi sınıfı ve ulus-devletin kargo-kültü yaklaşımlarını⁹⁴ benimsemek duru-

---

⁹² Panitch Leo, "The State in a Changing World: Social-Democratizing Global Capitalism?" *Monthly Review*, 50(5), 1998, s. 11 ; Sassoon, a.g.k., s. 731; Singer, a.g.m., s. 1.

⁹³ Sassoon, a.g.k., s. 750.

⁹⁴ Alonso (Alonso William, "Deindustrialization and Regional Policy", *Deindustrialization and Regional Economic Transformation: The Experience of the United States*, (Ed. Lloyd Rodwin ve Hidehiko Sazanami), Unwin Hyman, Boston, 1989, s. 227-228) "kargo kültü yaklaşımı" nı şöyle açıklamaktadır: "İkinci Dünya Savaşı sırasında Pasifik okyanusundaki bir çok adada yerliler hep aynı şeyi gördüler. Önce adaya Amerikan deniz kuvvetlerinden askerler geliyor, ormanın bir kısmındaki ağaçları kesip bir şerit açıyorlar, bu şeridin kıyısına ışıklar yerleştiriyorlar ve derken birden büyük bir gümüş kuş içinde daha önce görülmedik yiyecekler ve mucizevi eşyalarla birlikte bu alana konuyordu. Ada sakinleri aynısını kendilerinin de yapabileceklerini düşündüler ve bugün bile bazı yerlerde kendi açtıkları alanların yanına diktikleri meşalelerin yanında sabırla gümüş kuşu bekleyen yerliler vardır. ABD veya başka bir yerdeki ulusal

munda bırakılmasını, AB bütünleşmesinin getirdiği deregülasyon atmosferinde sosyal programların gerilemesini veya üretim sürecinde artan esnek üretim tekniklerinin benimsenmesi gibi etkenleri vurgularlar.⁹⁵ ⁹⁶ Örgütselci açıklamalarda ise sendikaların giderek artan bir biçimde düşük ücretli işlerde istihdam edilen kadın ve göçmenleri örgütlemekteki başarısızlıklarını ya da bürokratikleşen sendikal liderlikle üyeler arasında giderek artan farklılıkları öne çıkarılır.⁹⁷ Panitch'e göre, sorun en azından kısmen liberal demokrasinin normlarını aşırı derecede benimsemekten dolayı mobilizasyon temelli örgütsel becerileri ihmal etmekten de kaynaklanmaktadır.⁹⁸

Giddens⁹⁹ Miliband¹⁰⁰ ve Pierson¹⁰¹ gibi yazarlarca öne sürülen neo-revizyonist eğilim ortaya çıkan bu sorunlar karşısında RD kazanımlarını kaybetmek istemeyen orta sınıfları da içine alan daha geniş katılımlı bir seçmen tabanı oluşturma çabası içindedir. Bu model aslında tersine SD modeli olarak alınabilir. SD modeli RD'yi kurarken kendi sınıfsal mobilizasyon yeteneklerini geliştirmeyi planlarken, bu model RD'nin gerilemesinin azaltılması için orta kesimlerin duyarlı unsurlarını da işin içine katan bir stratejidir. Bu durumda RD krizinin aynı zamanda revizyonist Sol'un krizi olduğu da söylenebilir. Bu tür Üçüncü Yol'cu çalışmalar şunları önermektedir: 1- Sol eşitlik ve dayanışma ilkelerine olan geleneksel sadakatini kişisel otonomiye de artırma çabası ile birlikte ele almalıdır. 2- Piyasaları örgütlemeli ve düzenlemeli ancak ortadan kaldırmamalıdır. 3- Emek süreci dışındaki çelişkilerle de ilgilen-

---

ve bölgesel politikaların çoğu benzer taktikleri uygulamaya devam etmektedirler.”

⁹⁵ Hall Peter A, “The Political Economy of Europe in an Era of Interdependence”, *Desarrollo Economico*, Sayı: 145, 1997, 57-89.

⁹⁶ Bu tezleri ayrıntılı olarak tartışmak mümkün olmasa da, hepsinin sorunlu olduğunu belirtmek gerekir. AB politikalarının ulus-devlet yetkilerini azalttığı iddiası da son derece tartışmalı bir tezdır (örneğin bakınız, Streeck Wolfgang, “Neo-Voluntarism: A New European Social Policy Regime?” *European Law Journal*, 1(1), 1995, 31-59). Benzer olarak esneklik konusunda 1980'lerin başında olduğu gibi tek taraflı yayınlar etkili olmaktan uzaktırlar.

⁹⁷ Davis, a.g.m, s.21; Singer, a.g.m, s.6.; Arrighi ve Singer, a.g.m.

⁹⁸ Panitch, “The State...”, s. 11.

⁹⁹ Giddens Anthony, “Brave New World: The New Context of Politics”, *Reinventing the Left*, (Ed. David Miliband), Cambridge, Polity Press, 1994.

¹⁰⁰ Miliband David, “Introduction,” *Reinventing the Left*, (Ed. David Miliband), Cambridge, Polity Press, 1994.

¹⁰¹ Pierson, “Continuity...”.

melidir. 4- Ulus-devlet içinde ve dışında ki geleneksel örgütlenme biçimlerinin ötesine gidebilmelidir.¹⁰²

Sol'un bu yeniden düşünme sürecinde, yeni bir uzlaşma inşa etmek yönünde öneriler gündeme gelmektedir. Giddens yeni bir düzenlemenin acil olarak gerekli olduğunu söylemektedir.¹⁰³ Ancak bu yeni düzenleme ne olmalıdır deyince, önerdikleri olumlu refah ve aile ve daha geniş sivil kültür düzeyinde dayanışmanın tekrar inşasından başka bir şey olamamaktadır. Dolayısıyla, bu kadar derin sorunların çözülebileceği bir zemin önerememektedir Giddens.

Fransız Regülasyon Okulu'ndan Lipietz de "yeni bir uzlaşma" önermektedir.¹⁰⁴ Avrupa çapında sosyal politikanın eksikliği koşullarında sermayenin saldırgan esneklik stratejilerinin ancak vasıflı işçilerin katılabileceği bir 'yeoman demokrasisi'ne (yani sadece üreticilerin yurttaşlık haklarından yararlanabileceği bir sistem) yol açabileceği konusunda uyarılmaktadır.¹⁰⁵ Daha sonraki bir makalesinde, önerdiği yeni uzlaşmanın ana hatlarını çizmektedir. İşçiler istihdam garantisi ve coğrafi mobiliteden muaf tutulma karşılığında, daha az çalışmayı kabul edecekler ve belirli ölçüde ücret kaybına razı olacaklardır. Lipietz bu stratejiyi ücretlerin zaten yüksek olması ve kısa çalışma saatlerinin işsizliği azaltacağı ve çalışmadığı boş saatleri artan işçilerin kendilerini daha fazla geliştirerek aktif yurttaşlar olacakları ve sonuçta çevrenin daha temiz olacağını söyleyerek olumlu göstermeye çalışsa da, bu yaklaşımın belirli tekil örnekler dışında başarılı olması mümkün görünmemektedir. Bu strateji uygulanabilse istihdamı arttıracacağı için işçi sınıfındaki sayısal gerilemeyi yavaşlatsa bile, işçi sınıfına getireceği yararlar sınır-

---

¹⁰² Miliband, a.g.m., s. 6.

¹⁰³ Giddens, a.g.m., ss. 35-36.

¹⁰⁴ Jessop'a göre Regülasyon Okulu'nun temel iddialarından birisi uzlaşmadır. "Regülasyoncu araştırma gündeminin başlangıç noktası 1970'lerin ortasında görülmeye başlanan ekonomik krizin ışığında neoklasik ekonominin ve yapısal Marksizmin eleştirisidir. Böylelikle, Atlantic fordizminin ve onun krizinin farklı bir incelemesine yol açmak ve devlet planlamasının ve Keynesyen refah devletinin de çıkmaz yol olduğunu göstermek istiyorlardı. Bu kuramsal gündem politik ifadesini görece otonom bir devletin başını çektiği bir yeni sınıfsal uzlaşmanın sağlanması ve yeni ekonomik koşullara uygun yeni yapısal biçimlerin ve üretim ve tüketim normlarının bulunmasını sağlayacak Fransa için alternatif bir ekonomik stratejinin aranması idi" (Jessop Bob, "Twenty Years of the (Parisian) Regulation Approach: The Paradox of Success and Failure at Home and Abroad", *New Political Economy*, 2(3), 1997, s. 504).

¹⁰⁵ Leborgne Daniele ve Alain Lipietz, "How to Avoid a Two-Tier Europe", *Labour and Society*, 15(2), 1990, s. 193.

lıdır. Alman sendikaları 1970'lerde kendilerine krize karşı az çalışma önerisi getirildiğinde reddetmişlerdir. Asıl önemli sorunsal sermayenin uzlaşmayı bozma isteğinin bu kadar açık olduğu koşullarda uzlaşmayı uzatmak isteyen bu tür yaklaşımların ne yapabileceğinin çok belli olmamasıdır.

SONUÇ

Bu makalede dünyadaki RD araştırmalarında tartışılanlar hakkında genel bir özet ve gidilen doğru hakkında bazı gözlemler yapılmıştır. İlk olarak, RD konusunda son derece önemli eserler veren, başta James O'Connor, Claus Offe, Gosta Esping-Andersen ve Ian Gough olmak üzere çeşitli yazarların RD'nin kuruluşu konusundaki tezleri incelenmiş ve bunlar arasında O'Connor'un sisteminin en açıklayıcı sistem olduğu iddia edilmiştir. İkinci olarak RD'nin kuruluşunun Batı'da sosyal demokrasinin kuruluşu ile olan bağları ele alınmış ve bitenin RD değil ama sosyal demokrat uzlaşma anlayışı olduğu söylenmiştir. Makalede Esping-Andersen'in RD tartışmalarında öne çıkmasının nedenleri de incelenmiştir. Yazar, SDRD modelini neo-liberal koşullar altında kısmen yeniden üretmiş, işçi sınıfını RD kuruluş sürecinin tek aktörü olarak gören SDRD modelini dönüştürerek, RD'nin saldırı altında olduğu dönemlerde işçi sınıfının yanı sıra başka sınıfları da koalisyona katmayı başarmıştır. Bu, Giddens başta olmak üzere Yeni Sol düşüncenin temel iddialarından birisi olmuştur. Son olarak, sermaye birikimi ve proleterleşmenin Birinci Dünya'da duraklamasına rağmen, Üçüncü Dünya'nın proleterleşmeye devam ettiğinin bizim gibi ülkelerdeki RD tartışmalarında hiçbir zaman gözden kaçırılmaması gerekir. Neo-liberal koşullar altında da olsa, sosyal harcamalarının artmak zorunda olduğu ve kendine özgü refah rejimlerinin kurulma sürecinin devam ettiği Türkiye ve benzer Üçüncü Dünya ülkelerinin daha fazla tartışılması zorunludur.

KAYNAKÇA

- Alonso William, "Deindustrialization and Regional Policy", *Deindustrialization and Regional Economic Transformation: The Experience of the United States*, (Ed. Lloyd Rodwin ve Hidehiko Sazanami), Unwin Hyman, Boston, 1989.
- Arrighi Giovanni, "Marxist Century, American Century: The Making and Remaking of the World Labour Movement", *New Left Review*, Sayı: 179, 1990, 29-63.
- Arrighi Giovanni ve Beverly J. Silver, "Hegemonic Transitions: Past and Present", *Political Power and Social Theory*, Vol.13, 1999a, 239-275.

- Arrighi Giovanni ve Beverly J. Silver, "Hegemonic Transitions: A Rejoinder", *Political Power and Social Theory*. Vol.13. 1999b, 307-315.
- Aspalter Christian, "The East Asian Welfare Model," *International Journal of Social Welfare*, no 15, 2006, 290-301.
- Beck-Jorgensen Torben, "Modes of Governance and Administrative Change", *Modern Governance: New Government-Society Interaction*. (Ed. Jan Kooiman), London. Sage, 1993.
- Brodie Janine, "Politics, Power, and Political Science", *Critical Concepts: An Introduction to Politics*, (ed. Janine Brodie), Toronto, Prentice Hall, 2001, 2-22.
- Clarke Simon, "Capitalist Crisis and the Rise of Monetarism", *The Socialist Register*. 1987, 393-427.
- Clarke Tony, *Confronting the Big Business Takeover of Canada: Silent Coup*, Toronto, Canadian Center for Policy Alternatives, 1997.
- Coates David, *Models of Capitalism: Growth and Stagnation in the Modern Era*, Malden, Polity Press, 2000.
- Cochrane Allan, "Comparative Approaches and Social Policy", *Comparing Welfare States: Britain in International Context* (Ed. Allan Cochrane ve John Clarke), London, Sage, 1993a.
- Cochrane Allan, "Looking for a European Welfare State", *Comparing Welfare States: Britain in International Context*, (Ed. Allan Cochrane ve John Clarke), London, Sage, 1993b.
- Davis Mike, "The Political Economy of Late-Imperial America", *New Left Review*, Sayı: 143, 1984, 6-38.
- Emmanuel Arghiri, *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*, New York, Monthly Review Press, 1972.
- Esping-Andersen Gosta, "After the Golden Age? Welfare State Dilemma in a Global Economy", *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*, (Ed. Gosta Esping-Andersen), London, Sage, 1996.
- Esping-Andersen Gosta, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton, Princeton University Press, 1990.
- Giddens Anthony, "Brave New World: The New Context of Politics", *Reinventing the Left*, (Ed. David Miliband), Cambridge, Polity Press, 1994.
- Gough Ian, *The Political Economy of the Welfare State*, London, Macmillan, 1979.
- Grahl John ve Paul Teague, "The Cost of Neo-Liberal Europe", *New Left Review*, Sayı: 174, 1989, 33-50.
- Habermas Jürgen, *Legitimation Crisis*, London, Heinemann, 1976.
- Hacker Jacob S. "Bringing the Welfare State Back In: The Promise (and Perils) of the New Social Welfare History," *The Journal of Welfare History*, 17(1), 2005, 125-54.
- Hall Peter A, "The Political Economy of Europe in an Era of Interdependence", *Desarrollo Economico*, Sayı: 145, 1997, 57-89.

- Jessop Bob, "The Transition to Post-Fordism and the Schumpeterian Workfare State," *Towards a Post-Fordist Welfare State?* (Ed. Roger Burrows ve Brian Loader), Londra, Routledge, 1994a, 13-37.
- Jessop Bob, "Post-Fordism and the State," *Post-Fordism: A Reader*, (Ed. Ash Amin), Oxford, Blackwell, 1994b, 251-279.
- Jessop Bob, "Twenty Years of the (Parisian) Regulation Approach: The Paradox of Success and Failure at Home and Abroad", *New Political Economy*, 2(3), 1997, 503-526.
- Kitschelt Herbert et al, "Convergence and Divergence in Advanced Capitalist Democracies", *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*, (Ed. Herbert Kitschelt et al.), Cambridge, Cambridge University Press, 1999.
- Leborgne Daniele ve Alain Lipietz, "How to Avoid a Two-Tier Europe", *Labour and Society*, 15(2), 1990, 177-198.
- Lipietz Alain, "The Regulation Approach and Capitalist Crisis: An Alternative Compromise for the 1990s", *Cities and Regions in the New Europe*, (Ed. Mick Danford ve Grigoris Kafkalas), London, Belhaven Press, 1992.
- Lipietz Alain, "The National and the Regional: Their Autonomy Vis-à-vis the Capitalist World Crisis", *Transcending the State-Global Divide: A Neo-Structuralist Agenda in International Relations*, (Ed. Ronen Palan ve Barry Gills), London, Lynne Rienner Publishers, 1994.
- Lipietz Alain, "The New Core-Periphery Relations: The Contrasting Examples of Europe and America", *The State and the Economic Process*, (Ed. C.W.M. Naastepad ved Servaas Storm), Cheltenham, Elgar, 1996.
- Magdoff Harry, "A Letter to a Contributor: The Same Old State", *Monthly Review*, 49(8), 1998, 1-10.
- Manow Philip, "Electoral Rules, Class Coalitions and Welfare State Regimes, or How to Explain Esping-Andersen with Stein Rokkan," *Socio-Economic Review*, no: 7, 2008, 101-21.
- Marston Greg, "A War on the Poor: Constructing Welfare and Work in the Twenty-First Century," *Critical Discourse Studies*, 5(4), 2008, 359-70.
- Miliband David, "Introduction," *Reinventing the Left*, (Ed. David Miliband), Cambridge, Polity Press, 1994.
- Myles John, "When Markets Fail: Social Welfare in Canada and the United State", *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*, (Ed. Gosta Esping-Andersen), London, Sage, 1996.
- O'Connor James, *The Fiscal Crisis of the State*, New York, St. Martin's Press, 1973.
- Offe Claus, *Contradictions of the Welfare State*, Cambridge, The MIT Press, 1984.
- Offe Claus, *Disorganized Capitalism: Contemporary Transformations of Work and Politics*, Cambridge, The MIT Press, 1987.

- Offe Claus, *Modernity and the State: East, West*, Cambridge, The MIT Press, 1996.
- Olsen Gregg, M. "Locating the Canadian Welfare State: Family Policy and Health Care in Canada, Sweden, and the United States", *Canadian Journal of Sociology*, 19(1), 1994, 1-20.
- Panitch Leo, *Working-Class Politics in Crisis: Essays on Labour and the State*, London, Verso, 1986.
- Panitch Leo, "Capitalism Socialism and Revolution: The Contemporary Meaning of Revolution in the West", *The Socialist Register*, 1-29, 1989.
- Panitch Leo, "Elites, Classes and Power in Canada", *Canadian Politics in the 1990s*, (Ed. Michael S. Whittington ve Glen Williams), Scarborough, Nelson Canada, 1990.
- Panitch Leo, "A Different Kind of State?" *A Different Kind of State? Popular Power and Democratic Administration*, (Ed. Gregory Albo, David Longille ve Leo Panitch), Toronto, Oxford University Press, 1993.
- Panitch Leo, "Globalization and the State", *The Socialist Register*, 1994, 60-93.
- Panitch Leo, "Rethinking the Role of the State", *Reflections*. London, Lynne Rienner Publishers, 1996.
- Panitch Leo, "'The State in a Changing World': Social-Democratizing Global Capitalism?" *Monthly Review*, 50(5), 1998, 11-22.
- Panitch Leo, "Globalization in Crisis: Bringing the (Imperial) State Back in", basilmamış makale, York Üniversitesi, Toronto, Kanada, 1999.
- Pierson Paul, "Continuity and Discontinuity in the Emergence of the 'Post-Fordist' -Welfare State", *Towards a Post-Fordist Welfare State?* (Ed. Roger Burrows ve Brian Loader), London, Routledge, 1994.
- Pierson Paul, "The New Politics of the Welfare State", *World Politics*, sayı: 48, 1996, 143-176.
- Piven Frances Fox ve Richard A. Cloward, "Eras of Power", *Monthly Review*, 49(8), 1998, 11-23.
- Pontusson Jonas, "Sweden: After the Golden Age", *Mapping the West European Left*, (Ed. Perry Anderson ve Patrick Camiller), London, Verso, 1994.
- Radice Hugo, "Taking Globalization Seriously," *The Socialist Register*, 1999.
- Sassoon Donald, *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century*, London, Fontana Press, 1996.
- Savoie Donald J, "Regional Development: A Policy for All Seasons", *New Trends in Canadian Federalism*, (Ed. François Rocher ve Miriam Smith), Peterborough, Broadview, 1995.
- Scharpf Fritz W, *Crisis and Choice in European Social Democracy*, Ithaca, Cornell University Press, 1991.

- Shalev Michael, "The Social Democratic Model and Beyond: Two Generations of Comparative Research on the Welfare State", *Comparative Social Research*, Vol.6, 1983, 315-351.
- Singer Daniel, "Requiem for Social Democracy," *Monthly Review*, 48(8), 1997, 1-15.
- Starke Peter, Herbert Obinger ve Francis G. Castles, "Convergence Towards Where: In What Ways, If Any, are Welfare States Becoming More Similar?" *Journal of European Public Policy*, 15(7), 2008, 975-1000.
- Starr Paul ve Ellen Immergut, "Health Care and the Boundaries of Politics," *Changing Boundaries of the Political*, (Ed. Charles S. Maier), Cambridge, Cambridge University Press, 1987.
- Streeck Wolfgang, "Neo-Voluntarism: A New European Social Policy Regime?" *European Law Journal*, 1(1), 1995, 31-59.
- Streeck Wolfgang, "German Capitalism: Does it Exist? Can it Survive?" *New Political Economy*, 2(2), 1997, 237-256.
- Therborn Goran, "Why Some Classes are More Successful than Others", *New Left Review*, Sayı: 138, 1983, 37-55.
- Therborn Goran, "Neo-Marxist, Pluralist, Corporatist, Statist Theories and the Welfare State", *IPSR*, 7(2), 1986, 204-231.
- Vogel Stephen G, *Freer Markets More Rules: Regulatory Reform in Advanced Industrial Countries*, Ithaca, Cornell University Press, 1996.
- Weir Margaret ve Theda Skocpol, "State Structures and Possibilities for 'Keynesian' Responses to the Great Depression in Sweden, Britain and the United States", *Bringing the State Back in*, (Ed. Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol), Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
- Wood Ellen Meiksins, "Class Compacts, The Welfare State, and Epochal Shifts", *Monthly Review*, 49(8), 1998, 24-43.
- Zuege Alan, "The Chimera of the Third Way", *The Socialist Register*, 2000, 87-114.

ABSTRACTS

CAPITALISM: FAILURE IN AGRICULTURE AND ENVIRONMENTAL DEVASTATION

Bahadır AYDIN, Saadet AYDIN, A.Emre BIBER

The strengthening of the hegemony of multi-national corporations over the world agriculture since 1990's, results against the underdeveloped countries whose foreign trade of agricultural products are under the international division of labour. Therefore in the globalization debates, the regulatory mechanisms of World Bank, IMF, World Trade Organization and the European Union on agriculture have an essential part.

Indeed, in that process, agricultural structures both in Turkey and in many other underdeveloped countries have been kept under control by multinational companies or their native partners. One of the important basis that is operated through World Bank and World Trade Organization in the articulation process of world agriculture to capitalism is the stability programs which are imposed by IMF. In other words, world agriculture production is being articulated to capitalism through international institutions. The articulation process of the agricultural structures of underdeveloped countries to capitalism brings about the decrease of natural resources and biodiversity and devastation of the environment as well.

In this framework this study will try to examine the effects that are carried out through the process of agricultural production and as well as the food production through country cases. Moreover this study will analyze the dimension of domination of international capital on agricultural production.

Keywords: Capitalism, Agricultural production, Transformation under Agricultural Structures, Biodiversity, Devastation of Environment.

GLOBAL PRODUCTION NETWORKS AND GOOD AGRICULTURE PRACTICES

Özkan LEBLEBİCİ

Global production networks have been organized on the fragmentation of production processes and on the reproduction of the return by establishing production hierarchy. "World systems" approach, constituted in the late 1960's, analyzes this process on the base of the center-periphery dichotomy. There have been also many different approaches in the historical context. "Global commodity chains" in 1990's and "global value chains" in 2000's have been accepted as a tool to analyze the global production networks. Global value chains approach uses the added value, produced in the every steps of the global production process, as an object of inquiry

and differs from the others. It also focuses on the governance structure of the value chains. But it submits some usefull information for bussiness based approaches in the final analysis. In this text, development of the global value chains in the aspect of global trade in agriculture and the role of good agriculture practice in the completion of the commodization of agricultural products, are to be discussed.

Keywords: Global Value Chains, Good Agriulture Practice, Commodization in Agriculture

**AN INTRODUCTION TO THE THEORY OF
ECOLOGICAL IMPERIALISM:
A BIOPOLITICAL CONCEPTUALIZATION**

Hakan REYHAN

In this paper, at first I point out the process of ecological imperialism, last phase of the capitalism/imperialism, which is experienced today, and then I try to make an conceptual explanation by taking reference the “bio-politics” concept related with ecological imperialism that begins to break down the ecological circle in the lands, except the centers of capitalism, to damage the ecosystems and to treat the durability of life. This paper also aims to present historical, conceptual and theoretical common picture of ecological imperialism and to discuss the disciplined boundaries of politics science, and then to establish these boundaries by bio-politics. One of the essential points of this paper is a matter containing how the food are transformed by bio-technology, as the most concrete appearance of ecological imperialism, and how it is tried to form the tyrannic/comprehensive bio-power by using food

Keywords: Ecological imperialism, imperialism, bio-politics, bio-power, panopticon, imperial, ecosystem, bio-technology, food, GDO.

**ESTABLISHMENT OF BRITISH ADMINISTRATION
IN THE MOSUL PROVINCE
AT THE END OF THE FIRST WORLD WAR**

İhsan Şerif KAYMAZ

Starting from the end of the 19th century, imperialist states had altered the administration techniques they implemented in their colonies. Being the leader of those states, British Empire, on which “the sun never sets”, had pioneered this alteration course. Britain was the first to use indirect methods of colonialism exploiting collaborative local executives instead of direct colonialism depending upon military operation. As it was understood that this new technique provided more material gains with the minimum expense it was widely applied in the colonies after the First World War. In the article below, the establishment of British colonial rule in the Mosul province (today’s northern Iraq) after the First World War has

been examined. Challenges of the period facing the region have also been dealt with. The methods Britain used to overcome those challenges have been interrogated. The examination has largely based on British archival documents and my book named “Mosul Question” published in 2003.

Keywords: Britain, imperialism, Mosul, Kurds, Assyrians, Iraq/Mesopotamia, Turkey.

THE CHARM OF CAPITALIST MONOPOLIZATION: PRINCIPLE OF COMPETITION

Cengiz EKİZ

Concepts of competition and monopoly have been used as opposed to each other so far. However, these concepts should be considered as twin brothers. Monopoly creates competition and competition creates monopoly as well. Thus, capitalist competition inevitably leads to monopoly. Independent Regulatory Agencies in public administration that turns out to be one of the most important regulatory means of the capitalist state indicate that the state now fulfills the needs of market directly. Today where governance structure dominates the public administration, Independent Regulatory Agencies which operates in various sectors undertake very important roles so that the monopolist capital accumulation process could be sustained without a hitch. The regulatory role of Competition Authority in Turkey, institutionalize monopolies in the market rather than preventing them.

Keywords: Monopoly Capitalism, Concentration and Centralization of Capital, Governance, Independent Regulatory Agency, Competition Authority

THE PHENOMENON OF PRIVATIZATION AND AN EVOLUTION ON PRIVATIZATION EXPERIENCE OF TURKEY

Münevver SOYAK

After the Second World War, the state intervention through the national economies was seen as the main elements for the promotion of economic growth and industrial development. After the economic crises in the 1970s, Keynesian economic policies have been fallen in world wide. The functions and roles of the public sector and state intervention began to be systematically questioned in this period. Privatization debates firstly began in the industrialized economies such as Britain and France. After that, this phenomenon transferred to developing countries especially have high external debt. Structural adjustment programs of IMF and World Bank accelerated the privatization activities in developing countries such as Turkey. After the Economic Stability Programme guided by IMF (24 January 1980), the privatization program in Turkey was initiated in the

mid-1980s. Then, Turkish governments have been continued the privatization activities insistently. The aim of this paper is to analyze the outputs of the Turkish privatization experience in the light of the major targets of the privatization program, which was prepared by the Prime Ministry Privatization Administration.

Keywords: Privatization, IMF, World Bank, Structural Adjustment Policies, Turkey

THEORIES OF WELFARE STATE AFTER NEO-LIBERAL TRANSFORMATION

Cenk AYGÜL

This article, which was intended to be a literature overview, has two main parts. In the first part, the main findings of Claus Offe, James O'Connor, Gosta Esping-Andersen and Ian Gough are critically assessed. In this part, the significance of the Social Democratic Welfare State Thesis during the establishment of welfare states is emphasized, and then it is argued that Esping-Andersen's interpretation, which comes to the fore among later contributions, is intended to be a reworking of these social democratic premises under the conditions of the post-1980 neoliberal transformation, while it indeed significantly revises them. In this part, a reworking of O'Connor's main arguments is suggested. In the second part of the article, some topics pertaining to post-1980 conditions, which were argued to bring a dismantling of welfare states. These topics are whether the welfare states are really in the process of dissolution, the reasons for the establishment of the welfare states, the significance of institutional research in welfare state literature, the significance of 1970s, and the necessity to discuss more about the 'Third World'.

Keywords: welfare state, fordism, neo-liberalism, social democratic welfare state, Esping-Andersen.

ÖZGEÇMİŞLER

Bahadır AYDIN: Lisans öğrenimini Gazi Üniversitesi İktisat Bölümünde tamamlayan Aydın, yüksek lisansını Hacettepe Üniversitesi'nde yine aynı alanda yapmıştır. Doktorasını İstanbul Üniversitesi, İktisat Bölümü'nde bitirdikten sonra İnönü ve Karaelmas Üniversitesi'nde çalışmıştır. 2010 yılında doçent olan Aydın, 1999'dan bu yana Abant İzzet Baysal Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

baha.1961@gmail.com

Saadet AYDIN: Lisans öğrenimini Gazi Üniversitesi Maliye Bölümünde tamamlayan Aydın, yüksek lisansını İnönü Üniversitesi'nde Kamu Yönetimi alanda yapmıştır. Doktorasını Ankara Üniversitesi, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bölümü Kent ve Çevre ABD'de bitirdikten sonra Karaelmas Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olarak çalışmıştır. Halen Abant İzzet Baysal Üniversitesi'nde yardımcı doçent kadrosunda görev yapmaktadır.

A.Emre BİBER: Gazi Üniversitesi, İktisat bölümünden mezun olmuş, yüksek lisansını ise yine aynı üniversitede İktisat Politikası alanında tamamlamıştır. Halen Abant İzzet Baysal Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.

Özkan LEBLEBİCİ: 1966 yılında Erzurum'da doğan Özkan Leblebici, 1988 yılında Kara Harp Okulu'nu bitirmiştir. 2004 yılında Gazi Üniversitesi Kamu Yönetimi bölümünde yüksek lisans öğrenimini tamamlamıştır. 2005 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi bölümünde doktora öğrenimine başlamış, 2008 yılında yarbay rütbesiyle Türk Silahlı Kuvvetleri'nden emekli olmuştur. Halen tez aşamasında doktora öğrencisidir. leblebici66@gmail.com

Hakan REYHAN: Ankara Kurtuluş Lisesi'ni bitirdi. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nden mezun oldu. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Siyaset Bilimi" ve akabinde Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde "İnkılâp Tarihi" Yüksek Lisans derecelerini aldı. 1997-2007 yılları arasında sendikal eğitim ve araştırma uzmanı olarak çalıştı. 1996'dan bu yana birçok derginin editörlüğünü ve yayın danışmanlığını yaptı. 1998 yılından itibaren çeşitli organlarında görev yaptığı ve halen çalışmaları içerisinde yer aldığı Tüketici Hakları Derneği'nde 2007-2010 yılları arasında Genel Başkan Yardımcılığı görevini üstlendi. Sendikal hareket ve tüketici hareketi içerisinde aktif çalışmalar yürüttü, eğitim seminerleri verdi. Çalışmaları özellikle Türk siyasal düşünce tarihi, milliyetçilik ve sosyalizm, sendikal hareketler, ekolojik siyasal düşünce, tüketici hareketi, su hakkı, biyogüvenlik, biyoetik, sosyal bilimler metodolojisi üzerine odaklanmakta ve disiplinlerarası akademik çalışmanın gerekliliğine inanmaktadır. Halen Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Çevre Bilimleri Anabilim Dalı'nda doktora yapmakta, tez hazır-

lamaktadır. *Doğunun Büyük Devrimcileri: Mollanur Vahidov ve Sultan Galiyev* (Alter Yayınları, 2.Baskı) adıyla yayınlanmış bir kitabı bulunmaktadır. hakreyhan@gmail.com

İhsan Şerif KAYMAZ: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun olmuş, yüksek lisans ve doktora aynı alanda yapmıştır. Halen Gazi Üniversitesi'nde Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Doçenti olarak görev yapmaktadır. Uluslararası İlişkiler, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Türk Dış Politikası, Atatürkçülük konularında çeşitli kitap ve makaleleri yayınlanmıştır.

Cengiz EKİZ: 1972 yılında Mersin'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini bu kentte tamamladı. 1997 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden mezun oldu. 2002 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yüksek lisansını, 2008 yılında ise aynı enstitüde doktora tamamladı. Halen Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Kamu politikası, idare tarihi, yönetim düşünüsü, politik iktisat, planlama ve özelleştirme gibi alanlarda çalışmalarını sürdürmektedir.

cengizekiz@yahoo.com

Münevver SOYAK: 1965 Isparta doğumludur. Orta öğrenimini 1982 yılında Suadiye Lisesi, lisans eğitimini ise 1986 yılında Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. İktisat Bölümü'nde tamamlamıştır. 1988 yılında aynı bölümünde araştırma görevliliğine başlamış, 1989 yılında yüksek lisansını bitirdikten sonra, 1996 yılında Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat Anabilim dalında doktora tamamlamıştır. 1997 yılında aynı Üniversitenin Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu'nda yardımcı doçent olarak atanmış ve halen bu okulda öğretim üyesi olarak dersler vermektedir. Çeşitli dergilerde yayınlanmış makaleleri ve bildirileri bulunmaktadır.

munevver.soyak@gmail.com

Cenk AYGÜL: ODTÜ Ekonomi Bölümü'nde lisans ve ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde yüksek lisans diplomalarını aldıktan sonra, doktora derecesini York Üniversitesi (Toronto) Siyaset Bilimi Bölümü'nden almıştır. Halen Lefkoşa, Yakın Doğu Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi Bölümü'nde yardımcı doçent olarak çalışmaktadır. İlgi alanları, bölgecilik, ölçek ve uzam araştırmaları, devlet kuramı, refah devleti gibi alanlar üzerine yoğunlaşmıştır. *Memleket SiyasetYönetim, İktisat, Toplum ve Bilim, Canadian Journal of Political Science* gibi dergilerde çeşitli yazıları yayınlanmıştır.

cenkaygul@hotmail.com